

AVRASYA ETÜDLERİ

40

2011-2

AFRİKA ÖZEL SAYISI

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

*Turkish International Cooperation and
Coordination Agency*

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, Atatürk Bulvarı No:15 Ulus-ANKARA
Tel: +90(312)5081000 • **Faks:** +90(312)3098969
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl:17, Sayı:40 (2011/2)

TİKA adına sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Dr. Gökçen KALKAN
Dr. Mehmet YILMAZ
Dr. Ali Özgün ÖZTÜRK
Dr. Enver ARPA
Ali MASKAN
Barbaros AKÇAKAYA
Hasan Burak CERAN

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Gökçen KALKAN

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa AŞKAR • Ankara Üniversitesi
- Doç. Dr. Kemal BAŞLAR • Polis Akademisi
- Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN • Altın Koza Üniversitesi
- Prof. Dr. Ömer ÇAHA • Fatih Üniversitesi
- Dr. İhsan ÇOMAK • TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
- Prof. Dr. Uğur DOĞAN • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Saadetin GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ • Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Doç. Dr. Nihat IŞIK • Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
- Prof. Dr. Ramazan KAPLAN • Bartın Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet KARA • İstanbul Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÖZ • Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Ege Üniversitesi
- Prof. Dr. Nasuh USLU • Kırıkkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet UZUN • Cumhuriyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • Kırıkkale Üniversitesi

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Ahmet KAVAS

İç Savaşlardan Bütünleşme Hareketlerine ve Kalkınma
Hamlelerine Afrika'nın Yeniden Dönüşümü / 7-31

*The Retransformation of Africa from Civil Wars to
Moves for Integration and Development*

Muhammet Savaş KAFKASYALI

Tunus ve Mısır Halk Hareketlerinin Uluslararası
Sistem Açısından Aksiyomatik Analizi / 33-71

*Axiomatic Analysis of The Social Movements in Tunisia and
Egypt in the Light of International System*

Serhat ORAKÇI

Afrika'da Küresel Rekabet ve Türkiye / 73-96

Global Competitiveness in Africa, and Turkey

Enver ARPA

Sudan ve Darfur Sorunu / 97-122

Sudan and Darfur Crisis

Hasan ÖZTÜRK

Darfur'da Yaşanan İç Savaşı Anlamak / 123-144

Understanding Civil War in Darfur

Dilek DEMİRBAŞ • Alphonse KABANANIYE

Regional Integration, Economic Growth and Convergence in
Sup-Saharan Africa: A Case Study of the East Africa Community / 145-173

*Sahra Altı Afrika'da Bölgesel Entegrasyon, Ekonomik Büyüme ve
Yakınsama Kriteri: Doğu Afrika Birliği Üzerine Bir Vaka Çalışması*

İrfan KALAYCI

Afrika'nın Melez Yüzü, 'MENA': Makro

İktisadi Göstergelere Göre 'Manası' / 175-199

*Hybrid Face of the Africa, 'MENA': 'It's Sense' in
Respect of Macro Economic Indexes*

İhsan ÇOMAK

Türkiye'nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK'ların
TİKA'nın Desteğinde Afrika'da Yürüttüğü
Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi / **201-222**

*Turkey's Foreign Policy to Africa and the Effect of Projects Which Were
Implemented by Turkish NGOs Working on Health
Sector in Support of TİKA, to This Policy*

Aïssatou DIALLO

Une Nouvelle Puissance Émergente en Afrique Face à la Chine: l'Inde / **223-236**
Afrika'da Çine Karşı Yükselen Yeni Bir Güç: Hindistan
A New Raising Power Against China in Africa: India

Abdalla Uba ADAMU

Developing Institutional Cooperation Strategies: The Rhetoric and
Reality of Academic Linkages with Nigerian Higher Education / **237-258**
*Kurumsal İşbirliği Stratejileri Geliştirme: Nijerya Yükseköğretiminin Akademik
Bağlantılarının Retoriği ve Gerçekliği*

Muhammed TANDOĞAN

Kızıldeniz'in Stratejik Dehşet Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu / **259-285**
*Strategically Dahlak Archipelago of the Red Sea and Its Status
Under the Ottoman Rule*

Selim Hilmi ÖZKAN

XVIII. Yüzyılın Başlarında Kuzey Afrika / **287-300**
North Africa at the Beginning of the Seventeenth Century

Halim ÖZNURHAN

Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Fas (Mağrip) Şiiri / **301-324**
The First Half of the Twentieth Century Morocco (Maghreb) Poetry

Metin PARILDI

İşgal Dönemi Tunus Şiirinde Avangard Bir
Romantik: Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî / **325-354**
*An Avant-Garde Romantic of Tunisian Poetry in
Occupation Period: Abû al-Qâsim al-Shâbbî*

İç Savaşlardan Bütünleşme Hareketlerine ve Kalkınma Hamlelerine Afrika'nın Yeniden Dönüşümü

Ahmet KAVAS¹

Öz

Afrika 21. yüzyılda büyük bir dönüşüm sürecine girerek geçmişte çoğu iradesi dışında kaybettiği değerlerini yeniden kazanmaya başladı. Hâlbuki sömürgecilik sonrasında, kıta, birbirleriyle irtibatsız ve etkisi azaltılmış bağımsız ülkelere ayrılmıştı. Bunun sonucunda 20. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmesi durma noktasına gelmişti. 1960'lı yıllarda ise kıta genelinde veya bölgesel anlamda farklı alanlarda bütünleşen ortak girişimler ciddi kalkınma hamleleri için fırsatlar sunmaya başladı. Bu girişimlerin en önemlisi 1963 yılı Mayıs ayında Afrika Birliği Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Zamanla iç savaşları da geride bırakmaya başlayan kıta ülkelerinde yapılan araştırmaların sonuçları, bu durumun, müspet anlamda yeni bir şekillenmeyi de beraberinde getireceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: *Afrika, kalkınma, bütünleşme hareketleri, Mağrip Birliği.*

¹ Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Öğretim Üyesi, ahkavas@gmail.com

The Retransformation of Africa From Civil Wars to Moves for Integration and Development

Abstract

Africa has been going through a comprehensive transformation in the 21st century, so that it now carries the hope of gaining its lost values which were severed from it against its will. During the post-colonial period in the second half of the 20th century, Africa was divided among disconnected and ineffective independent states, which almost brought the rise of African power to a halt. Joint African-wide and regional initiatives which were started in the 1960s, comprising different areas of integration, offered opportunities for significant economic growth. The most important of these initiatives, the establishment of the Organization of African Unity in May 1963. Studies conducted in the African countries that left civil wars behind, have reinforced the view that new forms of partnership will bring about a more positive prospect for the continent.

Keywords: *Africa, development, integration movements, Magreb Union.*

1. Giriş

Tarihinin farklı asırlarında dünyanın en görkemli medeniyetlerine ev sahipliği yapan Afrika'nın bazı bölgelerinde 16. yüzyılda başlayan Avrupa sömürgeciliği Osmanlı Devleti'nin geniş çaplı müdahalesiyle büyük oranda ve uzun süreli durduruldu. Yine de bu hedeften vazgeçmeyip buldukları ilk fırsatta amaçlarına ulaşmak için kıta üzerinde sömürgeciliğin en ağır tesirini 19. ve 20. yüzyıllarda çok derinden hissettirdiler. 1970'lerde büyük oranda tamamlanan bağımsızlık süreci ile kıtada bağımsızlıklarını elde eden birçok ülke, yaşadığı sayısız iç çatışmaya, askeri darbelere ve sınır kavgalarına rağmen kendi ayakları üzerinde durmayı başardı, hatta hatırı sayılır kalkınma çabası gösterdi.² Aralarında çeşitli işbirliği ortaklıkları kurarak 21. yüzyılın getirdiği imkânları ve özellikle yeraltı kaynaklarını daha iyi değerlendirmeyi hedefleyen politikaların devreye sokulmasıyla kimsenin tahmin dahi edemediği yeniden bir dönüşümün ilk işaretlerini vermektedirler.³

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında farklı kıtalarda sömürge durumuna düşen bölgelerin bağımsızlıklarını almalarıyla birlikte dünya genelinde ülkeler için “gelişmiş”, “gelişmekte olan” ve “az gelişmiş” olmak üzere üçlü bir sınıflandırma yapılmaktaydı. Birinci sınıfa giren ülkelerin sayısı 20'yi geçmezken, gelişmekte olanlarındaki gelişmişlerin iki katına ulaşmakta, üçüncüsüne dâhil edilenler ise geriye kalanların tamamını kapsamaktaydı. Ayrıca “bağlantısızlar hareketi” ve buna bağlı olarak ortaya atılan “üçüncü dünya” tabiri vardı ki, bu, az gelişmişlerin tamamına yakını demektir ve neredeyse hepsinde yaşanan iç savaş durumları bir türlü engellenemez boyutlardaydı. Asya ve Güney Amerika ülkeleri arasından aynı kaderi paylaşanların önemli bir kısmı bu olumsuzluklardan epeyce erken kurtulurken Afrika'dakilerin düştüğü vahim durum, 21. yüzyıla kadar devam ede geldi. Bu konu üzerinde daha ayrıntılı olarak durulmalıdır. Çünkü iç savaşların büyük bir çöküşe sevk ettiği ülkeler barış ortamlarının tesisleriyle birlikte büyük bir ekonomik kalkınma dönemine girdiler. Bunun en belirgin örneği eski bir Portekiz sömürgesi olan Angola'nın son on yılda geldiği seviyedir.⁴

² Pierre Mouandjo B. Lewis, *L'économie politique de l'Afrique au XXIe siècle*, 1993, p. 21.

³ Peter Schwab, *Designing West Africa*, New York, 2004.

⁴ Fátima Moura Roque, “Transformation for Post-Conflict Angola”, *Post-Conflict Economies in Africa*, (Eds. Augustin Kwasi Fosu and Paul Collier), New York, 2005, pp. 213–227.

Günümüzde dünyadaki mültecilerin üçte birisinin Afrika'da bulunması, çok zor şartlar altında kalan insanların tüm imkânsızlıklarına rağmen hayatlarını kurtarmak için ölümüne bu yola müracaat ettirdiklerinin bir işaretidir.⁵ Kara kıta olarak bilinen bu geniş coğrafyada son yarım yüzyıldaki gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için ülkeleri stratejistlerce genel kabul gören altı ayrı ana bölge üzerinden incelemek, onların kavga ortamından kalkınma hamlelerine geçişini belli kriterlerle anlamayı kolaylaştıracaktır.

1963 yılı Mayıs ayında Afrika Birliği Teşkilatı'nın kurulması kıta içinde pek çok bütünleşme hareketinin kuruluşuna da zemin hazırladı. Bunlar gerçi başlangıçta kendilerini sömüren devletlerin bıraktığı izleri takip ederek şekillendiler. Yani İngilizce, Fransızca ve Portekizce konuşan ülkeler kendi aralarında birer birlik oluşturdular. 1960'lı yıllarda ilk kurulan entegrasyonlar: Afrika ve Malgaş Ortak Teşkilatı (Organisation Commune Africaine et Malgache-OCAM), İttifak Konseyi, Batı Afrika Topluluğu (Conseil de l'Entente, la Communauté de l'Afrique de l'Ouest-CEAO), Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Etats de l'Afrique de l'Ouest-CEDEAO-ECOWAS), Sahra Çevresi Ülkeler Topluluğu (Communauté des Pays Riverains du Sahara), Orta Afrika Gümrük ve Ekonomik Birliği (Union Douanière et Économique de l'Afrique Centrale-UDEAC), Orta Afrika Devletler Birliği (Union des Etats de l'Afrique Centrale-UEAC), Büyük Göller Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Pays des Grands Lacs-CEPGL), Doğu Afrika Topluluğu (Communauté de l'Afrique Orientale-CAO), Güney Afrika Ekonomik Zirvesi (Sommet Économique de l'Afrique Australe) ve Portekizce Konuşan Ülkeler Birliği (Union des Pays Lusophones).

Afrika ülkeleri arasında coğrafi konumları gereği, özellikle kıtanın büyük ırmaklarının topraklarından geçtiği ülkeler, suyun ortak paylaşımı için farklı entegrasyonlara girmek zorunda kaldılar. Çünkü bu kıtanın en büyük ihtiyaç duyduğu suyun kaynağı, birçok ülkenin sınırlarını aşır giden ırmaklardı. Bu sebeple birbirine benzeyen çok sayıda entegrasyon faaliyete geçirildi: Nil'in Suları Komisyonu (Commission Pour les Eaux du Nil): Mısır, Sudan ve Etyopya; Nijer Nehri Otoritesi (Autorité du Fleuve Niger): Gine, Nijer, Mali, Nijerya, Kamerun, Benin, Çad, Yukarı Volta (Burkina Faso), Fildişi Sahili; Mano Irmağı Birliği (Union de la Rivière Mano): Liberya, Sierra Leone ve Gine; Senegal Nehri'ni Kıymetlendirme Teşkilatı

⁵ Philippe Rekacewicz, "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afrique-refugiesmvdv51>.

(Organisation Pour la Mise en Valeur du Fleuve Sénégal): Moritanya, Senegal ve Mali; Gambiya Nehri'ni K ymetlendirme Teşkilatı (Organisation Pour la Mise en Valeur du Fleuve Gambie): Senegal, Gambiya ve Gine; Kagera Nehri'nin D zenlenmesi ve Geliştirilmesi Teşkilatı (Organisation Pour l'aménagement et le Développement de la Riviere Karega): Burundi, Ruanda, Tanzania, Uganda;  ad Havzası Komisyonu (Commission du Bassin du Tchad):  ad, Kamerun, Nijer, Nijerya; Sahel'de KuraklıŐa Karşı Devletlerarası Daimi Komitesi (Comité Permanent Inter-Etats de Lutte Contre la S chresse dans le Sahel-CILSS): Yeşil Burun, Senegal, Moritanya, Gambiya, Mali Burkina Faso, Nijer ve  ad, DoŐu Afrika'da Kuraklıkla Mücadele ve Gelişme İçin H k metlerarası Daimi Otoritesi (Autorité Permanent Intergouvernementale Contre la Sechresse et Pour le Développement en Afrique de l'Ouest-IGAAD): Cibuti, Etyopya, Somali ve Sudan; Sahra  evresi  lkeleri Otoritesi (Autorité des Pays Riverains du Sahara): Cezayir, Moritanya, Libya, Mali, Nijer ve  ad.

Afrika entegrasyon hareketlerinin en belirgin  zelliŐi, çok yönlü hedefler belirlemeleridir. Bu sebeple aynı ülkenin  yesi bulunduŐu birçok entegrasyonun hedefleri sıralanırken ekonomi, gelişme, tabii kaynakların kullanımı, fakirlikle ve kuraklıkla mücadele, ortak para birimi ve ortak pazar deneyimleri, bölgesel barış ve güvenin saŐlanması Şeklinde sıralanınca epeyce bir karıŐıklıŐa sebep olmaktadır.  nk  aynı hedefleri gerçekleştirmek için çeşitli kuruluŐlara aidat ödemek zorunda kalmaktadırlar. Bu da belli bir kaynak sarfiyatına ve insan gücünün iyi deŐerlendirilememesine sebep olmaktadır.

Tüm kıtayı ilgilendiren en büyük bütünleşme hareketi Afrika BirliŐi olup 23–25 Mayıs 1963 tarihleri arasında Etyopya'nın başkenti Addis-Abeba'da 30 Afrika devlet ve hükümet baŐkanlarınca bir araya gelerek oluşturuldu.  ye ülkelerin öncelikli haklarının temini, h kimiyetlerinin ve toprak bütünlüklerinin korunarak yeni kazandıkları baŐımsızlıklarının saŐlam temeller üzerine oturması, Afrika devletleri arasında birliŐin ve yardımlaŐmanın kuvvetlendirilmesi, iŐbirliŐinin artırılması, her türlü sömürgecilik uygulamasının ortadan kaldırılması ve uluslararası iŐbirliŐinin desteklenmesi gibi temel konular alınan ilk kararlardı. Kıta içi bir teŐkilat olmasına raŐmen Afrika BirliŐi, uluslararası çevrelerde Afrika'yı ilgilendiren ortak menfaat konuları hakkında  ye ülkelerin hep birlikte ortak duruŐ sergilemelerini saŐladı. Kıta ekseninde Şu ana kadar gerçekleştirilen girişimler,  vrenin korunması, uluslararası teröre karşı mücadele, VIH/AIDS, sıtma ve t berk l z hastalıklarına karşı mücadele, mülteci yıŐılma-

ları, yer değiştiren kişiler, kara mayınları, küçük kalibreli silahlarla mücadele gibi son derece hayati konulardır. 9 Eylül 1999 tarihinde Afrika Birliği Teşkilatı'nın (Organisation de l'Unité Africaine-OUA) devlet ve hükümet başkanları Libya'da yaptıkları zirve sırasında Syrte Deklarasyonu da denen bir deklarasyonu kabul ettiler ve kuruluşun adı Afrika Birliği'ne (Union Africaine-UA) dönüştürüldü. 1999 yılı Temmuz ayında devlet ve hükümet başkanları kıta üzerinde ekonomik ve siyasi entegrasyon sürecini hızlandırmak için olağanüstü bir toplantı düzenlemeye karar verdiler. Bunun üzerine peşpeşe dört toplantı gerçekleşti ve Afrika Birliği'nin resmen kuruluşuyla son buldu. Önce Libya'nın Syrte şehrinde 1999 yılında Afrika Birliği'nin resmen kuruluşuna karar verildi. Ardından Afrika Birliği'nin Yasal Belgesi'nin kabul edildiği Lomé Zirvesi yapıldı. Üçüncü olarak 2001 yılında Zambiya'nın başkentindeki Lusaka Zirvesinde Afrika Birliği'nin yürürlüğe girmesini sağlayacak programı tespit edildi. Bu zirvelerin sonuncusu 2002 yılında Güney Afrika'daki Durban Zirvesidir ve Afrika Birliği resmen kurulmuştur.⁶

Afrika Birliği tüm finans sıkıntılarına rağmen kıta üzerinde her geçen gün barış ve güvenliğin sağlanmasında öncü bir kuruluş oldu. Artık Birlik, Birleşmiş Milletler'in kıta üzerindeki faaliyetlerinde ortak hareket ederek en büyük katkıyı doğrudan vermektedir. Bir taraftan da Arap Birliği'nin neredeyse yarı üyesi bu kıtadan olduğu gibi İslam İşbirliği Teşkilatı'nın da 27 üyesi Afrika ülkesi olduğundan geniş çaplı uluslararası zirvelerde ciddi anlamda ağırlığını hissettirmektedir.

2. Kuzey Afrika ve Mağrip Birliğinin Yeniden Etkinleşmesi

Mısır, uluslararası ilişkilerinde coğrafi olarak her ne kadar Afrika kıtasında yer alsada aslında genelde Ortadoğu ülkelerinin gündemleriyle birlikte anıldığı için Arap dünyasının önemli bir parçası gibi değerlendirilir. Kuzey Afrika deyince bu bölgede Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya beşlisi Mağrip Birliği çatısı altında 1989 yılında önemli meseleleri birlikte halletmek üzere bir bütünleşme hareketi kurdular. Merkezi Fas'ın başkenti Rabat'ta olmak üzere ekonomik ve siyasi anlamda gelecek için bölgesel bir etkileşim sağlayacaktı.⁷

Sözkonusu birlik ülkeleri, tüm gayretlerine rağmen aralarındaki ilişkilerine bu girişim üzerinden müspet katkı yapma imkânını pek yakala-

⁶ Ahmet Kavas, "Afrika'da Bütünleşme Hareketleri", *Stratejik Öngörü*, S. 4, 2005, s. 37-47.

⁷ Claire Brunel, "Maghreb Regional Integration", *Maghreb Regional and Global Integration: A Dream to Be Fulfilled*, (Eds. Gary Clyde Hufbauer and Claire Brunel), Washington, September 2008, p. 7.

yamadılar. Günümüzde 90 milyona yaklaşan bir nüfusu ilgilendiren bu potansiyel güç dengesi hala varlığını korumaktadır. Muhtemelen sömürgecilik sonrası oluşan baskıcı yönetim biçimlerinin 2010 yılında başlayan ve 2011’de de devam eden süreçte yıkılmasının ardından yeni demokratik sistemlerin kurulmasıyla bu bölgesel hareket, kuruluş amacında ifade edilen hedeflerini gerçekleştirme fırsatlarını yakalayabilecektir.⁸ Nitekim 1994 yılından bu tarafa karşılıklı ilişkilerini askıya alan Fas ile Cezayir, Mağrip Birliği’ni canlandırmak için yeni hamleleri harekete geçirdiler.

Kuzey Afrika bölgesinde Tunus, Mısır ve Libya’da 2011 yılında yaşanan başkaldırıları hariç tutulursa bağımsızlıktan bugüne kadar Cezayir dışındaki diğer ülkelerde iç savaş yaşanmamıştı. Aslında diğerlerinde olmaması, baskıların, halkın haklı direnişlerine bile fırsat vermemesiyle ve en ufak başkaldırının şiddetli şekillerde bastırılmalarıyla alâkalıdır. Tüm Afrika ülkeleri içinde hem bağımsızlık savaşı, hem de 1990’lı yıllardaki iç kargaşa döneminde Cezayir büyük kayıplar verdiği için telafisi zor süreçlerden geçti. Haliyle yakın gelecekte demokratik teamülleri beklenen seviyede uygulaması zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir.⁹

Batı Sahra’nın İspanya’dan bağımsızlığını kazandığı 1976 yılından sonra toprakları Fas ve Moritanya arasında paylaşıldı. Ancak Moritanya sınırlarına dâhil ettiği yerlerden 1979 yılında çekilince burası da Fas’ın el koyduğu kısma eklendi. Böylece Batı Sahra Demokratik Arap Cumhuriyeti topraklarının büyük kısmı bu ülkenin idaresi altında olduğundan, Cezayir ile bu konuda ciddi bir gerginlik hayatiyetini sürdürmektedir. Özellikle bu mesele yüzünden Fas ile Cezayir sınırı da 1994 yılından bu tarafa kapalı tutulmaktadır.

Mağrip ülkeleri içinde en fazla askeri darbeye maruz kalan ülke olan Moritanya genelde kendi sıkıntılı durumuyla ilgilenmek zorunda kaldı. Bir de 1989 yılı sonunda Senegal ile ciddi bir gerilim yaşadysa da bu sıkıntılı durum, sağlanan barış ortamıyla fazla sürmedi.

Mağrip Birliği dışında Kuzey Afrika ülkelerinin tamamı içinde olmasa bile bir kısmının yer aldığı ya Afrika ülkeleri arasında, ya da Ortadoğu ülkeleriyle veya Akdeniz’i çevreleyen ülkelerle yapılan işbirliği teşkilatları da vardır. 1995 yılında Avrupa Birliği ile aralarında Cezayir, Fas ve

⁸ Djamel-Eddine Guechi, *L’Union du Maghreb arabe: intégration régionale et développement économique*, Casbah/Alger, 2002.

⁹ Hacen Boukheifa, “Aidons la Quête de Démocratie en Algérie”, 16 Février 2011, <http://www.liberation.fr/monde/01012320209>.

Tunus'un da bulunduğu dokuz Akdeniz ülkesi arasında Avrupa-Akdeniz Ortaklığı veya diğer isimlendirilişleriyle Barcelona Süreci (The Euro-Med Partnership/Barcelona Process), 2010 yılından itibaren serbest ticaret alanı oluşturmayı planlayarak kuruldu. Libya 1999 yılında bir uçağın düşüşüne sebebiyet verdiği için bu birlik içindeki faaliyeti sadece gözlemci konumuna düşürüldü. Ortaklık, 2007 yılına kadar kuruluş aşamasındaki konumundan öteye geçemedi. Moritanya Dışişleri Bakanı da toplantılara özel misafir konumunda katıldı. Üçüncü oluşum, 22 Arap Birliği ülkesinden aralarında Fas, Libya ve Tunus'un da yer aldığı 17 üyenin katılımıyla Arap Büyük Serbest Ticaret Bölgesi (Greater Arab Free Trade Area-GAFTA)'nın kurulmasıdır. 2008'den geçerli olmak üzere serbest ticaret bölgesi oluşturulacak ve ülkeler 2005 yılına kadar tüm hazırlıklarını bitirmiş olacaktı. Dördüncü oluşum, 2004 yılında Fas, Tunus, Mısır ve Ürdün arasında Agadir Sözleşmesi (Agadir Agreement) adlı birliğin teşekkülüdür. Cezayir, Libya ve Moritanya henüz teşekküle üye değildir. Beşincisi, 1998 yılında Libya, Tunus ve Fas'ın da içinde yer aldığı toplam 20 Afrika ülkesi arasında ziraat, endüstri, sosyo-kültürel ve enerji alanlarda kurulan SEN-SAD (CEN-SAD) birliğidir. Bu birlik, kıta ekseninde büyük bir yapılanma örneğidir. 1995 yılında üye ülkeler Gıda Güvenliği Özel Programını kabul ettiler. Ayrıca kuruluş aşamasında planlanan konulardan birisi 1999 yılında Afrika Kalkınma Bankasının kurulması idi. Program, 13 yıldır kıta genelinde oldukça etkili faaliyetleri desteklemektedir. Bir de sadece Libya'nın üye olduğu diğer üyelerin ise Doğu ve Güney Afrika bölgesi ülkelerinden oluşan Doğu ve Güney Afrika Bölgeleri Ortak Pazarı (Common Market for Eastern and Southern Africa-COMESA) vardır. 1994 yılında kuruluşu tamamlanan ve halen 17 üyesi olan bu bütünleşme hareketi içinden dokuz ülke, 2000 yılında zirai, hayvansal ve madenler konusunda serbest ticaret bölgesi anlaşmasını yürürlüğe koydu.¹⁰ Uluslararası ilişkiler açısından tüm bu kuruluşlar, Mağrip ülkelerinin Sahraaltı Afrika ile Akdeniz çevresindeki ülkeler arasında geniş etkileşimli bir konumda olduğunun işaretidir.

Topraklarının büyük bir kısmının ve etnik olarak halkının Sahraaltı Afrika'ya ait olmasına rağmen Sudan'ı da genelde Kuzey Afrika ülkeleri ile birlikte değerlendirme alışkanlığı vardır. Ülkenin son iki yüzyıl içinde Mısır ile başlayan idaresi ve İngiliz sömürgeciliğinin de bu bağlantının devamına katkısı nedeniyle Sudan'ın bir Arap ülkesi gibi algılanması iyice pekişti. Afrika kıtasındaki en uzun süreli iç savaş nihayet Güney Sudan'ın 2011'de bağımsızlığını ilan etmesiyle sona erdi. Ayrıca Sudan'ın batısında-

¹⁰ Claire Brunel, "Maghreb Regional Integration", p. 13.

ki Darfur 2003 yılında büyük bir kargaşa ortamına sürüklendiyse de alınan tedbirlerle iç savaşın önu büyümeden alındı. Bölgede durum henüz istenilen seviyede sükûnete ermemiş olmakla birlikte kalkınma süreci belli bir ivme kazandığı için devam ediyor. Yeni müstakil olan Güney Sudan'daki bağımsız devletin ise kendi içinde büyük kargaşalar geçirmeden bir bütünlük sağlaması oldukça zayıf bir ihtimaldir.

3. Kıtanın En Fazla İşbirliği Gerçekleştiren Bölgesi: Batı Afrika

1970'li yıllarda Afrika kıtasını dünyanın farklı bölgelerindeki ekonomik yapıyla irtibatlı hale getirmek için çeşitli metotlar uygulandı. 1980'lerden sonra bu konuda daha geniş çaplı imkânlar üzerinde de duruldu.¹¹ Bağımsızlığı elde eden Fransız sömürgeleriyle İngiliz sömürgelerini birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Zira diktatoryal eğilimler Fransız sömürgelerinde daha fazla görülüyordu. 1990'lı yıllarda ciddi değişimler yaşandı ve 41 ülkeden 31'inde tek partili rejimler etkinliğini kaybetti.¹²

Kıtanın en hareketli bölgelerinden birisi olan Batı Afrika, 1960 yılında hızlanan bağımsızlık sürecinden 2010'lı yıllara kadar iç savaş ortamlarının en yaygın ve uzun süreli yaşandığı ülkelere sahiptir. Liberya kadar şiddetli olmamakla birlikte Sierra Leone, senelerce iç kargaşanın en acımasız bir şekilde devam etmesi sonucu büyük kayıplar verdi. Senegal 1980'li yılların sonunda Moritanya ile yaşadığı gergiliğin ardından Kazamans isimli güney bölgesindeki iç savaş sebebiyle hala uluslararası kamuoyunda zaman zaman gündeme gelebilmektedir. Mali ve Nijer'de uzun yıllar Tevarık (Tuareg) meselesi yüzünden iç savaş seviyesinde değerlendirilebilecek şiddetli çatışmalar devam etti. Hala da arkası kesilmiş değildir. Her iki ülke de 1990'lı yılların ortalarında bu gerginliği belli oranda yatıştırdılar. Halen Batı Afrika'nın en gergin ülkeleri arasında yer alan Fildişi Sahili ve Gine'de yaşanan Devlet Başkanlığı seçimleri ve sonrasındaki gelişmeler, her ikisinin de gelişmelerine ciddi zararlar verdi. Nijerya'da yaşanan Müslüman-Hıristiyan kavgasında zaman zaman her iki taraf da ciddi kayıplar vermektedir. Gana, Benin ve Togo'da siyasi yapı epeyce istikrarlı bir çizgi kazanırken Burkina Faso, Gine Bissau ve Gabon'da Devlet Başkanlığı ve diğer seçimlere devamlı şaibe karıştığı iddiaları sebebiyle ulusal barış ortamları bir türlü sağlanamamaktadır.¹³

¹¹ Achille Mbembe, "General Overview of Issues", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 39-45.

¹² Jibrin Ibrahim, *Democratic Transition in Anglophone West Africa*, Dakar/Senegal, 2003, p. 2.

¹³ J. Goebel, C. Ampagoomian and A. Touré, "Conflict Management Training", *Conflict, Social Capital and Managing Natural Resources: A West African Case Study*, (Ed. Keith M. Moore), Oxford, 2005.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen kıtanın bu bölgesinde kurulan ilk bütünleşme hareketi, 1993 yılında Benin'in başkenti Cotonou'da kurulan Batı Afrika Devletleri Ekonomik İşbirliği (Economic Community of West Africa States-ECOWAS) olup bölgenin tamamına hitap etmektedir. İkincisi, bölgedeki bazı ülkelerin üye olmadığı Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (Communauté Économique des Etats d'Afrique de l'Ouest-CEDEAO)'tir. Topluluk, resmi dili Fransızca ve İngilizce olan 15 üye ülkesi ile serbest değişim bölgesi kurmayı hedeflemektedir. İç savaşlar süresince CEDEAO, adeta bölgede jandarmalık görevi üstlendi. Kısaca ECO-MOG adı verilen silahlı gücü, Birleşmiş Milletler çatısı altında Liberya'da MINUL, Sierra Leone'de MINUSIL ve Fildişi Sahili'nde ONUCI gibi farklı isimlerle, mavi bereli askerlerle birlikte faaliyet göstermektedir. Üçüncüsü ise Batı Afrika Ekonomik ve Para Birliği (West African Economic and Monetary Union-WAEMU)'dir. Dördüncüsü Mano Nehri Birliği adıyla Gine, Sierra Leone ve Liberya'nın bir araya gelmesiyle oluştu. Yine Bölgesel Vergi İşbirliği (Regional Cooperation Tax-RCT) ile Yardımlaşma ve Ekonomik Kalkınma Fonu (Fonds de Solidarité et de Développement Economique-FOSIDEC) Batı Afrika'daki belli başlı bütünleşme hareketlerini oluşturmaktadır.¹⁴

Bölge halen 300 milyonu aşkın bir nüfusa sahip olup 2025 yılı için şimdiden 430 milyonluk bir nüfus öngörülmektedir. Ortalama kalkınma hızı 2004'te %3,2 seviyesinde seyrederken bu durum Orta Afrika ve Doğu Afrika bölgelerinde %7 gibi oldukça yüksek bir duruma ulaşmıştı. Bölgede petrolü sayesinde Nijerya, 2005'te %5 kalkınma hızını yakalamış, Burkina Faso ve Sierra Leone gibi bazı bölge ülkeleri ise böyle bir kaynağa sahip olmadan %7 seviyesini aşmıştı.

Kofi Annan'ın uzun süre Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği yapması, Liberya'da Afrika tarihinde ilk defa bir bayan olan Ellen Johnson Sirleaf'in devlet başkanlığına seçilmesi, hatta 2011 yılında Nobel Barış Ödülüne layık görülmesi önemli gelişmelerdi. ABD'nin Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu kırması bir yana Mali, Senegal ile Sao Tome ve Principe gibi ülkelerde terörü bahane edip askeri işbirlikleri kurması ve özellikle artan petrol üretim alanlarının güvenliği için ciddi faaliyetler içerisine girmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.¹⁵ Son bir yıl içinde Nijerya'nın kuzeyinde başlayıp ülkenin her tarafında ses getiren eylemler yapan Boko

¹⁴ John Igué, "Regional Dynamics in West Africa", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 52-65.

¹⁵ "Ces Conflits qui persistent: L'Afrique de l'Ouest en proie aux guerres civiles", *Le Monde Diplomatique*, 5 Octobre 2006, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/atlas-guerres-civiles>.

Haram örgütü de çift taraflı olarak ABD'nin, Nijerya gibi Afrika'nın en güçlü ülkesini kontrol altına alma sürecini başlatacak gibi duruyor. Ayrıca bölge Müslümanları genel anlamda etkisizleştirme yönündeki fırsatlar için kullanılarak bölgenin istikrarsızlaştırılması için önemli bir unsura dönüştürülmüş durumdadır.

Son 35 yılda kıtada gelinen seviye modern ülkelerin sömürgecilik sonrası belli bir değişim geçirerek adeta yeniden şekillenmesiyle doğrudan alakalıdır. Eski sömürgeci devletler buralardan çekilirken daha ziyade tek partili siyasi yapıları iktidara taşıyan ortamlara fırsat verdiler. 1990'lı yılların başından itibaren kıtada bu anlamda ciddi değişimler oldu ve demokratikleşme adına ciddi hamleler görüldü.¹⁶

4. Orta Afrika ve Kaostan Kurtulma Mücadelesi

1910 yılında Fransa'nın Atlas Okyanusu kıyısında kurduğu Brazzaville merkezli Fransız Kongosu adlı sömürgesine Gabon, Kongo, Ubangi-Şari ve Çad dâhil edilerek, bölge, Fransız Ekvator Afrikası (Afrique Ekvatoriale Française-AEF) adıyla tek bir idarede toplandı. İçlerinde Fransız sömürgeciliğinin en acımasız uygulandığı bölge Orta Afrika oldu ve yerli halka büyük zulümler yapıldı. Kısa zamanda bu sömürgeci 40 civarında Fransız şirketi kurularak yeraltı ve yerüstü kaynaklarının Atlas Okyanusu sahiline en yakın yerleşim mahalli olan Brazzaville şehrine aktarılıp buradan Fransa'ya sevk edilmesi sağlandı. Almanlar Kamerun'daki sömürgelelerini genişletme çalışmaları sırasında 4 Kasım 1911'de Orta Afrika'nın batısını Fransızlardan aldılar. Birinci Dünya Savaşı boyunca Fransızlar çok sayıda Orta Afrika yerlisini silâh altına alarak Avrupa'daki cephelere sürdüler. Savaşta Almanlar yenilince Fransızlar daha önce bırakmak zorunda kaldıkları yerleri yeniden işgal ettiler. Aynı sömürge idaresi çatısı altında tutulan Çad bölgesi 1922 yılında Ubangi Şari'den ayrılarak müstakil bir sömürge yapıldı. Bölgedeki karışıklıklar sömürgecilik sonrasında da uzun süre devam etti ve ülkeye Birleşmiş Milletler MISAB adıyla 12 Şubat 1997'de bir askeri güç yerleştirdi. 15 Nisan 1998'de bu gücün yerine MINURCA adlı yeni bir güç getirildi.¹⁷

¹⁶ Antoine Raogo Sawadogo, "Changing African States", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 47-51.

¹⁷ Ahmet Kavas, "Orta Afrika Cumhuriyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 397-399.

Orta Afrika bölgesinde her ne kadar Gabon, Kamerun ve Kongo Cumhuriyeti iç siyasi çekişmelere sahne olsa da geniş çaplı iç savaşlara dayalı gerginlikler daha ziyade Çad, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Orta Afrika Cumhuriyetinde yaşanmaktadır. Sadece 1988 yılından bugüne kadar geçen 23 yıl içinde Demokratik Kongo Cumhuriyetinde yaşanan iç savaşta beş milyondan fazla insan hayatını kaybetmiştir.¹⁸

Bağımsızlık sonrasında Angola'da başlayan iç savaş sırasında ülkeyi terk eden 312 bin kişinin çoğu Zambiya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Kongo Cumhuriyetine sığındı.¹⁹ 1990'lerde yaşanan iç savaşın yerine barış tesis edilince, Angola, petrol ve madenlerinden elde ettiği gelirlerle kıtanın en hızlı kalkınan ülkeleri arasına girmekte gecikmedi. Fransa ve ABD'nin müdahaleleriyle bölgede iktidarlar el değiştirerek sıkıntılarını ötelemiş olsalar da Demokratik Kongo Cumhuriyetinde 2011 yılı Aralık ayında yapılan devlet başkanlığı seçimi ciddi gerginliklerin yeniden canlanmasına sebep oldu. Hiç de arzu edilmeyen tüm bu hareketli gündemler zaman içinde sakinleşme eğilimine girdiği takdirde, şimdiye kadar kullanılmayan kaynakların da devreye girmesiyle çeşitli açılımlar temin edilebilir.

5. Kıtanın En Kırılgan Noktası: Afrika Boynuzu

Afrika'nın Arap yarımadasıyla tarih boyunca kader birliği yapan bölgesinde en köklü geleneği olan iki ülkeden birisi Somali, diğeri Etiyopya'dır. Bu ikili, bağımsızlık dönemlerine kadar Cibuti ve Eritre'nin kaderleriyle de bütünlük arz ediyordu. Özellikle son 20 yılda öne çıkan Somali, toprakları Afrika'da son olarak sömürgeleştirilen ülkelerden birisiydi. Bugün 640 bin km²'ye yakın toprağı bulunan Somali, İngiltere ve İtalya arasında zaman zaman el değiştirmiş; 23 bin km²'den biraz fazlası Fransız Somalisi diye bilinen Cibuti sınırları içinde kalmıştır. Etiyopya'nın güneyi de yine Somali soyluların yurdu olup toplam 370 bin km²'ye yakın toprağı ve 4,5 milyonluk nüfusa sahiptir. Burası önce 1897 yılında Etiyopya İmparatoru İkinci Menelik tarafından İngiltere'den anlaşmayla alınmış, 1936'da İtalya'ya kaptırılmış, 1942'de tekrar İngiltere'nin işgaline uğramış ve son olarak 1954 yılında Etiyopya idaresine alınmıştır. Kenya'nın kuzeyinde

¹⁸ Jeffrey Gettleman, "Africa's Forever Wars: Why the Continent's Conflicts Never End.", Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.

¹⁹ Philippe Rekacewicz, "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afrique-refugiesm51>.

kalan kısım dâhil Somalilerin yaşadıkları toprakların yüzölçümü bir milyon km²'yi geçmektedir.

Somali'de 1991 yılında başlayan iktidar boşluğu kıtanın en hassas bölgesi olmasına sebep oldu. Zira Afrika'nın en stratejik noktalarından birisi olan Somali toprakları komşusu ülkelerle ciddi gerginlikler yaşamasını beraberinde getirdi. Ülke, sosyalist rejimin ardından parçalanma sürecine girerek savaşı meslek edinenlerin idaresinde devlet mekanizması tamamen çökertildi. Buna dur demek için uluslararası camia tarafından desteklenen federal hükümet İslam Mahkemeleri Birliği karşısında zaafiyet gösterince Etiyopya'nın müdahalesi gecikmedi. Ancak bu ani teşebbüs İslam Mahkemeleri Birliği'nin ılımlı kanalının önünü açtı ve merkezi hükümet de onların eline geçti. Fakat bu defa da kendi içinde ayrılık baş gösterdi ve sertlik taraftarı kanat, ülkenin güneyinin idaresini merkezden kopardı. Ayrıca Somaliland, Puntland gibi bölgeler de henüz başkent Mogadişu ile aynı hükümet için mutabakata varamamıştır. Tüm bu olumsuz gelişmeler bölgesel ilişkilere ister istemez doğrudan tesir etmekte ve adeta Büyük Göller bölgesinde Somalizasyon sürecinin ilk işaretleri belirlemektedir.²⁰

Eritre'nin 1993'te bağımsızlığını aldığı Etiyopya ile arasındaki anlaşmazlık da Afrika Boynuzu olarak bilinen bölgedeki dengeyi iyice sarstı. Birleşmiş Milletler ve Afrika Birliği gibi uluslararası kuruluşların geniş çaplı müdahaleleri ise bölgede istikrarın kurulmasında beklenen katkıyı sağlayamadı.²¹

21. yüzyılda Afrika'nın en fazla başını ağrıtan bu bölgenin kendi imkânlarıyla ayağa kalkabilmesi için en az on yıla ihtiyaç duyulmaktadır. Şayet mevcut iç karışıklıklar ve ülkelerin birbirlerinin iç dinamiklerine müdahaleleri durdurulabilirse, bâkir kaynakları, bölgenin yeni kalkınma hamleleri için doping tesiri yapabilecek kadar zengin ve boldur.

6. Doğu Afrika ve Büyük Göller Bölgesi: Kalkınmanın Yeni Stratejik Adresi

Kıtada en kanlı iç savaşlarının yaşandığı ülkelerden Mozambik iç barışa kavuşurken Ruanda ve Burundi 1994 yılında büyük bir soykırım sürecinden geçti. Bir milyona yakın insan kardeş kavgasının kurbanı ola-

²⁰ Jeffrey Gettleman, "Africa's Forever Wars: Why the Continent's Conflicts Never End.", Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.

²¹ Cécile Marin, "Ethiopie-Erythrée, une Blessure Toujours Ouverte", 1er Janvier 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/ethiopiendv49>.

rak uluslararası toplumun gözü önünde katliama uğradı. Kenya’da 2000’li yılların ortasına kadar bir model ülke olarak sıkıntı yaşanmazken devlet başkanlığı seçimleri ciddi anlamda iç savaşa giden bir sürece sürüklendi.²²

Afrika Birliği başta olmak üzere birçok uluslararası kuruluş hızlı bir şekilde müdahale edip bu gerginlik büyümeden önledi. Büyük Göller bölgesi olarak da bilinen bu coğrafyada en gergin dönemlerden birisini Uganda geçirdi. 1986 yılından itibaren iktidar değişikliği olmayan ülkenin kuzeyindeki direnişçi örgüt güvenliği ciddi bir şekilde tehdit etmektedir.

1998 yılında 14 Afrika ülkesi iç karışıklık içindeydi ve Birleşmiş Milletlerin başlattığı girişimlerle bu çatışma ortamlarını barışla neticelendirme sürecinde önemli gelişmeler sağlandı.²³ Batı Afrika’da olduğu gibi Doğu Afrika’da da iç savaşlar azaldı. 2004 yılında Birleşmiş Milletler tarafından durum tespiti ve gerginliklerin önlenmesi için rapor hazırlatılarak uygulamaya konuldu. Burada geleceğe yönelik barış ortamlarının tesisi öncelikli konular olarak ele alınmıştır.²⁴

Tanzanya’nın ve ciddi bir demokrasi imtihanı veren Kenya’nın pek çok alanda giderek artan ve göz kamaştıran konumu dikkatlerden kaçmamaktadır. Mozambik’in uluslararası alanda kendine önemli bir alan açması ve Büyük Göller bölgesinde barışın büyük oranda tesisi, kıtanın bu geniş ve verimli topraklarında kalkınma adeta kendiliğinden seyredebilecek bir sürece girmiştir. Çünkü kuzey yarımküre için Akdeniz ne ifade ediyorsa Hint Okyanusunun batı kıyıları da güney yarımküre için benzeri bir durum oluşturmaktadır.

7. Güney Afrika Bölgesi ve Tüm Kıtanın Eksen Belirleyiciliği

Güney Afrika’da çoğunluğu oluşturan yerli siyahî halk, sömürgecilik döneminde ve sonrasında 1994 yılına kadar iktidardan ve pek çok insanî haklarından mahrum edilerek büyük bir baskı altında tutuldu. Nelson Mandela’nın 1994 yılında Devlet Başkanı olmasıyla birlikte ülkedeki ırk ayrımcılığı da büyük oranda ortadan kaldırıldı.

²² Ahmet Kavas, “Kenya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, s. 256–258.

²³ Gumisai Mutume, “L’Afrique en quête de solutions à ses conflits: Burundi, République Centrafricaine et Côte d’Ivoire: la paix est à l’ordre du jour”, *Afrique Relance*, Vol. 17/1 (Mai 2003), p. 3.

²⁴ Nations Unies, *Application des recommandations figurant dans le rapport du Secrétaire général sur les causes des conflits et la promotion d’une paix et d’un développement durables en Afrique*, 20 Août 2004, http://www.un.org/french/ecosocdev/geninfo/afrec/sGREprfr/conflit_a59285_fr.pdf.

Son 20 yılda Güney Afrika, kıtanın en güçlü ekonomisi olmayı başardı. Aynı şekilde Zimbabwe'deki bağımsızlık savaşı ve Namibya'daki ırk ayrımcılığı İngiliz sömürge idaresi döneminde önü alınamaz boyutlara ulaşmıştı. 1980 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Zimbabwe'nin ilk Devlet Başkanı Robert Mugabe, Başbakan olarak görev yaparken idareyi ele geçirmiş, ama özellikle uluslararası hamlelerinde İngiltere tarafından daima dışlanmaya maruz bırakılmıştır. Bu ülke dışında, bölgede sağlanan barış ve huzur ortamı ciddi bir kalkınmayı da beraberinde getirdi. 2011 yılına gelindiğinde Güney Afrika Bölgesi Kalkınma Topluluğu (Communauté de Développement de l'Afrique Australe-SADC) iç savaşların sona erdirilmesi konusunda bölge yöneticilerine yaptığı çağrılarına müspet cevap alabilmektedir.²⁵

1990'lı yıllardan itibaren Büyük Göller bölgesinde yaşanan katliamlarda milyonlarca masum insan öldürüldü. Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda, Ruanda ve Burundi'de yaşanan iç savaş döneminde hammadde kaynakları en kötü şartlarda bile işletildiği halde bu ülkelere yeterli gelir sağlamadığı gibi halk, gittikçe fakirleşti ve kalkınma yönünde hiçbir iyileşme sağlanamadı.²⁶ Güney Afrika ve çevresindeki ülkelerde son 20 yıldır benzeri durumlara rastlanmamaktadır. Sadece Madagaskar ada devleti siyasi çalkantılardan bir türlü kurtulamadı. Güney Afrika Cumhuriyeti'nin varlığı sadece bu bölgenin değil tüm kıtanın iç dinamiklerine yön verebilen bir güç olma yolundadır. Artık Batı'nın siyasetine kurban edilen bir bölgeden ziyade kıta içi meselelerde rol alan bir iradeye hâkim olundu.

8. Afrika Özelinde Yeniden Dönüşüm, Ekonomik Kalkınma Hamlelerine Bağlı

Üçüncü bin yıla girdiğimiz 21. yüzyılın başında bir önceki yüzyıla oranla ülkeler arasında gelişmişlik oranına bağlı üçlü sınıflandırmadan vazgeçilerek kısaca “küreselleşme” olarak ifade edilen yeni bir isimlendirmeyle farklı bir bakış açısı geliştirildi. Bu yeni duruma 2001'de hazırlıksız yakalanan Afrika ülkeleri son on yılda attıkları adımlarla küreselleşmenin

²⁵ “La SADC appelle à la fin des conflits en Afrique Australe”, 01.04.2011, <http://french.peopledaily.com.cn/96852/7337446.html>. SADC üyesi ülkeler: Güney Afrika, Angola, Botswana, Malavi, Mozambik, Namibya, Tanzanya, Zambiya, Zimbabwe, Seyşeller, Swaziland, Lesotho, Moritus ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti.

²⁶ Hicham Raiq, “Afrique Australe: un sommet pour lever les conflits de la région”, *L'Economiste: le Premier Quotidien du Maroc*, 1er Janvier 2012, No. 577, 20/08/1999, <http://www.leconomiste.com/article/afrique-australe-un-sommet-pour-lever-les-conflits-de-la-region>.

vazgeçilemez aktörleri haline geldiler. Gelişmiş ülkeler geçmişte iktisadi güçlerini ve siyasi üstünlüklerini kullanarak elde ettikleri eski sömürge-lerindeki imkânlarını, giderek, ekonomik büyümelerini sürdüren Çin ve Hindistan gibi Asya'nın iki devine ve özellikle de son yıllardaki ataklarıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne kaptırmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerin içinde Türkiye, Brezilya, Malezya ve Endonezya gibi yeni güçlerin bir kısmı uluslararası alanda oldukça etkin bir konuma geldi. Az gelişmiş ülkelerin önemli bir kısmı ise 2000'li yıllarda büyük bir kalkınma hamlesi sürecine girdi. Bu değişimde özellikle Afrika'dakilerin konumu dikkatli incelendiği takdirde öne çıkan temel dayanaklarının ne derecede etkili olduğu ortaya konabilir.²⁷

Afrika'nın bugün 54 bağımsız ülkesi bulunmakla birlikte bu kıtaya siyahî kökenli nüfusları sebebiyle aralarında bağlantı kurulan Karayip ada devletleri ve Büyük Okyanus adaları dâhil toplam 78 ülke, neredeyse aynı kaderi paylaşmaktadır. 2050 yılında Afrika için tahmin edilen nüfusun 1,5 milyarı geçeceği beklentisi kıtayı daha da önemli kılmaktadır. Halen dünyadaki her yedi kişiden biri, yani %15'i Afrika asıllıdır. Kaynakları ve insan gücünün karşılığı dünya ölçülerinin çok altında kaldığı için sadece 48 ülkenin yer aldığı Sahraaltı Afrika'da gayri safi hâsıla, toplamda 375 milyar doları aşmamıştır. Bunun 150 milyar doları tek başına Güney Afrika'nın payına düşmektedir. Henüz 48 ülkenin yarım trilyon doları bulmayan bu ekonomik gücü dünya geneli dikkate alındığında sadece %1'e tekabül etmektedir. Oysa bu durum 1960'larda %4,6, 1970'lerde %3, 1980'lerde %2,1 ve 1990'larda %2,5 seviyesinde bir ortalamaya sahipti. Birinci derecede ihtiyaç maddelerinde dışa bağımlılık %90 seviyesinde olup teknoloji transferinin adeta hiç yapılmadığı kıtada dünya pazarında 1970'lerde Afrika'nın ağırlığı %2,5 iken 2000'lerde bu %1 seviyesine kadar geriledi. Gelişmiş ülkeler ise önceleri %14 seviyesinde bir paya sahipken 21. yüzyılın eşliğinde bu oran %7'ye kadar gerilemiştir.²⁸

Kıtanın yeniden dirilişi çerçevesinde 2001 yılı ocak ayında Cezayir Devlet Başkanı Abdülaziz Buteflika, dönemin Nijerya Devlet Başkanı Olusegun Obasanjo ve Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki ön-

²⁷ Philippe Hugon, "Les nouveaux acteurs de la coopération en Afrique", *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 99-118.

²⁸ Philippe Hugon, "Entre marginalisation et mondialisation" <http://www.african-geopolitics.org/show.aspx?ArticleId=3388>.

cülüğünde kıta genelinde barış, iyi yönetim, ekonomik ve sosyal kalkınmanın birlikte yürümesi için önemli bir gayret gösterildi. Yaşanan ciddi sıkıntılara rağmen bu plan çerçevesinde Afrika’da kalkınma ivmelerindeki artışı daha isabetli anlamlandırmak mümkündür. 2010’lu yıllarda siyasi aktörler değişse de bu mantalite müspet anlamda etkisini sürdürmektedir.²⁹

Afrika’da sömürgecilikten bugüne ülkelerin başına geçen devlet adamlarının büyük bir kısmı ciddi bir dönüşümün yaşanmasına katkı sağladı. Bu liderlerin Batı Afrika’daki birinci kuşağını Fas’ta kral Beşinci Muhammed ve oğlu İkinci Hasan, Fildişi Sahili’nde Félix Houphouët-Boigny, Gabon’da Omar Bongo, Kamerun’da Amadou Ahidjo, Gana’da Kwame Nkrumah, Senegal’de Léopold Sédar Senghor, Gine’de Sékou Touré, Mali’de Modibo Keita ve Liberya’da William Richard Tolbert oluşturdu. Doğu Afrika ülkelerinden Kenya’da Jomo Kenyatta, Tanzania’da Julius Nyerere ve Uganda’da Milton Obote önemli isimler olarak öne çıktı. İkinci kuşak liderler olarak ise Senegal’de Abdou Diouf Abdoullaye Wade, Kamerun’da Paul Biya, Madagaskar’da Albert Zaff, Güney Afrika’da Nelson Mandela, Mozambik’te Joachim Chissano, Mali’de Alpha Oumar Konaré, Sierra Leone’de Tijane Kabba, Gana’da John Kufuor ve Liberya’da Helen Johnson Sirleaf entelektüel boyutlarıyla kıtaya yeni bir ‘devlet adamı’ imajını kazandırdılar. Zira sömürgecilerin yetiştirdikleri gençlerin yerine bağımsız ülkelerin liderleri kendilerine dayatılan tüm sistemlerin dışında Afrika kimliğini öne çıkarmaya çalıştılar. Asker kökenli devlet adamları yanında sivil hayatı temsil edenlerin sayısı giderek arttı. İçlerinde entelektüel boyutta birkimi olanlar kıtanın uluslararası alanda ufkunun açılmasına katkı sağladı.³⁰

9. Yeraltı Kaynaklarının Afrika’nın Kalkınmasına Olan Katkısı

Afrika’yı aralarında paylaşıp asırlarca ellerinde tutan eski sömürgeci devletlerin buradan çekilmeleriyle birlikte yerlerine oturttukları ve “yeni sömürgeci” vasıflarıyla öne çıkan yerli iktidarların 1990’lı yıllardan sonra zayıflamasıyla birlikte kıtada ciddi hamleler dönemi başladı. Her ne kadar yeni sömürgeciliğin uzun dönem yaşaması için hazırlanan planlar doğrultusunda çalışılsa da tek parti idareleri ile onların başındaki yarı diktatör

²⁹ “Afrique: Le grand perdant de la mondialisation”, <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html>, 20/12/2001; John O. Igué, “Une nouvelle génération de leaders en Afrique: Quels enjeux?” *Revue Internationale de Politique de Développement*, 2010/1, pp. 119–138, <http://poldev.revues.org/120>.

³⁰ John O. Igué, *ibid.*

idarecilerin bile ülkelerinin kalkınmasında gözle görülür değişiklikler için bazı adımlar attıkları söylenebilir.

21. yüzyılın başında Afrika ülkelerinin gelişmesinin üretim sektöründen ziyade bölgeden bölgeye değişen yeraltı kaynaklarının ihracatına bağlı olarak arttığı dikkatlerden kaçmaz. Çok sınırlı da olsa Mısır, Tunus ve Güney Afrika gibi ülkelerde imalat ve hizmet sektörü %83 seviyesine ulaşarak gayr-i safi yurtdışı hâsılasının önemli bir kısmı bu alanlardan elde edilmektedir.

Afrika'dan ihraç edilen hammadde kaynaklarından elde edilen sınırlı miktardaki gelirlerin ülkelere dönüşü pek kolay olmamaktaydı. 1990'lı yıllarda başlayan yeni ortaklıklar bu konuda da ciddi açılımlar getirdi ve gelirler her geçen gün katlanarak arttı. Zira 1990 yılında dünya ihraç mallarının sadece %2 oranındaki kısmı bu kıtadan sağlanmaktaydı. Gerçi bu oran dünya ortalamasıyla mukayese edildiğinde 1997'de %1,6'ya geriledi. Oysa aynı yıllarda gelişmiş ülkelerdeki ihracat oranı daha da artarak %16,3'ten %19,3'e yükseldi. Gelişmekte olan ülkelere Endonezya, Malezya ve Tayland'da ise %48'den %53'e yükselmişti. Afrika ülkeleri de aslında belli bir artış hızı gösteriyor ve birbirleriyle irtibatlı olamamakla birlikte 1990'da %28 olan ihracat hacmini %32'ye çıkarıyordu.

Günümüzde Afrika ülkeleri içinde petrol dışı gelirler bakımından tabii sermayeye dayalı olanlarda oran %30 ile %50 arasında seyrederken bazı ülkelerde bu durum petrol ve madenlerden elde edilen gelir oranları arasına büyük fark girerek %19 ile %88 gibi oranlarda değişebilmektedir.³¹ Bunların iyi kullanılması durumunda kıtanın kalkınması diğer alanlardaki büyük hamleleri de beraberinde getirecektir.³²

10. Sömürgecilikten Tam Kurtulmanın Formülü: Yeni Ortaklıklar

1910'lu yıllarda Afrika'nın tamamına yakını yedi Avrupa ülkesinin kontrolüne girdi ve bu durum 1960 yılına kadar tam yarım asır sadece kendilerine üreten düzenlerle devam ettirildi. Bağımsızlıkla birlikte bu düzenler her ne kadar ortadan kalktıysa da bu defa da onların yokluğunu aratmayacak idareler iktidarlara getirildi. 1990'lı yıllara gelindiğinde artık ABD-Sovyetler Birliği eksenli iki kutuplu dünyanın yerini kendi ken-

³¹ Pierre-Noël Giraud et Denis Loyer, "Capital naturel et développement durable en Afrique", *A quoi sert d'aider le Sud*, (Ed. Serge Michailof), Economica, Octobre 2006, pp. 13–16.

³² Etanislav NGODI, "Gestion des Ressources Pétrolières et Développement en Afrique", 11e Assemblée Générale du CODESRIA, 6 – 10 Décembre 2005, Maputo, Mozambique.

dine yetebilme gayreti içine giren ülkeler aldı. Özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler arasında büyük bir yakınlaşmanın başlaması pek de kolay olmadı. Giderek artan bir şekilde Çin ve Hindistan'ın bu ülkelerle işbirlikleri gelişti. Çin, Brezilya, Rusya, Kore, Türkiye, Endonezya ve Malezya ile önemli hamlelere giriştiler.³³

Afrika ülkelerinin öncelikli olarak ele almaları gereken bir diğer konu ise kendi aralarındaki çok yönlü ilişkileri artırarak kalıcı kalkınma hamleleri için yeni işbirliği imkânları sağlamalarıdır. Zaten kıta ülkeleri kendi ihracat malları için Avrupa ülkelerinden sonra ikinci önemli pazarı oluşturmaktadır. Yine kıta içi yatırımların da benzer şekilde artırılması gerekmektedir.³⁴

Sömürgecilik Afrika'yı son iki asırda muasır devletlerden uzaklaştırdı. Adeta güçlü devletlerin en rahat istifade ettikleri bir alana dönüştürdü. 21. yüzyılın imkânlarıyla artık eşit paylaşımı yakalayacak ve giderek iç dinamiklerine yönelen bir kıta olacaktır. Yeni Ortaklıklar kıta içi ülkeler arası engelleri ortadan kaldırarak güçbirliği yolunda ilerleyeceklerdir.

11. Eski Sömürgecilerin Dışlayıcı Tavrıları ve Kalkınmanın Önündeki Engeller

Gelişmelerini tamamlamış İngiltere ve Fransa gibi iki güçlü ve eski sömürgeci ülke bir zamanlar hiç kimseyi yaklaştırmadıkları Afrika'da sahiplendikleri toprakları bağımsızlıkların elde edilmesiyle birlikte terk ettiler. Açılan boşluğu 1970–1990 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl Sovyetler Birliği, yeni gerginliklerin tohumlarını ekerek doldurmaya çalıştı. Daha doğrusu eski sömürgecilerle sömürülenler arasındaki uçurumu daha da derinleştirerek düşmanlıkları daha da artırıp yeni yeni tesis edilmeye çalışılan toplum içi irtibatları iyice zayıflattı. Ne var ki 1990'lı yılların başında Moskova merkezli doğu bloğunun çöküşüyle birlikte Afrika'daki tesiri de hızlı bir şekilde yok oldu. Bu defa devreye önce Hindistan, ardından daha etkili ve geniş çaplı bir şekilde Çin girdi. Öyle ki 1990'lı yılların başında Hindistan'ın Afrika ile ticaret hacmi yaklaşık bir milyar dolara, onu takip eden Çin'in ise 500 milyon dolara ulaştı. Bugün Hindistan 50 milyar doları henüz yakalayamadı ama diğeri 200 milyar doları aştı ve 2015 yılında 500 milyarlık ticaret hacmine ulaşmak için planlar yapıyor.

³³ Cheick Sidi Diarra, *La Coopération de l'Afrique avec les partenaires de développement nouveaux et émergents: options pour le développement de l'Afrique*, Nations Unies, New York, 2010, pp. 43–88.

³⁴ Norbert Lebale, Janvier Nkurunziza ect, *Le Rapport sur le développement économique en Afrique 2009*, Nations Unies-New York, pp. 18–86.

Dünyanın en önemli ve kıymetli madenlerine sahip olmasına rağmen Afrika'nın kalkınamamasının temelinde yatan sebeplerin başında eski sömürgeci devletlerin buraları özellikle geri kalmaya itmeleridir. Kıta ülkeleri adeta dünyadaki hızlı gelişmeyi takip edemeyecek yönetim biçimlerine mahkûm edilip bilinçli bir şekilde geri bırakıldılar. Ayrıca ülkelerin kendi yöneticileri, kurdukları idari düzenlerinde büyük bir bozulmanın önüne geçemedikleri bir tarafa, çoğu zaman bu durumun bir parçası oldular. Gelişmenin önündeki düzen bozukluğu açısından dünya sıralamasında en son sıralarda Nijerya, Uganda, Kenya, Kamerun ve Tanzanya gibi on kadar Afrika ülkesi yer almaktaydı. Yine 2001 yılına gelinceye kadar AIDS hastalığı kıta insanlarını, Bostvana, Malavi ve Zimbabve başta olmak üzere çok zor durumda bıraktı. Gelişmiş ülkelerin bile tedavisi için çok aşırı harcamalar yaptığı, bu ve benzeri hastalıklar ülkelerin sınırlı kaynaklarının tüketilmesine sebep olmaktadır.

Afrika ülkeleri, zengin petrol ve doğalgaz yataklarını kendi imkânları ile işletemedikleri için ABD ve Avrupa'nın dev şirketlerine mahkûm olmaktadır. Kıtada ekonomik kalkınmanın önündeki engellerden birisi de yeterli teknolojiye sahip olunamamasıdır. Özellikle son yıllarda keşfedilen doğalgaz rezervlerinin, dünya piyasalarında duyulan ihtiyaç dolayısıyla petrolden daha fazla gelir getireceği tahmin edilmektedir.

İşsizlik oranlarının yüksek oluşu kalkınma hamleleri yapan Afrika ülkeleri için kâbus olmaya devam ediyor. 2000'li yıllara girildiğinde Güney Afrika'daki faal nüfusun %40'ının işsizlikle boğuşmakta oluşu, gelişmenin önündeki en ciddi engellerden birisi idi.

12. Dış Yardımlar ve Kalkınma Hızı

Kaynaklarının zenginliği ve giderek artan gelirlerine rağmen nüfusunun hızlı artışı sebebiyle son otuz yıldır büyük oranlarda dış yardıma muhtaç olan Afrika ülkelerine 1990'larda vaat edilen miktar 27 milyar dolar civarındaydı. Aslında 2000'lerin başında bir milyar sınırına yaklaşan nüfusunun sadece gıda yardımına ihtiyaç duyan kısmı için yıllık 40 milyar dolara yakın bir miktar öngörülmekteydi.

Afrika'daki az gelişmiş ülkeler için kalkınma hızını artırmak neredeyse imkânsız başarmakla eşdeğer bir anlam ifade ediyordu. 1990 yılında Sahraaltı Afrika'da kalkınma hızı %1 seviyesindeydi. 1997 yılına gelindiğinde bölgede ortalama %5 seviyesine çıktı. Ancak 2000'li yıllar kıtanın tarihin farklı çağlarında yakaladığı fırsatları geri getirebilecek imkânlar sağlayacak göstergelere sahiptir.

2000 yılında %1,4 oranındaki kalkınma hızı bir yıl içinde neredeyse iki katı artarak %2,5 seviyesini gördü. Yani 9,4 milyar dolar olan zenginliğine bir yıl içinde 8,3 milyar dolar ilave ederek 17,7 milyar dolara yükseltti. Ne var ki bu seviye Afrika toplumları için hayat seviyesinin 1960'lardaki durumdan daha alt bir seviyeyi ifade ediyordu.³⁵ Afrika'da kalkınma hızı 2011 yılında ortalama %5,5 seviyesinde gerçekleşti. 2012 yılında ise bu oranın %5,8 civarında seyretmesi beklenmektedir.³⁶

13. Kalkınma Hamleleriyle Öne Çıkan Ülkeler

Afrika ülkelerinin en önemli gelir kaynağını hammaddeler ve zirai ürünler oluşturmakta olup uluslararası piyasalarda bunların değer kazanması kalkınma hamlelerine ciddi katkı sağlamakta, fiyatların düşüşü ise ülkeleri zor durumda bırakmaktadır. 1999 yılında Fildişi Sahili'nde yaşanan askeri darbenin ardından kakao fiyatları büyük düşüş yaşayınca ülkedeki sıkıntılar toplumun tüm kesimlerine yayıldı. Kahvenin fiyatı da son 25 yılın en düşük seviyesini gördü. Yine Batı Afrika ülkelerinden Mali ve Burkina Faso'da 2000'li yılların başında pamuk fiyatlarının düşüşü telifisi imkânsız sıkıntıları beraberinde getirdi. İhracatının önemli bir kısmı orman ürünlerine bağlı olan Kamerun, son on yılda fiyatların devamlı artmasını müspet anlamda değerlendirdi. Yine Fas özellikle gübre sektöründe hem kıta içinde hem de uluslararası piyasalarda fiyatların yükselmesiyle ekonomisine ciddi katkı sağlamaktadır. Serbest ticaret bölge avantajını iyi kullanan ülkelerden Hint Okyanusu üzerindeki Moritus adası, başta finans olmak üzere uluslararası girişimler için önemli bir merkeze dönüştü ve yıllık kalkınma hızını daha 2001'de %6 seviyesine çıkarmayı başardı.³⁷

Kalkınma üzerine yapılan araştırmalara göre Etiyopya, Gana, Kongo Cumhuriyeti, Mozambik, Nijerya, Tanzanya ve Zambiya dünyanın hızla kalkınan on ülkesi arasında yer almaktadır. Buna karşılık Çad, Ekvator Ginesi, Eritre, Fildişi Sahili ve Orta Afrika Cumhuriyeti ise Afrika ortalamasının çok altında bir kalkınma göstermektedir.³⁸

Avrupa ülkelerinin sadece hammadde kaynaklarına ilgi duyması ve bunların mamul maddeye dönüşmesini ise kıta dışına taşıyarak gerçek-

³⁵ "Afrique: Le Grand Perdant de la Mondialisation", <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html> [20/12/2001].

³⁶ *Africa Progress Report 2011*, p. 10.

³⁷ Pierre Jacquet, "Les chemins de la croissance en Afrique", http://www.fondation-res-publica.org/Les-chemins-de-la-croissance-en-Afrique_a203.html.

³⁸ *Africa Progress Report 2011*, p. 10.

leştirmesi, Afrika'nın bugün içinde boğuştuğu sıkıntılarının temel sebebidir. Uluslararası ticaretinde göstergelerin en kötü olduğu zamanlarda bile Fransa'nın gıda ve sağlık sektöründe en fazla ihracat yaptığı ülkeler Afrika'da idi. İhraç edilen bir hammaddeden elde edilen mamul madde kıtaya dönerken aşırı bir artış geçirip dönmekte ve ülkelerin sınırlı kaynakları teknoloji transferi yerine bizzat ondan elde edilen ürünlere ödenmektedir.

14. Sonuç

Afrika yaklaşık beş asırdır kendi içinde olduğu kadar diğer kıtalarla ilişkileri sonucu büyük değişimler geçirmektedir. İspanyol-Portekiz istilasıyla 16. yüzyılda Amerika yerlilerinin başına gelenlerin benzerlerini yaşayarak büyük bir yok olma sürecine girmişti. Osmanlı Devleti kıtanın kuzey ve özellikle K ızıldeniz dâhil doğu kıyılarını kontrol altına almasıyla bu tehlikeyi yaklaşık dört asır öteledi. 20. yüzyılın başında Osmanlılar dünya genelinde etkinliklerini yitirince Afrika da topyekûn Avrupalılarca istila edildi ve yedi devlet arasında parçalanarak sömürgeleştirildi. Kıta yerlileri sosyo-kültürel, ekonomik, siyasî, dinî ve idarî bakımlardan tüm tarihi değerlerinden uzaklaştırılarak adeta Avrupa ile ilintili hale getirildiler. Bu dönüşüm, sömürenin lehine imkânları artırırken, sömürülenin aleyhine de gittikçe menfi bir seyir takip etti. Bağımsızlık hareketleri her ne kadar olumlu gelişmeler gibi başladıysa da kısa zamanda iç savaşlarla içinden çıkılmaz ve adeta sömürgecilik dönemini aratacak kadar acımasız yıllar yaşattılar. Nihayet Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Çin ve Hindistan'ın Afrika'da artan münasebetleri buraya yeni imkânlar sağladı ve eski sömürgeciler her geçen gün daha fazla dışlanırken Türkiye, Brezilya, Kore, Japonya ve Malezya gibi yeni ülkeler açısından adeta bir cazibe merkezi oldu. Artık bağımlılıktan kurtulma ihtimallerini zorlayan, kalkınma hamleleriyle kendi kendine yetmeye çalışan kıta ülkelerinin sayısı devamlı artmaktadır. Kendi içinde bölgesel ortaklıklarla, hatta kıta eksenli bütünleşme hareketleri ile daha istikrarlı bir gelecek vaat edecek konuma geldi.

KAYNAKÇA

- “Afrique: Le grand perdant de la mondialisation”, <http://www.lexpansion.com/art/15.142.60070.0.html>, 20.12.2001
- “Ces conflits qui persistent: L’Afrique de l’Ouest en Proie aux guerres civiles”, *Le Monde Diplomatique*, 5 Octobre 2006, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/atlas-guerres-civiles>.
- “La SADC appelle à la fin des conflits en Afrique Australe”, 01.04.2011, <http://french.peopledaily.com.cn/96852/7337446.html>
- Africa Progress Report 2011*, Africa Progress Panel, Geneva/Switzerland, 2011.
- Boukheifa, Hacem. “Aidons la quête de démocratie en Algérie”, 16 Février 2011, <http://www.liberation.fr/monde/01012320209>
- Brunel, Claire. “Maghreb Regional Integration”, *Maghreb regional and global integration: A Dream to Be Fulfilled*, (Eds. Gary Clyde Hufbauer and Claire Brunel), Washington, September 2008.
- Diarra, Cheick Sidi. *La coopération de l’Afrique avec les partenaires de développement nouveaux et émergents: options pour le développement de l’Afrique*, Nations Unies, New York 2010, pp. 43-88.
- Eyene Mba, Jean-Rodrigue-Elisée. *L’Afrique sur le chemin de la croissance et de l’évolution: Les défis du NEPAD*, L’Harmattan, Paris, 2003.
- Fosu, Augustin Kwasi and Paul Collier (Ed.). *Post-Conflict Economies in Africa*, New York, 2005.
- Gettleman, Jeffrey. “Africa’s Forever Wars: Why the Continent’s Conflicts Never End.”, Mars/April 2010, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/02/22/>.
- Giraud, Pierre-Noël et Denis Loyer. “Capital naturel et développement durable en Afrique”, *A quoi sert d’aider le Sud*, (Ed. Serge Michailof), Economica, Octobre 2006, pp. 13–16.
- Goebel, J., C. Ampagoomian and A. Touré. “Conflict Management Training”, *Conflict, Social Capital and Managing Natural Resources: A West African Case Study*, (Ed. Keith M. Moore), Oxford, 2005.
- Guechi, Djamel-Eddine. *L’Union du Maghreb arabe: intégration régionale et développement économique*, Casbah/Alger 2002.

- Hugon, Philippe. “Entre marginalisation et mondialisation”, <http://www.african-geopolitics.org/show.aspx?ArticleId=3388>.
- Hugon, Philippe. “L’économie des conflits en Afrique”, *La revue internationale et stratégique*, n° 43, automne 2001, pp. 152–169.
- Hugon, Philippe. “Les nouveaux acteurs de la coopération en Afrique”, *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 99–118.
- Hugon, Philippe. *L’Économie de l’Afrique*, (Éd. La Découverte), Paris, 2009.
- Ibrahim, Jibrin. *Democratic Transition in Anglophone West Africa*, Dakar/Senegal, 2003.
- Igué, John O. “Une nouvelle génération de leaders en Afrique: quels enjeux?”, *Revue internationale de politique de développement*, 2010/1, pp. 119-138.
- Igué, John. “Regional Dynamics in West Africa”, *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana) 2002, pp. 52-65.
- Jacquet, Pierre. “Les chemins de la croissance en Afrique”, http://www.fondation-res-publica.org/Les-chemins-de-la-croissance-en-Afrique_a203.html.
- Kavas, Ahmet. “Afrika’da Bütünleşme Hareketleri”, *Stratejik Öngörü*, S. 4, 2005, s. 37–47.
- Kavas, Ahmet. “Kenya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, s. 256–258.
- Kavas, Ahmet. “Orta Afrika Cumhuriyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, s. 397–399.
- Lebale, Norbert; Janvier Nkurunziza etc. *Le Rapport sur le développement économique en Afrique 2009*, Nations Unies-New York, pp. 18–86.
- Marin, Cécile. “Ethiopie-Erythrée, une blessure toujours ouverte”, 1 er Janvier 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/ethiopiemdvd49>
- Mbembe, Achille. “General Overview of Issues”, *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 39–45.

- Mouandjo B. Lewis, Pierre. *L'économie politique de l'Afrique au XXIe siècle*, Paris, 1993.
- Mutume, Gumisai. "L'Afrique en quête de solutions à ses conflits: Burundi, République Centrafricaine et Côte d'Ivoire : la paix est à l'ordre du jour, *Afrique Relance*, Vol. 17/1, Mai 2003.
- Nations Unies. *Application des recommandations figurant dans le rapport du Secrétaire général sur les causes des conflits et la promotion d'une paix et d'un développement durables en Afrique*, 20 août 2004, http://www.un.org/french/ecosocdev/geninfo/afrec/sgreprfr/conflit_a59285_fr.pdf.
- Ngodi, Etanislas. "Gestion des ressources pétrolières et développement en Afrique", 11e Assemblée Générale du CODESRIA, 6 – 10 Décembre 2005, Maputo, Mozambique.
- Ngouhouo, Ibrahim. *Les investissements directs étrangers en Afrique centrale : attractivité et effets économiques*, Thèse pour le Doctorat de Sciences Économiques, présentée et soutenue le 26 Mars 2008 Université du Sud Toulon-Var, Faculté de Sciences Économiques et de Gestion, 299 pages.
- Ouattara, Alassane D. "Mondialisation et développement en Afrique" <http://www.imf.org/external/np/speeches/1998/101698.htm>.
- Perspectives économiques en Afrique*, Banque Développement en Afrique.
- Raiq, Hicham. "Afrique Australe: un sommet pour lever les conflits de la région", *L'Économiste: le Premier Quotidien du Maroc*, 1er Janvier 2012, No. 577, 20/08/1999, <http://www.leconomiste.com/article/afrique-australe-un-sommet-pour-lever-les-conflits-de-la-region>.
- Rekacewicz, Philippe. "En Afrique, des millions de réfugiés", 1er Mai 2000, <http://www.monde-diplomatique.fr/cartes/afriquerefugiesmdv51>.
- Roque, Fátima Moura. "Transformation for Post-Conflict Angola", *Post-Conflict Economies in Africa*, (Eds. Augustin Kwasi Fosu and Paul Collier), New York, 2005, pp. 213–227.
- Sawadogo, Antoine Raogo. "Changing African States", *Towards a Better Regional Approach to Development in West Africa*, (Eds. John Igue and Sunhilt Schumacher), Accra (Ghana), 2002, pp. 47–51.
- Schwab, Peter. *Designing West Africa*, New York, 2004.

Tunus ve Mısır Halk Hareketlerinin Uluslararası Sistem Açısından Aksiyomatik Analizi

Muhammet Savaş KAFKASYALI¹

Öz

Bu çalışmada, Tunus'ta ve Mısır'da meydana gelen halk hareketlerinin nasıl oluştuğu ve nasıl şekillenebileceği konusu uluslararası sistem açısından analiz edilmektedir. Yapılan bu analiz temelde üç aksiyoma dayanmaktadır: Birincisi olayları 'devrim' olarak tanımlamanın mümkün olamayacağı, ikincisi mevcut uluslararası sistemin tek kutuplu olduğu ve üçüncüsü de bu tek kutuplu sistemin belirleyicisinin ABD olduğudur. Bu aksiyomlar doğrultusunda meseleye iki farklı boyuttan bakılmaktadır. Birinci boyutta olayların gelişim süreci ve seyri irdelenerek, olayların devrim olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği üzerinde durulmuştur. İkinci boyutta da olayların uluslararası sistemin mevcut yapısına, işleyişine ve bu sistemin en önemli güç odağı olan ABD'nin politikalarına uyumu veya aykırılığı araştırılmıştır. Sonuç olarak, belli başlı devrim teorilerinin ortaya koymuş olduğu kıstaslara göre olayların devrim olarak nitelenemeyeceği değerlendirilmektedir. Ayrıca, olayların ortaya çıkması ve gelişmesi hem uluslararası sistemin tek süper gücü durumundaki ABD'nin bölgesel ve küresel politikalarına hem de mevcut uluslararası sistemin yapısı ve işleyişine aykırı olmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Tunus, Mısır, devrim, ABD, uluslararası sistem*

¹ Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, msktufan@yahoo.com

Axiomatic Analysis of The Social Movements in Tunisia and Egypt in the Light of International System

Abstract

This study attempts to analyze the arising and possible developments of the social movements in Tunisia and Egypt from the aspect of international system. This analysis is based upon three axioms. The first axiom is ‘the movements can not be defined as revolution’. The second axiom is ‘the international system is unipolar at the present time’. And the last one is, ‘the United States is the superpower of this unipolar international system’. In the light of these three axioms, the movements are examined from two different dimensions. As of the first dimension, by scrutinizing the arising process and the course of these movements, it is discussed whether the movements can be defined/categorized as revolution or not. It is researched that the compliance or contrast of these movements with the structure and mechanism of the international system and the foreign policy of the United States, as the second dimension. It is concluded that the movements can not be qualified as ‘revolution’ in terms of the criteria of the main revolution theories. And this study has reached a final conclusion that the arising process and the course of the movements are not against to the regional and global politics of the US as the single superpower and the existing structure and continuity of the international system.

Keywords: *Tunisia, Egypt, revolution, USA, international system*

1. Giriş

Sicilyalı yazar Giuseppe Tomasi di Lampedusa'nın ölümünden bir yıl sonra, 1958'de yayımlanan *il Gattopardo* (Leopar) adlı romanında, daha sonra Wallerstein tarafından teorik bir zemine taşınarak sosyoloji ilkesi hâline getirilen şu ifade yer alır: “Hiçbir şeyin değişmemesi için her şeyi değiştirmeliyiz!” Bu ifade, 1860 sonrası İtalya’ında Garibaldi’nin başlattığı büyük hareket karşısında, imtiyazlı sınıfın konumunu kaybetmemek için gerçekleşmesi öngörülen değişimi kendisinin yapması gerektiğini anlatır. Bu çalışmada, Tunus ve Mısır’da 2010 yılı sonunda ve 2011 yılı başında başlayan ve bölgeye yayılan olayların yol açacağı değişimin de, esasında uluslararası sistemin belirleyicilerinin/yönlendiricilerinin sahip olduğu üstün ve aynı zamanda sistemi kontrol edebiliyor olma durumunun değişmemesi için gerçekleştirdikleri bir değişim olup olmadığı konusu araştırılmaktadır.

Tunus’ta başlayan, Mısır’da devam eden ve Bahreyn, Cezayir, Yemen, Libya, Fas, Ürdün, Suriye’de devam eden ve hatta Suudi Arabistan gibi diğer Arap ülkelerine de sıçrayacağını belirtileri görülen olaylar birçok açıdan incelenebilir. Olayların elbette sosyolojik, ekonomik veya kültürel yönden çeşitli sebepleri tespit edilebilir. Halkların içerisinde bulunduğu durum, sosyal tabakalaşma, ekonomik sıkıntılar, işsizlik, diktatoryal yapı ve siyasî baskı, toplumun demokrasi isteği gibi pek çok unsur olayların sebepleri olarak gösterilebilir. Bir ülkede meydana gelen halk hareketinin üzerinde sosyolojik, ekonomik veya dinî incelemeler yapıldığı takdirde halkı eyleme iten dâhilî nedenlerin önemli olduğu tesbit edilecektir. Ancak herhangi bir halk hareketine uluslararası ilişkiler açısından bakıldığında, öncelikle olayların meydana gelmesine kaynak oluşturacak sebeplerin uluslararası sisteme göre değerlendirilmesi gerekecektir. Mevcut uluslararası sistemin o ülkede meydana gelecek olayları nasıl etkilediği veya nasıl yönlendirdiği hatta böyle büyük çapta bir halk hareketine neden izin verdiği araştırılmalıdır. Nitekim halkı böylesine eylemlere sevk eden her ne sebep gösterilirse gösterilsin, sadece dâhilî unsurlar üzerinde durmak doğru sonuç vermeyecektir. Tunus’tan ya da Mısır’dan başka devletlerin de var olduğu, iletişimin, diplomasinin, istihbaratın, karmaşık uluslararası ekonomik bir yapının olduğu, büyük ölçüde günümüzün en güçlü devleti durumundaki ABD tarafından yönlendirilen uluslararası sistemden bağımsızmış gibi görmek eksik kalacaktır.

Problematiği, ‘Tunus ve Mısır’da yaşanan olayların nasıl geliştiği ve neticelerinin uluslararası sisteme göre ne anlam ifade ettiğinin belirlenme-

si' olan bu çalışmada sonuca ulaşabilmek için meseleye iki açıdan yaklaşılacaktır. Evvelâ bu halk hareketlerinin nasıl tanımlanması gerektiği ve aynı zamanda peşinen bir yaklaşımı veya anlayışı da beraberinde getiren medyadaki “devrim” adlandırmasının doğru olup olmadığı değerlendirilecektir. Böylece yapılacak doğru adlandırma aynı zamanda bahsedilen ülkelerin halklarının olaylarda ve hatta neticelerindeki etkisini (etken olma durumunu) ya da edilgenliğini de bir ölçüde belirlemeye yardımcı olacaktır. İkinci olarak da olayların yönünün ve amacının uluslararası sistemin yapısı ve gerekleri (bu yapı ve gerekler büyük ölçüde sistemi yönlendiren güç veya güçler tarafından belirlenir) ile gösterdiği uyum veya zıtlıklar araştırılacaktır.

Tunus'ta ve Mısır'da yaşanan ve şu ana kadar yönetimdeki diktatörlerin görevi bırakmasını sağlayan olayların ortaya çıkması ve gelişimi konusunda üç ihtimalden bahsedilebilir:

i- Tamamen halkın başlattığı ve halkın inisiyatifinde cereyan ederek neticelenen olaylar,

ii- Halk tarafından başlatılmış fakat sonrasında (başta ABD olmak üzere) uluslararası sistemin belirleyicileri tarafından yönlendirilecek olaylar,

iii- Halkın uluslararası sistemin belirleyicileri tarafından eyleme sevk edildiği ve sonrası yine onlar tarafından şekillendirilecek olaylar.

Uluslararası sistem için ne ifade ettiği sorgulanan Tunus ve Mısır halk hareketlerine dair bu ihtimalleri araştırırken, en başta bu olayların nasıl adlandırıldığı üzerinde durmak gerekecektir. Zira olayların ne şekilde adlandırıldığı, bize bu hareketlerin tamamen halkın inisiyatifinde mi yoksa dış etkilerin yönlendirmesiyle mi gerçekleştiğini belirlememize büyük ölçüde yardımcı olacaktır.

2. Tanıma veya Tanımlama: Devirme ile Devrim Arasındaki Fark

Medya kuruluşlarının yoğun olarak “devrim” diye adlandırdıkları bu olayların doğru tanımlanması, halkın etken ya da edilgen olmasına yönelik üç ihtimalden hangisinin doğru olduğunu belirlemek bakımından önemlidir. Devrim olma durumu, büyük ölçüde halkın kendi gücünü ve bağımsızlığını göstereceği için, bu olayların devrim olması yukarıdaki üç ihtimalden üçüncüsünü, devrim olmaması da birinci ihtimali yanlıştır.

Herhangi bir amaçla kurulu düzene veya devlet güçlerine karşı gelme, başkaldırma şeklindeki toplumsal hareketlerin devrim olabilmesi

daha çok netice elde etmekle ilgilidir. Yani devrim bir hareketin başarılı olması durumunu anlatır. Kurulu bir düzene karşı gelip onu yıkmayı ve yerine benimsenmiş fikirler ışığında yeni bir düzen kurmayı (hatta kurabilmiş olmayı) ifade eder. Fransız Devrimi, Rus (Bolşevik) Devrimi gibi devrim olarak adlandırılabilmiş hareketler, mevcut yönetim tarafından bastırılmış olsaydı bu şekilde adlandırılması mümkün olmayacaktı. Esasında bu anlamda, bir halk hareketine daha başlangıçta ve hatta eylem sırasında devrim diyebilmek mümkün değildir. Zira nasıl netice vereceği henüz belli olmamıştır. Nitekim daha önce Gürcistan’da, Ukrayna’da ve Kırgızistan’da yaşanan olaylara “renkli devrimler” (Gül Devrimi, Turuncu Devrim, Lale Devrimi) denmesine rağmen daha sonra bunların devrim olmadığı² görülmüştü.

Neticesi göz ardı edilerek büyük bir halk hareketi olması yönünden ele alınması durumunda ise mevcut devrim teorileri ve devrim analizlerine bakılmalıdır. Toplumsal hareketlerin ve devrimlerin sebepleri, nasıl oluştukları ve sonuçları üzerine farklı yorumlar getiren bu teorileri³ Doğal Tarih, Sosyal Sistem, Modernleşme, Oyuncu Merkezli, Yapısal ve Marksist teoriler olarak, altı ana başlık altında toplamak mümkündür.⁴ Bu altı teori-den Marksist teorinin⁵ tamamen ideolojik bir bakış açısı sunduğu ve daha çok ideoloji merkezli devrimleri ele aldığı için, Oyuncu Merkezli devrim teorisinin ise devrimin simgeleşmiş bir liderin öncülüğünde gerçekleşmesi durumunu ve böyle gerçekleşmiş devrimleri analiz ettiği için, Tunus ve Mısır olaylarını incelerken kullanılabilmesi pek mümkün değildir.

² Muhammet Savaş Kafkasyalı, “Devrim Teorileri ve Renkli Devrimler”, *ICANAS (International Conference of Asia and North African Studies)* 38, Ankara, 10–15 Eylül 2007.

³ Devrim hakkındaki teoriler ve bu teorilerin yetersizliğini savunan görüşler hakkında bkz: A. S. Cohan, *Theories of Revolution: An Introduction*, Halsted Press, New York, 1975; Mark N. Hagopian, *The Phenomenon of Revolution*, Dodd, Mead, New York, 1974; Isaac Kramnick, “Reflections on Revolution, Definition and Explanations in Recent Scholarship”, *History and Theory*, 11(1), 1972, pp. 26–63; Michael Freeman, “Review Article: Theories of Revolution”, *British Journal of Political Science*, 2(3), 1972, pp. 339–359; Barbara Salen, *Revolutions and Revolutionaries: For Theories*, Elsevier, New York, 1976; Lawrence Stone, “Theories of Revolution”, *World Politics*, 18(2), 1966, pp. 159–176; Perez Zagorin, “Theories of Revolution in Contemporary Historiography”, *Political Science Quarterly*, 88(1), 1973, pp. 23–52; Theda Skocpol, “Explaining Revolutions: In Quest of a Social-Structural Approach”, Lewis A. Coser and Otto N. Larsen (Ed.), *The Uses of Controversy in Sociology*, Free Press, New York, 1976, pp. 155–175; Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

⁴ Muhammet Savaş Kafkasyalı, “Devrim Teorileri ve Renkli Devrimler”.

⁵ Thomas H. Greene, *Comparative Revolutionary Movements*, New Jersey, Prentice Hall, 3rd Ed., 1990, p. 195; Vladimir I. Lenin, “Letters on Tactics”, *Collected Works*, Vol. 20, International Publishers, New York, 1929, p. 119; Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, trans. Max Eastman, University of Michigan Press, Michigan, 1957.

Bir devrimin meydana gelmesi için uygun ortamın oluşmasından, devrimin gerçekleşmesine ve devrimin ardından doğacak yeni sisteme kadar devam eden gelişmelerin temel özelliklerinin aynı olduğunu ileri süren Doğal Tarihçiler, devrimin temel dönüm noktalarını şu şekilde sıralamışlardır: (i) Devrim öncesinde aydınlar rejime verdikleri desteği kaldırır ve rejimin karşısında yer almaya başlarlar. (ii) Devlet, devrim öncesinde durumu kurtarabilmek amacıyla reformlar yapmaya çalışır. (iii) Eski rejimin fiilî çöküşünü başlatan ağır bir kriz ortaya çıkar. (iv) Devrim öncesindeki rejim muhaliflerinin yekvücut yapısı bozulur ve eski rejimin çökmesinin ardından devrimciler (devrimi yapanlar) arasında ayrılıklar çıkmaya başlar. (v) Devlet yönetimini ilk olarak ılımlı reformcular ele geçirir. (vi) İlimliler daha sonra yönetimi radikallere kaptırırlar. (vii) İdeolojik değişim başlar. (viii) Devrimin getirdiği düzensizlik ve radikallerin baskıcı yönetimi ile terör hareketleri başlar. (ix) Devrim sonrasında bir lider ortaya çıkar. (x) Devrimin radikal aşaması sona erer ve ılımlı yönetim tekrar hâkim olur.⁶ Son yedi husus olaylardan sonrası için öngörölmüş durumlar olduğundan bizim incelediğimiz Tunus ve Mısır olaylarına uygunluğu denetlenemeyecektir. Ancak ilk üç maddeye göre değerlendirme yapabiliriz.

Gerek Tunus'ta gerekse Mısır'daki olaylar neticesinde devlet başkanlığından ayrılan kişiler iktidarda iken diktatoryal bir yönetim uyguladıkları için, aydın desteğinden daha çok güçlü devletlerin desteği ile görevlerini sürdürüyordu. Bilhassa ABD'nin yoğun desteğine sahip oldukları için olaylardan önce herhangi bir reform ihtiyacı duymamış ve yapmamışlardır. Her ne kadar olaylardan önce yaşanmış uluslararası ekonomik krizi bir sebep olarak gösterebiliriz de,⁷ bu kriz doğal tarihçilerin bahsettiği türden devletin işleyişinin çökmesine yol açacak bir kriz değildir. Doğal tarih teorisinin kabul ettiği ve devrim olarak kabul edilmiş olaylarda görülenler, Tunus ve Mısır olaylarında görülmemektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımla devrim adlandırması yapabilmemiz zordur.

Modernleşme teorisine göre devrim potansiyeli şu şartlar altında artacaktır: (i) Modernleşme hızı arttığında. (ii) Modernleşmenin etkileri yabancısı, düşman ya da emperyalist bir kültürle özdeşleştiğinde. (iii) Sosyal hareketlilik hızı, ekonomik gelişme hızından daha yüksek olduğunda. (iv) Modernleşmenin eşlik ettiği avantajlar, çeşitli sosyal sınıf ve zümreler

⁶ Jack A. Goldstone (Ed.), *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1994, pp. 2-4.

⁷ Erdal Şafak, "Tunus'ta Bir Vaka-i Adıye", *Sabah*, 20 Ocak 2011.

arasında eşitsiz dağıtıldığında. (v) Modernleşme etkileri, mevcut kültürel bölünmeleri desteklediğinde. (vi) Modernleşme, özellikle sosyal bir sınıfın ekonomik gücü (yüksek) ile siyasî temsili (düşük) açısından, statü farklılıkları doğurduğunda. (vii) Geleneksel tarım sektörü hızla ticarileştiğinde. (viii) Köylüler, toprak sahibi sınıflardan (görelî) bağımsızlaştığında ve güçlü dayanışma geleneği oluşturduğunda. (ix) Modernleşme sosyal sınıfların girişimiyle “aşağıdan” olmak yerine, merkezî devlet bürokrasisi ile “yukarıdan” başlatıldığında. (x) Mevcut sosyal sınıflar, modernleşmeye (özellikle şehirleşme ve sanayileşme) esas tarımsal artık değeri yaratmak için ya yeteneksiz ya da isteksiz olduğunda. (xi) Artan siyasî temsil ve katılım talepleri, devlet tarafından bastırıldığında. (xii) Önceden geleneksel sosyal yapılar tarafından yerine getirilen sosyal yardım işlevleri, devlet tarafından üstlenilmediğinde. (xiii) Siyasî katılım fırsatları, devletin kurumsal kapasitesinden daha hızlı arttığında. (xiv) Sivil siyasî elitler ordu üzerinde resmî otorite kullanabildiğinde.⁸

Tunus ve Mısır olaylarını modernleşme teorisi ile değerlendirdiğimizde, gelişmiş devlet ve ekonomik açıdan zengin olmamanın doğurduğu toplumsal bozukluklar açısından büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Ancak Tunus'ta ve Mısır'da toplumun en büyük sıkıntısı diktatoryal yapının olması ve bu diktatoryal yönetimin toplumun değerlerine karşı ciddi bir baskı uygulamasıdır. Elbette modernleşme ile gelişeceği düşünülen ekonomik ve sosyal yapının arzu edilmesi doğaldır. Ancak bilinçli bir modernleşme isteğinin ve düşüncesinin olayların çıkmasındaki esas unsur kabul edilmesi pek mümkün değildir. Yani sonuçları bakımından modernleşme halk tarafından müspet görülse de olayların sebebi olarak kabul edilemez. Kaldı ki, Tunus ve Mısır halklarına modernleşme olarak gösterilen ve halkın modernleşmeye bakışı farklılık arz etmektedir. Modernleşme teorisinin/teorisyenlerinin modernleşmeden kastı gelişme, zenginleşme, sanayileşme, sosyal hakların artması, siyasî temsilin ve katılımın genişlemesi gibi müspet durumlar olsa da, bu halkların kendilerine modernleşme olarak sunulanın ve modernleşme deyince anladıkları olgunun sonuçları bahsedilenlerden çok farklı olarak hakların sınırlandırılması, siyasî katılımın azalması ve manasızlaşması, gelir dağılımındaki dengesizlik, ekonomik bağımlılık ve belki hepsinden daha önemlisi kendi değerlerinden kopuştur. Bu sebeple Mısır ve Tunus olaylarının, devrimi sadece modernleşme hareketine bağlayan modernleşme teorisi itibariyle de devrim olduğunu

⁸ Thomas H. Greene, *Comparative Revolutionary Movements*, p. 190.

söyleyemeyiz. Modernleşme ile olaylar arasında kurulabilecek tek bağ, modernleşme diye dayatılanlara ve dayatanlara karşı halkın duyduğu kin ve nefretin halkta uyandırdığı isyan duygusunun olayları tetiklemesidir.

Yapısal Teori, devrime en geniş perspektiften bakan, devleti sadece kendi dâhilî yapısı ile değil, uluslararası sistemin bir parçası olarak değerlendiren teoridir.⁹ Devrimi uluslararası bağlamda ele alan bu yaklaşım, jeopolitik rekabete ve kapitalist dünya ekonomisine önem vermektedir.¹⁰ Yapısalcılar, devrimleri farklı ekonomik ve teknolojik seviyedeki devletlerarasındaki çatışmanın bir sonucu olarak görür.¹¹

Yapısalcılara göre, modern devrimler 1640 İngiliz Devrimi ile başlatıldığı için üç yüz elli yıllık devrim tarihi üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki, devrimler dünyada meydana gelen ve sosyal yapıyı derinden etkileyen merkezî iki dönüşümle ilgilidir. Birincisi kapitalist sanayileşme¹² ve ikincisi devletin merkezîleşmesidir.¹³ Devrimler, her zaman sanayileşme dinamiklerine ve devletin merkezîleşme sürecine tepkilere bağlı olarak gelişir. Diğer taraftan devrim, Marks'ın dediği gibi "zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi kalmayan işçiler" tarafından değil, kapitalist sanayileşme ve devlet merkezîleşmesi ikiz sürecinin denetimsiz ilerlemesinden kaybedecek çok şeyi olduğuna inanan insanlar tarafından yapılır.¹⁴

Devrimi daha çok ekonomik gelişme ve yapı ile ilişkilendiren yapısalcıların bakış açısıyla Tunus ve Mısır olaylarına baktığımızda yine devrim olarak adlandıramayız. Zira bu yaklaşım hem uluslararası ekonomik ve siyasî yapı ile ilgili olarak belli ön kabullere sahiptir hem de Tunus ve Mısır'da yaşanan olayların yönetimle ilgilisi daha belirgindir. Tunus ve Mısır halkının isyanında mevcut sisteme meydan okuyan farklı bir sistem alternatifi yoktur. Halkın isyanının temelinde, uluslararası sistem içerisinde

⁹ Fred Halliday, *Revolution and World Politics*, MacMillan, London, 1999, pp. 161-292; Peter Calvert, *Revolution and International Politics*, 2nd Ed., Pinter, London, 1996.

¹⁰ Bkz: Terry Boswell (Ed.), *Revolution in the World-System*, New York, Connecticut, Greenwood, London, 1989; Timothy P. Wickham-Crowley, "Structural Theories of Revolution", John Foran (Ed.), *Theorizing Revolutions*, Routledge, New York, London, 1997.

¹¹ Celalettin Güngör, "Devrim Kuramları - II", *Muhafazakâr Düşünce*, 2(8), s. 193.

¹² Bkz: Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, I. Cilt, çev. Latif Boyacı, Bakış, İstanbul, 2004; *Modern Dünya-Sistemi: Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600-1750*, II. Cilt, çev. Latif Boyacı, Bakış, İstanbul, 2005; *The Modern World System*, Vol. III, CA, Academic Press. San Diego, 1989.

¹³ Michael S. Kimmel, *Revolution, A Sociological Interpretation*, Polity, Cambridge, 1990, p. 84.

¹⁴ Celalettin Güngör, "Devrim Kuramları - II", s. 195.

de fakat içine kapalı ve kendi halkının değerlerine uymayan, çoğu zaman bu değerlere rağmen uygulamalar sergileyen yönetimin daha adil, daha şeffaf olması isteği ve kendi değerleri üzerine inşa olmuş bir devlet arzusu bulunmaktadır. Bu halk hareketlerinin yapı ile ilgisi yani yapısal yönü, uluslararası ekonomik ve sosyal yapının değil kendi devletlerinin yapısıdır.

Bizim düşüncemize göre altı farklı devrim teorisinden Arap dünyasında yaşanan hadiselerdeki özelliklere en yakın yaklaşımı ileri süren teori Sosyal Sistem Teorisidir. Sosyal sistem veya işlevselci düşünce,¹⁵ bir taraftan insanın toplumsal yapısı üzerinde dururken, diğer taraftan da toplumsal yapının, toplumun ihtiyaçları ile uyumlu şekilde işleyen bir sistem olduğu üzerinde durmaktadır. Kendiliğinden gelişen toplumsal örgütlenmenin, bir düzen oluşturduğunu ve bir ahengi olduğunu ileri sürmektedir. Böylesine iyi bir yapıda değişim ve çatışma gibi durumlar, ancak olağandışılığı ifade edebilmektedir.¹⁶ Devrim, sosyal sistemin ihtiyaçları karşılayamaması ve temel görevlerini yapamaması durumunda zuhur edecektir.¹⁷

Sosyal yapının bir sistem olduğu ve işlevselliği kabulüne dayanan sosyal sistem teorisine göre devrim, şiddet yoluyla gelen bir değişimdir. Sistem teorisyenleri, devrimi bir yanardağ patlamasına benzetmektedirler. Aşağıda basınç yükselirken, hoşnutsuzluk yıllarca için için yanar. Bu yanma taşınamaz olduğunda da yanardağ patlar.¹⁸ Sosyal sistemdeki değişim şayet şiddet ile olmuşsa devrim diye adlandırılmalıdır. Yani devrim, şiddetle mecburî birlikteliği olan bir olgudur. Bu devrim teorisinin hareket noktası da, şiddete ihtiyaç duymaksızın yapılabilen köklü değişikliklerin mevcudiyeti yanında, şiddete duyulan mecburiyetin, yani devrimin incelenmesi gereken ayrı konular olduğu düşüncesidir.

Devrim üzerindeki sistem analizleri, devrimin temelinde iki grup nedenin olduğunu ortaya koymuştur.¹⁹ Bunlardan birincisi, dengesiz sosyal sistemin yarattığı baskılardır. Bir toplum eğer varlığını sürdüreceksen, değişen

¹⁵ Bkz: Neil Smelser, *Theory of Collective Behavior*, The Free Press of Glencoe, New York, 1963; Chalmers Johnson, *Revolution and the Social System*, Stanford, The Hoover Institution, California, 1964; *Revolutionary Change*, Little, Brown and Company, Boston, 1966.

¹⁶ Chalmers Johnson, *Revolutionary Change*, pp. 3–5.

¹⁷ Thomas H. Greene, *Comparative Revolutionary Movements*, p. 190.

¹⁸ Michael S. Kimmel, *Revolution, A Sociological Interpretation*, p. 65; Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York, 1978, p. 21; Roderick Aya, "Theories of Revolution Reconsidered Contrasting Models of Collective Violence", *Theory and Society*, 8(1), 1979, p. 76.

¹⁹ Chalmers Johnson, *Revolutionary Change*, p. 93.

ve daha ileri değişime gerek duyan bir toplum olmalıdır. Dengesiz(leşmiş) bir toplumun nitelikleri arasında, bir devrime doğrudan katkı yapan nitelik, *iktidar zaafıdır*. İkincisi ise, toplumun meşru liderlerinin yetenekleriyle yapması gerekenlerdir. Eğer liderler sistemdeki oyuncuların güvenini devam ettirecek politikaları geliştirmeye muktedir değillerse, bunu *otorite kaybı* izleyecektir. Otorite kaybı durumunda ise, liderlerin kuvvet kullanımını artık meşru görülmeyecektir.

Liderlerin, toplumdaki bölünmeleri önlemek maksadıyla, başarılı şekilde hâlâ orduyu kullanabilmesi ya da kullanamaması, üçüncü nedenin doğması ihtimalini gösterecektir. Devrimin hızlandırıcı etkeni olarak genellikle, ordunun isyan etmesiyle liderleri en güçlü silahtan yoksun bırakması görülmektedir. Ordunun mevcut düzenin koruyuculuğundan ayrılması, devrimin tamamen yolunu açan, *hızlandırıcı etken* şeklinde adlandırılmaktadır. Tarih, son tahlilde, devrimci hareketin başarısının ya da başarısızlığının, kurulu/mevcut yönetimin silahlı kuvvetlerinin isyana karşı sergilediği tutumla belirlendiğini gösterir.²⁰ Netice itibariyle, sosyal sistem yaklaşımı/işlevselci yaklaşım, devrimin analizini şöyle formüle etmektedir: “İktidar zaafı + Otorite kaybı + Hızlandırıcı etken = Devrim”.²¹

Sosyal sistem teorisine göre Arap dünyasında yaşanan halk hareketlerini değerlendirirsek, her ne kadar bu ülkelerde diktatoryal yönetimler olduğundan, bir bakıma işlevini yerine getiremeyen devlet mekanizması devrime sebep olarak düşünülebilse de, devrimin gerçekleşmesi için gereken üç ana unsur da sağlamadığı görülmektedir. Devrimin ilk şartı kabul edilen iktidar zaafı Tunus’ta da Mısır’da da halkın gösterilere başlamasına kadar yoktur. Her iki ülke için otorite kaybından da söz edilemez. Kaldı ki halkın ayaklanmasının en önemli sebebi otoriter/diktatoryal yönetimlerdir. Üçüncü şart olan hızlandırıcı unsur da mevcut değildir. Zira halkın başlattığı devrime askerin destek olmasından değil sadece tarafsız kalmasından, müdahale etmemesinden bahsedebiliriz. Ayrıca olaylar sırasında askerin tutumunu belirlemede ABD’nin telkini çok önemli rol oynamıştır ki, bu durum bağımsız bir tutumun olmadığını ve tarafı ne olursa olsun tutumun kaynağının dışarıda olduğunu gösterir. Yani halk kaynaklı bir harekete bağımsız kararlarıyla destek olan bir hızlandırıcı olmadığını gösterir. En önemlisi de sosyal sistem teorisinin devrimin tabiatından olduğunu kabul ettiği şiddete, incelediğimiz halk hareketlerinde başvurulmamıştır.

²⁰ Celalettin Güngör, “Devrim Kuramları - I”, s. 265.

²¹ Chalmers Johnson, *Revolutionary Change*, p. 109.

Hangi devrim teorisinin belirlediği devrim kıstaslarını (devrimin oluşması için gereken şartlar) kabul edersek edelim Tunus'ta ve Mısır'da meydana gelen olayları bu aşamada devrim olarak tanımlayamayız. Bu sebeple Tunus'ta yaşananları "Yasemin Devrimi"²² olarak adlandıran Fransız basınına katılabilmek mümkün değildir. Olayların devrim olmaması ise, uluslararası sistemin yönlendiricilerinden bağımsız, tamamen halka dayanan bir hareket olmadığı anlamına gelecektir.

Bu bağlamda, yaşananlar devrim olarak tanımlanabilse dahi, devrim sonrası sürecin yönlendirilmesi kaçınılmaz olacaktır. Zira tarihteki bütün devrimler, devrimi yapanların kontrolünden çıkmış ve başkaları tarafından yönlendirilmiş hatta devrimi yapanları hedef almıştır. Alman yazar Georg Büchner, *Danton'un Ölümü* adlı eserinde Danton'a, daha sonra herkesin kullandığı ve bu durumu anlatan şu sözleri söyletmiştir: "Devrim Satürn gibidir, kendi evlatlarını yer!" Neticede, halka dayanan ve halkın kendi başına yaptığı devrim olması durumunda bile devrim sonrasında, uluslararası sistemin hâkim gücü durumundaki ABD'nin hem uluslararası sisteme uygun hem de kendi menfaatlerine uygun bir şekilde yönlendirmesi kaçınılmaz olacaktır.

Her ne kadar halkın *kendi bilincine* yabancı olan, hatta halkın *ötekisi* olan yönetim mekanizmaları ve yöneticiler bu halk hareketlerinin başlamasına ana sebep olsa da, halkın isyanını harekete geçiren dış faktörlerin varlığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Literatürde "erken doğum operasyonu"²³ olarak adlandırılan yöntemin bu olaylarda kullanılmış olma ihtimali tamamen yok sayılmamalıdır.

3. Olaylar ve Uluslararası Sistem: Başa Başkaldırı mı?

Uluslararası ilişkiler literatüründe hâkim olan ve bir itiraz görmeyen mevcut anlayış, bir uluslararası sistemin var olduğu ve bu sistemin şu anda ABD'nin öndeliğinde tek kutuplu²⁴ bir sistem durumunda olduğu şeklin-

²² İbrahim Buazzi, "Yasemin Değil, Onur Devrimi".

²³ "Erken doğum operasyonu", daha çok ayrılıkçı hareketler ve terör örgütleri için kullanılır ve mevcut bir potansiyelin kendiliğinden olgunlaşarak gelişmesi sürecine müdahale ederek daha önceden ortaya çıkarmak suretiyle ileride kontrol edilemez olmasının önüne geçme yöntemini anlatır.

²⁴ Bkz: G. John Ikenberry, Michael Mastanduno and William C. Wohlforth, "Introduction: Unipolarity, State Behavior, and Systemic Consequences", *World Politics*, 61(1), 2009, pp. 1–28; William C. Wohlforth, "Unipolarity, Status Competition and Great Power War", *World Politics*, 61(1), 2009, pp. 28–58; Robert Jervis, "Unipolarity: A Structural Perspective", *World Politics*, 61(1), 2009, pp. 188–213; "The Remaking of a Unipolar World", *The Washington Quarterly*, 29(3), 2006, pp. 7–19; Martha Finnemore, "Legitimacy, Hypocrisy, and the Social Structure of Unipolarity: Why Being a Unipole

dedir. Her ne kadar gelecek için farklı spekülasyonlar ve öngörüler dile getirilse ve uluslararası sistemin şu anda bir geçiş döneminde olduğu söylene de bu yöndeki düşünceler mevcut duruma ilişkin hâkim kabule muğayir değildir. Mevcut durumun bir geçiş dönemi olduğu kabul edilse bile, bu geçiş dönemi yine bahsedilen şekilde ABD'nin üstünlüğüne dayanan bir yapıdadır. ABD, sadece askerî değil, aynı zamanda ekonomik alanda ve daha da önemlisi iletişim alanında da en büyük güce sahip devlettir. Ekonomik alandaki gücü, sahip olduğu zenginliğin yanı sıra uluslararası ticaretin ve uluslararası ekonomik sistemin yapısal unsurlarını belirlemiş olmakla da ilgilidir.²⁵ Uluslararası medya ağı ile de –bilgi verme ve bilgi çarpıtma (information - disinformation) imkânına sahip olması ile– askerî ve ekonomik olarak başaramadıklarını yapabilmektedir.

ABD'nin uluslararası ilişkiler sisteminde en güçlü durumda olması, bizim her olayın arkasında ABD etkenliğini aramamız mecburiyetini değil, ABD'nin her önemli olayın arkasında bulunma mecburiyetini ifade eder.²⁶ Sistemin belirleyicisi ve yönlendiricisi olan ABD, sahip olduğu üstünlüğü kaybetmemek için her önemli olaydan haberdar olmaya ve hatta kendi istediği/menfaatlerinin gerektirdiği gibi şekillendirmeye mecburdur.

Uluslararası sistemi yönlendirebilmek, şekillendirebilmek veya değiştirebilmek ancak en güçlü olmakla mümkündür. Soğuk Savaş döneminin iki kutupluluğunu da bu bağlamda, iki büyük/süper gücün sistemi istediği gibi yönlendirebilmek amacıyla en güçlü (yani tek kutup) olmak için rakibini alt etme mücadelesinin verildiği bir geçiş dönemi olarak görebiliriz. Nihayetinde bu mücadele ABD'nin galebe çalması ile neticelenmiş ve ABD uluslararası sistemi istediği yönde belirleme inisiyatifini elde etmiştir. Elbette her devletin (birimin) uluslararası sistemin şekillenmesinde farklı ölçülerde etkisi vardır ama burada bahsedilen, istediği yönde şekillendirmek ve yönlendirmek ve yine istediği zamanda ve şekilde değiştirme inisiyatifidir.

ABD'nin Ortadoğu bölgesiyle ve münhasıran Tunus ve Mısır olaylarıyla ilgisi incelenirken, Amerikan politikalarının ne yönde ve nasıl oldu-

---

Isn't All It's Cracked Up to Be", *World Politics*, 61(1), 2009, pp. 58–86.

²⁵ Bugün doların (\$) değerini yalnız ABD'nin değil bütün dünyanın korumaya çalışması, Amerika krizde iken Çin'in imkânı olmasına rağmen, kendi ekonomisini ve uluslararası ticareti canlandırabilmek amacıyla Amerikan şirketlerini satın almaktan kaçınması bu açıdan önemlidir.

²⁶ ABD'yi kadir-i mutlak olarak görmek ve göstermek elbette yanlıştır. Yalnız, ABD'nin gücünü mutlaklaştırmak istediği ve bunun için hem en haklı hem de en yakın olarak kendisini gördüğü inkâr edilemez bir gerçektir.

ğu, hedeflerinin ne olduğu konusunda kısaca hatırlamak gerekecektir. ABD, bilhassa son dönemde kendisine en yakın rakip olarak gördüğü (görmek zorunda kaldığı) Çin'in gelişimini engelleyemese bile kontrol altında tutabilmek amacıyla bir takım stratejiler geliştirme ve önlemler alma gayreti göstermektedir. Bu doğrultuda Çin'in en önemli zaafiyeti sayılabilecek enerji ihtiyacını kullanarak onun gelişimine etki edebileceğini düşünmekte ve bunun için enerji bölgelerini kontrol etmek istemektedir.²⁷ Bu konuda planlar geliştirirken ve çeşitli politikalar uygularken, Sovyetler Birliği'nin çevrelemesinin verdiği tecrübeyle Çin'in gerekli önlemleri alabileceği düşüncesiyle Çin'i tehdit olarak ve *öteki* olarak algıladığını açıkça beyan etmekten kaçınabilir. Çin'i doğrudan tehdit ve *öteki* olarak algılayışını saklayabileceği bir perde olarak İslâm'ı (radikal İslâm'ı) ve terörizmi tehdit olarak algıladığını açıklaması kabul edilebilir bir fikirdir. Fakat böylesine bir tutumun var olması ya da olmaması bizim analizimizin neticesini etkileyebilecek bir etki oluşturabilmekten uzaktır. Sonuçta ABD için esas hedef Çin de olsa radikal İslâm da olsa sonuçta Tunus ve Mısır halk hareketlerini yönlendirmek mecburiyetini hissedecektir. Zira ABD, tek kutuplu sistemin devamını temin edebilmek için de, tek kutuplu sistemin artık yıkıldığı fikriyle daha sonra yapamayacağı nihâî müdahaleleri ve düzenlemeleri yapabilmek için de dünyanın en önemli bölgelerinin başında gelen Ortadoğu'da meydana gelen bu halk hareketlerinin kendi kontrolünün dışında veya başka güçlerin kontrolünde gerçekleşmesini engelleme mecburiyetinin idrakinde olacaktır.

Olayları uluslararası sistem ve bu sistemin belirleyicisi/yönlendiricisi açısından incelediğimizde, birkaç husus göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlardan birincisi olayların yer ve zaman bakımından ehemmiyeti, daha sonra olayların uluslararası sistem içindeki yeri ve nihayetinde ise olayların ABD'nin (ve uluslararası sistemi yönlendirenlerin) politikalarıyla uyumu veya zıtlığıdır.

²⁷ Enerji bağımlılığı, muazzam bir hızla (hatta eşi görülmemiş bir hızla) gelişen Çin'in en büyük zaafıdır. Bu zaafiyete karşılık dünya enerji kaynaklarının bir kısmı Rusya'nın elinde ve kontrolündedir. Bu büyük imkânın, şimdi ABD'ye karşı müttefik olsa da her halükarda Çin'e rakip olacak bir güç olacağı için Rusya'nın elinde olması ABD'yi rahatlatmaktadır. Fakat geriye kalan daha önemli bir kısmı ise ABD'nin elinde ve kontrolünde olmak mecburiyetindedir. Bu sebeple enerji kaynakları bakımından fevkalade zengin Ortadoğu bölgesinin kontrolü ABD açısından hayattır. Bkz: José Roberto Concha Velasquez, Bernhard Pichler, "China's Increasing Economy and the Impacts on its Energy Strategy", *Estudios Gerenciales*, Vol. 26, No. 117, Octubre-Diciembre de 2010, pp. 131–143; Z. Daojiong, "China's Energy Security and Its International Relations", *The China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 3, No. 3, 2005, pp. 39–54; J. Eisenman, *China and the Developing World. Beijing's Strategy for the Twenty-First Century*, M.E. Sharpe, New York – London, 2007; H. A. Khan, *China's New Development Strategy: Environment and Energy Security*, GSIS, University of Denver, Denver CO, 2008.

3.1. Zaman ve Mekân: Tekerrürün Görünmezliği

Olayların zamanı, ABD'nin sahip olduğu gücün ve üstünlüğün tanımlaması konusunda tartışmaların yapıldığı bir dönemdir. ABD'nin sahip olduğu güç ve üstün durumu tartışmasız kabul edilmekte, hatta tarihin şimdiye kadar gördüğü en büyük güce sahip devleti olarak nitelendirilmekte, fakat bunun bir hegemonya mı yoksa imparatorluk mu olduğu tartışılmaktadır.²⁸ Oysa üstünlüğünün tartışmasız kabul edildiği bir zamanda, Tunus ve Mısır'da yaşanan olaylar sırasında ABD'nin gücü hemen sorgulanmaya başlamış ve garip bir şekilde, onun gücünün çökmeye başladığına yorumlanmıştır. Bu yorumları ve düşünceleri verilere dayanan tespitler değil ancak duygusal temenniler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim buna benzer duygusal çöküş düşüncesinin hâkim olduğu başka bir dönem daha olmuştu. 1980'li yıllarda da, Amerikan kamuoyu yoğun bir şekilde ABD'nin gücünün zayıflamaya başladığını, artık çöküşün kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydi. Bu düşünceler o kadar yüksek sesle dillendiriliyordu ki, akademik camia bu konuda önemli çalışmalar üretmeye bile başlamıştı.

ABD, Carter döneminin son yıllarında ve bilhassa Reagan döneminde köklü bir değişiklik yaparak²⁹ bundan sonra askerî bakımdan Lübnan'dan kaçış sırasında olduğu gibi Vietnam'da kendisini başarısızlığa götüren zeminde çatışmaktan dikkatle kaçınmaya, bunun yerine Nikaragua'da ve Afganistan'da olduğu gibi dolaylı savaşı ya da Granada ve Panama'da olduğu gibi önemsiz düşmanlara karşı sadece sembolik değeri olan çatışmaları ya da Libya'da olduğu gibi yüksek teknoloji savaşı araçlarının mutlak

²⁸ Bkz: John Agnew, *Hegemony: The New Shape of Global Power*, Temple University, Philadelphia, 2005, pp. 12-37; Susan Strange, "The Future of the American Empire", Richard Little and Michael Smith (Eds.), *Perspectives on World Politics*, 3rd ed., Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2006, pp. 386-394; Jan Nederveen Pieterse, "Neoliberal İmparatorluk", *Siyaset ve Toplum*, 1(2), 2005, s. 80-104; Andre Gunder Frank, "Çıplak Hegemon", *Siyaset ve Toplum*, 1(2), 2005, s. 104-120; Vedat Bilgin "Dünya Sisteminde Değişim", *Siyaset ve Toplum*, 1(2), 2005, s. 71-80; Mehmet Akif Okur, "İmparatorluk(un Merkezileştirilmesi) Girişimi: ABD'nin Küreselleşmeyle Savaşı", *Siyaset ve Toplum*, 1(2), 2005, s. 120-146; Esat Öz, "İmparatorluk ve Özgürlük: Amerikan Emperyal Siyaseti ve İdeolojisi Üzerine", *Siyaset ve Toplum*, 1(2), 2005, s. 7-26.

²⁹ Bkz: George C. Herring, *From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations Since 1776*, Oxford University, Oxford, New York, 2008, pp. 861-916; David J. Scheffer, "Introduction: The Great Debate of the 1980s", *Right versus Might*, Council on Foreign Relations, New York, 1991, pp. 1-17; Michael Mann, *Incoherent Empire*, Verso, London, 2003; Benjamin Barber, *Fear's Empire*, W. W. Norton, New York, 2004; Noam Chomsky, *Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance*, Penguin, Harmondsworth, 2004; Mark P. Lagon, *The Reagan Doctrine: Sources of American Conduct in the Cold War's Last Chapter*, Praeger, Westport CT, 1994; Raymond L. Garthoff, *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Brookings Institution, Washington D.C., 1994; James M. Scott, *Deciding to Intervene: The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*, North Carolina, Duke University, Durham, 1996.

bir avantaj sağladığı hava saldırılarını tercih etmeye başladı. ABD, aynı zamanda SSCB ile silahlanma yarışını, maliyetleri bu ülkenin üstesinden gelebileceği sınırın ötesine çekerek tırmandırdı. Böylelikle SSCB, kendisini her iki tarafta da kazanamayacağı bir çifte kuşatma altında buldu: Yüksek teknolojiye sahip askerî araçların Vietnam’da ABD’nin yenilmesine yol açan zorlukların aynıysa karşı karşıya geldiği Afganistan’da ve ABD’nin, Sovyetler Birliği’nin ulaşamayacağı ölçüde mali kaynakları seferber edebildiği silahlanma yarışında.³⁰

ABD’nin yaptığı bu değişikliğin ardından Sovyetler Birliği dağıldı³¹ ve Amerikan siyasî gücü 1990’larda daha da arttı. Oysa bu başarılı ve tam netice veren değişiklik sürecinde kamuoyu Amerikan gücünün bittiğini ve çöküşün başladığını konuşuyordu. Öyle ki, Paul Kennedy ve Mancur Olson gibi yazarlar artık Amerikan hegemonyasının çöküşe geçtiğini savunan kitaplar yazıyordu.³² Bugün bile önemli sayılan Kennedy’nin kitabı *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Düşüşü*³³ adını taşıırken Olson’ın *Ulusların Yükselişi ve Çöküşleri*³⁴ adındaydı.

Tunus ve Mısır’da yaşanan olaylar sırasında da yine basında aynı yönde yazılar çıkmaya başladı. Henüz olaylar yeni olduğu için belki kitap hacminde çalışmalar çıkmadı, ancak Amerikan gücünün çökmeye başladığını iddia eden, “Amerikan Gücünün İflası”, “ABD Dış Politikası Çöktü”, “ABD’nin Paradigması Yıkıldı”, “Desteklediği Yönetimlerle Beraber ABD de Bölgede Bitti” gibi³⁵ başlıklarla çok sayıda değerlendirme yazısı yayımlanmaktadır. Fakat bu iddiaların ispatı için çok ciddi deliller

³⁰ Giovanni Arrighi, “Balkan Savaşı ve ABD Küresel Gücü”, Tarık Ali (Ed.), *Evrenin Efendileri? NATO’nun Balkan Seferi*, çev. Yavuz Alogan, Om Yay., İstanbul, 2001, s. 84.

³¹ Burada kastedilen elbette Sovyetler Birliği’nin ABD tarafından yıkıldığı değildir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasına sebep olan, adaletsizlik, refah seviyesinin düşük olması, baskı rejimi, millî, dinî ve kültürel bakımdan farklı sosyo-kültürel yapıdaki topluluklar arasında eşitliğin korunamaması, ekonomik açıdan zengin kaynaklara sahip olan ve çok çalışan cumhuriyetlerin fakir ve tembel cumhuriyetleri beslemek zorunda olması, hepsinden önemlisi devletin uyguladığı ve uygulamakla kalmayıp bütün dünyaya yaymaya çalıştığı sosyalist rejimin olumsuzlukları gibi dâhilî unsurlardan bağımsız olarak, ABD ile rekabeti ve ABD’nin bu dâhilî olumsuzluklara ek olacak haricî politikaları ve stratejileridir.

³² Burcu Bostanoğlu, *Türkiye ve ABD İlişkilerinin Politikası: Kuram ve Siyasa*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 271.

³³ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Random House, New York, 1987.

³⁴ Mancur Olson, *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*, Yale University, New Haven, 1982.

³⁵ Verilebilecek çok sayıda örnekten sadece birisi için bkz: İshak Torun ve Ensar Nişancı, “Mısır’da Çöken Siyasal Paradigma”, *Zaman*, 15 Şubat 2001.

sunulmamakla birlikte, bunun bir dönüşüm/değişim olabileceği ihtimalini göz ardı eden spakülasyonlar yapılmaya devam etmektedir. Bu meyanda, başka bir bölgede veya başka zaman meydana gelen olayların uluslararası sistemden ve sistemi yönlendiren güçlerden bağımsız gerçekleşmiş olamayacağını düşünenlerin, Tunus ve Mısır halk hareketlerinin kendiliğinden geliştiği iddialarını duygusallıktan veya fikrî tutuculuktan uzak görmek mümkün değildir.³⁶

Olayların gerçekleştiği bölge düşünülduğünde ise, esasında ne kadar önemli olduğunu da ortaya koyacak şekilde çeşitli görüşler ileri sürmek mümkündür. Zira bakış açılarına göre değişik adlandırmalar yapılabilir: (i) Ortadoğu, (ii) Arap Dünyası, (iii) İslâm Dünyası, (iv) Enerji Merkezi (Bölgesi), (v) Dünyanın Merkezi.

İncelememize konu olan olaylar, bir açıdan bakıldığında Ortadoğu'daki, diğer bir açıdan bakıldığında Arap dünyasındaki, bir diğer açıdan bakıldığında İslâm dünyasındaki, başka bir adlandırma ile enerji merkezindeki ve en geniş perpektiften bakıldığında ise dünyanın merkezinde olan ve hem bölge hem de bütün dünya için hayati kabul edilecek nitelikte ise, ABD üstünlüğünü devam ettirmek doğrultusunda bundan haberdar olmaya ve gerektiği gibi şekillendirmeye mecburdur. Bu, modern uluslararası sistemin üzerine inşa olduğu rasyonel devlet anlayışının getirdiği bir mecburiyettir.³⁷ Modern uluslararası sistemin bugün en güçlü birimi olan ve sistemin yapısal unsurlarını son elli senedir şekillendiren ABD'nin, bu rasyonaliteye uygun davranma mecburiyetidir. ABD'nin bugüne kadar fevkalade mühim gördüğü ve devamlı takip ettiği bu bölgede zuhur edebilecek geniş kapsamlı bir halk hareketinden tamamen habersiz olması ve olayların gelişmesi karşısında çaresiz kalmış olması iddia edilemeyecektir. Kaldı ki, halkın bu şekilde bir harekete kalkışmasının en önemli sebebi de ABD'nin şimdiye dek diktatoryal yapıyı büyük ölçüde desteklemiş olmasıdır. Fakat halkın gitmesini istediği ve ABD tarafından desteklendiği bütün dünya tarafından bilinen bu yöneticilerin varlığına rağmen Tunus'ta ve Mısır'da başlayan halk hareketlerinin başından beri halkı destekleyen açıklamalar yapması çok kısa bir süre içinde verilmiş bir karar ve değiştirilmiş politika olmasa gerektir.³⁸

³⁶ 2009 yılında İran'da yönetime karşı halkın (gençlerin) gerçekleştirdiği olayların ABD tarafından yönlendirildiğini söyleyenlerin, Tunus ve Mısır'da yönetime karşı halkın (gençlerin) gerçekleştirdiği olayları bağımsız olarak değerlendirmesi bu duruma bir numunedir.

³⁷ Faruk Yalvaç, "Devlet", Atilla Eralp (Ed.), *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 15.

³⁸ Bu halk hareketlerini ABD'nin küresel planının bir parçası olarak görmeyi aşırı bir yorum kabul eden

3.2. Amerikan Politikaları ve Olaylar: Uyum veya Aykırılık Mahkemesi

Yaşanan olaylarla Amerikan üstünlüğü arasındaki ilişkinin incelenmesi için ABD'nin bu bölgeye (bölgenin bütününe) yönelik dış politika prensipleri ve öncelikleriyle olayların seyrinin ve istikametinin ne ölçüde uyum ya da zıtlık içerisinde olduğu değerlendirilmelidir. Bunun yapılabilmesi için de öncelikle ABD'nin bölgeye yönelik politikalarına bakmak gerekecektir. Bu bağlamda ABD politikalarının üç ana unsurunun bulunduğunu söyleyebiliriz: (i) İsrail'in güvenliği, (ii) Petrol ve petrol kaynaklarının güvenliği, (iii) Devrilen iktidarlara verilen destekler.

Evvelâ, ABD için bu bölgede en önemli konulardan birisinin İsrail'in güvenliği olduğu bilinmektedir. Bu sebeple olayların neticesinde kesinlikle İsrail için olumsuz bir durumun oluşmaması gerekecektir. Görevlerini bırakan yöneticilerin en önde gelen özellikleri halkın değerlerine ve düşüncesine aykırı bir şekilde ABD ve İsrail ile ilişkilerinin iyi olması idi ve olayların ABD'nin zafiyetine yorumlanması da bu sebeptir. Zira bu yorumu yapanlar yeni kurulacak yönetimlerin yıkılan yönetimler kadar halka rağmen İsrail ile iyi ilişkiler içerisinde olabildiğini pek mümkün görmemektedir. En azından bu konuda ciddi kaygılar taşımaktadırlar.

ABD için bölgedeki ikinci önemli husus, petrol politikasıdır. Hem uluslararası politika için hem de ABD politikaları için petrol en hayati konulardan birisidir. Tunus veya Mısır her ne kadar petrol ülkesi değilse de buldukları bölgenin petrol bölgesi olması ve olayların petrol üreticisi ülkelere de yayılacağı düşünülmesi olayların ABD için çok önemli olması gereğini gösterir. Üçüncüsü ABD'nin bu olayların yaşandığı ülkelerdeki ve yaşanması tahmin edilen ülkelerdeki yönetimleri belirgin bir şekilde desteklemiş/destekliyor olmasıdır. ABD, yönetimleri desteklemek

---

birisinin, "ABD'ye atfedile gelen olumsuz imajın aksine Mısır'daki halk ayaklanması sürecinde Amerikan yönetimi aslında oldukça tutarlı ve yapıcı bir tutum benimsedi. Mısır'da ve bütün bir Ortadoğu coğrafyasında uzunca bir süredir değişim isteyen ABD, dış baskılar yoluyla bunun mümkün olmadığı sonucuna vardığından beri bu değişimi içsel dinamikler yoluyla arıyor aslında. Arap dünyasında ve hatta bütün dünyada tepkilere neden olan Büyük Ortadoğu Projesi bir dış dayatma olarak görüldüğü için kabul görmedi. Obama yönetimi de bu tepkiyi dikkate alarak işbirliğini öne çıkaran bir stil ile Arap dünyasına yaklaşmaya çalıştı. Ancak bu, ABD'nin bölgede değişim isteklerinin sona erdiği anlamına gelmedi hiç şüphesiz. Diğer bir ifadeyle Mübarek'in ABD'nin yakın müttefiki olması Obama yönetiminin Mübarek'i ne pahasına olursa olsun desteklemesini gerektirmedi." şeklindeki ifadelerine katılmamak mümkün değildir. Lakin gelişmelerin tam da ABD'nin istediği gibi olmasını da şans olarak görmek aşırı bir yorum olur kanaatindeyiz. (Cenap Çakmak, "Amerika Mısır Devrimi'nin Neresinde?", 8 Mart 2011, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=963:amerika-msr-devriminin-neresinde&catid=77:ortadoğu-analizler&Itemid=150)

maksadıyla, her yıl milyarlarca dolar bu devletlere yardım yapmaktaydı. Fakat gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir konu da ABD'nin bir taraftan yönetimi desteklerken diğer taraftan da bu ülkelerdeki muhalif grupları desteklemesidir. Bölgeye verdiği ehemmiyeti gösteren bu durum aynı zamanda ABD'nin, olayların gelişimini anlayamamış ve haber alamamış olmasının veya olaylar karşısında çaresiz kalmasının zayıf bir ihtimal olduğunu da göstermektedir. Nitekim Mısır'ın “sosyal ve dijital kalkışma şebekesi”ni yürüten, “kırk yıllık iktidarın fırsat bile bulamadan yıkılıp gitmesine”³⁹ sebep olan Mübarek karşıtı gençler, Mayıs 2008'de zamanın ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice tarafından hem Dışişleri Bakanlığı'nda hem de ABD Kongresi'nde kabul edilmiştir. Ayrıca Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Danışmanı Stephan Hadley'le de görüşmüşlerdir. Bundan tam bir yıl sonra (Mayıs 2009), ABD'nin yeni Dışişler Bakanı Hillary Clinton da aynı gençleri kabul etmiş ve bu gençler aylar boyunca Amerika'da eğitim almışlardır. Gençlerin Clinton tarafından kabul edilmesinden bir hafta sonra Obama'nın “o meşhur konuşma”yı yaptığı Mısır gezisine çıkmış olması⁴⁰ da dikkat edilmesi gereken bir başka husustur.

3.3. Büyük Ortadoğu Projesi: Kılıfa Uyması İçin Büyütülmüş Minare

Olayların ne ölçüde ABD tarafından yönlendirildiğinin veya yönlendirileceğinin tespit edilebilmesi için üzerinde durulması gereken son konu ise olayların durumu ve seyri ile o bölge için ABD'nin geliştirdiği politikaların ve stretejilerin ne kadar örtüştüğü veya örtüşüp örtüşmediği konusudur. ABD'nin en genel haliyle bu bölgeye yönelik politikaları Büyük/Genişletilmiş Ortadoğu Projesi başlığı altında ele alınabilir. Büyük Ortadoğu Projesi ise, ABD'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde (ki bu yeni dönem aynı zamanda “Yeni Dünya Düzeni” olarak adlandırılmıştı) hem uluslararası ilişkileri nasıl şekillendirmek istediğine ilişkin hem de *öteki*-ye yönelik nasıl bir politika uygulayacağını göstermek için geliştirdiği ve beyan ettiği planın üç sacayağından üçüncüsüdür. Önce iki kutuplu dönemde kutupların birbiriyle mücadelesine zemin oluşturan ideolojilerin,

³⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Mısır ziyaretinde kabul ettiği “sosyal ağ devrimini” yapan gençlere ilişkin gözlemlerini yine bir sosyal paylaşım sitesi Twitter'da şu şekilde değerlendirmiştir: “Geçen hafta Kahire'ye kritik bir ziyaret gerçekleştirdim. Halk devriminin ateşleyicisi gençlerle yaptığım toplantı çok ilginç oldu. Mısırlı gençler, sosyal medyanın gücünü o kadar etkin kullanmışlar ki eski yöneticilerin tedbir almasına bile fırsat kalmamış. İletişim teknolojilerinin eriştiği bu güç karşısında hiçbir kapalı rejimin uzun vadede ayakta kalması mümkün değil”. (Nedret Ersanel, “Sosyal, Dijital Kalkışma Şebekesini Yaratınlar”, 7 Mart 2011, http://www.iyibilgi.com/artikel.php?artikel_id=28003)

⁴⁰ Nedret Ersanel, “Sosyal, Dijital Kalkışma Şebekesini Yaratınlar”.

sosyalizme karşı liberalizmin galip gelmesi ve böylece liberal-kapitalist sistemin insanlığın ulaştığı nihaî ve en gelişmiş düzen olduğunu ispatlamış olmasıyla bundan sonra çatışma temeli olmayacağını anlatan, bu hâliyle de tarihin bittiğini iddia eden “Tarihin Sonu” tezi ileri sürüldü. Ardından Soğuk Savaş döneminin *öteki* algılamasının değiştiğini ve yeni *ötekinin* İslâm olduğunu⁴¹ ilan eden ve bundan sonra mücadelenin medeniyetler arasında cereyan edeceğini savunan (aslında ABD’nin düşüncesini ortaya koyan) “Medeniyetler Çatışması” tezi dile getirildi. Bu üçlünün son ayağı ise teorik planlamanın pratiğe yönelik uygulamasını gösteren “Büyük Ortadoğu Projesi”dir.⁴²

Büyük Ortadoğu Projesi,⁴³ Ortadoğu’nun, batıda Kuzey Afrika’dan doğuda Pakistan’a kadar genişletilerek Büyük Ortadoğu diye adlandırılan bölgede yer alan ve tamamı Müslüman olan ülkelere, ABD tarafından sahip olmaları gerektiği düşünülen bazı değerlerin kazandırılmasını öngörmektedir.⁴⁴ Bu değerler arasında, demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine dayalı kapitalist sistem gibi esasen Batı’ya ait olan usurlarla beraber, Batı’ya ait olduğu iddia edilen insan haklarına saygı gibi değerler de bulunmaktadır. Bu proje aynı zamanda, bölge ülkelerine kazandırılmaya çalışılacak değerlerin yanı sıra, bu ülkelerin inanç yapısını Batı ve onun temsilcisi

⁴¹ Bkz: Emran Qureshi and Michael A. Sells (Eds.), *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, Chichester, West Sussex, Columbia University, New York, 2003.

⁴² Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 282–286.

⁴³ Büyük Ortadoğu Projesi hakkında geniş bilgi için bkz: Rebecca R. Moore, *NATO’s New Mission: Projecting Stability in a Post-Cold War World*, Westport, CT, Praeger, 2007; Richard L. Russell, *Weapons Proliferation and War in the Greater Middle East Strategic Contest*, Routledge, London, New York, 2005; Mehdi Parvizi Amineh (Ed.), *The Greater Middle East in Global Politics: Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics*, Brill, Leiden, 2007; Ivo Daalder, Nicole Gnesotto and Philip Gordon (Eds.), *Crescent of Crisis: U.S.-European Strategy for the Greater Middle East*, Brookings Institution, Washington D.C., 2006; Anoushiravan Ehteshami, *Globalization and Geopolitics in the Middle East: Old Games, New Rules*, Routledge, London, New York, 2007. Ayrıca Büyük Ortadoğu Projesinin diğer devletlere yansımaları ve diğer büyük güçler tarafından nasıl değerlendirildiği hakkında bkz: Kurt W. Radtke, “China and the Greater Middle East: Globalization No Longer Equals Westernization”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 389–416; Mehdi Parvizi Amineh and Henk Houweling, “IR-Theory and Transformation in the Greater Middle East: the Role of the United States”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 57–86; Simon Bromley, “Connecting Central Eurasia to the Middle East in American Foreign Policy Towards Afghanistan and Pakistan: 1979-Present”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 87-108.

⁴⁴ *Democracy and Human Development in the Broader Middle East: A Transatlantic Strategy for Partnership*, Istanbul Paper, Turkey, Istanbul, 25–27 June 2004; “Greater Middle East Initiative Working Paper”, *al-Hayat*, 13 February 2004.

ABD için mâkul (daha zararsız) şekle dönüştürülmesini de ihtiva etmektedir. Tamamına yakını Müslüman olan bu ülkelerin dinini Batı üst biriminin zihniyet unsurları ile kaynaştırarak meydana getirilmesi amaçlanan “İlimli İslâm”⁴⁵ düşüncesi, proje kapsamındaki ülkelerin zihniyet unsurlarını dönüştürme gayretine verilebilecek en önemli misaldir.

Hindistan ile Cebelitarık Boğazı arasında kalan bölgede yaşayan halkların hayatında bir takım köklü değişiklikler yapılmasını öngören Büyük Ortadoğu Projesi, 1990’lı yılların başında Soğuk Savaş sürecinin sona ermesiyle yürürlüğe sokulmaya çalışılan “Yeni Amerikan Yüzyılı Projesi”nin bir uzantısıdır. Büyük Ortadoğu Projesi ilk defa 24 Ocak 2004 tarihinde İsviçre’nin Davos Şehri’nde yapılan Dünya Ekonomik Forumu’nda ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney’in yaptığı bir konuşmayla⁴⁶ kamuoyunun gündemine getirilmiştir. Aslında Cheney’in konuşmasıyla çerçevesi çizilen ve bir dönemin bitip yeni bir dönemin başladığını resmen ilan eden proje, 11 Eylül 2001 saldırısının sonrasında önce Afganistan’ın, ardından da Irak’ın işgaliyle fiilen uygulamaya koyulmuştur.⁴⁷

Büyük Ortadoğu Projesi’ne alan seçilen bölge, coğrafi ve siyasî bir kavram olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru belirginleşmeye başlamış ve daha çok Osmanlı hâkimiyeti altındaki bölgelerle İran ve Afganistan’ı içine alan sahayı ifade etmiştir.⁴⁸ Bu alan çeşitli bölge ve alt bölgeleri içine alacak şekilde Kuzey Afrika’dan İran Körfezi’ne Ege kıyılarından Çin sınırlarına kadar uzatılarak geniş bir bölge hâline dönüştürülmek istenmektedir. Coğrafi mecburiyet sebebiyle bölgede yer alan, fakat Batı üst birimine ait bir alt birim olduğu için proje kapsamı dışında tutulan İsrail haricinde, hem proje kapsamında hem de bölgede Türkiye, İran, Pakistan ve Afganistan ile birlikte yirmi iki Arap ülkesinden müteşekkil toplam yirmi altı Müslüman ülke bulunmaktadır.⁴⁹

⁴⁵ Cheryl Benard, *Civil Democratic Islam, Partners, Resources, and Strategies*, Arlington, Pittsburgh, RAND Corporation, Santa Monica, 2003; Angel Rabasa, *Moderate and Radical Islam*, RAND Corporation, 2005.

⁴⁶ Paul Rogers, “The ‘Greater Middle East Initiative’: Vision or Mirage?”, *Open Democracy*, 12 February 2004.

⁴⁷ Robin Wright ve Glenn Kessler, “Bush Aims for ‘Greater Mideast’ Plan”, *The Washington Post*, 9 February 2004.

⁴⁸ Bkz: S. R. Bullard, *The Middle East, A Political and Economic Survey*, London, 1958; M. Elibüyük, “Ortadoğu’nun Coğrafya Bakımından Adı, Yeri, Önemi”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1(1), (Ocak 2003), s. 129–156; N. R. Keddie, “Is There A Middle East?”, *International Journal Middle East Studies*, No. 4, 1973, pp. 255–277.

⁴⁹ Mehdi Parvizi Amineh, “Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Greater Middle East”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 13–53.

Condoleezza Rice'in, ABD Başkanı'nın Ulusal Güvenlik Danışmanı iken Ortadoğu'yu dönüştürmekten bahsettiği yazısı,⁵⁰ ABD Başkanı George Bush'un 6 Kasım 2003'te açıkladığı "Ortadoğu'yu Özgürleştirme Stratejisi",⁵¹ Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin Davos'ta açıkladığı "Büyük Ortadoğu'da Reform" projesi, Dışişleri Bakanı Colin Powell'in konuya ilişkin sözleri ve bölge ülkeleriyle görüşmeleri, 21 yüzyıldaki İslâm Dünyasının ve İslâm'ın yapısını belirlemeyi amaçlayan bir sürecin başlatıldığını göstermiştir.

Esasen Büyük Ortadoğu düşüncesi daha önceden geliştirilmiştir. *Joint Force Quarterly (JFQ)* adıyla Institute for National Strategic Studies ve National Defense University tarafından daha çok Amerikan ordusu için çıkarılan derginin Sonbahar 1995 sayısının ana dosyası Büyük Ortadoğu idi. Dergide dokuz tane makaleyle konu etraflıca değerlendirilmişti. "The Greater Middle East (Büyük Ortadoğu)" başlıklı yazıda,⁵² ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik hedefleri analiz edilirken, Hans Binnendijk imzalı "Focus on the Middle East" başlıklı yazıda,⁵³ Ortadoğu'daki yeni gelişmelerin ABD'nin menfaatlerini tehdit ettiği belirtilerek, Büyük Ortadoğu'da ABD menfaatlerini yeniden teminat altına almak için teklifler yer alıyor. ABD'nin askerî denetiminin nasıl sağlanacağını tartışan yazar, "Büyük Ortadoğu"nun haritasını da çiziyor. Bölgenin coğrafi parametrelerini değiştiren unsurlara atıf yaparak, Soğuk Savaş'ın dar kapsamlı Ortadoğu tanımının eskidiğini, geliştirilen 'Büyük Ortadoğu'nun kuzeyde Türkiye'den güneyde Afrika Boynuzu'na, Batı'da Fas'tan Doğu'da Pakistan'a uzanan bölgeyi kapsadığını belirtiyor.⁵⁴

⁵⁰ Condoleezza Rice, "Transforming The Middle East", *The Washington Post*, 7 August 2003.

⁵¹ ABD Başkanı George W. Bush'un 6 Kasım 2003'te National Endowment for Democracy vakfının 20. kuruluş yıldönümü toplantısında yaptığı "Irak'ta ve Ortadoğu'da Özgürlük" başlıklı konuşma için bkz: *President Bush Discusses Freedom in Iraq and Middle East*, United States Chamber of Commerce, Washington, 6 Kasım 2003. <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html>.

⁵² "Forum: The Greater Middle East", *Joint Force Quarterly*, No. 9, Autumn 1995, pp. 31-69.

⁵³ Hans Binnendijk, "Focus on the Middle East", *Joint Force Quarterly*, No. 9, Autumn 1995, pp. 5-6.

⁵⁴ Radikal İslâm (William H. Lewis, "The Growing Reach of Radical Islam", No. 9, *Joint Force Quarterly*, Autumn 1995, pp. 46-50), bölge barışı gibi konular bakımından ülkelerin durumu Büyük Ortadoğu için incelenmiş. O dönemin verileriyle yapılan çalışmalar şimdi de geçerliliğini koruyor gibi. Irak'ın geleceği, Körfez bölgesinin güvenliği açısından incelenirken, hem bölgenin yapısı değerlendirilmiş hem de Saddam sonrası dönem için bütün ihtimaller düşünülmüş gibi görünmektedir (Phebe Marr, "Gulf Security and Iraq's Uncertain Future", pp. 50-54). Büyük Ortadoğu'da bulunan devletler için bir model olarak sunulan Türkiye hakkında da önemli incelemeler ve değerlendirmeler yapılmıştır (Jed C. Snyder, "Turkey's Role in the Greater Middle East", pp. 58-63). Tunus ve Mısır olaylarından sonra kurulacak yeni düzen için de Türkiye'nin model olarak gösterilmesi, on altı yıl önceden yapılan planlamaların devam ettiğini göstermektedir. Aynı derginin İlkbahar 2000 sayısında tekrar gündeme alınan konu öncekine de atıflar yaparak daha da geliştirilmiştir. ("The Greater Middle East", *Joint*

Amerika'nın NATO temsilcisi R. Nicholas Burns'un, 19 Ocak 2003 tarihinde Çek Cumhuriyeti'nin başkenti Prag'da yaptığı "Yeni NATO ve Büyük Ortadoğu" başlıklı konuşma, İslâm coğrafyasına karşı geliştirilen kapsamlı projelerin kapsamını, askerî karakterini, Amerika'nın NATO'yu ne tür bir tehdide karşı yönlendirdiğini ve bilhassa Ortadoğu bölgesine yönelik nasıl bir kuşatma harekâtı yürütüldüğünü ortaya koymuştur. NATO'nun artık Büyük Ortadoğu hedefine kilitleneceğini söyleyen Burns, şunları ifade etmiştir:

"Bu yeni görev en önemli görevdir. Soğuk Savaş döneminde Batı Avrupa'yı savunmak için bölgeye muazzam bir kıta ordusu yığıştık. NATO Avrupa ve Kuzey Amerika'yı savunmaya devam edecek. Ancak bunu Batı Avrupa'da, Merkez Avrupa'da, Kuzey Amerika'da oturarak yapabileceğimize inanmıyoruz. Kavramsal dikkatimizi ve askerî gücümüzü Doğu'ya ve Güney'e yönlendirmeliyiz. NATO'nun geleceği Doğu ve Güney'dir. Bu da "Büyük Ortadoğu"dur.

*...Yeni ortaklarla, yeni üyelerle, yeni askerî yeteneklerle ve yeni stratejik görevlerle yeni bir NATO'muz var. Eski NATO'yu şan ve şerefle emekliğe ayırdık (en azından mecâzî olarak). Soğuk Savaş dönemindeki yaptıkları için teşekkür ederiz. Fakat şimdi, çok farklı bir zaman ve çok farklı tehditler için yeni bir NATO inşa ediyoruz."*⁵⁵

ABD, Büyük Ortadoğu veya Genişletilmiş Ortadoğu Projesi ile gerçekleştirmek istediklerini Arap dünyasında yaşanan halk hareketlerinin neticesinde büyük ölçüde elde edecekmiş gibi görünmektedir.⁵⁶ Zira Büyük/Genişletilmiş Ortadoğu Projesinin öngördüğü iki temel hedef vardı. Birincisi, bölgeye demokrasiyi getirmek, ikincisi ise ABD'nin tehlike olarak gördüğü radikal İslâm'ı ılımlılaştırarak zararsız hâle getirmek.⁵⁷ Ayaklanan halk za-

Force Quarterly, No. 24, Spring 2000, pp. 24–25; John L. Esposito, "Political Islam and the West", *Joint Force Quarterly*, No. 24, Spring 2000, pp. 49–55)

⁵⁵ R. Nicholas Burns, "The New NATO and the Greater Middle East", *NATO and the Greater Middle East*, Prague, Czech Republic, 19 October 2003, <http://nato.usmission.gov/ambassador/2003/s031019a.htm>.

⁵⁶ Burada kastedilen husus, yaşanan olayların veya yaşanacağını düşündüğümüz gelişmelerin daha önce Büyük Ortadoğu Projesi diye anlatılanlarla örtüştüğüdür. Önemli olan, ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesini uygulamaya başlayıp başlamadığı veya vazgeçip geçmediği değil, ABD politikalarının adı ister Büyük Ortadoğu Projesi olsun, ister başka bir adla değiştirilmiş olsun içeriğinin veya hedefinin ne olduğudur. Çok sayıda akademisyen, yazar, araştırmacı veya politikacı ABD'nin bu projeden vazgeçtiğini ifade etmektedir. Fakat ele alınması gereken hususun isimler değil hedefler olduğu düşüncesiyle biz Büyük Ortadoğu Projesi'ni esas alarak konuyu incelemekteyiz.

⁵⁷ Angel Rabasa et al., *Building Moderate Muslim Networks*, Arlington, Pittsburgh, RAND Corporation, Santa Monica, 2007.

ten demokrasi için ayaklanmıştı ve bu açıdan her halükarda (iyi ya da kötü veya arzu edilen ölçüde ya da eksik) mevcut diktatoryal yönetimden daha demokratik bir rejime geçileceği için birinci amaç gerçekleşecektir. Diğer taraftan, hem Tunus'ta hem de Mısır'da şimdiye kadar (en azından başlangıç dönemlerinde) mevcut sistemi yıkmayı ve yerine İslâmî bir sistem getirmeyi amaçlayan İslâmî (radikal İslâmcı) muhalif hareketler ve örgütler,⁵⁸ yeni dönemde partileşmek suretiyle mevcut sistem içerisinde yer alacaklarını daha şimdiden açıklamış bulunmaktalar.⁵⁹ Burada radikal olarak görülen ve ılımlılaştırılması gereğinden bahsedilen, İslâmî bir sistem kurma düşüncesiyle uluslararası siyasî ve ekonomik sisteme başkaldıran, onu yıkmaya çalışan ve bu düşünceyi savunanlar tarafından yalın (sıfatsız) İslâm olarak kabul edilen düşüncedir. Her ne sebeple olursa olsun bu düşüncenin, başkaldırdığı sisteme uyum sağlamaya çalışması ise, yapısal bir değişim/dönüşüm demektir ki, onu radikal gösteren veya diğer hareketlerden ayrılan yönünün ortadan kalkması anlamına geleceğinden, ılımlılaştırılabilir veya ılımlılaştırılabilecek olarak değerlendirilebilir. Zira sosyal, siyasî ve ekonomik yönden *öteki* olarak tanımlanmış bir yapıya dâhil olmak, *kendi-öteki* algılamasının⁶⁰ değişmiş/dönüşmüş olması demektir. En iyimser ifadeyle ılımlılaşmış veya ılımlılaşacak diye kendiliğinden değişim/dönüşüm geçirdiği söylenebilir ki, bu adlandırmalardan hangisinin doğru olduğu konusu müstakil başka bir incelemeyi gerektirecektir.

Mısır'daki muhalefetin en önemli temsilcilerinden olan ve İslâmî söylemiyle diğer devletlere de etki eden Müslüman Kardeşler örgütünün kurucusu Hasan el Benna, ulaşmak istedikleri İslâmî sistemin dışındaki bütün yapıları/düzenleri cahiliye olarak gören ve böylesine yapıların/düzenlerin bir parçası olmamak gerektiğini savunan kendi hareketlerinin ilkelerini şu şekilde sıralamıştı: Gayemiz Allah, önderimiz Hz. Muhammed, Anayasamız Kur'an, yolumuz cihad ve en yüce temennimiz Allah yolunda şehid olmak.⁶¹ Aynı örgütün önde gelen teorisyenlerinden biri olan Seyyid Kutub ise şunları söylüyordu:

⁵⁸ Angel Rabasa et al., *The Muslim World After 9/11*, Arlington, Pittsburgh, RAND Corporation, Santa Monica, 2004.

⁵⁹ Raşid Gannuşi, "Türkiye'deki Gibi Demokrasi İstiyor", *Yeni Şafak*, 26 Ocak 2011; Taha Akyol, "İslam Nereye?", *Milliyet*, 22 Şubat 2011.

⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammed Savaş Kafkasyalı, *Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım*.

⁶¹ Hasan el-Benna, *Risaleler 1*, çev. Hasan Karakaya ve H. İbrahim Kutlay, Hikmet, İstanbul, 1991.

“Cahiliyye toplumu nedir: İslam toplumu dışında kalan bütün toplum biçimleri – adı sanı, niceliği ve niteliği ne olursa olsun– “Cahiliyye toplumu”dur. Tanımın sınırlarının iyice belirlenmesini isteyerek kavramı şöyle de ifade edebiliriz: Cahiliyye toplumu, inançta, ibadette, yasama ve yürütme ile ilgili düzenlemelerde varlık kazanması, yaşanılır kılınması gereken tek Allah’a kulluk etme temeline dayanmayan her toplumdur.

Bu özlü tanıma göre günümüzdeki toplum türlerinin tümü cahiliyye toplumuna girer.”⁶²

Gelinen noktada Müslüman Kardeşler’in, daha önce kesinlikle yıkılması gerektiğini savundukları mevcut sistem içerisinde siyasî bir parti kurmak suretiyle yer alacaklarını ifade etmiş olması, ancak bu şekildeki radikal İslâmî yapıları ılımlılaştırmak isteyen ABD’nin hedefine yaklaştığını gösterecektir.⁶³ Bu hareket uzun yıllardır seçime girilip girilmemesi, siyasi arenada parlamento içinde mücadele verilir verilmemesi konusunda kendi içinde tartışmalar yapmış hatta bu yüzden bazı bölümlere uğramıştır. Fakat nihayetinde umumi görüşün şimdi ve bu yönde belirmesi uluslararası sistemin işleyişine aykırı bir hareketin (hatta düşüncenin) sistemle uyumlu hale geldiğini ortaya koyacak niteliktedir.⁶⁴

4. Olaylarda İletişimin Gücü ve Güçsüzlüğü

Olayların başladığı ülke olan Tunus, esasında kadim zamanlarda şimdi olduğundan daha fazla öneme sahip olmuştur. Zira şimdinin Tunus’u eskinin Kartaca’sıdır. Kartaca ki, bir zamanlar iki kutuplu bir uluslararası sistemin iki kutbundan birisi olmuş⁶⁵ ve diğer kutbu olan Roma İmparatorluğu’yla mücadeleden mağlup çıkmış, hatta mağlup olarak bile çıkamamıştır. Çünkü Roma ile arasındaki Pön Savaşları’nın sonucunda yenilmiş ve bu savaşta bütünüyle yerle bir edilmiştir. Kartaca’dan geriye

⁶² Seyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, Özgün, İstanbul, 2001, s. 101.

⁶³ Oliver Roy’un *New Statesman*’da çıkan analizi bu konuyu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir: “İhvan artık alternatif bir ekonomik ve sosyal sistem savunmuyor. İhvan moral değerlerde muhafazakâr, ekonomide liberal hale gelmiştir.” (Oliver Roy, “This is not an İslamic Revolution”, *New Statesman*, 15 February 2011. <http://www.newstatesman.com/religion/2011/02/egypt-arab-tunisia-islamic>.)

⁶⁴ Önemli olan daha önce benimsenmeyen laiklik gibi bir takım hususların benimsenip benimsenmemesi değil, dışında kalarak alternatif olunacağını/olunabileceğini göstermeye çalışan bir düşüncenin alternatifini olmaya çalıştığı bu düşünceye dâhil olmasıdır. Aksi halde sistemin içinde olup, muhafazakâr tutum sergileyen başka düşünceler ve hareketler varken, Tunus ve Mısır’daki İslâmî (radikal İslâmî) düşüncelerin farkı olmayacaktır ki, zaten biz de sürecin bu hareketleri farksızlaştıracağı ihtimalinden söz etmekteyiz.

⁶⁵ Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks: February 21- June 5, 1947*, Wiking, New York, 1955, p. 141; Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2006, s. 433.

hiçbir şey kalmamıştır. Öyle ki, Kartaca'nın tarihini bile Romalılar yazmıştır. Kendi tarihini yazamamak ve kendini anlatamamak Kartaca'nın kaderi idi. O zamandan günümüze kadar da kendi kaderini tayin edebilme iktidarından yoksun olmuştur. Halkının isyan etmesine sebep olan ve yıllarca devam eden halka ve halkın değerlerine aykırı baskıcı Tunus yönetimi, bütün dünyaya bir gelişme ve ilerleme modeli olarak yine başkaları tarafından sunulmuştu.⁶⁶ Bugün Tunus halkının eylemlerini Fransızların "Yasemin Devrimi" olarak adlandırmasını da, bu edilgenliğin devamı olarak görebilmek mümkündür.

Hem Tunus'un hem de Mısır'ın köklü geçmişleri olmasına rağmen, bugün yaşanan halk hareketlerine mekân olmasının kaynağı sömürgecilik döneminde yatar. Sömürgecilik, Batı'nın Avrupalı devletler tarafından temsil edildiği dönemde *ötekiye* karşı uygulanan politikaların en güzel yansımasıdır. Zira bu dönemde *ötekinin öteki* olarak var olmasına müsaade edilmemiş ve *ötekiliği* görmezden gelinerek *kendileştirilmeye* çalışılmıştır. Tamamen güce ve *zora* dayanan *ötekiye* yönelik bu politikalar hiçbir zaman başarılı olmamış ve bu toplumlar *kendileşmemiştir*, yani moderleşmemiş veya Batılılaşmamıştır.⁶⁷

Batı'nın temsilcisi hâline gelen ABD ise bir taraftan kendi yaşadığı tecrübeler neticesinde diğer taraftandan da tarz farkı sebebiyle *ötekiye* yönelik politikaları değiştirmiştir. Bu politikaların temelinde, *ötekinin öteki* olarak kabul edilip tanınması, fakat mümkün merteye *kendi* için zararsız hâle dönüştürülmesi düşüncesi bulunur. Diğer bir ifade ile *öteki* olarak görülen İslâm'ın bir din olarak tanınması ve *öteki* olarak varlığının kabul edilmesi fakat ılımlılaştırılması öngörülür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1956 yılında bağımsızlığı tanınmış eski sömürgelerden olan Tunus ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1922 yılında bağımsızlığı tanınan ve 1953'de Cumhuriyet hâline gelen Mısır, her ne kadar bağımsız olsa da yaşanan bu olaylara kadar destekledikleri diktatörler vasıtasıyla yine büyük devletlerin denetiminde kalmaya devam etmiştir. Hatta bağımsızlıkları bile kazanılmış olmaktan ziyade verilmiştir.⁶⁸ Bu diktatörleri ABD de desteklemiştir. Fakat halkın, hem yaşadığı

⁶⁶ Tunisia: *Understanding Successful Socioeconomic Development, A Joint World Bank-Islamic Development Bank Evaluation of Assistance*, The World Bank and Islamic Development Bank, Washington D.C., 2005.

⁶⁷ Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım*, s. 126.

⁶⁸ Ahmet Kavas, "Yeni Sömürgecilğin Afrika Toplumlarını Sosyoekonomik, Dinî, Siyasî Alanlarda Birliğe Zorlaması", *İslâmîyât*, C. 8, No. 2, 2005, s. 25-38; *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, TASAM, İstanbul, 2006, s. 185.

baskıdan hem de *kendi* değerlerine karşı (halka göre *ötekinin* değerlerine göre inşa edilmiş) olduğunu düşündüğü mevcut devlet yapısından çok ciddi rahatsızlık duyduğunu bilmesi sebebiyle er ya da geç çökecek olan bu yapılanmayı, başka bir zamanda ve başka güçlerin kontrolünde değişmesi için şimdi ve kendi kontrolünde değiştirmek ve aynı zamanda *öteki* olarak gösterdiği radikal İslâmî hareketleri ılımlılaştırmak istemiş olması ihtimalinden söz edebiliriz. Bu değişimde kullanılacak en önemli vasıta ise halkın kin ve nefretidir. Baskıcı yönetimlerine karşı kin ve nefret duyan Tunus ve Mısır halkını destekleyen açıklamalar yapan ABD'nin aynı zamanda baskıcı yönetimlerin arkasında yer alarak halkın bu duygularının oluşmasında en büyük pay sahibi olduğu da unutulmamalıdır.

Tunus'ta ve Mısır'da gerçekleşen olayların tamamen halk tarafından düzenlendiği düşüncesi üzerinde durduğumuzda öncelikle şu husus belirleyecektir. Bu ülkelerin en büyük sıkıntısı Batı tarafından ve bilhassa ABD tarafından desteklenen baskıcı yönetimler idi. Dolayısıyla en büyük isteği de halkın bağımsız bir hareketle bu baskıcı yönetimleri devirip yerine kendi istediği bir yönetim kurması olacaktır. Bu noktada halkın isyanına sebep olan yabancı desteği kendisini de yönlendirmiş olsa veya kendisini de yönlendirenin ABD olduğunu halk anlasa isyanı bir kat daha artacaktır. Bu sebeple, ABD'nin halkı yönetime karşı harekete yönlendirmiş olsa bile bunu göstermemesi normal karşılanmalıdır. Vietnam'da, Afganistan'da, Somali'de ve bilhassa Irak'ta halkın kendisini bayraklarla ve alkışlarla karşılayacağını düşünen ve bu konuda ne kadar yanlış düşündüğünü anlayan ABD'nin,⁶⁹ Irak tecrübesinden sonra gerçekleştirmek istediği politikaları doğrudan kendi müdahalesi ile gerçekleştirmek istemeyeceği de düşünülebilir. Öte yandan, bu halk hareketinden haberdar olamaması durumunda, ABD'nin başarısızlıklarını dahi başarıymış gibi gösterebilen medya gücünün bu durumda ABD'nin habersizliğini değil kontrolünü kamuoyuna duyurması gerekirdi. Oysa bütün Batı medyası olayların halkın bağımsız hareketi olduğunu ve desteklediği yönetimlerin yıkılması karşısında ABD'nin çaresiz kaldığını yazmıştır. Kaldı ki, olaylar başladıktan sonra ABD'nin halkı desteklediğini açıklaması ise hemen onun yıllardır halkın isyan ettiği diktatörleri desteklediği gerçeğini unutturmuş ve yılların olumsuz imajını ortadan kaldırarak⁷⁰ bir çöküşün sebebinde olmuştur.

⁶⁹ Bkz: William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, çev. Nurettin Elhüseyni, 2. Baskı, İstanbul, 2007, NTV.

⁷⁰ Halkın olumsuz düşüncesinin birden değişmesi elbette mümkün değildir, ancak tarihteki çok sayıda örnekte de görülebileceği gibi halkın dot ve düşman algısı çeşitli vasıtalarla ve bilhassa çok sıkıntılı zamanlarda verilen desteklerle değiştirilebilmiştir.

Gelişmelerin daha çok yeni olması kesin delillerin ortaya koyulabilmesini zorlaştırmaktadır. Bir takım bağlantıların delilleriyle gösterilebilmesi ancak istihbarî bilgiyle mümkündür ki, böylesine bir bir bilgiye sahip olursa da kullanılması mümkün olmayacaktır. Ancak bazı sebepler ve sonuçlar çıkarabilmek mümkündür. Halkın olayları başlatırken ve sürdürürken iletişim aracı olarak interneti⁷¹ (bilhassa facebook ve twitter gibi sosyal paylaşım sitelerini) kullanması,⁷² yine iletişim ve haberalma alanında en güçlü devlet olan ABD'nin habersiz kalmış olduğu ihtimalini zorlaştıracaktır.⁷³ Diğer taraftan halkın olayları başlatırken ki bu durum olayların başlamasına sebep olarak gösterilmektedir, kısa bir süre önce Wikileaks belgelerinde kendi yönetimlerinin yolsuzluklarının yayımlanmasından etkilendiği ileri sürülmüştür.⁷⁴ Oysa aynı Wikileaks belgeleri ABD'nin son birkaç yıldır düzenli olarak bu ülkelerdeki muhalefet gruplarına yardım yaptığını da yayımlamıştır. Bu durum ise, ABD'nin olayları, yurt dışındaki muhalif grupları kullanarak⁷⁵ yönlendirdiğini gösterebilecek bir diğer kanıttır. Ayrıca, Amerikan diplomasisinin sırlarını açığa vuran Wikileaks'in kim tarafından⁷⁶ kontrol edildiği henüz kesinleşmemiştir. Dolayısıyla bu ifşaatın kim tarafından ve ne amaçla yapıldığı henüz bilinmediği için olaylardaki etkisinin bağımsız olduğunu söyleyebilmek zor olacaktır.

⁷¹ Albrecht Hofheinz, "Arap Dünyasında İnternet: Siyasi Liberalleşme İçin Oyun Alanı", *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, No. 16, 2007–2008.

⁷² 2009 yılında İran'da gerçekleşen olaylardan farklı olarak bu sefer organizasyonun çok daha başarılı olduğunu ifade eden uzmanlar, gösterilerin sosyal paylaşım sitelerini çok etkin bir şekilde kullandığını daha olayların ilk günlerinde belirtmişlerdir. Facebook'taki bir grubun sayfasında yer alan "25 Ocak'ta gösteri yapıyor muyuz?" sorusu kısa bir süre içinde 90 bin "evet" cevabı almıştır. Sonraki bir kaç gün içinde de Mısır son 30 yıldan bu yana en büyük iktidar karşıtı gösterilere sahne olmuştur. "Tüm gösteriler, ilk bakışta görünenden daha iyi organize edilmiş durumda. Örneğin tuvalet ihtiyacı için daha en başından belirli yerler ayrılmıştı, yıkanmak için de belli alanlar tahsis edildi. 24 saat boyunca düzinelerce gönüllü faaliyeteydi. Sokaklardaki çöp ve ıvır zıvırı toplayıp, torbaları önceden belirlenen yerlere yığıyorlar". (Richard Gutjahr, <http://www.sohbetsesi.net/genel/haberler/yeni-devrimleri-tetikleyen-facebook-mu.html>)

⁷³ Nedret Ersanel, "Sosyal Ağ Madenciliği: Facebook, Twitter, CIA ve MI6 Nasıl Yaptı?", 16 Mart 2011, http://www.iyibilgi.com/artikel.php?artikel_id=28055.

⁷⁴ Elizabeth Dickinson, "The First Wikileaks Revolution?", *Foreign Policy*, 13 January 2011.

⁷⁵ *U.S. Strategy in the Muslim World After 9/11*, RAND Corporation, Santa Monica, 2004, p. 3.

⁷⁶ Wikileaks'in sahibi olan Julian Assange, İngilizce yayın yapan Russia Today kanalına verdiği röportajda, Facebook'un insanlar hakkında detaylı bilgilerin derlendiği en büyük veritabanı olduğunu söyledi. Assange, RT'den Laura Emmett'a şunları anlattı: «Facebook, insanların isimleri, adresleri, ilişkileri, konumları birbirleriyle iletişimleri, akrabaları dahil tüm kişisel bilgilerin olduğu, dünyanın en büyük veritabanı. Hepsisi de ABD'de toplanıyor ve Amerikan istihbaratının erişiminde. Facebook, Google ve Yahoo!, hepsinin ABD istihbaratı için entegre arabirimleri var. Siz Facebook'a bir arkadaş eklediğinizde bu arabirim ABD haberalma teşkilatı için bedava iş yapıyor, kaydınız otomatik güncelleniyor». (<http://www.haber10.com/haber/240088/>). Facebook ve Google gibi internet portallarının ABD için çalıştığını söyleyen ve aynı zamanda Amerikan diplomasisinin sırlarını afiş eden Assange'ın "Wikileaks"ini tamamen bağımsız olarak görmek için de kesin bir delil mevcut değildir.

Olayların başlamasından hemen önce Mısır Genelkurmay Başkanı Korgeneral Sami Enan başkanlığındaki bir askeri heyetin ABD’de olması⁷⁷ ve halkın hareketine karşı hem Tunus’ta hem de Mısır’da silahlı kuvvetlerin kayıtsız kalması önemli bir başka göstergedir.⁷⁸ ABD’nin halkın yanında yer alması ve yönetimi desteklememesi, bu olayların neticesinde halkın da istediği gibi yöneticilerin görevi bırakmasını arzu ettiğini göstermektedir. Nitekim Başkan Obama’nın yaptığı açıklama bir değişimin ve yönetim değişiminin gerekliliğini ifade etmiştir:

*“Mısır’da olanları yakından izliyoruz. Mısır halkını korumamız gerekiyor. Bu değişimin barışçı olmasını istiyoruz. Mısır halkı için bu değişim sürecinin özgürlüğün sembolü olmasını istiyoruz. Daha iyi bir gelecek için demokrasi için... Mısır halkı bunu hak ediyor. Telefonda değişim konusunu ele aldık. Sayın Mübarek de bir değişimin gerekli olduğunu altını çizdi, bunun farkında olduğunu söyledi. Biz de iktidardaki insanlar olarak halkın isteklerini dile getiriyoruz. Mısır halkı da değişime ihtiyaç duyulduğunu tepkileriyle gösteriyor. Mısır’ı kimin yöneteceğine Mısır halkı karar verecek. Ben de bu değişimin barışçı olmasını ve bir an önce başlamasını öneririm.”*⁷⁹

En önemli hususlardan birisi de, uluslararası sistemdeki diğer güçlü devletlerin olaylar karşısındaki tavrıdır. Rusya, Çin, Hindistan gibi güçlü devletlerin ABD’nin gösterdiği zafiyetten faydalanarak bu ülkelerde yaşanan olayları istedikleri yöne sürüklediklerini gösteren ciddi bir bilgi görünmemektedir. Bu ülkeler olayları etkilemek ve yönlendirmek bir yana kendi kamuoylarından bile saklamak yoluna gitmiştir. Çin ve Rusya olaylar hakkında halklarını pek fazla bilgilendirmezken, tutumlarını net olarak ortaya koymaktan da uzak kalmışlardır. Bu durum birçoğu tarafından temkinli yaklaşım olarak yorumlansa da esasında aktif bir tutumun olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan zaman zaman bir güçlü devletin bazı uygulamalarına diğer güçlü devletlerin çeşitli sebeplerle (en önemlisi başka zaman kendi uygulamasına sessiz kalınması için) sessiz kaldığı bilinmektedir.

⁷⁷ “Gitmedi Sırdaşını Atadı”, <http://yenisafak.com.tr/Dunya/?t=30.01.2011&i=300569> (30 Ocak 2011); “Mısır’da Olaylar Büyüyor”, http://www.sabah.com.tr/Dunya/2011/01/28/misirda_ordu_devreye_girdi. (28 Ocak 2011).

⁷⁸ 11 Şubat 2011 tarihinde bir açıklama yapan ABD Başkanı Barack Obama’nın, “vatansız ve sorumlu bir şekilde hareket eden ordunun şimdi de Mısır halkının gözünde güvenilir bir geçişi sağlaması gerektiğini” söylemesi (<http://bugun.com.tr/haber-detay/142439-obama-dan-kritik-misir-aciklamasi-haberi.aspx>), bir devlet başkanının başka bir devletin ordusu için “vatansız” sıfatını kullanması bakımından çok düşündürücü olmuştur.

⁷⁹ 2 Şubat 2011 tarihli açıklaması için bkz: <http://www.bugun.com.tr/haber-detay/140943-obama-dan-onemli-misir-aciklamasi-haberi.aspx>

Meselâ NATO'nun Kosova harekâtı karşısında sessiz kalmasına mukabil, ABD de Rusya'nın Çeçenistan'a karşı, Çin'in Doğu Türkistan'a, Tibet'e veya Tayvan'a karşı, Hindistan'ın ise Keşmir meselesinde Pakistan'a karşı uygulamalarına sessiz kalmıştır.

“Tek yönlü NATO girişiminin yan etkilerinden biri, aynı tarzda davranmaları için öteki güçlere yeşil ışık yakılması olmuştur. Rusya'nın Çeçenya'ya saldırısı Moskova'daki sıkışmış hükümetin dehşet verici bir eylemidir; TV şebekeleri Batı basınında yayımlanışları aşırı biçimde kısıtlanmıştır. Bu, Moskova'nın Kosova'daki savaşın sona ermesi için yaptığı yardımın ödüllendirilmesi olabilir mi? Yoksa Rus önderliği, kendi arka bahçesinde tıpkı NATO gibi davranabileceğini mi hissetmektedir? Güney Asya alt-kıtasında Hindistan'la Pakistan arasında Keşmir için çıkan çatışmalar, Hint gazetelerinin sözleriyle, Hintliler Pakistan mevzilerini 'NATO tarzı bombalamaya' başladıkları zaman sona erdi. Çin hükümeti de artık kendi iç ve dış sorunlarını (Tibet/Tayvan) çözme konusunda kesinlikle herhangi bir kısıtlama hissetmemektedir.”⁸⁰

Tunus ve Mısır'da yaşanan olaylara diğer büyük devletlerin karışmamış/karışamamış olması veya yönlendirmemesi/yönlendirememesi durumunu da, başta Çin olmak üzere diğer büyük devletlerin birçoğunun böylesine büyük halk hareketlerine tedirginlikle yaklaşmalarını gerektirecek hassas yapılarının olduğunu bilmeleri ve ABD'nin de bu hassasiyeti zaman zaman hatırlatması ile bağlantılı olarak düşünebiliriz. Ayrıca ABD, Çin ve Rusya gibi güçlü devletlerin kendi uygulamalarına sessiz kalması için çeşitli araçları kullanabilmektedir. Uluslararası ekonomik ve politik sistemin en önemli yapısal unsurlarını belirlemiş olması⁸¹ ABD'ye bu açıdan kullanabileceği çeşitli araçlar sağlayabilmektedir. Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) üyeliğinin kabulü böylesine bir etki/araç olarak görülebilir.⁸²

⁸⁰ Tarık Ali, “Giriş: Savaşın Sonra”, Tarık Ali (Ed.), *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*, çev. Yavuz Alogan, Om Yay., İstanbul, 2001, s. 18.

⁸¹ Uluslararası ekonomik ve finansal sistemin yapısal unsurları üzerindeki ABD etkisi konusunda bkz: Leo Panitch, Martijn Konings (Eds.), *The American Empire and the Political Economy of Global Finance*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, New York, 2008.

⁸² Çin, 1989 yılında IMF'ye üye olmuş, 1986 yılında WTO'ya, o zamanki adıyla GATT'a üyelik için başvurmuştur. Bu çerçevedeki müzakereler, 15 yıl devam etmiş ve 2001'de Çin'in WTO'ya üyeliği onaylanmıştır. Söz konusu anlaşma Kasım 2001'de onaylanmış ve Aralık 2001'de, Çin resmen WTO'ya üye olmuştur. Çin, bu üyeliğin sağlayacağı imkânları ve faydaları düşünerek yeni bir dönemi başlatan 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'ni Afganistan operasyonuna ve yeni düzenlemelere sessiz kalabilmiştir. Mevlüdiye Şimşek, “Çin Halk Cumhuriyeti'nin Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) Üyeliğinin Ekonomik Etkileri ve Çin'in Geleceğine İlişkin Senaryolar”, (*Yönetim ve Ekonomi*, Cilt 12,

5. Sonuç: Neden-Niçin Farkı

Tunus ve Mısır halk hareketlerinin nasıl başladığı veya başlatıldığı, nasıl gelişeceği ve nasıl neticeleneceği konusunda kesin birşeyler söyleyebilmek için gerekli bilgiler ve deliller sunmak, sürecin çok yeni olması sebebiyle mümkün değildir. Ancak mevcut devrim teorileri çerçevesinde olayların devrim olarak nitelendirilemeyeceği, uluslararası sistemin bütün olumsuz gelişmelere rağmen (sona erme sürecinde olduğu düşünülse de) hâlâ tek kutuplu olduğu ve bu tek kutuplu sistemin tek kutbunun ABD olduğu aksiyomları ile yapılacak analizin neticesinde kesin deliller olmaksızın bir takım sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur.

Devrim olmadıkları, tek kutuplu bir uluslararası sistemin varlığı ve bu tek kutbun ABD olduğu aksiyomları doğrultusunda yapılan bu inceleme neticesinde, Tunus'ta ve Mısır'da meydana gelen halk hareketlerinin, uluslararası sistemin belirleyicisi/yönlendiricisi durumundaki ABD'den bağımsız ve habersiz gelişmiş olmasının düşük bir ihtimal olduğu kanaatine varılmıştır. Fakat olayları başlatırken halkın kendi başına hareket ettiğini ve ABD'nin bir şekilde habersiz yakalandığı söylenebilse dahi, sonraki sürecin tamamen halkın kendi inisiyatifinde gelişeceğini söyleyebilmek zordur. Burada göz önünde tutulması gereken en önemli husus, yaşanan halk hareketlerinin büyük ölçüde yönetime karşı duyulan kin ve nefret duygusuna dayanmasıdır ki, bu kin ve nefretin zuhur etmesi dahi bu yönetimleri destekleyen ABD ve Batılı devletler sebebiyledir. Sebep olmak bile başlı başına ciddi bir yönlendirme ve kontrol etme biçimi olarak görülmelidir.

Birçok meselede olduğu gibi, bu konuda da yapılacak tahlillerin neticesini, *neden* (ne+den, nedenin sonrasında gizli bir *dolayı/ötürü* vardır) ve *niçin* (ne+için, yani bir *amacın* mevcudiyeti mecburîdir) arasındaki farkın tespiti belirleyebilecektir. Tunus ve Mısır olaylarının *neden* ortaya çıktığı, yani halkın böyle bir harekete kalkışması için gereken potansiyelin var olduğu konusu tartışma götürmez, lâkin *niçin* yapıldığı tamamen olaylardaki halkın etkenliği ya da edilgenliği konusuna bağlıdır.

Elbette bütün halk hareketlerinde olduğu gibi bu halk hareketlerinde de bir taraftan sosyal, ekonomik ve siyasi yapının, diğer taraftan da aydınların, medyanın ve halkın psikolojik durumunun (bilhassa diğer halklardan aldığı cesaretin) çok önemli rolü olmuştur. Lakin bu çalışmada incelenen,

yaşanan olayların uluslararası sistemin işleyişine uygunluğu ya da aykırılığıdır. Bu sebeple tespit edilmeye ve gösterilmeye çalışılan husus, bu halk hareketlerinin ortaya çıkmasının ve gelişmesinin zamanı ve işleyişi bakımından sistemden bağımsızlığı veya sisteme bağımlılığı/uyumu olmuştur.

Netice itibariyle, uluslararası sistemin en önemli rekabet alanlarından birisi olan, Büyük Ortadoğu diye adlandırılan ve tamamı Müslüman devletlerden müteşekkil bu bölgede meydana gelen halk hareketlerinin uzun yıllardır devam eden baskı, otorite ve halka rağmen yönetimler sebebiyle ortaya çıktığı açıktır. Ancak böylesine geniş çaplı isyanların, uluslararası sistemin günümüzde en büyük gücü olan ABD'nin yeni dönem için öngördüğü ve Büyük Ortadoğu Projesi olarak ilan ettiği yapılanmaya aykırı olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, Tunus'ta ve Mısır'da yaşanan ve bölgeye hızla yayılan bu halk hareketlerinin uluslararası sistemin işleyişine aykırı veya ona rağmen gelişmiş olduğunu söylemek kolay olmayacaktır. ABD, gücünü kaybetmek ve tek süper güç olarak kalabilmek için, en azından tek süper güç olma üstünlüğünü kaybettiği zaman yapamayacağı düşünüldüğü uygulamaları gerçekleştirmek için bu değişimi gerçekleştirmektedir.

KAYNAKÇA

- “Greater Middle East Initiative Working Paper”, *al-Hayat*, 13 February 2004.
- A Joint World Bank–Islamic Development Bank Evaluation of Assistance. *Tunisia: Understanding Successful Socioeconomic Development*, The World Bank and Islamic Development Bank, Washington D.C., 2005.
- Agnew, John. *Hegemony: The New Shape of Global Power*, Temple University Press, Philadelphia, 2005.
- Akyol, Taha. “İslam Nereye?”, *Milliyet*, 22 Şubat 2011.
- Ali, Tarık. “Giriş: Savaşın Sonra”, Tarık Ali (Ed.), *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*, çev. Yavuz Alogan, Om Yay., İstanbul, 2001.
- Amineh, Mehdi Parvizi. “Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Greater Middle East”, *Perspectives on Global Development and Technology*, Vol. 6, 2007, pp. 13–53.
- Amineh, Mehdi Parvizi (Ed.). *The Greater Middle East in Global Politics: Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics*, Brill, Leiden, 2007.
- Amineh, Mehdi Parvizi and Henk Houweling. “IR-Theory and Transformation in the Greater Middle East: the Role of the United States”, *Perspectives on Global Development and Technology*, Vol. 6, 2007, pp. 57–86.
- Arrighi, Giovanni. “Balkan Savaşı ve ABD Küresel Gücü”, Tarık Ali (Ed.). *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*, çev. Yavuz Alogan, Om Yay., İstanbul, 2001, s. 81-95.
- Aya, Roderick. “Theories of Revolution Reconsidered Contrasting Models of Collective Violence”, *Theory and Society*, Vol. 8, No. 1, 1979.
- Barber, Benjamin. *Fear's Empire*, W. W. Norton, New York, 2004.
- Benard, Cheryl. *Civil Democratic Islam, Partners, Resources, and Strategies*, Arlington, Pittsburgh: RAND Corporation, Santa Monica, 2003.
- Bilgin, Vedat. “Dünya Sisteminde Değişim”, *Siyaset ve Toplum*, Vol. 1, No. 2, 2005, s. 71–80.
- Binnendijk, Hans. “Focus on the Middle East”, *Joint Force Quarterly*, No. 9, 1995, pp. 5–6.

- Bostanoğlu, Burcu. *Türkiye ve ABD İlişkilerinin Politikası: Kuram ve Siyasa*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1999.
- Bromley, Simon. “Connecting Central Eurasia to the Middle East in American Foreign Policy Towards Afghanistan and Pakistan: 1979-Present”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 87–108.
- Buazzi, İbrahim. “Yasemin Değil, Onur Devrimi”, http://www.8sutun.com/Yasemin-degil-Onur-Devrimi_99614.html. 21 Ocak 2011.
- Bullard, S. R. *The Middle East, A Political and Economic Survey*, London, 1958.
- Burns, R. Nicholas. “The New NATO and the Greater Middle East”, *NATO and the Greater Middle East*, Prague, Czech Republic, <http://nato.usmission.gov/ambassador/2003/s031019a.htm>. 19 Ekim 2003.
- Bush, George W. *President Bush Discusses Freedom in Iraq and Middle East*, United States Chamber of Commerce, Washington D.C., <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html>. 6th November 2003.
- Calvert, Peter. *Revolution and International Politics*, 2nd Ed., Pinter Press, London, 1996.
- Chomsky, Noam. *Hegemony or Survival: America’s Quest for Global Dominance*, Penguin, Harmondsworth, 2004.
- Cohan, A. S. *Theories of Revolution: An Introduction*, Halsted Press, New York, 1975.
- Daalder, Ivo, Nicole Gnesotto and Philip Gordon (Eds.). *Crescent Of Crisis: U.S.-European Strategy for the Greater Middle East*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 2006.
- Daojiong, Z. “China’s Energy Security and Its International Relations”, *The China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 3, No. 3, 2005, pp. 39–54.
- Dickinson, Elizabeth. “The First Wikileaks Revolution?”, *Foreign Policy*, 13 January 2011.
- Ehteshami, Anoushiravan. *Globalization and Geopolitics in the Middle East: Old Games, New Rules*, Routledge, London, New York, 2007.
- El-Benna, Hasan. *Risaleler I*, çev. Hasan Karakaya, H. İbrahim Kutlay, Hikmet Neşriyyat, İstanbul, 1991.

- Eisenman, J. *China and the Developing World. Beijing's Strategy for the Twenty-First Century*, M.E. Sharpe, New York – London, 2007.
- Elibüyük, M. “Ortadoğu’nun Coğrafya Bakımından Adı, Yeri, Önemi”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 1, No. 1, 2003, s. 129–156.
- Ersanel, Nedret. “Sosyal, Dijital Kalkışma Şebekesini Yaratanlar”, http://www.iyibilgi.com/artikel.php?artikel_id=28003. 7 Mart 2011.
- Ersanel, Nedret. “Sosyal ağ madenciliği: Facebook, Twitter, CIA ve MI6 nasıl yaptı?”, http://www.iyibilgi.com/artikel.php?artikel_id=28055. 16 Mart 2011.
- Esposito, John L. “Political Islam and the West”, *Joint Force Quarterly*, No. 24, 2000, pp. 49–55.
- Finnemore, Martha. “Legitimacy, Hypocrisy, and the Social Structure of Unipolarity: Why Being a Unipole Isn’t All It’s Cracked Up to Be”, *World Politics*, Vol. 61, No. 1, 2009, pp. 58–86.
- Frank, Andre Gunder. “Çıplak Hegemon”, *Siyaset ve Toplum*, C. 1, No. 2, 2005, s. 104–120.
- Freeman, Michael. “Review Article: Theories of Revolution”, *British Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 3, 1972, pp. 339–359.
- Gannuşı, Raşid. “Türkiye’deki Gibi Demokrasi İstiyor”, *Yeni Şafak*, 26 Ocak 2011.
- Garthoff, Raymond L. *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Brookings Institution, Washington D.C., 1990.
- Goldstone, Jack A(Ed.). *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1994.
- Greene, Thomas H. *Comparative Revolutionary Movements*, 3rd Ed., Prentice Hall, New Jersey, 1990.
- Güngör, Celalettin. “Devrim Kuramları – I”, *Muhafazakâr Düşünce*, C. 1, No. 7, 2006, s. 237–267.
- Güngör, Celalettin. “Devrim Kuramları - II”, *Muhafazakâr Düşünce*, C. 2, No. 8, 2006, s. 169–198.
- Hagopian, Mark N. *The Phenomenon of Revolution*, Dodd, Mead, New York, 1974.

- Halliday, Fred. *Revolution and World Politics*, MacMillan Press, London, 1999.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. *İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2003.
- Herring, George C. *From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations Since 1776*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2008, pp. 861–916.
- Hofheinz, Albrecht. “Arap Dünyasında İnternet: Siyasi Liberalleşme İçin Oyun Alanı”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, No. 6, 2007–2008.
- Ikenberry, G. John, Michael Mastanduno and William C. Wohlforth. “Introduction: Unipolarity, State Behavior, and Systemic Consequences”, *World Politics*, Vol. 61, No. 1, 2009, pp. 1–28.
- Istanbul Paper. *Democracy and Human Development in the Broader Middle East: A Transatlantic Strategy for Partnership*, İstanbul, Turkey, 25–27 June 2004.
- Jervis, Robert. “The Remaking of a Unipolar World”, *The Washington Quarterly*, Vol. 29, No. 3, 2006, pp. 7–19.
- Jervis, Robert. “Unipolarity: A Structural Perspective”, *World Politics*, Vol. 61, No. 1, 2009, pp. 188–213.
- JFQ. “Forum: The Greater Middle East”, *Joint Force Quarterly*, No. 9, 1995, pp. 31–69.
- JFQ. “The Greater Middle East”, *Joint Force Quarterly*, No. 24, 2000, pp. 24–25.
- Johnson, Chalmers. *Revolutionary Change*, Little, Brown and Company, Boston, 1966.
- Johnson, Chalmers. *Revolution and the Social System*, The Hoover Institution, Stanford, 1964.
- Jones, Joseph M. *The Fifteen Weeks: February 21- June 5, 1947*, Wiking Press, New York, 1955.
- Kafkasyalı, Muhammet Savaş. “Devrim Teorileri ve Renkli Devrimler”, *ICANAS (International Conference of Asia and North African Studies)* 38, Ankara, 10-15 Eylül 2007.
- Kafkasyalı, Muhammet Savaş. *Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

- Kavas, Ahmet. “Yeni Sömürgeciliğin Afrika Toplumlarını Sosyoekonomik, Dinî, Siyasî Alanlarda Birliğe Zorlaması”, *İslâmiyât*, Vol. 8, No. 2, 2005, s. 25–38.
- Kavas, Ahmet. *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, TASAM Yay., İstanbul, 2006.
- Keddie, N. R. “Is There A Middle East?”, *International Journal Middle East Studies*, No. 4, 1973, pp. 255–277.
- Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Random House, New York, 1987.
- Khan, H. A. *China’s New Development Strategy: Environment and Energy Security*, GSIS, University of Denver, Denver CO, 2008.
- Kimmel, Michael S. *Revolution, A Sociological Interpretation*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Kissinger, Henry. *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.
- Kramnick, Isaac. “Reflections on Revolution: Definition and Explanaton in Recent Scholarship”, *History and Theory*, Vol. 11, No. 1, 1972, pp. 26–63.
- Kutub, Seyid. *Yoldaki İşaretler*, Özgün Yay., İstanbul, 2001.
- Lagon, Mark P. *The Reagan Doctrine: Sources of American Conduct in the Cold War’s Last Chapter*, Praeger Publishers, Westport, CT, 1994.
- Lenin, Vladimir I. “Letters on Tactics”, *Collected Works*, Vol. 20, International Publishers, New York, 1929.
- Lewis, William H. “The Growing Reach of Radical Islam”, *Joint Force Quarterly*, No. 9, 1995, pp. 46–50.
- Mann, Michael. *Incoherent Empire*, Verso, London, 2003.
- Marr, Phebe. “Gulf Security and Iraq’s Uncertain Future”, *Joint Force Quarterly*, No. 9, 1995, pp. 50–54.
- Moore, Rebecca R. *NATO’s New Mission: Projecting Stability in a Post-Cold War World*, Praeger, Westport, CT, 2007.
- Okur, Mehmet Akif. “İmparatorluk(un Merkezileştirilmesi) Girişimi: ABD’nin Küreselleşmeyle Savaşı”, *Siyaset ve Toplum*, C. 1, No. 2, 2005, s. 120–146.

- Olson, Mancur. *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*, Yale University Press, New Haven, 1982.
- Öz, Esat. “İmparatorluk ve Özgürlük: Amerikan Emperyal Siyaseti ve İdeolojisi Üzerine”, *Siyaset ve Toplum*, C. 1, No. 2, 2005, s. 7–26.
- Panitch, Leo and Martijn Konings(Eds.), *The American Empire and the Political Economy of Global Finance*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, New York, 2008.
- Pieterse, Jan Nedeverden. “Neoliberal İmparatorluk”, *Siyaset ve Toplum*, C. 1, No. 2, 2005, s. 80–104.
- Polk, William R. *Irak'ı Anlamak*, Çev. Nurettin Elhüseyni, 2. Baskı, NTV Yayınları, İstanbul, 2007.
- Qureshi, Emran and Michael A. Sells (Eds.). *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, Columbia University Press, New York, Chichester, West Sussex, 2003.
- Rabasa, Angel. *Moderate and Radical Islam*, Santa Monica, Arlington, RAND Corporation, Pittsburgh, 2005.
- Rabasa, Angel M., Cheryl Bernard, Peter Chalk, C. Christine Fair, Theodore Karasik, Rollie Lal, Ian Lesser and David Thaler. *The Muslim World After 9/11*, RAND Corporation, Santa Monica, Arlington, Pittsburgh, 2004.
- Rabasa, Angel, Cheryl Benard, Lowell H. Schwartz and Peter Sickle. *Building Moderate Muslim Networks*, RAND Corporation, Santa Monica, Arlington, Pittsburgh, 2007.
- Radtke, Kurt W. “China and the Greater Middle East: Globalization No Longer Equals Westernization”, *Perspectives on Global Development and Technology*, No. 6, 2007, pp. 389–416.
- RAND. *U.S. Strategy in the Muslim World After 9/11*, RAND Corporation, Santa Monica, 2004.
- Rice, Condoleezza. “Transforming The Middle East”, *The Washington Post*, 7 August 2003.
- Rogers, Paul. “The ‘Greater Middle East Initiative’: Vision or Mirage?”, *Open Democracy*, http://www.opendemocracy.net/conflict/article_1731.jsp. 12 February 2004.

- Roy, Oliver. "This is not an İslamic Revolution", *New Statesman*, <http://www.newstatesman.com/religion/2011/02/egypt-arab-tunisia-islamic>. 15 Şubat 2011.
- Russell, Richard L. *Weapons Proliferation and War in the Greater Middle East Strategic Contest*, Routledge, London, New York, 2005.
- Salen, Barbara. *Revolutions and Revolutionaries: For Theories*, Elsevier, New York, 1976.
- Scheffer, David J. "Introduction: The Great Debate of the 1980s", *Right versus Might*, Council on Foreign Relations Press, New York, 1991, pp. 1–17.
- Scott, James M. *Deciding to Intervene: The Reagan Doctrine and American Foreign Policy*, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1996.
- Skocpol, Theda. "Explaining Revolutions: In Quest of a Social-Structural Approach", Levis A. Coser and Otto N. Larsen (Eds.), *The Uses of Controversy in Sociology*, Free Press, New York, 1976, pp. 155–175.
- Skocpol, Theda. *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- Smelser, Neil. *Theory of Collective Behavior*, The Free Press of Glencoe, New York, 1963.
- Snyder, Jed C. "Turkey's Role in the Greater Middle East", *Joint Force Quarterly*, No. 9, 1995, pp. 58–63.
- Stone, Lawrence. "Theories of Revolution", *World Politics*, Vol. 18, No. 2, 1966, pp. 159–176.
- Strange, Susan. "The Future of the American Empire", Richard Little and Michael Smith (Eds.), *Perspectives on World Politics*, 3rd Ed., Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2006, pp. 386–394.
- Şafak, Erdal. "Tunus'ta Bir Vaka-i Adiye", *Sabah*, 20 Ocak 2011.
- Şimşek, Mevlüdiye. "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) Üyelüğünün Ekonomik Etkileri ve Çin'in Geleceğine İlişkin Senaryolar", *Yönetim ve Ekonomik İstemi: Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm 1600–1750*, II. Cilt, çev. Latif Boyacı, Bakış Yay., İstanbul, 2005.

-
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System*, Vol. III, Academic Press, San Diego, 1989.
- Wohlforth, William C. “Unipolarity, Status Competition and Great Power War”, *World Politics*, Vol. 61, No. 1, 2009, pp. 28–58.
- Wright, Robin and Glenn Kessler. “Bush Aims for ‘Greater Mideast’ Plan”, *The Washington Post*, 9 February 2004.
- Yalvaç, Faruk. “Devlet”, Atila Eralp (Ed.), *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 15-51.
- Zagorin, Perez. “Theories of Revolution in Contemporary Historiography”, *Political Science Quarterly*, Vol. 88, No. 1, 1973, pp. 23–52.

Afrika’da Küresel Rekabet ve Türkiye

Serhat ORAKÇI¹

Öz

Son yıllarda küresel güçler arasındaki denge Afrika kıtasında değişmeye başladı. Avrupalı güçlerin sömürgecilik vasıtasıyla, ABD’nin ise Soğuk Savaş yıllarında kıta üzerinde oluşturduğu nüfuz erozyona uğrarken yeni küresel güç Çin etki alanını gün geçtikçe daha da arttırıyor. Doğal kaynak zengini Afrika’da yaşanan küresel rekabette ABD ve AB ülkeleri kan kaybederken 100 milyar doları aşan ticaret hacmiyle Çin kıtadaki yeni hegemonik güç olmaya başladı. Çin’in ve gelişmekte olan ekonomilerin Afrika’ya ilgisinin arttığı son dönemde, bölgesel güç haline gelen Türkiye’nin de Afrika’ya ilgisi giderek artmaktadır. Afrika ülkeleriyle 20 milyar dolara yaklaşan ticaret hacmi ile Türkiye, gelişmekte olan ekonomiler arasında Çin, Hindistan, Güney Kore ve Brezilya’dan sonra Afrika’nın en büyük beşinci ticaret partneri haline gelmiştir. Son yıllarda Türkiye-Afrika ticaret hacmindeki rakamsal iyileşmelere rağmen Çin, ABD ve AB’nin etkin olduğu Sahra-altı kuşağında Türkiye’nin ticari ilişkilerinin oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. 2001–2010 arası dönemde hızla büyüyen Sahra-altı Afrika’nın 2011–2015 döneminde de bu hızlı büyümesini sürdürmesi beklenmektedir. Türkiye bu yüzden Afrika politikalarını tekrar gözden geçirmek zorundadır.

Anahtar kelimeler: *Afrika, küresel rekabet, Afrika-Türkiye ekonomik ilişkileri.*

¹ İHH İnsani Yardım Vakfı Afrika Koordinatörü ve Dünya Bülteni Afrika analiz yazarı, serhatorakci@gmail.com

Global Competitiveness in Africa, and Turkey

Abstract

In recent period, balance between global powers in Africa tends to change. Hegemony over the continent established by USA during the Cold War years and EU countries in the colonization period has been eradicating. Western powers have been losing control over the natural resources-rich continent Africa against new economic giant China reached over 100 billion dollars of trade recently. In this new phase, while interest of developing countries is growing towards Africa as a regional power Turkey is also establishing new economic ties within Africa. With close to 20 billion dollars foreign trade, Turkey is the fifth most trading partner in Africa after China, India, South Korea and Brazil. However, despite the growing trade figures, Turkey still has very limited trade relation with Sub-Saharan Africa countries where China, USA and EU countries are major players. When it is considered that Sub-Saharan Africa economies performed tremendous growth rates between 2001-2010, and this will continue between 2011-2015, Turkey should revise its Africa policy towards the region.

Keywords: *Africa, global competition, Africa-Turkey trade relations.*

1. Giriş

Sömürgecilik döneminin fiili olarak bitmesiyle 1960’larda bağımsızlık kazanan Afrika ülkeleri hızla kalkınma programları uygulamaya koydular. Ülkelerinin dışa bağımlılığını azaltmak ve halklarının refah seviyesini yükseltmek isteyen yönetimler sanayileşme hamleleri başlattılar. Afrika ülkelerinin tarımdan endüstriye geçişiyle iş imkanlarının artacağı, gelir seviyelerinin yükseleceği ve sömürgeci güçlere bağımlılığın azalacağı beklentisi hakimdi. Ancak 1970’lerde yaşanan petrol krizi ve borç ödeme sorunları bu stratejilerin hayata geçmesini büyük oranda engellerken Afrika’nın dışa bağımlılığında da pek bir değişme yaşanmadı.²

1980’lerde ise bir takım yapısal reformlar düzenlenerek endüstrileşme adına adımlar atıldı ancak bu dönemde de Soğuk Savaş nedeniyle siyasi alanda yaşanan Amerika-Sovyet çekişmesi Afrika’nın geleceğine yön verdi. Soğuk Savaş’ın sonuna kadar Amerika ve Sovyetler Birliği yaptıkları mali, askeri ve kalkınma yardımlarıyla Afrika’da nüfuz alanları oluşturdular. Süper iki güç arasında yaşanan rekabet ve kutuplaşma Afrika coğrafyasında da kendini gösterdi. Amerika müttefiki Afrika ülkeleri ile Sovyet müttefiki Afrika ülkeleri arasında izolasyon yaşandı. Soğuk Savaş’ın mimarı ABD ve Sovyetler Birliği’nin Afrika’yı şekillendirdiği bu dönemde de Afrika ekonomileri endüstriyel dönüşümü gerçekleştirmedi.

1990’lar başladığında ise artık çift kutuplu dünya sona ermiş ve Afrika ülkelerine yapılan kalkınma yardımları stratejik önemini yitirdiğinden kesilmiştir.³ 1990’larda da beklentileri karşılayamayan Afrika ekonomileri düşük büyüme kaydederek giderek daha kötü bir hale sürüklenmiştir. Ancak 90’lı yılların sonunda dünya ekonomisinin yönü Uzak Doğu’ya (özellikle Çin’e) kaymaya başlarken Çin de Afrika’da etki alanını genişletmeye başlamıştır.

2001–2010 döneminde dünyada en hızlı büyüyen on ekonomiden altısı Afrika kıtasından çıkmıştır.⁴ Farklı ülkelerde ortaya çıkan petrol gibi doğal

² UNCTAD (2011), *Economic Development in Africa*, Report 2011, United Nations, New York and Geneva, p. 2.

³ Konferans Raporu, “*The Challenges of Globalization to Democratic Governance in Africa: What Role for Civil Society and Other Stakeholders?*”, United Nations Economic Commission for Africa, 2–4 December 2002, Addis Ababa, Ethiopia, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/CAFRAD/UNPAN008264.PDF>, Erişim: 02.10.2011

⁴ “Africa’s Impressive Growth”, *The Economist*, 6 January 2011, http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/daily_chart, Erişim: 02.10.2011

kaynaklar kıta içinde büyümeyi tetiklerken gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden Afrika'ya yapılan doğrudan yatırımlar da artmaya başlamıştır. Bu dönemde ABD, AB ve Çin'in Afrika'daki doğal kaynak rekabeti yanında Türkiye, Hindistan ve Brezilya gibi gelişmekte olan ülkeler de bu süreçte dahil olmuştur. Tüm bu gelişmeler ışığında Afrika ülkelerinin özellikle Sahra-altı ülkelerin ekonomik büyümeleri daha olumlu gelişmiştir. 2007 ve 2009'da yaşanan küresel krizler Afrika'yı olumsuz etkilese de kıtanın büyüme rakamları dünya ortalamasının üstünde gerçekleşmiştir.

Bugün Afrika bir tarafta iç savaş(Sudan-Somali gibi), açlık, yoksulluk ve AIDS gibi kronikleşmiş sorunlarla yüzleşirken diğer tarafta iş, yatırım olanakları ve zengin potansiyeli ile anılmaktadır. Afrika'daki yoksulluk, yolsuzluk, düşük okullaşma, yetersiz altyapı ve iç savaşlar nedeniyle 4. Dünya'yı temsil ettiği savunan kötümser görüşlerin yanında Afrika'nın küreselleşme sürecinden olumlu etkilenip ekonomik açıdan ilerleme kaydettiğini savunan görüşler vardır. Örneğin Sahra-altı Afrika'nın ekonomik verilerini yorumlayan IMF Afrika'nın hızla "umutsuz kıta" imajından sıyrılıp "umut vadeden" kıtaya dönüştüğü görüşündedir.⁵ Benzer şekilde Dünya Bankası da 2007 ve 2009 ekonomik krizlerine rağmen kıtanın hızla globalleştiği ve küresel ekonomik sisteme entegre olduğu görüşündedir.⁶

Afrika, dünya ticaret hacmi içinde payını arttırırken enerji ve hammadde ihtiyacı giderek büyüyen Çin, Amerika, Avrupa Birliği ülkeleri, Rusya ve hatta İsrail⁷ kara kıtaya daha büyük ilgi göstermektedir. Afrika, Türkiye'nin yakın coğrafyasında yer alması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan tarihi bağları gereği görmezden gelemeyeceği bir coğrafyadır. 1998 yılında Afrika Açılım Eylem Planı ortaya koyan Türkiye kıta ülkeleri ile hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerini güçlendirmek amacındadır. Ancak Afrika'daki küresel rekabet büyük güçler arasında kızışırken Türkiye'nin doğru adımlar atması gerekmektedir. Söz konusu küresel rekabeti konu alan bu makalenin öncelikli amacı Amerika, AB ve Çin gibi güçlerin Afrika'daki ekonomik varlıklarını incelemek ve bu doğrultuda Türkiye'nin Afrika Açılım projesiyonuna ışık tutmaktır.

⁵ *Regional Economic Outlook (2010), Sub Saharan Africa Resilience and Risk Report*, IMF, October 2010, Washington D.C

⁶ *Africa Progress Report: The Transformative Power of Partnerships*, Africa Progress Panel, Geneva, 2011, p. 10.

⁷ İsrail-Afrika ilişkileri için bkz. Naomi Chazan, *Israel and Africa: Challenges for a New Era*, Tel Aviv University, May 2006.

2. Afrika'nın Ekonomik Göstergeleri ve Büyüme Rakamları

54 ülkeye ev sahipliği yapan dünyanın ikinci büyük anakarası Afrika, son yıllarda hem politik açıdan hem de ekonomik açıdan önemli olaylara sahne olmaktadır. 2011'in başında Güney Sudan'ın Sudan'dan ayrılarak bağımsızlık kazanması, hemen sonrasında Kuzey Afrika coğrafyasında Tunus, Mısır ve Libya'da diktatöryal rejimlere karşı başlayan halk ayaklanmaları Afrika'nın demokratikleşme sürecini hızlandırmıştır. Bununla birlikte Doğu Afrika bölgesinde son 60 yılın en büyük kuraklık felaketinin yaşanması ve 13 milyon insanın gıda sorunu ile karşı karşıya kalması kıtanın diğer bir yüzünü göstermiştir. Bu siyasi ve toplumsal olayların yanında kıtada son yıllarda (özellikle 2003 sonrası) yaşanan ekonomik gelişmeler ise oldukça göz kamaştırmaktadır. Ekonomik büyüme rakamları 2001–2010 arasında dünya ortalamasının üstünde gerçekleşen kıta 1 milyarı aşan nüfusu, sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri, turizm potansiyeli ve ticaret yollarının yanındaki stratejik konumu gereği hem küresel güçler açısından hem de Türkiye gibi bölgesel güçler açısından önem arz etmektedir.

Sömürgecilik sonrası son elli yılı Afrika açısından 1960–1980, 1980–2000 ve 2000 sonrası olarak üç döneme ayırmak mümkün. Kıta ülkelerinin(Güney Afrika hariç) peşpeşe bağımsızlık kazandığı 1960 sonrası dönemde Afrika ekonomileri dünyadaki siyasi ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle farklı ekonomik performanslar gerçekleştirdiler. Grafik 1'de görüldüğü gibi 1960–1980 döneminde kıtanın Dünya GSYİH'si içinden aldığı pay artarak devam ederken 1980–2000 döneminde kıta ekonomileri resesyona girerek Dünya GSYİH'dan aldıkları pay gerilemiştir. 2000'den günümüze kadarki dönemde ise Afrika toparlanmaya başlayarak dünya ortalamasının üstünde büyümüş Dünya GSYİH'si içindeki payı da yeniden artmaya başlamıştır.⁸

1960'larda bağımsızlık sonrası oluşan pozitif atmosfer ve yükselen maden fiyatları kıta ülkelerinin 1970'lerin ortalarına kadar büyümesinde etkin rol oynamıştır. Ancak 1973 yılında yaşanan petrol krizi ve sonrasındaki dış borç ödeme sorunları Afrika ülkelerinin ekonomik performansını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuz tablo doksanlı yılların sonuna kadar devam ederken 2000 yılına gelindiğinde Afrika'da kişi başına düşen ortalama milli gelir 1970'lerdeki seviyenin altında kalmıştır.⁹ Oysa Afrika'nın kan kaybettiği bu dönemde Latin Amerika ve özellikle de Asya ülkeleri oldukça hızlı büyürken bu bölgeler ile Afrika arasındaki fark da giderek açılmıştır.

⁸ UNCTAD, *Economic Development in Africa 2011*, p. 11.

⁹ Greg Mills, *Why Africa is Poor*, Penguin Books, Johannesburg, 2010, pp. 30–31.

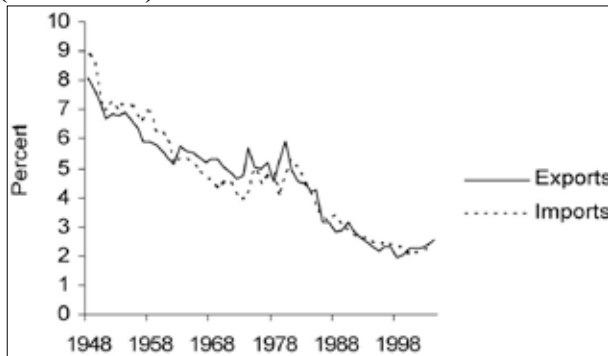
Grafik 1: Afrika'nın Dünya GSYİH(World GDP) içindeki payı (1970–2004)

Kaynak: William G. Martin, *ibid*, p. 340.

Yine benzer bir trend kıtanın gerçekleştirmiş olduğu ithalat ve ihracat rakamlarında ortaya çıkmaktadır. 1960–1980 arasında Afrika'nın gerçekleştirmiş olduğu toplam ithalat ve ihracat rakamlarında kısmen iyileşme olmuşsa da sonraki dönemde düşüş trendi devam etmiştir. 2000'lere kadar devam eden gerileme bu tarihten sonra tekrar artış eğilimine girmiştir. Afrika'nın dünya dış ticaret hacmi içindeki payı oransal olarak gerilemeye devam etmiştir. Yine benzer şekilde Afrika'ya yapılan doğrudan yatırımlar 1970'lerdeki %9 seviyesinden 2000'de %1 seviyesine gerilemiştir.¹⁰

Grafik 2: Afrika'nın Dünya Ticareti içindeki ithalat ve ihracat oranları (1948–2004)

Kaynak: William G. Martin, *ibid*, p. 341.

¹⁰ William G. Martin, "Africa's Futures: From North-South to East-South?", *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 2, March 2008, p. 341.

1980–2000 arası dönemde Afrika ülkelerinin ekonomik büyüme performansları oldukça düşük gerçekleşmiş ve kişi başına düşen milli gelir kıtanın hızla artan nüfusu sebebiyle eksi büyümüştür.¹¹ Sorunun büyüklüğü karşısında 2000 yılında New York’da toplanan Birleşmiş Milletler 2015 yılına kadar sürdürülebilir kalkınma ve demokrasinin sağlanması, yoksulluğun azaltılmasını amaçlayan Milenyum Hedeflerini ortaya koymuştur.¹² Bu olumsuz tablo 2000’ler ile birlikte değişmeye başlamıştır. Afrika’nın ithalat ve ihracat rakamları yeniden büyümeye başlamıştır. Afrika ülkelerinin ekonomik büyüme rakamları gelişmekte olan ülkelerin altında kalırsa da dünya ortalamasının üstüne çıkmıştır. 2001–2010 arasında dünyada en hızlı büyüyen on ekonominin altısı(Angola, Nijerya, Etiyopya, Çad, Mozambik ve Ruanda) Sahra-altı Afrika’dan çıkmıştır. 2011–2015 arası dönemde de en hızlı büyüyen ilk on ekonominin yedisinin(Etiyopya, Mozambik, Tanzania, Kongo, Gana, Zambiya, Nijerya) Afrika’dan çıkması beklenmektedir.¹³

Bu değişimin Afrika ile ilgili yapılan haberlere ve gelişmekte olan ülkelerin yaklaşımına da yansdığı görülmektedir. 2000 yılının Mayıs ayında *The Economist* “Umutsuz Kıta(the Hopeless Continent)”¹⁴ kapağı ile çıkarılan dergi 2011 yılının başında “Afrika’nın Muazzam Büyümesi(Africa’s Impressive Growth)” başlığını atmıştır.¹⁵ 2007 yılında *New York Times* Afrika için “artık umutsuz kıta değil (no more the hopeless continent)” tanımlaması yapmıştır.¹⁶ Türkiye’nin Afrika yaklaşımında da aynı dönemlerde bir evrim yaşanmış, 90’lı yılların ortalarına kadar uzak durulması gerek kıta anlayışı 1998 yılında Afrika Açılım projeksiyonuna dönüşmüştür. Büyük güçlerin özellikle de Uzak Doğu ülkelerinin Afrika’ya bakışında benzer dönüşüm yaşanırken Afrika’ya olan ilgi ve beklentiler de yükselmiştir.

Afrika ülkeleri doğal kaynak rezervleri açısından büyük bir potansiyele sahiptirler. Birçok endüstri dalında kullanılan bakır, kurşun, demir,

¹¹ Jan Joost Teunissen and Age Akkerman, *Africa in the World Economy*, FONDAD, The Hague, December 2005, p. 23.

¹² Khabele Matlosa, Jørgen Elklit and Bertha Chiroro, *Challenges of Conflict, Democracy and Development in Africa*, Johannesburg, 2007, p. 51.

¹³ “Africa’s Impressive Growth”, *The Economist*, 6 January 2011, http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/daily_chart, Erişim: 05.10.2011

¹⁴ “The Hopeless Continent”, *The Economist*, 13 May 2000; <http://www.economist.com/printedition/2000-05-13>, Erişim: 05.10.2010

¹⁵ “Africa’s Impressive Growth”, *The Economist*, 6 January 2011, http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/daily_chart, Erişim: 05.10.2011

¹⁶ Nicky Oppenheimer, “No more the ‘hopeless continent’”, *The New York Times*, 1 June 2007, Erişim: 05.10.2011

alüminyum, coltan, boksit gibi madenlere sahip kıta aynı zamanda silah ve uzay sanayisi gibi stratejik öneme sahip alanlarda kullanılan krom, platin, kobalt gibi nadir metallerin büyük oranda rezervine sahiptir. Güney Afrika, Kongo, Zimbabve, Zambia değerli maden yataklarına sahip ülkelerin başında gelirken Angola, Nijerya, Sudan ve Libya petrol üreten ülkelerin başında gelmektedir.¹⁷ Kakao, kahve, vanilya gibi ürünlerin üretiminde de büyük paya sahip Afrika tarım alanında da geniş bir potansiyele sahiptir. Atlas Okyanusu, Hint Okyanusu, Kızıl Deniz ve Akdeniz ile çevrelenen kıta deniz taşımacılığı, balıkçılık ve turizm gibi pek çok alanda potansiyele sahiptir. Atlas Okyanusunu Hint Okyanusu ile birleştiren Ümit Burnu ticaret yolu ve Kızıl Deniz ticaret yolu küresel güçler açısından büyük öneme sahiptir. Bu da kıtanın stratejik değerini arttırmaktadır.

3. Afrika'nın Yapısal Sorunları ve Yabancı Sermaye Akışı

Son yıllarda Afrika genelinde yaşanan iyileşmeye rağmen kıta ülkelerinin doğrudan dış yatırım çekmede yaşadığı yapısal sorunlar hala devam etmektedir. Yetersiz altyapı, ulaşım maliyetlerinin yüksek olması ve siyasi istikrarsızlık gibi sebepler kıta ülkelerinin rekabet gücünü olumsuz etkilerken yabancı sermaye için Afrika hala büyük riskler taşımaktadır. Afrika ülkelerinin son yıllarda yakaladığı büyümenin devam etmesi öncelikle iklim şartları, emtia fiyatları, enerji fiyatları, dış yatırım, ekonomi yönetimi ve sosyo-politik istikrar gibi çok sayıda iç ve dış faktöre bağlıdır.

2011 Global Economic Prospects raporuna göre uygulanan makro-ekonomik politikalar ve borç yönetimi sayesinde son yıllarda Afrika'nın çoğu ülkesinde yatırım atmosferi olumlu yönde gelişmektedir. Sahra-altı Afrika'da küresel kriz sonrası 2009'da bir önceki yıla göre %12,3 azalan doğrudan dış yatırım miktarı 2010 yılında %6 iyileşme göstererek 32 milyar dolara ulaşmıştır.¹⁸ Afrika'nın çektiği yabancı yatırım miktarlarına bakıldığında kıta ülkelerinin ekonomik performansları ile doğru yönde bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Afrika'nın aldığı dış yatırımlar gelişmekte olan diğer bölgelere göre düşük kalsa da politik ve ekonomik istikrar sağlayan, yapısal reformlara giden bazı Afrika ülkeleri yabancı sermayeyi çekmeyi

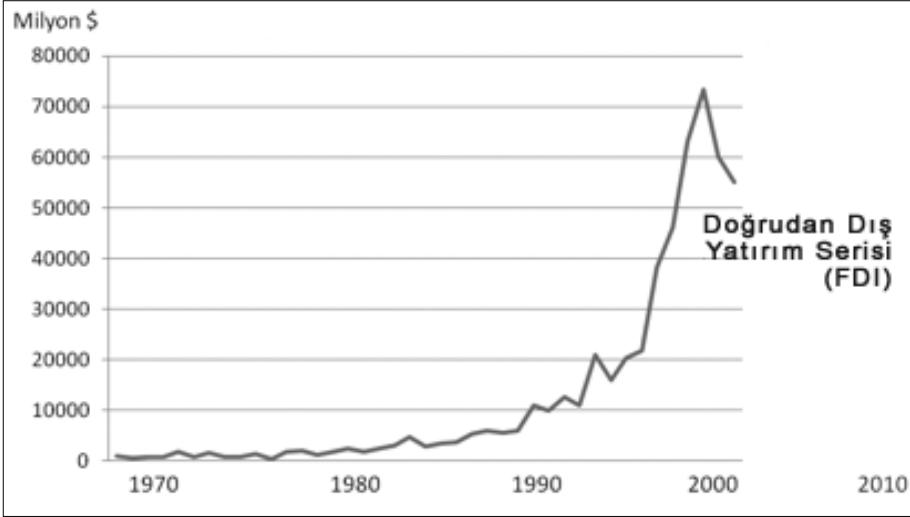
¹⁷ Kent Hughes and Brent Bankus, "China's Pursuit of Africa's Natural Resources", *Center for Strategic Leadership*, U.S Army War College, Vol. 1-09, June 2009, http://www.csl.army.mil/usacsl/publications/CCS1_09_ChinasPursuitofAfricasNaturalResources.pdf, Erişim: 06.10.2011

¹⁸ *Global Economic Prospects (2011), Navigating Strong Currents*, The World Bank, Volume 2, December 2011, Washington D.C, p. 8.

başarmışlardır.¹⁹ 2000 yılında 12 milyar dolar dış yatırım alan Afrika 2007 yılında 77.1 ve 2009 yılında 71.8 milyar dolar yabancı sermaye çekmiştir.²⁰

Grafik 3: Afrika'ya Yapılan Doğrudan Dış Yatırımlar (1970-2010)

Kaynak: United Nations UNCTAD verileri kullanılmıştır²¹

Afrika'nın aldığı doğrudan dış yatırım, Latin Amerika ve Asya ekonomileri ile kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktadır. 1986-1990 döneminde Afrika'nın toplam doğrudan dış yatırım içinden aldığı pay %1,8 iken bu oran 2002-2003 döneminde %2,5'e yükselmiştir.²² 2010'da ise bu oran %5,6 ve 2011 yılında %6,6'ya yükselmiştir.²³ Afrika'ya yapılan doğrudan dış yatırımlar büyük oranda Güney Afrika, Fas, Nijerya, Angola ve Cezayir gibi ülkelere akmaktadır. Ayrıca bu yatırımlar büyük oranda madencilik sektörüne bağlı gelişmektedir.²⁴ 2000 sonrası dönemde belirginleşen başka bir trend ise Güney Asya ülkelerinin payının Afrika'ya

¹⁹ John C. Anyanwu, "Promoting of Investment in Africa", *African Development Review*, African Development Bank Group, Blackwell Publishing Ltd., 2006, USA and UK, p. 54.

²⁰ *African Statistical Yearbook 2011*, African Union, African Development Bank Group and Economic Commission for Africa, Tunus-Addis Ababa- Etiyopya, 2011, p. 63.

²¹ <http://unctadstat.unctad.org>

²² Patrick N. Osakwe and Chantal Dupasquier, *Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges and Responsibilities*, No. 21, African Trade Policy Center, Economic Commission for Africa, September 2005, p. 7.

²³ UNCTAD (2011), *World Investment Report 2011*, United Nations, New York and Geneva, p. 40.

²⁴ John C. Anyanwu, *ibid*, p. 54.

yapılan doğrudan yatırım içinde büyüdüğüdür. 1991-2000 arası dönemde Uzak Doğu'dan sadece Japonya Afrika'ya doğrudan dış yatırım gerçekleştirirken 2000 sonrası dönemde Çin, Malezya, Güney Kore ve Tayvan'ın Afrika'ya yatırım yapan ülkeler haline geldiği görülmektedir.²⁵

Dünya Bankası Afrika'nın ticaret performansındaki düşüşün her yıl 70 milyar dolara tekabül ettiğini öngörmektedir.²⁶ Petrol üreticisi Nijerya, Angola, Sudan, Libya ve kıta geneline göre endüstrileşmesi daha ileride olan Güney Afrika, Mısır, Tunus ve Fas gibi ülkeler kıtadaki ekonomik büyümenin başını çekerken bu ülkeler dışarıda tutulduğunda Afrika'nın dünya ticaretinden aldığı payın azalmaya devam ettiği görülmektedir. 1980-2006 arası Batı Afrika için yapılan bir çalışmada Nijerya dışarıda tutulduğunda bölge ekonomilerinin gerilediği ortaya çıkmıştır. Bölgesel bazda incelendiğinde hızlı büyüyen ülkelerin buldukları bölgelerde lokomotif rolü gördüğü görülmektedir.²⁷

Değerli maden ve işlenmemiş ham petrol Afrika ihracatının büyük bölümünü oluşturmaktadır. Afrika ülkeleri dünya petrol ve doğal gaz ticaretinin %18'ine sahiptirler.²⁸ Ancak ekonomik krizler ve değerli maden/enerji fiyatlarındaki artış ve azalışlar Afrika ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Sahra-altı Afrika ülkelerinin ihracatı %80 oranında işlenmemiş yeraltı ve yerüstü kaynaklarından ibarettir. Sadece bir kalem hammadde ihracatına bağlı Mozambik, Madagaskar gibi ülkeler değerli maden fiyatlarına karşı oldukça kırılgan kalırken ekonomisi tek bir tarımsal ürün ihracatına bağlı ülkeler de hava ve iklim koşulları karşısında iniş-çıkışlar yaşamaktadır. Örneğin 1973 yılında bakır fiyatının 3 dolardan 1 dolar altına inmesi sonucu bakır üretimiyle ayakta duran Zambia ekonomisi tam bir çöküş yaşamıştır.²⁹ Benzer şekilde 2000 yılında 130\$/kg. olan vanilya fiyatının alternatif vanilya üretimi sonucu 2005'de 40\$/kg. 'a düşmesi ekonomisi bu ürüne bağlı gelişen Madagaskar'ı olumsuz etkilemiştir.³⁰ Afrika ülkelerinin büyük bölümü benzer sorunları yaşamaktadır.

²⁵ Patrick N. Osakwe and Chantal Dupasquier, *Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges and Responsibilities*, No. 21, African Trade Policy Center, Economic Commission for Africa, September 2005, p. 8-10.

²⁶ EPICE(2007), "Africa and World Trade", European Center for International Political Economy, <http://www.ecipe.org>, Erişim: 03.11.2011.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ African Statistical Yearbook 2011, p. 55.

²⁹ Greg Mills, *ibid*, p. 175.

³⁰ *Ibid*, p. 183.

Afrika'nın kişi başına milli geliri hızlı nüfus artışı karşısında zayıf kalmaktadır. Üretim sektörünün hala zayıf olduğu kıtada tarımsal üretimde verimlilik de oldukça düşüktür.³¹ Büyük oranda hammadde ve değerli madden satışı ile büyüyen kıtada her yıl 7–10 milyon arasında genç nüfus iş piyasasına girerken yeni iş imkanları aynı hızda artmamaktadır.³² 2000–2010 arası dönemde aktif olarak çalışabilir birey sayısı %32,6 oranında artarak 311,8 milyondan 2010 yılında 413,5 milyona ulaşmıştır. Kıtadaki yüksek işsizlik oranları ise toplumsal sorunları tetiklemektedir. Sanayi ve tarımsal üretimin hızlı nüfus artışı karşısında yetersiz kaldığı Afrika'da yoksulluk sayısı artarken 1970'lerde net gıda ihracatçısı kıta ülkeleri zamanla net gıda ithalatçısı haline gelmiştir.³³

Dünya Bankası mevcut nüfus artışına göre kıtadaki yoksul sayısının daha fazla artmaması için Afrika'nın yıllık en az %5 büyümesi gerektiğini öngörmektedir.³⁴ Benzer şekilde gıda güvenliğinin sağlanabilmesi için Afrika'nın tarım sektöründe yıllık ortalama %4-5 oranında büyümesi gerekmektedir.³⁵ Afrika ülkelerindeki ekonomik durgunluk yoksul sayısını arttırdığı gibi beyin göçünü de tetiklemekte, nitelikli insan gücü Afrika dışına göç etmektedir.³⁶ 1980-2001 arası dönemde 1 Doların altında yaşayan yoksul sayısı Asya'da hızla düşerken Afrika'da tam tersine artma eğilimi göstermiştir. Gene aynı dönemler arasında kişi başına düşen milli gelir Asya ülkelerinde ortalama %5,7 artarken Afrika'da sadece %0,7 oranında atmıştır. Böylelikle 1980'lerde Afrika'da 1 Doların altında yaşayan yoksul sayısı 2001'de 300 milyon sınırını geçmiştir. Buna karşılık ise nüfus hızla artmıştır. Bu, kıtada yaşayan her dört kişiden birinin yoksul olduğunu yıllık 365 doların altında yaşadığını göstermektedir.

4. Küresel Aktörlerin Afrika Yaklaşımı

Son yıllarda Afrika'da etkinliğini arttıran Çin kıtanın en önemli ticaret partneri haline gelmiştir. Özellikle 2001 sonrası dönemde Çin'in Afrika ile

³¹ Hans Holmén, "Myths about Agriculture, Obstacles to Solving the African Food Crisis", *The European Journal of Development Research*, Vol. 18, No.3, September 2006, p. 471.

³² UNCTAD, *Economic Development in Africa 2011*, p. 4.

³³ *African Statistical Yearbook 2011*, p. 29.

³⁴ Greg Mills, *ibid*, p. 138.

³⁵ Hans Holmén, *ibid*, p. 471.

³⁶ Konferans Raporu: "The Challenges of Globalization to Democratic Governance in Africa: What Role for Civil Society and Other Stakeholders?": United Nations Economic Commission for Africa, 2-4 December 2002, Addis Ababa, Ethiopia, <http://unpan1.un.org/intracod/groups/public/documents/CAFRAD/UNPAN008264.PDF>, Erişim: 02.10.2011.

gerçekleştirdiği ticaret hacminde büyük bir genişleme yaşanırken Çin'in Afrika ile ticareti 2008 yılında 100 milyar doları aşmıştır. 2009 yılında Çin, Amerika'yı geride bırakarak Afrika'nın en büyük ticaret partneri ünvanını elde etmiştir. Afrika'nın gelişmekte olan ülkeler ile ticaret hacmi bir önceki on yıla oranla %23'den %39'a yükselmiştir. Afrika Kalkınma Bankası verilerine göre Afrika'nın gelişmekte olan ülkeler arasında en büyük beş partneri %38,5 ile Çin, %14,1 ile Hindistan, %7,2 ile Kore, %7,1 ile Brezilya ve %6,5 ile Türkiye'dir.³⁷

2007 yılında Moritanya %19,8, Angola 17,6, Sudan %9,6, Mozambik %7,9 ve Malavi %7,8 büyüme kaydettiler. 2009 yılında ortalama %3,1 büyüyen kıta, 2010 yılında %4,9 ve 2011 yılında Arap Baharı'nın ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerine rağmen %3,7 büyürken 2012'de %5,8 büyümesi öngörülmektedir.³⁸ Global krizlere ve Arap Baharı'na rağmen yakalanan bu yüksek büyüme oranları Afrika'ya olan ilgiyi arttırırken, uluslararası kurumlar Afrika'nın modernizasyonuna daha fazla ilgi duymaya başlamıştır.

Amerika ve Avrupa'daki realist politika yapımcılarına göre Afrika ülkelerinden bölgesel liderlik rolü oynayan, doğal kaynaklara sahip veya Amerika'nın küresel çapta yürüttüğü askeri operasyonlara destek verecek ülkeler daha stratejik öneme sahiptir. Bu tanımlamaya Sahra-altı Afrika'da en uygun ülkeler Güney Afrika ve Nijerya olarak ön plana çıkmaktadır.³⁹ Güney Afrika gerek Batı ile ilişkileri gerekse de ekonomik büyüklük olarak Afrika'nın genelinde liderlik rolü oynamaktadır. OPEC üyesi Nijerya'da Batı Afrika içinde benzer bir role sahiptir.

Afrika ile ilişkilerinde ABD, AB ülkeleri ve Çin arasında oldukça farklı yaklaşımlar görülmektedir. Batı bloğu Afrika ile ilişkilerinde serbest piyasa, demokrasi, insan hakları gibi noktalarda yaptırımlar uygularken Çin Afrika ile ilişkilerinde daha çok ekonomik çıkarlarını ön planda tutarak Afrika iç siyasetine müdahale etmemektedir. Çin'in Afrika'daki en önemli motivasyonu büyümesi için gerekli maden ve hammadde ihtiyacını karşılamaktır. Ancak Çin'in bu yaklaşımı Afrika'daki insan hakları ihlallerini ve demokratikleşme sürecini olumsuz etkilediği yönünde Batı

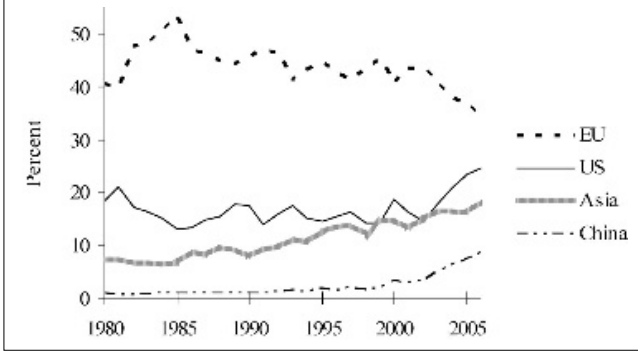
³⁷ *African Economic Outlook (2011), Africa and its Emerging Partners*, African Economic Development Bank Group, UNDP, UNECA, OECD Development Center, New York-Paris-Addis Ababa, 2011.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ William G. Martin, *ibid.*

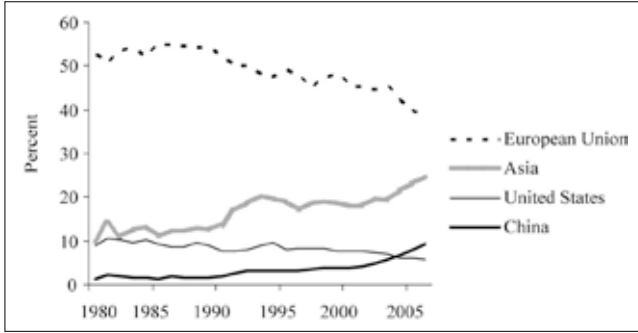
tarafından ciddi şekilde eleştirilmektedir.⁴⁰ Ancak Çin'in Afrika'daki varlığı Afrika ülkelerinin geleneksel partnerlerine duyduğu bağımlılığı azaltırken başka riskler de taşımaktadır. Çin malları Afrika'daki sanayi üretimini olumsuz etkilemekte, rekabet gücü zayıf işletmelerin kapanmasına neden olmaktadır.⁴¹

Grafik 4: Afrika İhracatı içindeki oranlar (1980–2006)

Kaynak: William G. Martin, *ibid*, p. 350.

Grafik 5: Afrika İthalatı içindeki oranlar (1980–2006)

Kaynak: William G. Martin, *ibid*, p. 350.

4.1. ABD ve Afrika

2009 yılında Afrika'nın toplam ihracatının %20'sini satın alan Amerika bu haliyle Afrika mallarının en büyük alıcısıdır. Buna karşılık

⁴⁰ Dirk Kohnert, "EU-African Economic Relations: Continuing Dominance Traded for Aid?", *GIGA Working Papers*, No. 82, July 2008, p. 8, www.giga-hamburg.de/workingpapers, Erişim: 08.10.2011.

⁴¹ Mary-Françoise Renard, "China's Trade and FDI in Africa", *Working Paper Series*, No. 126, African Development Bank Group, Tunus, May 2011, pp. 22-24.

Amerika'nın Afrika'ya ithalatı 2009 yılında yaşanan ekonomik kriz nedeniyle düşüşe uğramıştır. 2008-2009 arası dönemde Amerika'nın Afrika'ya ihracatı %45 gerileyerek 78.3 milyar dolardan 42.8 milyar dolara gerilemiştir.⁴² Ancak ABD hala Afrika'ya yapılan doğrudan dış yatırım(FDI) ve kalkınma yardımlarında(ODA) en yüksek paya sahiptir.⁴³

Angola, Nijerya, Güney Afrika, Ekvatoryal Gine ve Kenya, Amerika mallarının Afrika'daki en büyük beş alıcısıdır. Amerika'nın Afrika'da alım yaptığı beş büyük ülke ise Nijerya, Angola, Kongo, Çad ve Ekvatoryal Gine'dir. Amerika Afrika'ya uçak, taşıt, makine ve makine ekipmanları, inşaat malzemeleri, endüstriyel kimyasalları satarken Afrika'dan ham petrol, platin, elmas, demir-çelik ve kakao almaktadır. Ayrıca Amerika kıtadaki en büyük silah satıcısıdır.⁴⁴

Amerika siyasi rejimleri gereği Sudan ve Zimbabve'ye ekonomik ambargo uygularken kıtadaki diktatöryel rejimleri çıkarları doğrultusunda desteklemektedir. Doğu Afrika'da El-Kaide örgütüne karşı mücadele eden Amerika bu bölgede Etiyopya ve Kenya'yı kalkınma yardımları ile desteklemektedir. Amerikanın 15 milyar dolar civarında doğrudan yatırım yaptığı ülkelerin başında ise Ekvatoryal Gine, Güney Afrika, Angola, Çad, Nijerya, Maritius ve Liberya gelmektedir.⁴⁵

Son dönemde Amerika'nın Afrika ile ticaretinde görülen en önemli eğilim kıtaya ihracatı azalan Amerika'nın kıtadan ithalatının artma eğiliminde olduğudur. Buna bağlı olarak da Amerika'nın Afrika'ya karşı verdiği dış ticaret açığı son yıllarda giderek büyümektedir.

4.2. AB Bloğu ve Afrika

Avrupa Birliği ülkeleri Afrika'nın en büyük ticaret partneridir. AB Bölgesi de Amerika gibi Afrika'ya karşı dış ticaret açığı vermektedir. 2008 yılında Afrika ülkelerinden 188 milyar Avro ithalat yapan AB ülkeleri aynı yıl içinde 120 milyar Avro ihracat gerçekleştirdiler.⁴⁶ Bu açığın bir nedeni

⁴² "US-Sup-Saharan Africa Trade Profile 2010", US International Trade Administration, http://www.agoa.gov/build/groups/public/@agoa_main/documents/webcontent/agoa_main_003357.pdf, Erişim: 10.10.2011.

⁴³ *African Economic Outlook (2011)*.

⁴⁴ Kent Hughes and Brent Bankus, *ibid*, p. 8.

⁴⁵ "US-Sup-Saharan Africa Trade Profile 2010", US International Trade Administration, http://www.agoa.gov/build/groups/public/@agoa_main/documents/webcontent/agoa_main_003357.pdf, Erişim: 10.10.2011

⁴⁶ Georgios Xenellis, "Africa-EU: Economic Indicators, Trade and Investment", EROSTAT, 98/2009, http://www.eds-destatis.de/de/downloads/sif/sf_09_098.pdf, Erişim: 15.10.2011

de Avrupa'dan Afrika'ya giden turistler nedeniyle turizm sektörüdür. AB ülkelerinin Afrika ile gerçekleştirdikleri ticarete tarımsal ürün ve madenlerde açık verirken bitmiş ürünlerde ticaret fazlalığı bulunmaktadır. AB Bölgesinin Afrika ile ticaretinde en çok göze çarpan nokta AB'nin kıtadan hammadde ithalatı gerçekleştirmesidir. AB ithalatının %9'unu Afrika'dan gerçekleştirirken AB ihracatının %8,3'ü Afrika ülkeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Güney Afrika, Libya, Cezayir ve Fas Avrupa Birliğinin önemli ticaret partnerleri arasındadır.⁴⁷

Tablo 1: AB-27'nin Afrika'daki en büyük 10 ticaret partneri (2009)

Rank	extra-EU-27 imports		extra-EU-27 exports	
	Country	Value in million EUR	Country	Value in million EUR
1	Libya	19 996	South Africa	16 040
2	Algeria	17 356	Algeria	14 655
3	South Africa	14 928	Egypt	12 627
4	Nigeria	10 453	Morocco	11 909
5	Tunisia	7 891	Nigeria	9 162
6	Morocco	6 510	Tunisia	8 931
7	Egypt	6 112	Libya	6 471
8	Angola	4 916	Angola	5 187
9	Côte d'Ivoire	3 055	Ghana	1 749
10	Cameroon	1 744	Senegal	1 628

Kaynak: Georgios Xenellis, *ibid.*

Afrika ile sömürgecilik döneminden kalma ilişkilerini kısmen devam ettiren Avrupa kendisini Afrika'nın "doğal partner'i" olarak görmektedir. Ancak son dönemlerde kıtada yaşanan rekabet Avrupa'yı yeni açılımlar yapmaya itmiştir. AB Aralık 2005 yılında Afrika'ya yapılan yardım miktarını BM Milenyum Hedefleri doğrultusunda 2015 yılına kadar iki katına çıkartma sözü vermiştir. Aynı yıl Kuzey Afrika'nın AB ekonomisine entegre olmasını amaçlayan Akdeniz İşbirliği Programı(MEDA) başlatmıştır. 2007 yılında toplanan Lizbon AB-Afrika Zirvesinde bu kararlar yeniden gündeme alınarak teyit edilmiştir.⁴⁸

4.3. Afrika'da Yükselen Çin

Afrika ülkelerinin Uzak Doğu ülkelerine gerçekleştirdikleri ihracat 2000 sonrası dönemde hızla artmaktadır. Son yıllarda petrol ihracatçısı

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Kohnert, pp. 9-10.

haline dönüşen Angola'nın Uzak Doğu ülkelerine gerçekleştirdiği ihracat 2005 yılında %22 iken bu rakam 2010 yılında %50'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde Angola'nın %60'ı petrolden oluşan ihracat hacmi de üç katına çıkmıştır. Yine kıtanın önemli petrol ithalatçılarından Nijerya'nın Uzak Doğu ülkelerine yaptığı ihracat 2005–2010 arasında %6'lardan %10 seviyesine çıkarken Kenya'da aynı dönemde %2 seviyelerinden %14 seviyesine yükselmiştir.⁴⁹ Bu veriler ışığında özellikle 2005 sonrası dönemde Uzak Doğu ekonomilerinin ve özellikle de Çin'in Afrika üzerindeki etkisinin yoğunlaştığı görülmektedir.

Bugün Afrika ülkeleri ile Çin arasında gelişen ekonomik ilişkiler 1960'lara kadar uzanmaktadır. Soğuk Savaş yıllarında Tanzanya, Zimbabve gibi Afrika'daki sosyalist rejimlere teknik, askeri ve eğitim alanında destek veren Çin, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bu stratejisini değiştirmiştir.⁵⁰ Bugün ideolojik ilişkileri geride bırakarak ikili ticari ilişkilerine önem veren Çin'in Afrika'daki paradigma değişimi Kasım 2000'de Pekin'de gerçekleştirilen ÇAİF(Çin-Afrika İşbirliği Forumu) Zirvesine uzanmaktadır. 44 Afrika ülkesinden temsilcilerin katıldığı zirve, Çin-Afrika ilişkilerinde yeni bir sayfa açarken iki bölge arasında stratejik ortaklık temelleri atılmıştır. Zirve sonrası deklare edilen Pekin Deklerasyonu Çin ve Afrika'nın ortak kalkınmasını sağlamak amacı ile ticaret, finans, sağlık, tarım, teknoloji, kültür ve eğitim alanlarında yeni anlaşmaların zemini olmuştur. Her üç yılda bir yapılması öngörülen zirvenin ikincisi 2003 yılında Etiyopya'da üçüncü zirve toplantısı ise 2006 yılında Pekin'de yapılmıştır.⁵¹

Çin'in küresel ekonomideki rolü hızla artarken Afrika'daki etkisi de buna paralel artmaktadır. Bugün Çin Afrika kıtasında varlığını her sektörde ve ülkede bariz hissettirmektedir. 2009 Dünya ticaret rakamlarına göre Çin'in dünya genelinde toplam ticaret payı %9,6 iken aynı yıl Çin'in Sahra-altı Afrika ticaretindeki payı %13,6 olarak gerçekleşmiştir. Kuzey Afrika ülkeleri de dâhil edildiğinde bu oran daha da büyümektedir. 1980'lerden buyana yılda ortalama %7–10 ekonomik büyüme kaydeden Çin, bu büyüme trendini kesintisiz devam ettirebilmek için Afrika'nın doğal kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır.⁵²

⁴⁹ *Regional Economic Outlook (2010), Sub Saharan Africa Resilience and Risk Report*, IMF, October 2010, Washington D.C, p. 13.

⁵⁰ Kent Hughes and Brent Bankus, *ibid*, pp. 2-3.

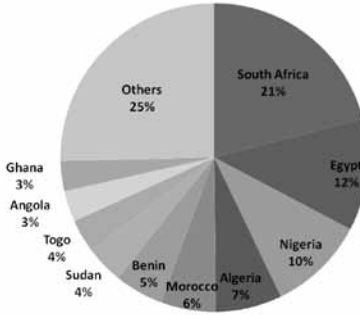
⁵¹ İlkay Ata, "Çin Afrika İlişkileri: Üçüncü Dünyanın İşbirliği", *Stratejik Analiz*, Temmuz 2008, s. 61–67.

⁵² Kent Hughes and Brent Bankus, *ibid*, p. 3.

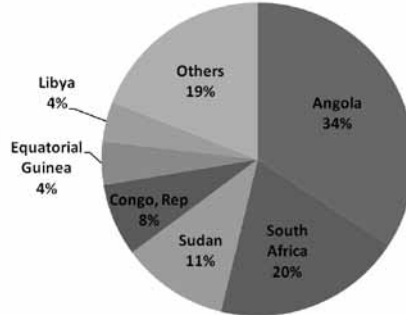

1980'lerde Çin'in Afrika ile toplam ticareti yıllık 12 milyon dolar seviyelerinde seyrederken bu rakam 2000'de 10 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Çin ve Afrika arasındaki ticaret ilişkileri 2008'e gelindiğinde büyük bir sıçrama yaparak %45 oranında artış göstermiştir. 2008 yılında Çin-Afrika ticaret hacmi 106 milyar doları bulurken 2007–2008 arasında Çin'in Afrika'ya ihracatı %36 artarak Afrika'dan ithalatı %54 oranında artış kaydetmiştir. Çin'in Afrika ülkelerinden yaptığı değerli maden ve petrolün tüm ithalat kalemlerine oranı %95 seviyesinde seyretmektedir. Afrika'dan hammadde alıp bitmiş ürün satan Çin'in başlıca ihracat kalemleri ise makine, tekstil, ayakkabı ve plastik ürünlerden oluşmaktadır. Çin'in kıtadaki başlıca ticaret partnerleri ise %24 ile Angola, %17 ile Güney Afrika, %8 ile Sudan, %7 ile Nijerya ve %6 ile Mısır başta gelmektedir. Bu ülkeler ile gerçekleştirilen ticaret hacmi Çin-Afrika ticari ilişkilerinin %62'sini teşkil etmektedir.⁵³

Tablo 2: Çin'in Afrika'da İhracat Partnerleri(2007)

Tablo 3: Çin'in Afrika'da İthalat Partnerleri(2007)

Kaynak: Mary-Françoise Renard, *China's Trade and FDI in Africa*, Working Paper Series, No. 126, African Development Bank Group, May 2011, Tunus, p. 15.

Çin-Sahra Altı Afrika İşbirliği Forumu'na göre 2000 yılından bu yana Çinli firmalar Afrika genelinde 60.000 km. asfalt yol ve 3,5 milyon kw elektrik üreten elektrik santralleri inşa etmiştir.⁵⁴ UNCTAD'ın 2010 Dünya Yatırım Raporu, Çinli firmaların Afrika'ya yaptıkları doğrudan yatırımlarda da büyük artış yaşandığını ortaya koymaktadır. UNCTAD'a göre Çin'in Sahra-altı Afrika'da gerçekleştirdiği doğrudan yatırım miktarı 2008 yılın-

⁵³ Mary-Françoise Renard, *ibid*, p. 15.

⁵⁴ *Global Economic Prospects (2011), Navigating Strong Currents*, The World Bank, Volume 2, January 2011, Washington D.C., p. 117.

da 7,8 milyar doları bulmaktadır. Çin özel sektör firmaları Afrika'da daha aktif hale gelmektedir.⁵⁵ Çin'in Afrika'ya yaptığı doğrudan dış yatırımlar hammadde odaklıdır. Çin'in en çok yatırım yaptığı üç ülke Sudan, Nijerya ve Güney Afrika'dır.⁵⁶

Kıtanın siyasi ve sosyal sorunlarına angaje olmadan ekonomik çıkarlarını ön planda tutan Çin karşılıksız kalkınma yardımları ve düşük faizli kredi, borç silme gibi kolaylıklar sağlayarak Afrika ülkeleri ile ilişkilerini hızla arttırmaktadır.⁵⁷ Çok eleştirilen bu tutuma rağmen Çin'in Afrika ülkeleriyle olan ticaret hacminin 2008 yılında 100 milyar doların üstüne çıktığı görülmektedir.

2008 yılında Demokratik Kongo Cumhuriyeti(DRC) ile uzun vadeli altyapı anlaşması imzalayan Çin, Mashamba West ve Dikuluwe'deki 50 milyar dolar rezerve sahip iki önemli bakır madeninin 9 milyar dolara işletmesini almıştır. İmzaladığı 6 milyar dolarlık anlaşma ile de 3.900 km otoyol, 3.200 km demiryolu, 32 hastane, 145 sağlık ocağı ve iki üniversite inşa etmek üzere anlaşmıştır. Benzer bir operasyonu Zambia'da gerçekleştiren Çin bu ülkedeki Copper Belt Eyaletini özel ekonomik bölge ilan ederek 800 milyon dolar tutarında çeşitli kalkınma projeleri başlatmıştır.⁵⁸ Çin, AB ve ABD'nin ilgi duymadığı Çad, Zimbabve gibi ülkelerle dahi ikili ilişkiler gerçekleştirmektedir.

Afrika'da yürütülen askeri operasyonlara destek veren Çin, aynı zamanda Afrika ülkelerine hatırı sayılır miktarda silah ve askeri teçhizat satmaktadır. Çin, ABD ve Rusya'dan sonra Afrika'nın üçüncü büyük silah tedarikçisidir.⁵⁹

4.5. Türkiye ve Afrika

Afrika kıtasının potansiyelini farkederek Türkiye de son yıllarda Afrika Açılımı başlatan ülkelerdendir. 1998 yılında başlayan bu süreç Türkiye'nin 2005 yılını "Afrika Yılı" ilan etmesi ile daha da ivme kazanmıştır. Başbakan Tayyip Erdoğan'ın ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ve bazı ba-

⁵⁵ UNCTAD(2010), *World Investment Report*, Report 2010, United Nations, New York and Geneva, pp. 34-36.

⁵⁶ Mary-Françoise Renard, *ibid*, p. 21.

⁵⁷ *Ibid*, p. 12.

⁵⁸ Greg Age Mills, pp. 227-228.

⁵⁹ Kent Hughes and Brent Bankus, *ibid*, p. 8.

kanların üst düzey temas ve gezileri de Türkiye'nin kıta ile olan ilişkilerini geliştirmesinde büyük rol oynamıştır. Son yıllarda ortaya çıkan tabloda Afrika'nın Türk dış politikasında ve dış ticaretinde öneminin eskiye nazaran arttığı görülmektedir.

1996 yılında Türkiye'nin Afrika ile olan ticaret hacmi 3,1 milyar dolar iken 2010 yılında bu rakam 15,6 milyar doların üstüne çıkmıştır.⁶⁰ Türkiye'nin kıtadaki elçilik sayısı hızla artarken Etiyopya, Senegal ve Sudan'da Başbakanlığa bağlı TİKA ofisleri açılmıştır. Türk Hava Yollarının Afrika başkentlerine düzenlediği direk sefer sayısı ve taşıdığı yolcu sayısında da paralel artışlar yaşanmıştır. Çok sayıda Sivil Toplum Kuruluşu Afrika ülkelerinde projeler gerçekleştirmektedir. Somali'de yaşanan açlık felaketine kayıtsız kalmayan Türkiye kamu kurumları ve STK'ları ile bölgeye kısa sürede 500 milyon doların üzerinde yardım götürmüştür.

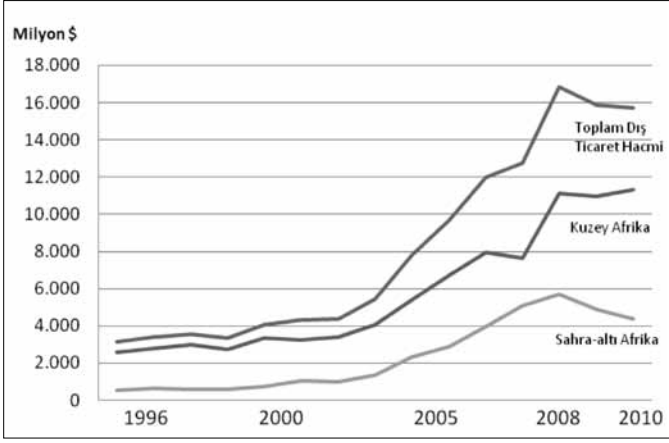
Türkiye'nin bazı ekonomik verileri incelendiğinde son yıllarda gelen nokta daha net görülmektedir. 2000 yılında Türkiye'nin Afrika'ya ihracatı 1,3 milyar dolar seviyesinde (toplam ihracat içindeki payı %4,9) ve Afrika'dan ithalatı ise 2,7 milyar dolar seviyesinde seyretmiştir (toplam ithalat içindeki payı %4,9). Türkiye-Afrika toplam dış ticaret hacmi 4 milyar dolara ulaşırken aynı yıl dış ticaret dengesinde Türkiye 1,4 milyar dolar açık vermiştir. 2009 yılında ise global krize rağmen Türkiye'nin Afrika ülkelerine ihracatının 10 milyar dolar seviyesini geçtiği görülmektedir. Bu rakam Türkiye'nin 2009 toplam ihracatının %10'una tekabül ederken aynı yıl içinde Afrika'dan yapılan ithalat 5,7 milyar dolar seviyesinde seyretmiştir. Bu da Türkiye'nin 2009 toplam ithalatının %4'üne denk düşmektedir. Böylelikle Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki dış ticaret hacminin 2009 yılında 16 milyar dolar seviyesine ulaştığı ve en önemlisi de Türkiye'nin Afrika ile dış ticaret dengesinde fazla verdiği görülmektedir.⁶¹

Türkiye-Afrika arasındaki ticaret 2007 yılında Türkiye'nin lehine dönmüş uzun bir aradan sonra Türkiye dış ticaret dengesinde fazla vermiştir. 2008 yılında zirveye ulaşan ticaret hacmi 19 milyar dolara yaklaşmıştır. Bu tarihten sonra yaşanan küresel krizin etkisi ile rakamsal bazda bir miktar düşme yaşanmıştır.

⁶⁰ T.C Ekonomi Bakanlığı ülke gruplarına göre ithalat-ihracat verileri, <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=7145D543-D8D3-8566-4520DFB6CC4A86BA>, Erişim: 04.11.2011,

⁶¹ *Ibid.*

Grafik 6: Türkiye-Afrika Dış Ticaret Hacmi (1996-2010)

Kaynak: T.C Ekonomi Bakanlığı ülke gruplarına göre dış ticaret verileri kullanılmıştır.

Ekonomik rakamlara ülkeler bazında baktığımızda ise dış ticaret işlemlerinin çok büyük kısmının sadece Mısır, Libya, Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkeleri ile gerçekleştiği görülmektedir. Grafik 6'da görüldüğü gibi Türkiye-Afrika ticaret hacminin %70'ini Kuzey Afrika ülkeleri oluşturmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde aslında Türkiye Afrika'da hala derinlik kazanabilmiş değildir. 2005 yılını Afrika Açılım yılı ilan eden Türkiye, özellikle Ekvator hattı, Güney Afrika ve Batı Afrika ülkelerine yeterince açılabilmiş ve kendini yeterince tanıtabilmiş değildir. Türkiye'nin Sahra-altı Afrika'nın bölgesel güçleri Nijerya ve Güney Afrika ile bile ticaret hacmi oldukça sınırlıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'yi büyük bir Afrika potansiyeli beklemektedir.

Türkiye'nin ekonomik göstergeleri, her geçen gün Afrika'da etkinliğini arttıran Çin ve Hindistan gibi küresel güçlerle kıyaslandığında ise görece düşük kalmaktadır. Buna rağmen global vizyonu gittikçe güçlenen Türkiye, Afrika'daki varlığını eskiye nazaran daha güçlü hissettirmektedir. Sadece ekonomik faaliyetler değil Afrika'da açılan yeni büyükelçilikler, TİKA ofisleri ve Sivil Toplum Kuruluşlarının başarılı çalışmaları da şüphesiz bu etkinin oluşumunda ciddi rol oynamaktadır. Afrika'nın önümüzdeki dönemde artacak önemi düşünüldüğünde Türkiye'nin Afrika'da her alanda etkinleşmesi daha da önem kazanmaktadır. Tüm kıtayı kapsayan etkili bir Afrika Açılım vizyonu için Türkiye'nin özellikle kıta içindeki Güney Afrika, Nijerya gibi bölgesel güçlerle ikili ilişkilerini geliştirmesi

ekonomisi daha hızlı büyüyen Sahra-altı ülkeler ile ikili ilişkiler kurması gerekmektedir.

5. Sonuç

Küresel aktörler açısından Afrika iki noktada oldukça önem kazanmaktadır. 1 milyarı aşan nüfusu ile büyük bir pazar haline dönüşen kıta aynı zamanda değerli maden, petrol ve diğer hammadde çeşitlerini tedarik edebilen doğal yeraltı zenginliklerine sahiptir. Bu iki faktör dışında özellikle Doğu Afrika Amerika'nın yürüttüğü terörle mücadele siyaseti içinde yer bulmaktadır. Amerika'nın askeri üsse sahip olduğu Cibuti, hem Kızıl Deniz ticaret koridorunu kontrolde hem Hint Okyanusundaki korsanlıkla mücadelede ve hem de Somali'deki El-Kaide yapılanması ile mücadelede rol oynamaktadır. Bunun yanında ABD, AB ve Çin'in iç savaş ve çatışmaların sürdüğü bölgelerde yüklü miktarda silah satışı gerçekleştirdiği de bilinmektedir.

Küresel güçlerin kıta ülkeleri ile geliştirdikleri ticarete belli başlı bazı ülkeler ön plana çıkmaktadır. ABD kıtada bölgesel güce sahip petrol üreticisi Nijerya ile kapsamlı ilişkiler yürütürken Çin hemen hemen bütün Afrika ülkelerinde özellikle de Sahra-altı ülkelerde varlık göstermektedir. Bunun yanında Çin de petrol ve maden sahibi Güney Afrika, Nijerya, Sudan ve Angola ile daha geniş çaplı ilişkiler yürütmektedir. AB ülkeleri ise Kuzey Afrika ülkeleri ile kapsamlı ticari ilişkilere sahiptir.

Çin, ABD ve AB arasındaki rekabete son yıllarda Hindistan, Brezilya gibi yeni aktörler de dâhil olmuştur. Özellikle Türkiye bu açıdan dikkat çekmektedir. Afrika Açılım Eylem Planı üzerinden hareket eden Türkiye kıta ile hem Osmanlıdan gelen bağlarını tekrar canlandırmak hem de yeni ticari ilişkiler kurma çabası içindedir. Darfur, Somali ve Nijer gibi kriz bölgelerinde gerek TİKA vasıtasıyla gerekse de STK'lar aracılığıyla yürüttüğü insani yardımlar ve kalkınma yardımları Türkiye'ye yeni bir imaj kazandırmaktadır. Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde de Avrupa Birliği ülkeleri ile benzerlik bulunmakta ve Kuzey Afrika ülkeleri daha önemli bir yer tutmaktadır.

Afrika mallarının en büyük alıcısı Amerika iken Çin Afrika'nın en büyük mal tedarikçisidir. Avrupa Birliği yakın coğrafyasındaki Kuzey Afrika ülkeleri ile önemli ticari ilişkilerini sürdürmekte ancak yıllar itibariyle kıtadaki etkinliği azalmaktadır. 2000 sonrası dönemde özellikle Afrika'da önemli yer tutan bir aktörün Çin'in belirgin şekilde etkisi hissedilmektedir.

Afrika ülkelerinin altyapı yatırımlarında ve dış ticaretinde önemli bir yer tutan Çin hızla baş aktör haline gelirken Avrupa Birliği ve Amerika'nın ise kıta ile ticaretlerinde gerileme yaşanmaktadır. Çin ve Türkiye Afrika ile dış ticaretlerinde fazla verirken ABD ve AB ülkeleri açık vermektedir.

Türkiye Afrika ile ticari ilişkilerinde dış ticaret fazlası vermektedir. Türkiye'nin Afrika'da daha etkin olabilmesi için Batı Afrika, Ekvator altı Afrika ile de ilişkilerini geliştirmesi gerekmektedir. Bu noktada bölgesel güçler Nijerya ve Güney Afrika ile geliştirilecek ilişkiler önem kazanmaktadır. Türkiye'nin bu iki ülkede TİKA ofisi açması bu açıdan gerekmektedir. 2011–2015 yılları arasında Sahra-altı Afrika'nın hızla büyüyeceği düşünüldüğünde Sahra-altı Afrika ile kurulacak ilişkiler önemli hale gelmektedir. Türkiye coğrafi yakınlığı ve tarihi bağları gereği Hindistan, Rusya, Brezilya gibi Afrika'ya yatırım yapan diğer aktörler karşısında daha fazla avantaja sahiptir.

KAYNAKÇA

African Statistical Yearbook 2011, African Union, African Development Bank Group and Economic Commission for Africa, Tunus-Addis Ababa- Etiyopya, 2011.

Africa Progress Report: The Transformative Power of Partnerships, Africa Progress Panel, Geneva, 2011.

African Economic Outlook (2011), Africa and its Emerging Partners, African Economic Development Bank Group, UNDP, UNECA, OECD Development Center, New York-Paris-Addis Ababa, 2011

“Africa’s Impressive Growth”, *The Economist*, 6 January 2011, http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/daily_chart, Erişim: 05.10.2011.

Anyanwu, John C. “Promoting of Investment in Africa”, *African Development Review*, African Development Bank, 2006, Blackwell Publishing Ltd., 2006, USA and UK, pp. 42-71.

Ata, İlkay. “Çin Afrika İlişkileri: Üçüncü Dünyanın İşbirliği”, *Stratejik Analiz*, Temmuz 2008, s. 61–67.

Chazan, Naomi. *Israel and Africa: Challenges for a New Era*, Tel Aviv University, May 2006.

- Dupasquier, Chantal and Patrick N. Osakwe. "Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges and Responsibilities", *African Trade Policy Center*, September 2005.
- EPICE(2007). "Africa and World Trade", European Center for International Political Economy, <http://www.ecipe.org>
- Global Economic Prospects (2011), Navigating Strong Currents*, The World Bank, Volume 2, January 2011, Washington D.C.
- Holmén, Hans. "Myths about Agriculture, Obstacles to Solving the African Food Crisis", *The European Journal of Development Research*, Vol. 18, No. 3, September 2006, pp. 453-480.
- Hughes, Kent and Brent Bankus. "China's Pursuit of Africa's Natural Resources", *Center for Strategic Leadership*, U.S Army War College, Vol. 1-09, June 2009, http://www.csl.army.mil/usacsl/publications/CCS1_09_ChinasPursuitofAfricasNaturalResources.pdf, Erişim: 06.10.2011.
- Kohnert, Dirk. "EU-African Economic Relations: Continuing Dominance Traded for Aid?", *GIGA Working Papers*, No: 82, July 2008, www.giga-hamburg.de/workingpapers, Erişim: 08.10.2011.
- Konferans Raporu: "The challenges of globalization to democratic governance in Africa: what role for civil society and other stakeholders?": United Nations Economic Commission for Africa, 2-4 December 2002, Addis Ababa, Ethiopia, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/CAFRAD/UNPAN008264.PDF>, Erişim: 02.10.2011.
- Mills, Greg. *Why Africa is Poor*, Penguin Books, Johannesburg, 2010.
- Matlosa, Khabele, Jørgen Elklit and Bertha Chiroro. *Challenges of Conflict, Democracy and Development in Africa*, Johannesburg, 2007.
- Martin, William G. "Africa's Futures: from North-South to East-South?", *Third World Quarterly*, Vol. 29, No. 2, March 2008, pp. 339-356.
- Oppenheimer, Nicky. "No more the 'hopeless continent'", *The New York Times*, 1 June 2007, Erişim: 05.10.2011.
- Osakwe, Patrick N. and Chantal Dupasquier. *Foreign Direct Investment in Africa: Performance, Challenges and Responsibilities*, No: 21, African Trade Policy Center, Economic Commission for Africa, September 2005.

- Özkan, Mehmet. “Turkey’s Rising Role in Africa”, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 9, No. 4, 2011, pp. 93–105.
- Regional Economic Outlook (2010), Sub Saharan Africa Resilience and Risk Report*, IMF, Washington D.C., October 2010.
- Renard, Mary-Françoise. “China’s Trade and FDI in Africa”, *Working Paper Series*, No. 126, African Development Bank Group, Tunus, May 2011.
- Teunissen, Jan Joost and Age Akkerman. *Africa in the World Economy*, FONDAD, The Hague, December 2005.
- “The Hopeless Continent”, *The Economist*, 13 May 2000, <http://www.economist.com/printedition/2000-05-13>, Erişim: 05.10.2010
- “US-Sub-Saharan Africa Trade Profile 2010”, US International Trade Administration, http://www.agoa.gov/build/groups/public/@agoa_main/documents/webcontent/agoa_main_003357.pdf, Erişim: 10.10.2011
- UNCTAD (2011), *Economic Development in Africa*, Report 2011, United Nations, New York and Geneva.
- UNCTAD (2011), *World Investment Report*, Report 2011, United Nations, New York and Geneva.
- UNCTAD(2010), *World Investment Report*, Report 2010, United Nations, New York and Geneva.
- Xenellis, Georgios. “Africa-EU: Economic Indicators, Trade and Investment”, EROSTAT, 98/2009, http://www.eds-destatis.de/de/downloads/sif/sf_09_098.pdf, Erişim: 15.10.2011

Sudan ve Darfur Sorunu

Enver ARPA¹

Öz

Sahip olduğu jeopolitik konumu ve yeraltı ve üstü kaynaklarıyla Afrika kıtasının en önemli ülkelerinden biri olan Sudan Cumhuriyetinde iç ve dış sebeplerden kaynaklanan iç çatışmalar ülkenin çeşitli bölgelerinde yıllardır sürmekte ve ülkede dramatik bir ortamın oluşmasına sebebiyet vermektedir. Bu çatışmalar son yıllarda ülkenin batısında yer alan Darfur'da yoğunlaşmış ve ülkeyi hem içerde hem de uluslararası platformlarda zor duruma sokmuş bulunmaktadır. Güneyde yaşanan savaşlar Sudan'ın Güney bölgesinin ayrı bir devlet olarak ayrılmasıyla sonuçlanmış ve bu sürecin diğer bölgeleri de olumsuz etkilemesinden korkulmaktadır. Bu incelemede, Sudan'da bulunduğumuz 3 yıllık bir süre zarfında bizzat ilgili taraflarla, kurum ve kuruluşlarla yapılan görüşmelerden, basın yayın organlarından, ilgili araştırma ve incelemelerden elde edilen verilerden hareketle Darfur Sorunu'nun iç ve dış sebepleri üzerinde durulmuş; bu sorunun dünya siyasetindeki etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin bu konuda oynayabileceği role de işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Darfur, Sudan, Güney Sudan, Cancevidler, Osmanlı.*

¹ Dr., TİKA Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanı, enverarpa@hotmail.com

Sudan and Darfur Crisis

Abstract

Sudan, which is one of the most important countries of Africa because of its strategic location and underground natural resources, has been suffering long-standing conflicts in its different regions due to internal and external reasons. This gave rise to a dramatic situation in the country. In recent period, these conflicts have mainly occurred in Darfur, which is located in the western part of Sudan, and it has put the country in a difficult position both domestically and internationally. The conflict in Southern region of Sudan has ended with South Sudan becoming an independent country. This process has caused fears that other regions of Sudan would be negatively affected. This article examines external and internal reasons of Darfur conflict by using some relevant data collected and evaluated in three years time based on meetings with governmental institutions and other organizations, media sources, as well as academic researches. In addition, this article studies the effect of this conflict on world politics and possible role Turkey may play.

Keywords: *Darfur, Sudan, South Sudan, Janjavid, the Ottoman.*

1. Giriş

Bağımsızlığını elde ettiği 1956 yılından bu yana istikrarlı bir barış ortamı sağlanamayan Sudan'da binlerce insan çıkan iç çatışmalarda gereksiz yere hayatını kaybetmiş; ülkenin zaten kıt olan maddi kaynakları farklı bölgelerde süren çatışmalar için heba edilmiş ve bir şekilde hayata tutunabilenlerin de insanlık dışı bir ortamda yaşam sürmelerine sebebiyet vermiştir.

Yaşanan iç çatışmalar ülkeyi içerde istikrarsız bir ortama mahkûm ettiği gibi uluslararası arenada da büyük sıkıntılara sokmuştur. Sahip olduğu jeopolitik konumuyla Dünya siyasetinin de önemli bir ögesi olan Sudan'da yaşanmakta olan çatışma ortamı sürekli bir manipülasyona tabi tutulmakta, özellikle de Batı'lı kaynak veya kuruluşlar bu sorunla ilgili bilgi ve istatistikleri kendi amaçları doğrultusunda servis etmektedirler. Ülkemizde de bu konudaki araştırma veya haberlerde genellikle Batılı ve manipülatif olan bu bilgilere dayanılarak konu gündeme getirilmekte, bilinçli veya bilinçsiz, kamuoyu yanıltılmaktadır. Sudan, yaşanan bu çatışmalar sonucunda gerçekten dramatik bir ortama sürüklenmiş ve milyonlarca insan bundan etkilenmiştir. Soruna objektif bir yaklaşım kazandırılması onun hakikatinin bilinmesine ve buna uygun destekler sunulmasına bağlıdır. 1998 yılında Afrika açılımı politikasını benimsemiş olan ve 2005 yılını Afrika Yılı ilan ederek bu açılımı çeşitli tedbirlerle geliştirmeyi hedefleyen ülkemizden bölgeye yoğun bir kalkınma ve insani yardım desteği sağlanmaktadır. Ancak yardım kuruluşlarımızın çoğunluğu ülkede yaşanan durumdan tam haberdar değildir ve bu durum onların yardım stratejilerini olumsuz etkilemektedir.

Biz bu incelememizde Sudan'da yaşadığımız 3 yıl boyunca bulunduğumuz saha çalışmalarından, sorunun taraflarından, yandaş ve muhalif basından, sorunun bizzat mağduru olanlardan, ilgili yerel ve uluslararası kurum ve kuruluşlardan ve konuyla alakalı hemen tüm bilgilerden yararlanarak elde ettiğimiz verilerle ve elden geldiğince objektif davranarak sorunu anlamaya çalıştık. Amacımız var olan bir yargıyı reddetmek veya pekiştirmek olmadığı gibi herhangi bir düşünce veya eğilimi haklı veya haksız çıkarmak da olmamıştır. İncelememizde verilen bilgilerin çoğu saha araştırmasından elde edilen verilerdir; ancak başta güvenlikleri olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı bilgilerine başvurulmuş ilgili kişi veya kurumlar refere edilmemiştir.

Sudan'da yaşanmakta olan bu sorunu anlayabilmemiz için önce Sudan'ın jeopolitik konumunu, dünya siyasetindeki yerini irdelememiz yararlı olacaktır.

2. Sudan'ın Kültürel, Siyasi ve Jeopolitik Durumu

Sudan Arapçada siyahlar anlamına gelmektedir. Araplar Afrika'ya girdikten sonra Kızıldeniz kıyılarından başlayarak Batı Afrika'ya kadar uzanan geniş alana, orada zenciler yaşadığı için Biladu's-Sudan (Siyahlar Ülkesi) adını vermişlerdi. Daha sonra Bilad kelimesi atılmış ve bu bölgeye sadece Sudan denilmiştir. Bugünkü Sudan ise, o dönemdeki Doğu Sudan'a tekabül etmektedir.

2.505.813 km² yüz ölçüme sahip olan Sudan Cumhuriyeti, kapsadığı alan itibariyle Afrika'nın en büyük ülkesidir.² Bir Doğu Afrika ülkesi olan Sudan, kuzeyden Mısır, kuzeydoğudan Kızıldeniz, doğudan Etiyopya, güneyden Kenya, Uganda ve Zaire, batıdan Orta Afrika Cumhuriyeti ve Çad, kuzeybatıdan ise Libya'yla çevrilidir. Sudan'ın şimdiki sınırları 19. yüzyılda Osmanlı Mısır idaresi tarafından tespit edilmiştir.³ Sudan 1956 yılında bağımsızlığını elde etmiş ve bu devasa arazi içerisinde bu geniş sınırlara sahip bir ülke olarak dünyadaki yerini almıştır.

Sudan'ın Resmi dili Arapçadır. Halkın büyük çoğunluğu Arapça konuşmaktadır. Arapçanın yanısıra bazı yerel kabile dilleri de konuşulmaktadır. Ülke'nin resmi dini İslam'dır. Farklı rakamlar da zikredilmekle birlikte halkın %83'ünün Müslüman, %10'unun yerel dinlere mensup, yaklaşık %7 ise Hıristiyan olduğu kabul edilmektedir. Müslümanların tamamına yakını Sünni ve çoğunluğu Şafî ve Maliki mezheplerine mensuptur.

2008 yılında yapılan sayımda ülke nüfusunun 38 milyon civarında olduğu ilan edilmiştir. Bu nüfusun %40'ının şehirlerde, geri kalanının ise kırsal alanlarda yaşadığı tahmin edilmektedir. Ortalama yaşam süresi 57 sene olan Sudan nüfusunun %40'ı 15 yaşın altındaki çocuklardan oluşmaktadır. Sudan'ın başta gelen problemlerinden biri bu genç nüfusun işsizliği sorunudur.

Sudan nüfusunun en önemli özelliği etnik dini ve dilsel çeşitliliğe sahip olmasıdır. Ülkede pek çok etnik unsur barınmaktadır. Arap asıllı Müs-

² *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, C 13, s. 8035; Ahmet Kavas, *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 445. Bu inceleme Güney Sudan henüz ayrı bir ülke olarak sahneye çıkmadan önce kaleme alınmıştır. Referandumda bağımsızlık yönünde karar çıkmış olmasına karşın incelememizin kurgusu tadil edilmemiştir. Zira Sudan'da cereyan etmekte olan oyunun en önemli ayağı Güney'i ayırmaya yönelikti. Gelişmekte olan olayların daha iyi anlaşılması amacıyla bölünmeden önce kaleme alınmış olan incelememizde herhangi bir değişikliğe gidilmedi ve ortaya çıkan yeni durumlara dipnotlarda işaret edildi. Sudan Devletinden ayrılmış olan Güney Sudan yaklaşık olarak 8 milyon nüfusa sahip olup ülkenin beşte biri büyüklüğünde bir alanda yer almaktadır.

³ Kavas, *age*, s. 445.

lumanlar (%50), yerel dinlere mensup ya da Hıristiyan Dinkalar (%11,5), yerel dinlere mensup Bejalar (%6,5), Nubalar (%6), Nubiyeler (%5), Hausalar (%4), Azandeler (%2,7), Beriler (%2,5), Furlar (%2), Fulaniler (%1,5), Masalitler (%1,1), Takaliler (%0,9), Tamalar (%0,5) ve %0,5'ten daha az olan birçok etnik unsur bulunmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra ülke yönetimi sürekli olarak kuzeyli Arapların elinde olmuştur. Bu durum ülkede çeşitli sıkıntılara sebep olmuş ve güneyli Afrikalılarla kuzeyli Araplar arasında iç savaşların yaşanmasına sebep olmuştur. Güneyliler Hıristiyan veya yerel kabilevi dinlere mensupturlar. Ülke kaynaklarından ve yönetim imkânlarından kuzeyliler kadar yararlanamadıklarını düşünen Güneylilerin dini ve kültürel ayrılıkları da bu iç savaşlarda önemli bir etken olmuştur.

1956 yılında bağımsızlığını kazanan Sudan, bu etnik farklılıklar sebebiyle meydana gelen iç savaşlarda büyük ekonomik sıkıntılar yaşamış ve yönetim genellikle askeri vesayet altında kalmıştır. 1969 yılında General Cafer en-Numeyrî tarafından gerçekleştirilen askeri darbeden sonra 1972 yılında Güneylilerle bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmayla Güney Sudan nisbî bir otonomi kazanmıştır. Ancak 1976 yılında Sadık el-Mehdî tarafından bir darbe girişimi daha yaşanmış fakat başarılı olunamamıştır. Bu girişim sonucunda Numeyrî katı tedbirler almış ve Güneylilere karşı tutumunu da sertleştirmiştir. Numeyrî, bu dönemde Müslüman Kardeşler Teşkilatı ile yakın ilişkiler kurmuş ve o dönemlerde henüz bu teşkilattan ayrılmamış olan Hasan et-Turabi'yi başsavcılık görevine getirmiş ve Turabi'nin telkinleriyle 1983 yılında şer'i yönetime geçilmiştir. Bu durum Hıristiyan ve animist Güneylilerin tepkisini çekmiş ve Albay John Garang liderliğinde yeniden ayaklanmalara sebep olmuştur.⁴

Bu iç çatışmalar ülkeye ağır ekonomik maliyetler getirmiştir. Bunun yanı sıra 1984–85 yıllarında yaşanan kuraklık sebebiyle ülke ekonomisi iyice zora girmiş ve Numeyrî ordu tarafından görevden alınmıştır. Onun yerine uzun yıllar Başbakan konumunda olan Sadık el-Mehdî başkanlığa getirilmiştir. Ancak iç savaş ve kuraklığın olumsuz etkisi devam etmiş ve ülke tam bir ekonomik çıkmaza sürüklenmiştir. Mehdî'nin de ülkenin ağır sorunlarıyla baş edememesi üzerine o dönemde henüz Tuğgeneral olan Ömer el-Beşir yönetime el koyarak yeni bir hükümet oluşturmuştur. Ülkede şer'i düzeni sürdürme kararlılığı göstermesi üzerine başta komşuları Uganda, Eritre ve Etiyopya olmak üzere uluslararası destek almadan göreve baş-

⁴ Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 13, s. 8040.

layan el-Beşir'e fazla şans tanınmamasına karşın o başkanlığını günümüze kadar taşımayı başaramamıştır. 1991 körfez savaşında Irak'ın yanında yer alan, Mısır Lideri Mübarek'e yapılan suikasttan sorumlu tutulan el-Beşir ve kabinesi çeşitli uluslararası tepkilere, hatta tedbirlere maruz kalmıştır.

1983 yılında yeniden alevlenen Güney ayaklanmaları 1990'lı yıllar boyunca da devam etmiştir. Uluslararası baskı ve çabalar sonucunda çeşitli ara anlaşmalar yapılmışsa da barış bir türlü sağlanamamıştır. ABD'nin baskı kurması üzerine 2002 yılında kısmi bir ateşkes sağlanmış ve görüşmeler hız kazanmıştır. Nitekim oluşturulan uluslararası destek sonucunda 2005 yılı ocak ayında el-Beşir başkanlığındaki federal hükümet ile Güneyli isyancıların oluşturduğu Sudan Halk Kurtuluş Ordusu arasında Kuzey-Güney Barış Anlaşması yapılmış ve bu anlaşmayla Güneylilere 6 yıl sonra geleceklerini belirleme konusunda referanduma gitme hakkı verilmiştir. Bu barış anlaşmasıyla Güney Kuzey çatışmaları sona erdirilmiş ancak 2011 yılında yapılan referandumun ülkeyi nasıl bir maceraya sürükleyeceği tahmin edilememektedir.⁵ Zira bu kapsamlı barış anlaşmasıyla Kuzeylilerle Güneyliler arasındaki sorun tümüyle çözüme kavuşturulabilmiş değildir. Kuzey ile Güney sınırlarının tam ortasında bulunan zengin petrol yataklarının bulunduğu bölgede sınır anlaşmazlıkları çözüme kavuşturulamamıştır. Taraflar bu konuda anlaşamazlarsa sorunu Lahey Adalet Divanına götürmeyi kabul etmişlerse de iki tarafın da bu petrol bölgesinden vazgeçmelerinin mümkün olmayacağı varsayılmaktadır.⁶ Güney ile Kuzey arasında devam eden bu sorun her an bir savaş kıvılcımına dönüşebilme potansiyeline sahiptir.

Güneyliler aslında bu olasılığı gözardı etmeyen bir politika izlemektedirler. Bölgenin bazı eyaletlerini kapsayan bir gezimiz sırasında aslında gerçekte barışın sağlanmadığını, tarafların özellikle de Güneylilerin yıllarca süren iç savaş gerekçelerinin hâlâ geçerli olduğuna inandıklarını müşahade ettik. Bunu destekleyen hususlardan biri Güneylilerin barış anlaşmasına imza attıkları halde milislerine ait kampları hâlâ kapatmamalarıdır. Gezimizi tertip eden ve Güney Sudan Hükümeti nezdinde etkili biri olan

⁵ Ocak ayında yapılan referandumda %99 oranında bir çoğunlukla ayrılık kararı çıkmış ancak ihtilafli konulardaki anlaşmazlıklar bir çözüme kavuşturulamadığı için iki ülke arasındaki gerginlik her geçen gün artarak devam etmektedir.

⁶ Lahey Adalet Divanı, Kuzey ile Güney bölgelerinin sınır hattında yer alan ve ülkenin petrol yataklarının bulunduğu Abiyei şehrindeki 25 km²'lik alanın 15 km²'sinin Kuzeylilerin hâkimiyetindeki Sudan'a, 10 km²'lik bölümünün ise Sudan'dan ayrılarak ayrı bir devlet haline gelen Güney Sudan'a ait olduğuna karar vermiştir. Bu taksime göre bu bölgede çıkarılmakta olan petrolün %70'i Güney Sudan toprakları içinde kalmış bulunmaktadır.

şahsın anlattıklarına göre milislere ait kamplar halen devam etmektedir. Hatta bu şahıs babasının bile şu anda kamplarda yönetici olarak görev yapmakta olduğunu söyledi. Bu gezi sırasında edindiğimiz izlenim şu ki Güneyliler kendilerini yeterli hissettiklerinde savaşmak için her türlü hazırlığı yapıyorlar. 2008 yılında Somalili korsanlar tarafından kaçırılan bir gemide çıkan tankların Güney Sudan hükümetine ait olduğu anlaşılmıştı. Güney Hükümeti kendilerine düşen parayı bölgenin imarına harcayacağı yerde savaşa hazırlık için kullanıyor.

Oysa Güneylilerin elde ettikleri bu konum dünyada benzeri görülen bir durum değildir. Yapılan anlaşmayla adeta ülke içinde yeni bir ülke kurulmuştur. Her yerde kendilerine ait bayraklar dalgalanmaktadır. Arabaların plakası Sudan plaka sistemine bağlı değildir. Burası sanki başka bir ülkeymiş gibi plakalar İngilizce ve Latin harfleriyle ve “Yeni Sudan” ismiyle basılmıştır. Ülkenin resmi dili Arapça olmasına karşın hiç kimse Arapça yazıp çizmemekte, Arapça konuşmamaktadır. Okullarda eğitim İngilizce ve yerel dillerde verilmektedir. Arapça harflere veya Arapça yazılmış herhangi bir şeye rastlanmamaktadır. Hatta Güney hükümetinin Hartum’daki federal hükümetle yaptıkları yazışmalarda bile İngilizce kullanılmaktadır. Her şey buranın ayrı bir devlet olduğu izlenimini veriyor. Öyle ki kendi aralarında konuştuklarında mesela biri Hartum’dan gelmişse “Sudan’dan gelmiş” diyorlar. Yani zihinlerinde burası “Sudan” değil başka bir ülke olarak kurgulanmaktadır. Bu ziyaretten sonra bu ülkenin ileride kesin olarak bölüneceği kanaati öne çıkmaktadır. Ancak bu ayrılma nasıl olacak, kanlı mı, kansız mı, bilinmiyor! Petrol kuyularının iki bölgenin tam ortasında olması ve paylaşımında ihtilafa sebep olacağı kanaati ibreyi kanlı olmaktan yana kaydırıyor.

Sudan’da son derece karmaşık bir siyasi yapılanma söz konusudur. Ülke 25 eyalete bölünerek yönetilmektedir.⁷ Tüm eyaletlerde Eyalet valisinin yanısıra bir Eyalet Meclisi ve Eyalet Bakanlar Kurulu bulunmaktadır. Bu kabinelere atamalar önce Güney Kuzey anlaşması gözetilerek, sonra bölgesel dengeler göz önüne alınarak yapılmaktadır. Hartum’daki Federal hükümette de bu dengeler gözönüne alınmaktadır. Herhangi bir bölgeden güçlü bir direniş gösteren bir hareket zuhur ettiğinde lideri genellikle bu kabinelerde bir görevle taltif edilerek sisteme dâhil edilmekte ve bu yolla muhalefeti giderilmektedir. Darfur’da zuhur eden grupların pek çoğunun bu düşünce sonucu ortaya çıktığı kabul görmektedir.

⁷ Bu eyaletlerden 10’u Güney’de 15’i ise Kuzey’de bulunmaktadır.

Daha çok yerel etkinlik ve kabilevî yapılanmalara göre şekillendirilen bu eyaletler sistemi merkezi hükümet karşısı muhalefetin bölünerek zayıflatılmasını sağlıyorsa da her eyaletin, gelir dağılımında kendisine yeterli ölçüde pay verilmediğini düşünmesi gibi sorunlara da yol açmaktadır. Ayrıca bu eyalet yapılanmalarında kendilerine yeterli ölçüde temsil hakkı tanınmadığını düşünen kabileler çeşitli isyan hareketleri başlatabilmekte ve kabine dengelerini sarsabilmektedirler.

2005 yılında gerçekleşen Güney Kuzey anlaşmasıyla Güneyde kurulan hükümet, Güney bölgesi için federatif bir özellik taşımakta ve ülkede iki başlı bir yönetime sebebiyet vermektedir. Güneydeki eyaletlerin bu federatif özellikli Güney hükümetiyle, Hartum'daki ulusal federal hükümetle ilişkilerinde tam bir karmaşa söz konusudur. Eyaletlerin kendi aralarındaki ilişkilerde, federal hükümetle ilişkilerinde takındığı tavırlar zaman zaman bürokrasiyi hantallaştırmakta, yönetsel karar süreçlerini akamete uğratmaktadır. Ayrıca kabinede bu dengeler oluşturularak göreve getirilen bakan ve idarecilerin kendi gruplarının isteği doğrultusunda tavır takınmaları da karar mekanizmalarını bazen işlemez hale getirmektedir.

Sudan'ın büyük bir bölümü düz araziden oluşmaktadır. Bu arazinin %50'si tarıma uygun arazidir. 17 milyon hektar ekilebilir bir toprağa sahip olan Sudan'ın, tüm dünyada baş göstermekte olan gıda yetersizliği göz önüne alındığında son derece önemli bir konuma sahip olacağı anlaşılmaktadır. Zira bu miktarda bir arazi uygun tekniklerle ekilip biçilebilirse elde edilecek ürünün tüm Afrika'ya yetecek miktarda olabileceği ifade edilmektedir.

Ciddi miktarlarda hidrokarbon rezervi olan Sudan'ın, son yıllarda tespit edilen petrol ve doğalgaz yataklarıyla da dünya enerji piyasasında önümüzdeki yıllarda önemli bir aktör olacağı varsayılmaktadır. Ancak keşfedilen bu yeraltı kaynakları bir yandan da ülkenin başını adeta belaya sokan bir özellik arzelmeye başlamıştır. Siyasal rejiminden dolayı uyguladığı ekonomik ambargo sonucu ülkeye girmeyen Amerika ve Batılı ülkeler ortaya çıkan bu önemli rezervleri Çin ve diğer Asyalı ülkelere kaptırmış bulunmaktadırlar. Uluslararası siyasette önemli bir aktör ve BM Güvenlik Konseyinin daimi üyesi olan Çin, Sudan'a verdiği destekle ülkeyi adeta kendine mahkûm hale getirmiştir. Sudan'ın dış ticaretinde en büyük hacme sahip ülke Çin'dir. Bu durum Batılı ülkeleri adeta içten içe kızdırmakta ve ülke, devlerin gizli nüfuz mücadeleleri alanına dönüşmüş bulunmaktadır. Batılılar Sudan'ın güneyinde yaşayan Hristiyan ve Animist halkla zaten dinsel bir yakınlık ve etkileşime sahiptir. Bunun yanısıra Kuzeyli

Müslümanların hâkimiyetindeki Sudan'ın Batı'dan iyice uzaklaştığını ve Çin başta olmak üzere Asyalı ülkelerle geri dönülemez bir ilişkiye girdiğini bildiğinden tek çare olarak Güney'i ayrı bir devlet olarak ayırarak bu yolla enerji kaynakları yönünden zengin olan bölgede hâkimiyet kurmak istemektedir. Bu istek, aslında pek çok amacı aynı anda gerçekleştirme potansiyeline de sahiptir. Zira bunun sağlanması halinde hem bölgede önemli bir hale gelmiş bulunan İslamcı hükümet zayıflatılarak etkisi en aza indirilecek, böylece bölgede kendilerine bağlı kalmaktan başka çaresi olmayan bir Hristiyan devlet kurulmuş olacak, hem de bu yolla büyük bölümü Güney sınırları içinde bulunan petrol yatakları üzerindeki kontrol sağlanmış olacaktır. Nitekim Fransız şirketler başta olmak üzere Batılı bazı petrol şirketlerinin Güneylilerle imtiyaz sözleşmeleri imzaladıkları zaman zaman basına yansımaktadır. Almanya'nın Güneyden Kenya limanına giden bir hat inşasında bulunduğu da bilinen bir husustur. Dolayısıyla ülkenin bölünmesi ve bu yolla etkisizleştirilmesi Batı'nın ve Amerika'nın çıkarlarıyla birebir örtüşmektedir.

Afrika'nın göbeğinde yer alan Sudan ayrıca son derece önemli jeopolitik bir konuma sahiptir. Oldukça geniş arazisiyle kuzey Afrika ile güney Afrika arasında bir köprü konumunda olan Sudan, Arap ve Afrika medeniyetlerinin de kavşak noktası konumundadır. Kızıldeniz'e olan kıyısıyla ise iç kesimlerin deniz ulaşımını elinde bulundurmaktadır. Bunun yanı sıra devasa tarım arazisi ve 40 milyon civarındaki nüfusuyla giderek daralmış olan dünya ticaretinin iştahını kabartmaya yetecek bir dış ticaret potansiyeline sahiptir. Tüm bu özellikleriyle Sudan global aktörlerin asla vazgeçemeyeceği bir cazibeye sahiptir.

3. Darfur Sorunu

2005 yılında Kuzey Güney barış anlaşması yapıldığında herkes Sudan'ın rahat bir nefes alacağını, yeni bulunan ve ihracına başlanan petrolden elde edilecek gelirlerle ülkenin hızlı bir ekonomik gelişme yakalayacağını ümit etmişti. Zira ülkenin tüm kaynakları 20 yılı aşkın bir süredir sürmekte olan bu iç savaşa harcanıyordu ve yönetim ülkenin diğer problemlerine zaman ayıramıyordu. Bu anlaşmayla ülkede sürdürülmekte olan seferberlik halinin sona ereceği ve barışın sağlanacağı hayalleri kurulmuştu, ancak bu hayaller boşa çıktı. Zira bu anlaşma başka sorunların doğmasına yol açacaktı. Çünkü bu problemin ulusal ve uluslararası özellikte başka boyutları da vardı. Gerek ulusal ve gerekse uluslararası etkenlerle bu defa ülkenin batısında yer alan Darfur'da olaylar patlak verdi.

Darfur, Arapçada ‘Fur diyarı’ anlamına gelmektedir. Fur kabilesi bölgenin en büyük ve yerli kabilelerinden biri olup Darfur nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktadır.⁸ Sudan’ın batısında yer alan Darfur 508.684 km² yüzölçüme sahiptir.⁹ 6 milyon civarında nüfusu olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰ 1994 yılında idari olarak üç ayrı bölgeye (Batı, Kuzey ve Güney Darfur) ayrılmış olan Darfur’da nüfusun tamamına yakını Sünnî Müslümanlardan oluşmaktadır.¹¹

Bölge halkının Osmanlı İmparatorluğu ile çok güçlü tarihsel bağları olmuştur. 19. Yüzyılın son döneminde Mısır aracılığıyla Sudan Vilayetine eklenerek Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası¹² haline gelen Darfur, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı’nın yanında yer almış ve İngilizlere karşı Osmanlı İmparatorluğuna maddi destekte bulunmuştur.¹³ Osmanlı İmparatorluğunun bölgeyi terk etmesinden sonra bağımsız kalan Darfur’un son sultanı Ali Dinar’ın liderliğinde İngilizler ile yaptıkları savaşı kaybeden Darfur Prensiğinin bağımsızlığı İngilizler tarafından kaldırılmış ve 1917 yılında Sudan’a bağlanmıştır.¹⁴ Sömürgeci güçlerin yönetimi altında farklı kabilelerin iskânına sahne olan ve demografik bir dönüşüm sürecine giren bölge, önceki tarihlerdekinden daha yoğun bir kabile savaşları dönemine girmiştir.

Bölge bu kabilevî yapısından kaynaklanan sebeplerle sürekli göç hareketlerinin yaşanmasına sahne olmuştur. Geniş bir alana yayılmış bulunan kabile bireyleri kuraklık vb. sebeplerden dolayı sıkıntıya girdikleri dönemlerde diğer bölgelerde bulunan akrabalarının yanına göç etmeyi bir çare olarak görmüşlerdir. Komşu ülke olan Çad’ın şu andaki devlet başkanı Darfur kabilelerinden olan Zagave kabilesine mensuptur. Zagave kabilesi Çad ve Darfur’da yaşayanlar olmak üzere ikiye ayrılmış bulunmaktadır. Son yıllarda Çad’da yaşanan sıkıntılar sebebiyle 200.000 civarında göçmenin sınırı aşarak Çad’a geçtikleri ifade edilmektedir.¹⁵ Bunun tersi de

⁸ Şemsu’l-Hedy İbrahim İdris, *Darfur el-Muameretu’l-Kubra*, 1. Baskı 2006, s.15.

⁹ “Darfür”, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, İstanbul,1993, s. 490.

¹⁰ Emir Ferec Yusuf, *El-Mahkemetu’l-Cinaiyye ed-Devliyye*, Daru’l- Matbuatu’l-Camiyye, İskenderiye 2009, s. 71.

¹¹ Şemsu’l-Hedy İbrahim İdris, *Darfur el-Muameretu’l-Kubra*, s.13; Emir Ferec Yusuf, *El-Mehkemetu’l-Cinaiyye ed-Devliyye*, s. 53.

¹² Dr. Zeki el-Buhayrı, *Muşkiletu Darfur*, el-Heyetu’l-Misriyye el-Amme li’l-Kitab, Kahire, 2010, s. 20.

¹³ Şemsu’l-Hedy İbrahim İdris, *age*, s. 20.

¹⁴ Kavas, *age*, s. 448 vd.

¹⁵ Emir Ferec Yusuf, *El-Mahkemetu’l-Cinaiyye ed-Devliyye*, s. 8.

söz konusudur. Pek çok kişinin yaşanan olaylardan kaçarak komşu ülkelere sığındığı bilinmektedir. Bu yaşanan olaylar Sudan'ın komşu ülkelerle ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Bu sınır hareketleri ve sınır anlaşmazlıkları Çad ve Sudan arasında önemli bir sorun olarak durmaktadır.

Darfur'da kabilevi bağlar ve ilişkiler günlük yaşamın olduğu kadar siyasal yaşamın da en temel unsurlarıdır. 1956 yılında bağımsızlığını elde etmesinden sonra başa gelen zayıf Sudan hükümetleri, ülkenin sahip olduğu devasa toprakları ve ülke sınırlarını korumak için yerel kabileleri kullanmıştır. Hükümetlerle işbirliği yapan kabileler bu işbirliklerinin sonucunda elde ettikleri imtiyazlarla hükümete bağlı kalmıştır. Hükümete genellikle bağlı kalan bu kabilelerin en önemlileri; Te'ayişe, Hebbaniye, Beni Hülbe, Ruzeygat, Mesîriye ve Ma'alya'dır.

Hükümetlerle ilişkilerinde sıkıntı yaşayan ve muhalif kalan Afrika yerlisi kabileler ise; Fur, Zagave, Messalit, el-Berti, el-Tama, el-Burhag ve Gulate kabileleridir.¹⁶ Bu kabileler sınırların tayininden sonra bölünmüş, mensuplarının bir kısmı komşu ülkeler Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nde yaşamak durumunda kalmışlardır. Bu durum sınır boylarında oldukça karmaşık ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur.

Ekonomik kaynaklar yönünden fakir, geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayalı olan Darfur bölgesinde toprakların bölüşümü, meraların kullanımı, suların paylaşımı gibi konularda sürekli gerginlikler yaşanmış ve güçlü olan kabilevi bağlar yüzünden daima büyük çatışmaların doğmasına zemin hazırlayabilecek bir potansiyel söz konusu olmuştur.

Bölgede yaşam süren Arap kökenli kabilelerin çoğunluğu göçmendir. Bu kabileler, kurak mevsimlerin başlamasıyla hayvanlarını otlatıp sulayabilecekleri bölgelere göç etmektedirler. Bu göçler sırasında arazilerin kullanımı konusunda zaman zaman ihtilaflar ve çatışmalar yaşanmaktadır. Geçmişte yaşanan bu tür ihtilaflar ve çatışmalar daha çok kabile meclislerinin veya şeyhlerinin bulunduğu önerilerle çözüme kavuşturulmuş ve kabilevi bir çatışmaya dönüşmeden engellenmiştir.

Tüm bu risklerine rağmen Darfur'da hüküm süren bu aşiret geleneği, bu devasa arazilerin korunması amacıyla devlet tarafından korunmaya ça-

¹⁶ Biz burada aktif olarak merkezi hükümetin yanında yer alan veya muhalif kalan kabilelere işaret etmek istedik. Bölgede başka kabileler de bulunmaktadır. Bu konuda bilgi için bkz. Dr. Zeki el-Buhayrî, *Müşkületü Darfur* s. 29 vd; *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 490.

lıılmakta ve kabilelerin hiyerarşik yapılanmalarına müdahalelerle iktidar yanlısı şahsiyetler başa getirilmeye çalışılmaktadır. Muhalif kabilelerin önemli bir kırgınlık sebebi de bu müdahaleci tavır olmuştur. İdarenin içinde bulunduğu bu zafiyet ister istemez bölgede silahlı kabile geleneğinin sürmesinde etkili olmaktadır. Düzenli orduyla bu geniş arazi ve sınırları korumakta aciz kalan iktidar, asayişini sağlamak amacıyla kabileleri kullanmaya devam etmektedir. Hatta Kuzey Güney barış anlaşması imzalanmadan önce Güney’de isyan başlatan ayrılıkçı lider John Garang liderliğindeki milislerin Darfur bölgesine sızmalarını önlemek için Arap kabileleri bizzat silahlandırarak araziye sürmüştür. Bu durum bölgede hükümet yan- daşı ve karşıtı kabileler şeklinde bir ayrışmaya zemin hazırlamıştır.

Darfur sorununun görünen sebebi, bu kabileler arasında yaşanan gerilimin¹⁷ dışarıdan yapılan kışkırtmalarla hükümete yöneltmiş olmasıdır. Afrika asıllı kabileler, kendilerini bu bölgenin sahibi olarak görmekte ve kendileri de Müslüman oldukları halde Arap asıllı Kuzeylilerin elinde bulunan merkezi hükümetin, sonradan bölgeye göç eden Arap asıllı kabileleri kendilerine tercih ettiğini düşünmektedir. Güneylilerin verdikleri silahlı mücadele sonunda elde ettikleri barış anlaşmasıyla kendilerine ait bir hükümet kurmaları, ülke kaynaklarının paylaşımı hususunda federal hükümete ortak olmaları, Darfur’luların da aynı taleplerle hükümetin karşısına çıkmalarına ve bu amaçla isyan başlatmalarına sebep olmuştur.

2003 yılında Kuzey Darfur eyaletinin başkentine saldıran silahlı milisler havaalanını tahrip etmiş milyonlarca dolar zarar vermişlerdir. Bu olayların akabinde hükümet sert tedbirler almış ve her geçen gün şiddet ortamını giderek kızışmaya başlamıştır. Zamanla farklı bazı grupların da farklı bölgelerde silaha sarılmaları olayları önlenemez bir hale getirmiş ve sorun uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Ülkenin yıpratılmasını hedef edinen güçler bu olaylarda yaşanan dramı kat kat abartarak Sudan hükümetinin uluslararası arenada sıkıştırılmasını hedeflemektedirler. Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısının el-Beşir’i ve bazı önemli hükümet üyelerini insanlık suçu işleme töhmetiyle tutuklama talebinde bulunması bu çerçevede

¹⁷ Biz bu gerilimin temelde otlak araziler ve su kaynakları konusundaki ihtilaflardan ve Afrikalılık Araplık temelli asabiyetten kaynaklandığını ifade ettik. Temel nokta bu olmakla birlikte bu durumun tali sebepleri de elbette bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bunu detaylandırarak vermektedirler. Sözgelimi Darfur sorununun sebeplerini incelemeyi amaçlayan Mısırlı araştırmacı Dr. Zeki El-Buhayrı *Muşkiletü Darfur* isimli çalışmasında bu sebepleri şöyle sıralamaktadır: 1) İktisadi sebepler. 2) Arazi mülkiyeti sorunu. 3) Yerel yönetimlerin kaldırılması. 4) Tarımla uğraşan kabilelerin hayvancılık yapan kabilelerle düştüğü ihtilaflar. 5) Sınırların belirsizliği ve bölgede silahların yayılması. 6) Eğitim politikaları ve işsizlik. 7) Bölgenin dışlanması ve ulaşım zorluğu. 8) Federal Hükümetin sorunu görmezden gelmesi. Bkz. *Muşkiletü Darfur*, s. 87 vd.

değerlendirilmektedir. Çünkü bu talep, bölgedeki istikrarsızlığı daha da körükleyen bir etki yaratmış bulunmaktadır.¹⁸

Sorunun giderek tüm dünyada yankı bulması üzerine BM Güvenlik Konseyi, 31 Temmuz 2007 tarihinde aldığı 1769 sayılı kararla BM ve Afrika Birliği ortak görev gücünün (UNAMID) Darfur'a gönderilmesini kabul etmiştir. UNAMID yıllık 1,6 milyar dolarlık bir bütçe ve 19.555 askeri personel, 6.432 polis gücünün yanı sıra sivil personeli de öngörmesine rağmen, bu konuda yeterli ilerleme sağlanamamıştır. Bizzat bu misyonda görevli yetkililerden aldığımız bilgilere göre bu güç gerek ikili yapılanması ve personel niteliğinden ve yetersizliğinden kaynaklanan ve gerekse mali ve idari konulardan kaynaklanan sıkıntılardan dolayı bölgede etkin bir görev ifa edememekte ve şiddet ortamının giderilmesinde fazla etkin bir rol üstlenememektedir. Misyon içerisinde Afrika ve BM mensubiyeti büyük bir ayrışmaya sebep olmakta ve bu da bu gücün etkinliğini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca Sudan hükümetinin bu gücü baştan beri hoş karşılamadığı bilindiği gibi bölge insanının da bu güce son derece soğuk davrandığı müşahede edilmektedir. Tüm bu hususlar bu gücün şiddeti durdurma, asayişi sağlama umutlarını yok etmektedir.

Bölgede şu anda sürmekte olan olaylar, resmi hükümet güçleri ile isyancı gruplar arasında, hükümet yanlısı Cancevidlerle Afrika asıllı halk arasında ve Cancevidlerle silahlı gruplar arasında olmak üzere üç ayrı ekseninde sürmektedir.

Ülke, uzun yıllar yaşanan iç savaş sonucunda bitap düşmüş ve hemen hiç bir hizmet sunulamamıştır. Darfur bu durumdan en çok etkilenen bölgelerin başında gelmektedir. Aslında çok verimli arazilere sahip olmakla birlikte bahsedilen sorunlar sebebiyle bölgede huzur ve istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Ülke kaynaklarının adil dağıtılmadığını, Darfur'un kasıtlı olarak ihmal edildiğini, Güney'in yürüttüğü mücadeleyle bu gelirden pay almaya başladığını düşünen Darfurlular da bu amaçla isyana yönelmiş ve devreye giren dış müdahale ve kışkırtmalarla sorun giderek büyümüş ve bir drama dönüşmüştür. Daha önce Güneylilerin bölgeye sızmalarını engellemek için Arap asıllı bazı kabile bireylerini silahlandıran federal hükümet, isyanları bastırmak için bir yandan Cancevid milislerini güçlendirerek harekete geçirmiş bir yandan da silahlı kuvvetleriyle isyanları sert bir şekilde bastırmaya çalışmıştır.

¹⁸ Bu konuda bilgi için bkz. Numan Hazar, *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye – Afrika İlişkileri*, USAK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2011, s. 103–107.

Sorunun giderek büyümesinde Cancevidler en büyük sorumluluğa sahiptir. Cancevidler hükümet yanlısı Arap kabilelerden seçilen savaşçılar demektir. Çoğunlukla göçmen kabilelerden seçilen Cancevidler hâlihazırda güvenliği sağlamaktan ziyade kendi kabilelerinin çıkarları doğrultusunda hareket etmektedirler. Daha çok etnik ayrılıklardan dolayı diğer kabile mensuplarına saldırdıkları düşünülse de aslında sergiledikleri bu tavrın gerçek sebebi otlak arazilerin ve su kaynaklarının giderek büyük bir sorun haline gelmesidir. Cancevidler giderek azalan bu kaynakların kullanımı konusunda başgösteren anlaşmazlıklarda kendi kabilelerinden yana tavır koymakta ve sahip oldukları silahlı güçle diğer kabile mensuplarını yıldırmaktadırlar. Bu husus büyük bir tepkiyle karşılanmakta ve bu tepki haliyle hükümete yönlendirilmektedir. Türkiye'nin doğusunda denenmekte olan 'korucu' sistemiyle benzerlik arz eden Cancevidler konusu Sudan'ın uluslararası arenada sıkıştırılmasının da en güçlü argümanı haline gelmiş bulunmaktadır. Zira Cancevidler elde ettikleri bu konumlarını genellikle istismar etmekte ve yasa dışı yollara tevessül ederek silahı kendi şahsi çıkarları için kullanmaktadırlar. Federal hükümet aslında Cancevidler konusunda tam bir çıkmaza girmiş bulunmaktadır. Bölgedeki silahlı gruplarla mücadelede yetersiz kalan güvenlik güçleri, Cancevidler üzerinden hakiyet sağlamaya çalışmaktadırlar. İşte Cancevidlerin bu şekilde kontrol dışı davranarak istenmeyen olaylara bulaşması merkezi hükümeti tüm platformlarda zor duruma sokmaktadır. Zira Cancevidler yasal bir statüye sahip olmadıkları için hükümet onları savunmayı da göze alamamaktadır. Aksine artan baskılar üzerine Cancevidlerin kendi başlarına inisiyatif aldıklarını, hükümetle bir ilgilerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Ancak bu açıklamalar inandırıcı olmaktan çok uzak bulunmaktadır.

Sorunun her geçen gün büyümesinde önemli bir etken de bölgede sürmekte olan bu istikrarsız ortamın çeşitli çıkar amaçlı eylem ve ilişkilere zemin oluşturmaya başlamasıdır. Silahlı gruplar bu ortamı fırsat bilerek çeşitli gasp ve soygun hareketlerine girişmekte; sahip oldukları silahlı gücü haksız kazançlar elde etmek için kullanmaktadırlar. 2004 yılında Sudan Kurtuluş Hareketine katılan ve 20 ay fiilen bu hareket içerisinde görev alan Dr. Zünnun et-Ticanî, bu hareketin çocukları kullanmakta, ticari faaliyetlere el koymakta tereddüt etmediğini, 500 civarında tıra el koyduğunu söylemektedir.¹⁹

¹⁹ Zünnun et-Ticanî, kendisi bu konuda *Darfur Devrim ve Soykırım Gerçeği* adlı bir kitabında önemli bilgiler verdiğini ifade etmektedir. Ancak kitabına ulaşamadım.

Sudan Kurtuluş Hareketinin bölgede çeşitli gasp ve kaçakçılık olayına karıştığı genel kabul gören bir husustur. Nitekim 27 Eylül 2008 tarihinde Mısır'da fidye almak amacıyla Alman turistleri kaçıran grubun lideri Bahit ve yanındakilerin Darfur bölgesinden oldukları ve Bahit'in bu harekette yönetim kadrosunda bulunduğu anlaşılmıştır.

Bölgede baş gösteren bu istikrarsız ve güvensiz ortamdan kaçan halk büyük şehir merkezlerine sığınmış ve kurulan kamplarda son derece zor şartlarda yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır. Hâlihazırda bu kamplarda 500.000 civarında mülteci ve sığınmacının yaşamakta olduğu yetkililer tarafından ifade edilmektedir.

Darfur'da silahlı çatışmaların başladığı 2003 yılından bu yana 1078 köyün yakıldığı ve bu yüzden terk edildiği, 12.248 kişinin öldüğü, 1.290.000 kişinin yerlerinden göç etmek zorunda kaldığı Sudanlı yetkililer tarafından ifade edilmektedir.

Darfur sorunuyla ilgili verilen rakamlar genellikle tahmini hesaplamalara dayanmaktadır. Zira göçebe hayatı, coğrafyası, yaşanan kabilevî bölünmeleriyle bölgede gerçek rakamları tespit edebilecek sağlıklı bir istatistik yapma imkânı bulunmamaktadır. Hükümetin bölgede yapmaya çalıştığı nüfus sayımının bile sağlıklı verilerden ziyade zaman zaman tahmini verilere dayandığı kabul gören bir husustur. Kamplarda yaşamakta olan insanların sayısı dışındaki rakamlar genellikle manipülasyon amaçlı verilmekte ve bu yolla istenen baskılar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Özellikle Batılı kaynakların zikrettiği rakamların oldukça abartılı olduğu ve mevcut iktidarı baskı altına almak için manipüle edildiği kabul gören bir husustur.²⁰ Bölgeye gerçekleştirdiğimiz bir ziyaret sırasında bizzat bölgede yaşayanlardan, hatta hükümet karşıtlarından edindiğimiz bilgilere göre bu sayılar çok abartılı olup gerçeği yansıtmamaktadır. Bölgede bir dram yaşanmakta olduğu herkes tarafından kabul edilmekle birlikte bu sayıların gerçekleri yansıtmadığı konusunda da bir fikir birliği bulunmaktadır.

Güney isyanı daha çok ayrılıkçı ve bölücü bir özelliğe sahipti. Zira Güney ile Kuzey arasında kültürel ve dini ayrılık oldukça bariz bir şekilde mülhaza edilmektedir. Ancak Darfur olayları tümüyle adil dağıtılmadığına inanılan ülke kaynaklarının eşit şekilde pay edilmesini önceleyen bir özelliğe sahiptir. Zira Darfur halkının dini veya kültürel olarak mevcut iktidarla veya Kuzeylilerle bir farklılıkları bulunmamaktadır. Bölgedeki

²⁰ Bkz. Hazar, *age*.

Afrika asıllı kabileler bile Arap kültürünü çok eskiden beri benimsemiş ve herhangi bir ayrılıkçı talebe sahip değildirler. Bölge halkı dini anlayış bakımından Kuzeylilere göre daha radikal sayılabilecek bir eğilime sahiptir. Bu yüzden Darfur'da yaşanmakta olan olayların temelde dini veya etnik bir sebebe dayanmadığı söylenebilir. Bölgeye düzenlediğimiz seyahat sırasında yaptığımız görüşmelerde de bu izlenimi edindik. Zaten bu husus hemen herkes tarafından da kabul edilmektedir.²¹ Bölgede dini söylemi ön plana çıkararak ulusal partilerin özellikle Sadık el-Mehdî başkanlığındaki Ümmet Partisi ile Hasan et-Turabî'nin başkanlığındaki Halkçı Kongre Partisi'nin bu bölgede önemli bir desteğe sahip olduğu bilinmektedir. Hatta biraz sonra işaret edileceği gibi bölgede silahlı mücadele vermekte olan grupların bir bölümü İslamcı gelenekten gelmekte ve zamanla farklı söylemlere kaymış bulunmaktadır.

Darfur'da hükümete karşı çıkan üç büyük grup bulunmaktadır. Bu grupların karşı çıkış argümanları şöyle özetlenebilir:

3.1. Adalet ve Eşitlik Hareketi

Bu hareketin lideri, Zegava kabilesine mensup Halil İbrahim isimli bir doktordur. Halil İbrahim Londra'da ikamet etmektedir. Hareketin askeri operasyonlarını, eski subaylardan Ticani Salim Derru yönetmektedir. Geçmişte Hasan Turabi ve Ömer el-Beşir ile aynı hareket içinde yer alan Halil İbrahim, 1989 yılından sonra ülkede yeşeren İslamlaşma süreci boyunca Sudan'da iktidarda bulunan Milli Kongre Partisi'nin üyeliğini yapmış ve Darfur Eyaleti Sağlık Bakanlığı görevini yürütmüştür. Zaman içerisinde etnik yaklaşımlar ve idari konularda hükümetle ayrı düşmüş ve 2003 yılı Mart ayında Milli Kongre Partisinden ayrılarak bu hareketi kurduğunu ilan etmiştir. Halil İbrahim ilk bildirisini Londra'dan İngilizce olarak yayımlamıştır. Söylemlerinde İslami geçmişinden kurtulmaya çalıştığı izlenimi veren Halil İbrahim son dönemlerde seküler eğilime yönelmeye başlamıştır. Hareket, tamamen bölgesel ve etnik bir söyleme sahiptir. Darfur olayları başladığında Londra'da bir açıklama yapan İbrahim, Sudan'da bugüne kadar görev yapan 12 devlet başkanının tümünün Kuzeyleli olduğunu ha-

²¹ Söz gelimi Sudanda eğitim faaliyetlerinde bulunan önemli üniversitelerden biri olan ve adını Sudan'dan ayrılan Güney Sudan'ın başkenti Cuba'dan alan Cuba Üniversitesi'ne bağlı Barış ve Kalkınma Araştırmaları Merkezi'nin 2003 yılında düzenlediği panele sunulan bildirisinin tümünün bulunduğu ortak nokta Darfur çatışmalarının temelde ekonomik sebeplere dayandığı hususudur. Ortaya çıkan bu görüş birliğine binaen panele sunulan bildiriler *Darfur'da Barışın Anahtarı Kalkınmadır* ismiyle kitaplaştırılmıştır. Darfur sorununu çeşitli yönleriyle ele alan makalelerden ve istatistiklerden oluşan bu kitap 2003 yılında Hartum'da basılmıştır.

tırlatarak, Güneylilere ve Darfurlulara imkân vermeyen mevcut yapının, oligarşik anlayışın en büyük göstergesi olduğunu savunmuştur.²²

Halil İbrahim'in İngiltere'de yaşaması ve bildirimlerini bu ülkeden yayınlaması, bu hareketin dışarıdan kontrollü olduğu yönündeki iddiaları beslemektedir.

3.2. Sudan Kurtuluş Ordusu

Bölgedeki çatışmalara en yoğun katılan örgüt Sudan Kurtuluş Ordusudur. Sudan Özgürlük Cephesi adlı grubun silahlı kanadı olan Sudan Kurtuluş Ordusu'nun lideri Sudanlı bir avukat olan Abdulvahid Muhammed Nur'dur. Fur kabilesine mensup olan Abdulvahid Nur Fransa'da ikamet etmektedir. Cephedeki komutanlarının bazıları daha önce Sudan ve Çad ordularında komutanlık yapmış ve bunlar arasında kurmay subaylar da bulunmaktadır. Hareket bildirimlerinde daha çok bölgenin geri bırakıldığını, ihmal edildiğini ve ikinci sınıf muameleye tabi tutulduğunu vurgulamakta ve bölge için genişletilmiş özerklik hakkı talep etmektedir. Sudan'daki idari yapının İslami yöneliş yerine, seküler bir tarzda yeniden yapılandırılmasını istemektedir. Merkezi hükümetin, ırkçı ve ayrımcı bir siyaset güttüğünü; bu siyasetin bölge halkına silahlı seçenek dışında bir seçenek bırakmadığını savunmaktadır.²³ Bu hareket de temel fikir olarak etnik ve kabilevi bir ideolojiye sahiptir. Batılı ülkelerle İsrail ve Güney Sudan'daki ayrılıkçı hareketle irtibat halinde bulunmaktadır.

3.3. Federal İttifak Partisi

Bu hareketin lideri Ahmed İbrahim Dureyc de Fur kabilesine mensup olup halen Londra'da yaşamaktadır. Bu hareket dini söylemden tamamen uzak, bölgesel ve etnik kaygıları öne çıkaran bir muhalefet yürütmekte ve çatışmalarda fazla bir etkisi bulunmamaktadır.²⁴

Bu büyük grupların yanı sıra Amerika tarafından desteklendiği söylenen Etiyopya veya Adisababa grubu ile Libya tarafından desteklendiği için Tripoli Grubu olarak isimlendirilen grup gibi küçük çaplı pek çok grup bulunmaktadır. Ancak bunların sorunu derinleştirme kapasitesi fazla değildir.

Ayrıca bölgedeki etkili gruplardan biri olan Minni Arko Minavi önderliğindeki grupla federal hükümet arasında 2006 yılında bir anlaşma yapıl-

²² Bu hareket hakkında geniş bilgi için bkz. Dr. Zeki el-Buhayrî, *Muşkiletu Darfur* s. 128–130.

²³ Zeki el-Buhayrî, *age*, s. 127–128.

²⁴ Zeki el-Buhayrî, *age*, s. 130–131.

mış ve lideri Minnavi Cumhurbaşkanlığı Başyardımcılığı'na getirilmiştir. Bu grup anlaşmayı imzaladığı için bu inceleme kaleme alındığında onu isyancı gruplar arasında zikretmemiştik. Ne yazık ki bu grup da referandum sürecinde Ömer el-Beşir'le ayrılığa düşerek silaha sarılmış ve hâlihazırda bölgede silahlı mücadele vermekte olan gruplar arasındaki yerini almış bulunmaktadır. Minnavi de esas olarak bölgenin geri kalmışlığını dile getirmekte ve ihmale isyan etmektedir.

3.4. Diğer Ulusal Partilerin Tutumu

Darfur sorununun iç sebepleri bağlamında işaret edilmesi gereken diğer bir husus ise ulusal düzeyde politika yapmakta olan siyasi yapıların iç politik mücadelelerde takındığı tavidir. Bu partilerden bazıları devlet başkanı el-Beşir'in bu koltuğu zorla gasp ettiğini ve iktidarı sadece kendi yandaşları arasında pay ettiğini savunarak millî meselelerde bile hükümeti ve Başkan el-Beşir'i yıpratma faaliyetleri yürütmekte; bunun için gerektiğinde dış güçlerden bile destek almakta bir sakınca görmemektedir. Bu partiler el-Beşir hükümetini yıpratmak için Darfur sorununu kaşımakta ve bu yolla siyasi desteklerini artırmaya çalışmaktadırlar.

Ömer el-Beşir hükümeti Darfur olaylarında Turabi ve hareketinin etkisinin bulunduğunu savunmaktadır. Ancak Turabi ve yardımcıları Darfur halkının taleplerini haklı bulmakla birlikte bölgedeki silahlı olayları tasvip etmediklerini defalarca ifade etmiş bulunmaktadırlar. Turabi ve partisinin söz konusu olaylardaki rolü, kışkırtıcılıktan ziyade, bu olayları iç politik bir kazanıma dönüştürme çabası olarak değerlendirilmektedir. Zira bir kaç yıl önce hükümet ortağı oldukları dönemde uygulanan Darfur politikaları bu günden fazla bir farklılık arzetmiyordu. Turabi'nin bu dönemde Darfurlu kabileler tarafında görünmesi, tamamen, yollarını ayırdığı Ömer el-Beşir hükümetine yönelik siyasal yıpratma ve propaganda çalışmaları ile açıklanabilir. Adalet ve Eşitlik Hareketi ile bağları bulunan Turabi ve ekibi, bu bağlantıyı inkar etmemekte ancak silahlı mücadeleye dâhil olmadığını özellikle vurgulamaktadır.

Daha önce el-Beşir'le birlikte aynı hareket içinde yer almış olan Turabi geçmişte, el-Beşir'in devlet başkanı olarak görev yaptığı dönemde Parlamento Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Daha sonra bu görevden alınan Turabi yeni bir parti kurarak mücadeleye başlamış ve ülke problemleriyle ilgili el-Beşir'in önerdiği hemen tüm önerileri baştan reddetmektedir. Özellikle son yıllarda Batıyla ilişkilere önem vermeye başlayan Turabî, ülkenin Batıyla iyi geçinmesini, Birleşmiş Milletler Teşkilatıyla

daha sıkı ilişki kurmasını, uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmasını önermektedir. Özellikle Uluslararası Ceza Mahkemesinin el-Beşir hakkındaki iddialarına göndermeler içeren bu söylemin el-Beşir'i ne kadar zor durumda bırakacak söylemler olduğu aşikârdır. Turabi'nin bu tavrının ülke problemleri konusunda el-Beşir'den temelden ayrı düşünmekten ziyade el-Beşir iktidarını zayıflatma, halk nezdinde itibar kaybetmesini sağlama ya yönelik politik bir tavır olduğu varsayılmaktadır.

Yine aynı şekilde Güney Sudan'daki ayrılıkçı hareketi Sudan Halk Kurtuluş Ordusu ile yukarıdaki hareketlerin hemen tümü arasında belli oranda bir irtibat ve farklı düzeylerde işbirliği olduğu biliniyor. Merkezi hükümetin zayıflatılması konusunda işbirliği yapan tüm bu gruplar, farklı gündemleri olmakla birlikte bu ortak hedefte buluşabilmişlerdir.

Görüldüğü gibi Darfur'da isyan hareketlerine kalkışan grupların ve bunlara destek verenlerin önemli bir kısmı İslami akımlardan ayrılma gruplarıdır. Bunların kimi etnik, kimi fikri, kimi ise bölgesel gerekçelerle kendilerini farklı çizgilerde görmektedir. Sudan'daki İslami hareketin terkibinden ve sosyal tabanından kaynaklanan bu sorunlar, başlardaki İslam kardeşliği vurgusunun zaman içinde zayıflayarak yerini etnik, kabilevi ve bölgesel bağlara bırakmasından doğmuştur. Buradan çıkararak, Darfur sorununun temelde dini gerekçelere dayanmadığı, aksine kabilevi ve bölgesel ayrım tabanlı olduğu söylenebilir.

4. Darfur Sorununda Dış Müdahalelerin Etkisi

İç problemlerin yanı sıra başta Sudan'ın komşu ülkeleri olmak üzere Amerika'nın, Batılı ülkelerin, Çin ve İsrail gibi ülkelerin bölge üzerindeki hesapları da sorunun giderek büyümesinde önemli bir paya sahiptir. Bilindiği gibi Başta Amerika olmak üzere Batılı ülkeler Sudan'a ekonomik ambargo uygulamaktadır. Batılı ülkelerin ambargoyla yarattığı boşluğu başta Çin olmak üzere Hindistan, Malezya, Kore, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkeler doldurmaktadır. Özellikle Çin ülkenin hemen her sektöründe önemli bir ağırlığa sahiptir. Son yıllarda bulunan petrol büyük oranda Çinliler tarafından çıkarılmakta ve piyasaya sürülmektedir. Ülke, tabiri caizse tümüyle Çin'in güdümüne girmiş bulunmaktadır. Batının uyguladığı ambargodan bunalan Sudan yönetimi, kendisini dünya siyasetinde önemli bir aktör olan Çin'e yakınlaşmak zorunda hissetmiştir. Uluslararası platformlarda Çin'in desteğine ihtiyaç duyan Sudan, tüm yatırım alanlarında Çin'e kapılarını sonuna kadar açmakta ve Çin her geçen gün Sudan'daki varlığını daha da güçlendirmektedir. Bu durum dünya jandarmalığı iddiasındaki

Amerika'nın hoşuna gitmemekte ve bölge üzerinde çeşitli oyunlar oynayarak bu güç mücadelesinde ibreyi kendinden yana çekmeye çalışmaktadır.

Çin'in dünya siyasetinde Amerika'ya gizli bir rakip olduğu sık sık ifade edilen bir husustur. Dünyadaki nüfuz mücadelelerinin günümüzde daha çok enerji kaynakları üzerinden yürütüldüğü de bilinen bir husustur. Çin'i, daha çok kendi hâkimiyeti altında bulunan petrol kozuyla sıkıştırmayı başaran Amerika, Çin'in bu bölgeden önemli oranda karşıladığı petrol ile kendi elindeki bu kozdan daha az etkilenmeye başladığını görmektedir. Bu da bu bölgede gizli bir Çin ve Amerika mücadelesi başlatmış bulunmaktadır. Bu mücadelede başarı elde etmek isteyen Amerika, ülkenin iç siyasetine çeşitli yollarla müdahil olmakta ve bu siyaset üzerinden Sudan yönetimini dize getirme hesapları yapmaktadır. Ülkedeki Güney Kuzey mücadelesinde sürekli Güneylilerden yana tavır koyan Amerika, bu sorunun barış anlaşmasıyla askıya alınmasının ardından Darfur sorununu kaşıma yoluna gitmiştir. Tüm uluslararası platformlarda Amerika'nın bu sorun üzerinden sürdürdüğü baskı açıkça görülmektedir.

İsrail'in bütün dünyada Amerika'yla paralel bir siyaset izlediği ise izahtan varestedir. Ekonomik çıkarları söz konusu olmasa da genel dünya siyasetinde izlediği tutum İsrail'in bu bölgeye de kayıtsız kalmamasını gerektirmektedir. Siyasal taleplere sahip İslam'la küresel ölçekte mücadeleyi bir politika olarak belirleyen İsrail'in bu bölgede yaşananlara kayıtsız kalması beklenemez. Dünyadaki Siyasal İslamcı taleplere örnek olma potansiyeli bulunan Sudan siyasetinin akamete uğratılması isteği İsrail'i de bölgeye müdahil kılan bir unsur olmuştur. Özellikle yönetimin yumuşak karnı olan Darfur bölgesindeki iç çatışmalara müdahil olmakta ve silahlı gruplara destek vermektedir. Sözgelimi Darfur sorunun önemli bir aktörü olan Sudan Özgürlük Cephesi adlı grubun silahlı kanadı olan Sudan Kurtuluş Ordusu'nun lideri Abdulvahid Muhammed Nur, İsrail tarafından kollanmakta ve İsrail'de bir bürosu bulunmaktadır. Fur kabilesine mensup olan Abdulvahid Nur, Arap Birliğinin gösterdiği barış çabalarına karşı çıkmakta ve sorunu Avrupa mahreçli görüşmelerle çözmekten yana tavır koymaktadır. İsrail bu bölgede Eritre ve Kenya gibi bölgedeki müttefikleri aracılığıyla etkinlik kurmakta ve Sudan'ın yıpratılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

2004 yılında Sudan Kurtuluş Hareketine katılan ve 20 ay fiilen bu hareket içerisinde görev alan Dr. Zünnun et-Ticanî, bir toplantıda, bu hareket içinde görev aldığı süre içinde, harekete Amerika, Çad, Eritre ve Libya'nın açıkça destek verdiğini; Birleşmiş Milletler ve Norveç temsilcilerinin ko-

ordinasyon işini üstlendiğini ifade etmiştir. Amerika'nın da bu hareket içinde etkili olduğunu ve amacının Kuzey Irak'ta kurulan Kürdistan benzeri bir özerk bölge kurmak olduğunu açıklamıştır.

Çad'la Sudan arasında yaşanmakta olan sınır sorunları²⁵ öteden beri iki ülke ilişkilerini germekte ve zaman zaman diplomatik ilişkilerini kesme noktasına kadar götürmektedir.²⁶ İki ülke de kendi içlerinde faaliyet göstermekte olan muhalif güçlerin karşı devlet tarafından desteklendiğini ileri sürmekte ve bu yolla birbirlerini suçlamaktadırlar. Gerçekten de her iki ülke karşılıklı olarak diğer ülkede bulunan muhalif hareketleri el altından desteklemekte ve iç sorunların giderek büyümesinde önemli roller üstlenmektedir. Çad'ın, sömürgesi olmaktan kurtulsa da öteden beri Fransa'nın etkisinde bulunduğu bilinmektedir. Fransa ise bölgeye yönelik hesapları için Çad üzerinden bölgede etkinlik kurmaya çalışmaktadır.²⁷

Aslında Batılı ülkeleri Sudan'a müdahil olmaya heveslendiren diğer sebeplerin yanısıra en önemli sebep, ülkenin siyasal sistem tercihidir. Numeyri zamanından itibaren uygulanmakta olan kısmi şer'î yönetim tarzı Batı'dan sürekli bir mukavemet görmüştür. Zira Sudan, Afrika kıtasının göbeğinde yer almakta ve burada uygulanmaya başlayan bu şer'î sistem, dünyadaki diğer benzer istekleri harekete geçirme potansiyeline sahiptir. Arap yarımadasından ve Akdeniz kıyısından Afrika'nın içine doğru yönelen İslamlaşma süreci Sudan'ın kuzey bölgelerini tümüyle etkisi altına almış ve güneye doğru ilerleme potansiyeline sahiptir. Şimdi ise siyasal İslamî bir devletin bulunması ve devletin tebliğ misyonunu önceleyen bir özelliğe sahip olması İslami yayılışın güneye doğru ilerleyişini de hızlandıracaktır. Bunun önüne geçilmesi Batı için oldukça önem arzeden bir husus olmuştur. Bu yüzden Sudan sürekli uluslararası baskılar altında tutulmuş ve zayıflatılmaya çalışılmıştır. Sudan'ın bu tercihinin dünyanın çeşitli bölgelerindeki İslamcı hareketler için bir örnek olma potansiyeli taşıması, bu tercihi örnek olmaktan çıkarmayı gerekli kılmıştır. Amerika, Çin gibi ülkelerin bu bölgede ekonomik çıkar mücadelesi içinde oldukları kabul

²⁵ İki ülke arasında 1300 km'yi bulan sınır şeridi sömürgeci ülkeler olan Fransa ve İngiltere tarafından 1898 yılında yapılan bir anlaşmayla belirlenmiş olup Nil hattıyla Kongo Nehri baz alınarak çizilmiş ve kabile yapıları, toplumsal karakterler, coğrafi yapılanmalar vb. tabii ölçütler dikkate alınmamıştır. Harita üzerinde resmedilse de bu sınırlar 90'lı yıllara kadar fiziki olarak belirlenememiştir. Sınır işaretlerinin konmaya başlanmasıyla birlikte sınır sorunları baş göstermiş ve iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemeye başlamıştır. Bkz. et-Tenmiye, "Alakat Çad ve Darfur", *Miftahu's-Selam fi'd-Darfur*, Camiatu Cuba, Merkez Ebhasi's- Selam ve't Tenmiye, Hartum, 2003, s. 155.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şemsu'l-Hedy İbrahim İdris, *Darfur el-Muameretu'l-Kubra*, s. 81.

²⁷ Şemsu'l-Hedy, *age*.

edilebilirse de İsrail'in son yıllarda bölgeyle ilgili çeşitli hesaplar içinde olması, silahlı bazı grupların liderlerini İsrail'de barındırması bu amaca yönelik olarak değerlendirilmelidir. Zira Sudan yönetimi tabii olarak Filistin problemine ilgi duymakta ve bu ilgi halkta da önemli bir karşılık bulmaktadır. Halkı fakir olmasına karşın Filistinli direnişçilere Sudan'dan önemli oranda yardımlar gönderilmektedir. Halk nezdinde İsrail'e büyük bir öfke yükselmektedir. Bunun önüne geçilmesi ancak mevcut yönetimin zayıflatılarak ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır.

Bu hususta ileri sürülen görüşlerden biri de aslında Amerika ve Batının işin nihayetinde bu potansiyeli dağıtmak için Sudan'ı bölmeye ve etkinliğini bu yolla gidermeye niyetlendiğidir. Yaşanmakta olan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, parça parça oynanan oyunlar yan yana dizildiğinde bu görüşün hiç de yabana atılır bir görüş olmadığı görülmektedir. Yıllarca süren Güney Kuzey savaşında Güneyli milisleri açıkça destekleyen ve bir bakıma imzalanan anlaşmayla isteneni gerçekleştiren bu ülkeler şimdi de Darfur bölgesinde patlak veren ve muhtemelen kendi kışkırtmaları sonucu ortaya çıkan bu olayları kullanarak bu bölgeyi de koparmaya ve ileriki yıllarda ülkeyi parçalamaya niyetlenmiş olabilirler. Zira hemen tüm araştırmacılar Batılı ülkelerin Darfur'da çözüm bulmaktan yana bir irade sergilemediklerini, sorunun devamını sağlayacak politikalar izlediklerini, bu çerçevede silahlı grupların liderlerini barındırdıklarını, onlara herhangi bir baskı uygulamaktan ısrarla kaçındıklarını ifade etmektedirler. Sorunun devamı Batının istediği zaman bölgeye müdahalede bulunmasının önünü açık bırakacaktır. Yaygın kanaat Batı'nın stratejik olarak uygun gördüğü bir zamanda bölgeye müdahale niyetinde olduğu şeklindedir. Nitekim BM tarafından sorunun çözümüne yönelik olarak alınan karar bu görüşü destekler argümanlar içermektedir. Alınan kararda olayların bütün sorumluluğu yönetime yüklenmiş, silahlı grupların bu olaylarda oynadığı role hiç bir atıfta bulunulmamış ve sorunun çözülmemesi durumunda baskıların arttırılacağı ifade edilmiştir. Batılıların, tıpkı Irak'ın işgal sürecinde olduğu gibi, tek yanlı kararlarla sonunda bölgenin işgalini getirecek bir politika izledikleri yaygın bir kanaat olarak gündemde bulunmaktadır.

5. Bu Sorunun Çözümü Nasıl Sağlanabilir?

Darfur sorununun çözümü için şimdiye kadar pek çok girişim başlatılmış ve maalesef bu girişimler sorunu çözmeye yeterli olamamıştır. Sorunun çözümsüz kalmasında işaret edilen dış etkenlerin yanı sıra silahlı grupların tavrı da önemli bir rol oynamıştır. Bu gruplar, görüşmeler için hükümet tarafından kabul edilemeyecek şartlar ileri sürmekte ve görüşme-

lerin daha başında akamete uğramasını sağlamaktadır. Sözgelimi kendileri silah bırakmadan Cancevidlerin silahsızlaştırılmasını bir ön şart olarak ileri sürmektedirler. Zaman zaman yapılan barış girişimlerinde bu sorunlar aşılsa da araya başka unsurlar girmekte ve yapılan anlaşmalar uygulanmadan rafa kaldırılmaktadır. Sözgelimi 2004 yılının Mart ayında hükümetle silahlı gruplar arasında yapılan barış anlaşmasının ardından Güneyli ayrılıkçı lider John Garang, Eritre’de en etkin direnişçi silahlı grup lideri olan Abdulvahid Nur’la görüşmüş ve bu görüşmeyi baltalamıştır. Görüşmenin ardından çatışmalar tekrar alevlenmiştir.

2006 Yılında Nijerya’nın başkenti Abuca’da sağlanan ve bölge sorunları için önemli öneriler barındıran kapsamlı barış anlaşmasına Minni Arko Minavi liderliğindeki grup dışındaki gruplar imza atmaya yanaşmamış ve anlaşma bu haliyle yarım kalmış bulunmaktadır. Şu anda Katar tarafından başlatılan girişim ümit verici bir adım olarak görülse de yukarıda bahsedilen çerçevede değerlendirildiğinde bu umutlar azalmaktadır.

Darfur sorununun iç siyasi inisiyatiflerle çözülmesinin dışında kalan bir girişimle çözülebileceğine doğrusu fazla ihtimal verilmemektedir. Zira sorunun pek çok aktörü bulunmakta ve her bir aktör diğerlerinin başlattığı girişimleri şüpheyle karşılamaktadır. Taraflardan kimisi Arap Birliğine, kimisi ise Afrika Birliğine karşı çıkmaktadır. Batılı girişimler ise hem bazı gruplar hem de yönetim tarafından şüpheyle karşılanmaktadır. Dolayısıyla bunların göstereceği çabalar baştan başarısızlığa uğramaya mahkûm olmaktadır. Çözüm için, iktidarın bir şekilde ulusal ölçekte faaliyet göstermekte olan partileri, etkin sivil toplum örgütlerini, kabile idarelerini, bölgedeki silahlı grupları ve sorunun çözümünde katkı sunmaları gereken tüm şahsiyet ve yapılanmaları ikna ederek masaya oturtmak gerekmektedir. Bu önerinin ne denli zor olduğu da bilinmektedir. Ancak bölgenin siyaset kültürü, kozmopolit yapısı, hiyerarşik yapılanmaları hatta barış kültürü vb. durumları bunun dışındaki önerileri baştan akamete uğratacaktır.

Mevcut iktidarın da aslında bunun farkında olduğu söylenebilir. 16 Ekim 2008 tarihinde iktidar tarafından yapılan davetle “Darfur sorununun çözümü için milli inisiyatif” ismiyle başlatılan girişim bu tespiti haklı çıkarmaktadır. Ancak bu girişim maalesef isteneni tam olarak yerine getirme konusunda yetersiz kalmıştır. Sözgelimi ülkede önemli bir aktör konumunda olan Hasan Turabi ve Darfur’lu silahlı grupların bu girişime katılımları sağlanamamıştır. Ayrıca bu girişimin zamanlama açısından pek uygun olmadığı da düşünülmektedir. Katar’da başlatılan girişimle paralel olarak ileri sürülen bu milli inisiyatif alma çabasının Katar girişimini baltaması

ihtimali zihinlerde yer bulabilmektedir. Batılı ülkeler ve Türkiye tarafından da desteklenen Katar girişimi önemli bir umut ışığı olarak dururken başlatılan bu girişim bu yönüyle bazıları tarafından şüpheyle karşılanmaktadır. Nitekim Hasan Turabi'nin bu girişime yönelttiği en bariz eleştirisi bu husus olmuştur.

Öte yandan mevcut iktidarın bu aşamada sorunu çözme gücüne sahip olmadığı da düşünülmektedir. Zira Darfur sorununun çözümü yüklü bir ekonomik maliyet gerektirmektedir. Sudan yıllarca süren iç savaşlar sebebiyle zaten dumura uğramış bir vaziyettedir. Son yıllarda ithal edilen petrolün etkisiyle önemli bir büyüme trendine girmiş bulunsa da ülkenin devasa sorunları sebebiyle ekonomisinin rahatladığı söylenemez. Sanayi, alt yapı, kurumsal yapı vb. konularda henüz bariz bir iyileşmenin yaşandığı söylenemez. Ülkenin hâlihazırda sahip olduğu 30 Milyar dolarlık dış borcu önümüzdeki bir kaç yıllık ihracatını da ipotek altına sokmuş bulunmaktadır. Dolayısıyla sorunun çözümü bir yandan samimi iç inisiyatife ihtiyaç duyarken, öbür yandan da önemli oranda bir uluslararası maddi desteğe ihtiyaç göstermektedir. Bu açıdan Uluslararası Ceza Mahkemesi savcısının tutuklama talebiyle kapana sıkıştırılmış bulunan mevcut Sudan hükümeti tarafından da destek gören Katar girişimine uluslararası toplumun güçlü bir şekilde destek sunması, tarafların şüphelerini bertaraf edecek şekilde bunu gündemde tutması, sorunun çözümü için belki de şimdiye kadar ortaya atılmış en önemli fırsat olmasını sağlayabilecektir. Ancak Katar girişimine destek verdiğini ifade eden Batılı ülkelerin bu hususta ne kadar samimi oldukları hep şüpheyle karşılanacaktır. Zira bu sorunun çözümü kendi çıkarlarıyla örtüşmediği sürece bu girişime gerçek anlamda destek vermeyecekleri hususu izahtan varestedir.

6. Türkiye'nin Darfur Sorununun Çözümünde Sunabileceği Katkı

Burada Türkiye'nin bu hususta ne tür bir role sahip olabileceği konusunu da biraz irdeleyerek incelememizi sonlandırmamız yararlı olacaktır. Türkiye aslında Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri bölgede hep saygıyla karşılanan bir ülke olmuştur. Osmanlı kültürünün bazı izleri hâlâ bölgede müşahade edilmektedir. Bölge Arapçası lehçesinde Osmanlıcadan geçmiş hatırı sayılır oranda Türkçe kelime bulunmaktadır. Bölge halkı büyük oranda Osmanlı'yı saygıyla anmaktadır. Dini kimliği ağır basan Sudan halkının Türklere dini ve tarihsel bir yakınlık hissetmesi bu açıdan rahat anlaşılabilir. Osmanlı'nın bu bölgede halka genellikle iyi davrandığı, fazla olumsuz sayılabilecek bir yaklaşım sergilemediği bölge halkı tarafından

ifade edilmektedir.²⁸ Son Darfur prensi Ali Dinar'ın İngilizlere karşı Osmanlılara verdiği destek sözlü halk kahramanlıklarının önemli bir ögesi olarak dilden dile aktarılmaktadır.

Türkiye'nin son yıllarda genelde Afrika'ya özelde Sudan'a karşı yürütmekte olduğu açılım politikaları da bu yakınlığın etkisiyle oldukça sempatiyle karşılanmaktadır. İstanbul'da düzenlenen Afrika zirvesi tüm Afrika'da olduğu gibi Sudan'da da memnuniyetle karşılanmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanı burada gerek halk nezdinde gerekse yönetim nezdinde önemli bir saygınlığa sahiptirler. Hatta Hıristiyan ve animist inanca sahip olan Güney bölgesi bile Türkiye'nin seküler yapısını memnuniyetle karşılamakta ve onu saygıyla anmaktadır. Bu husus ikili ilişkilerde de olumlu katkılar sunmaktadır. Türkiye'nin son yıllarda TİKA, Sağlık Bakanlığı, Türk Kızılayı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve çeşitli sivil toplum kuruluşları aracılığıyla bu ülkeye sunduğu teknik ve insani yardım desteği hem halk nezdinde hem de yönetim nezdinde büyük bir memnuniyet uandırmıştır. Yetkililer her fırsatta Türkiye'yi ülkelerinde her alanda daha fazla görmek istediklerini ifade etmektedirler. Bu durum iki ülke arasındaki ticaret hacmini de bir hayli olumlu etkilemiştir. Türkiye'nin Sudan'la olan ticareti her yıl katlanarak artmaktadır. Ülkede yüzün üzerinde Türk firması faaliyet göstermektedir. Bu firmalar oldukça önemli projeler yürütmektedir. Ülkede dört bine yakın Türk'ün kendilerine ait yatırımlarda çalışmakta olduğu tahmin edilmektedir. Güney Darfur'un başkenti Niyala'da faaliyet vermekte olan Kızılay Sahra Hastanesi bölgede büyük bir sempatiyle karşılanmaktadır. Günde beş yüz civarında hastaya ücretsiz tedavi imkânı sunan hastane her kesim tarafından takdirle karşılanmaktadır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2006 yılında bölgeye düzenlediği ziyaret büyük bir memnuniyet yaratmıştır.

İşte bütün bunlardan hareketle Türkiye'nin bölgede daha fazla inisiyatif almasının sorunun çözümüne önemli oranda katkı sağlayacağına inanıyoruz. Zira Türkiye'nin göstereceği çabalar hiç bir kesim tarafından şüpheyle karşılanmayacaktır. Türkiye'nin bölgeye yönelik gizli bir ajandasının olmayacağı herkes tarafından bilinmektedir. Onun göstereceği çabanın ön kabullere dayalı olmayacağı inancı, Türkiye'ye duyulan sempatiy-

²⁸ Osmanlı arşivlerinde de bu durumu destekleyen vesikalar bulunmaktadır. Vesikalara göre Osmanlı padişahları, bölge yöneticilerine gönderdiği fermanlarla halkın güvenliğinin sağlanması ve rahatlığa kavuşturulması için talimatlar vermişlerdir. (*es-Sudan fi'l-Ahdi'l-Osmanî*, IRCICA Komisyon, İstanbul 2007, s. 22) Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail'in döneminde vergi vb konularda yaşanan olumsuz uygulamalar dışında (*age*, s. 54) bölge halkı Osmanlı uygulamalarından genellikle memnun kalmış ve sadakatini göstermiştir.

le bir araya gelince önemli bir etken haline dönüşecektir. Yaptığımız pek çok görüşmede buna benzer önerilerle karşılaştık. Sudan’da gerçekleşen bir toplantıda Fransa Büyükelçisi özel sohbet sırasında bizzat böyle bir öneride bulundu ve bu sorunu çözebilme potansiyeline sadece Türkiye’nin sahip olduğunu ifade etti.

Türkiye’nin bu sorunun çözümüne sunabileceği katkı şu aşamada, devam etmekte olan Katar girişimine güçlü destek vermek şeklinde olmalıdır. Zira bu girişim oldukça önemli bulunmakla birlikte yeterli uluslararası desteği alamamış izlenimi vermektedir. Türkiye bu girişimi uluslararası arenada daha fazla vurgulayabilir. Bu girişimin ne derece başarılı olup olmadığı görüldükten sonra yeni bir adım üzerinde çalışılabilir. Bir drama dönüşen Darfur sorununun çözümünde Türkiye’nin göstereceği çabanın onu bölgede önemli bir aktör haline getireceği açıktır.

KAYNAKÇA

- Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Görsel Yayıncılık, C. 13.
- Kavas, Ahmet. *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul 2011.
- İdris, Şemsu’l-Hedy İbrahim. *Darfur el-Muameretu’l-Kubra*, 1. Baskı 2006.
- “Darfûr”, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8, İstanbul, 1993.
- Yusuf, Emir Ferec. *El-Mahkemetu’l-Cinaiyye ed-Devliyye*, Daru’l-Matbuatu’l-Camiiyye, İskenderiye, 2009.
- el-Buhayrî, Zeki. *Muşkiletu Darfur*, el-Heyetu’l-Mısriyye el-Amme li’l-Kitab, Kahire, 2010.
- Hazar, Numan. *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye – Afrika İlişkileri*, USAK Yayınları. 2. Baskı, Ankara, 2011.
- et-Tenmiye. “Alakat Çad ve Darfur”, *Miftahu’s-Selam fi’ d-Darfur*, Camiatu Cuba, Merkez Ebhasi’s- Selam ve’t Tenmiye, Hartum, 2003.
- IRCICA Komisyon. *es-Sudan fi’l-Ahdi’l-Osmanî*, İstanbul 2007.

Darfur'da Yaşanan İç Savaş Anlamak

Hasan ÖZTÜRK¹

Öz

Darfur'da yaşanan iç savaş Arapların bağımsızlık isteyen Afrikalıları öldürdüğü bir soykırım veya etnik temizlik olarak kamuoyuna sunulmaktadır. Yaşananların bu şekilde etnik temelde sunulması doğru değildir. Darfur'da bugün kullanılan Arap ve Afrikalı kimlikleri biyolojik veya fizyolojik farklılıkları değil, bölgede yaşayan etnik grupların yaşam tarzlarını ve geçimlerini sağlamak için uğraştıkları işleri yansıtmaktadır. Darfur sorunu, Araplar ile Afrikalılar arasında ortaya çıkan bir savaş olmadığı gibi, Sudan'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak amacıyla merkezi hükümete karşı isyan edenlerin ve bu isyanı bastırmak isteyen Sudan yönetiminin bir halkı toptan ortadan kaldırma girişimi de değildir. Darfur'daki iç savaşın ortaya çıkmasının arkasında birçok neden vardır. Sömürgecilikle birlikte, var olan siyasi düzen yerine ulus devlet ve merkezîyetçi bir yapı ikame edilmiştir. Geçmişte etnik gruplar arasında çıkan gerginlikleri çözen geleneksel çözüm mekanizmaları kaldırılmış, ama yerine yeni sistemler konulamamıştır. Göçebe ve yerleşik gruplar arasında doğal kaynaklar üzerinden yaşanan bir mücadele sürmektedir. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra Sudan hükümetleri Darfur bölgesindeki kalkınma ve güvenlik sorunlarına karşı ilgisiz kalmış ve yeterli yatırım yapmamışlardır. Çad'da ve güney Sudan'da yaşanan çatışmalar da Darfur'daki olayları derinden etkilemektedir.

Anahtar kelimeler: *Sudan, Darfur, soykırım, iç savaş.*

¹ BİLGESAM Afrika Uzmanı, ozturkhsn@yahoo.com

Understanding Civil War in Darfur

Abstract

The civil war in Darfur has been reported as an act of genocide or ethnic cleansing where Arabs kill independence-seeking Africans. Framing of this issue along ethnic lines does not present an accurate assessment of the situation. Arab or African identities used by Darfurians today do not refer to biological or physiological differences. They are used in order to differentiate groups of people who differ in their way of life and the method they are engaged in for sustaining their livelihood. Darfur issue is not an act of annihilation of Africans living in Darfur region and seeking for separation from Sudan by Sudanese government controlled by Arabs. There are various reasons behind the civil war in Darfur. Colonial administrations abolished traditional less centralized state structures and replaced it with a highly centralized European style nation state. Traditional conflict resolution mechanisms were removed and wise men and chiefs ceased to be respected arbiter. Struggle of nomad groups and pastoralist groups to sustain their livelihood over exhausting natural resources raised tension in the region. Governments of independent Sudan have been unconcerned and negligent towards Darfur's development and security problems and failed to make necessary investments. Finally, other civil wars fought in neighboring Chad and in South Sudan exacerbated the situation in Darfur and facilitated access to fire arms.

Keywords: *Sudan, Darfur, genocide, civil conflict*

1. Giriş

Sudan devlet başkanı Ömer el-Beşir hakkında, Darfur bölgesindeki iç savaşta muhaliflere karşı verdiği mücadelede savaş ve insanlık suçu işlediği gerekçesiyle Mart 2009'da Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından tutuklama kararı çıkartıldı. Aynı yılın Kasım ayında o dönemdeki adıyla İslam Konferansı Örgütü'nün İstanbul'da yapılacak bir toplantısı için Türkiye'ye gelen el-Beşir, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından Çankaya köşkünde kabul edildi. Her ne kadar Cumhurbaşkanlığı el-Beşir'i kendilerinin davet etmediğini bildirirse de² hakkında uluslararası tutuklama kararı olan bir liderin Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilmesi dünya basınında geniş yer buldu. Bu vesile ile Türk medyası belki de ilk kez Darfur'da yaşananları görmeye başladı ve Darfur sorunu Türk kamuoyunun gündemine girdi. Ancak Darfur'da yaşanan iç savaşın sebepleri üzerine çok fazla detaylara girilemedi. Bu detayları görebilmek için bölgedeki gelişmeleri gözden geçirmekte yarar vardır:

Darfur bölgesinde muhalifleri organize Sudan Özgürlük Hareketi ile Adalet ve Eşitlik Hareketi'nin birkaç gün aralıkla kamu binalarına düzenlenen silahlı saldırıları üstlenmeleri ile iç savaş resmen başlamış kabul edilebilir. İlerleyen sayfalarda detaylıca izah edileceği gibi uzun yıllar hükümet otoritesinin yok olma noktasına geldiği ve kanunların neredeyse tamamen işlevini kaybettiği bölgede silahlanan gruplar bölgede kendi otoritelerini kurma girişimlerini başlattılar. Söz konusu saldırıların ardından Hartum'daki hükümet Sudan Silahlı Kuvvetleri'ni (SSK) bölgede düzeni tesis etmekle görevlendirdi. İlk başlarda ufak çatışmalar şeklinde cereyan eden olayların şiddeti 2006 yılına gelindiğinde artmaya başladı.

Tam da bu dönemde SSK'nın Darfurlu gruplarla giriştiği savaş Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok batılı ülkede gündeme taşındı. Özellikle sivil toplum kuruluşları ve kilise örgütleri, yaşananları "Araplar Afrikalıları öldürüyor" şeklinde ifade ederek kendi toplumlarında konuya duyarlılık gösteren kitleleri bir araya getirmek istediler. Bu arada sivil toplum kuruluşları da Darfur'un yanında yer alarak Sudan hükümetine karşı tavır almaları için siyasi liderlere ve bürokratlara baskı yapmaya başladılar. Öte yandan uluslararası çapta internet ve sosyal medya üzerinden başlatılan kampanya ile sivil toplum kuruluşları farklı ülkelerde yaşayan

² "Biz Çağırmadık", *Milliyet*, 6 Kasım 2009, <http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&KategoriID=4&ArticleID=1158732&Date=06.11.2009&b=Biz%20cagirmadik>. Erişim: 9.02.2012

insan hakları ihlallerine duyarlı kesimleri harekete geçirmeyi başardılar. Tüm bunlar gerçekleşirken yaşananların sebepleri çok fazla araştırılmadı.

Her ne kadar bazı ülkelerde sayıları az da olsa paneller düzenlenerek, yaşanan iç savaşın sebepleri tartışılmış, kitap ve makaleler kaleme alınmışsa da Türkiye’de konu daha az ele alınmıştır.

Bu çalışmada, Darfur’daki savaşın Arapların Afrikalıları öldürdüğü bir iç savaş olarak tanımlanmasının yanıltıcı olduğu, aslında sorunun kökeninde sömürgecilik dönemindeki uygulamalar, bölgede giderek artan nüfusa karşın azalan doğal kaynakların paylaşımı, bölgede yaşanan diğer savaşların ve Sudan hükümetinin bölgeyi bağımsızlık sonrası ihmal ettiği gerçeğinin olduğu vurgulanmaktadır. Günümüzde Arap ve Afrikalı olarak tanımlanan grupların kimlik oluşum süreçlerine değinilerek Darfur bölgesinde bu kimliklerin oluşumu ve kimlerce kullanıldığı incelenmektedir.

2. Tarihi Arka Plan ve Coğrafi Yapı

Sudan’ın batısında, Çad sınırındaki Kuzey Darfur, Güney Darfur ve Batı Darfur eyaletlerinden oluşan bölgeye Darfur adı verilmektedir. Yaklaşık 500 bin kilometre kare yüzölçümü ile genişlik bakımından Fransa’ya denk olan Darfur bölgesinin nüfusu 6 milyondur. Bu gölgede 1650’lerde kurulan Darfur Sultanlığı, geçmişte müreffeh ve zengin bir medeniyet oluşturmuştur. XII. yüzyılda kurulan Darfur Sultanlığı, köklü bir devlet ve yönetim anlayışına sahip olan Daju ve Tunjur³ etnik gruplarının oluşturduğu krallıkların varisi idi.⁴ Ayrıca zamanla Mısır’da Mehmet Ali Paşa tarafından oluşturulan etkin yönetim sistemleri Darfur Sultanlığı’nın yönetimine de etki etmiş ve Darfur bölgesinde yaşayanları memnun eden bir idari yapı oluşmuştu. Darfur Sultanlığı, bölgeyi işgal eden İngiliz güçlerine yenilerek 1916 yılında tarihe karışmıştır. Bu dönemin uzun bir kısmında Darfur Sultanlığı Osmanlı hâkimiyeti altında özerk bir sultanlık olarak varlığını sürdürmüştür. Yenilginin ardından Britanya sömürgesi olan Darfur Sultanlığı, 1922’de Anglo-Mısır Sudan kolonisine dâhil edildi ve bugüne kadar da Sudan’ın bir parçası olarak kaldı.

Sömürgecilik öncesi dönemde Darfur bölgesi bugünkü durumunun aksine oldukça gelişmişti ve müreffeh bir yerd. Bunun başlıca sebepleri arasında bölgenin serin iklimi ve coğrafi konumu sayılabilir. Darfur, çöl

³ Tunjurlar etnik grup olarak halen Darfur’da varlıklarını sürdürmektedirler.

⁴ R. S. O’Fahey, “Conflict in Darfur: Historical and Contemporary Perspectives”, *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, p. 24.

ve dağlar arasında bulunduğundan tacirler için önemli bir güzergâh üzerindeydi. Bölgenin Britanya İmparatorluğu altında Sudan'a katılmasından önce de Darfur, iktisadi anlamda son derece güçlü ve hareketliydi. Bugünkü anlamından uzak da olsa bu bölgede yaşayan halklar için devlet, buradaki halklar için bilinen bir olguydu. VIII ile X. yüzyıllar arasında bölgede yaygın siyasi yapı farklı diller konuşan ufak göçebe toplulukların oluşturduğu konfederatif birlikler vardı.⁵ Neredeyse XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam eden ticari hareketlilik Darfur'u canlı ve kalkınmış bir coğrafya kıldı. Özellikle Batı Afrika'yı ticari anlamda kıtanın doğusu ile ve Arap yarımadasına bağlayan ekonomik ağın en önemli bağlantı noktası Darfur idi. Geçmişte Arap yarımadasında ve doğuda fazla talep gören ürünler (köle, fildişi, devekuşu tüyü vd.) buralara Darfur üzerinden gelmekteydi. Fakat günümüz ekonomisinde bu ürünlerin önemini yitirmesi Darfur ekonomisini olumsuz etkilemiş ve bölgenin ekonomik canlılığının giderek kaybolmasına sebep olmuştur.⁶ Sömürgeci dönemin başlamasıyla birlikte öncelik yeni ürünlerin ticaretine doğru kaydı. Darfur bölgesi ise hammadde yönünden zengin olmadığı gibi Sudan'ın sahip olduğu kaynakların Avrupa'ya çıkarılmasında stratejik önemi haiz bir konumda da değildi.⁷ Dolayısıyla, Darfur bölgesinde yaşayanlar uluslararası ticarete önemli bir noktada bulunmanın getirdiği avantajı zamanla kaybetmişler ve sadece tarım ve hayvancılık ile uğraşır olmuşlardır.

Yaşanan şiddeti, Darfur'un coğrafi yapısını ve iklim koşullarını kavramadan da anlamak mümkün değildir. Çatışmanın etnik veya dini temelli olmadığını görebilmek için, kısaca da olsa bölgenin coğrafi şartlarından bahsetmek faydalı olacaktır. Sudan'ın Nil nehri civarındaki bölgelerinin aksine Darfur, su kaynağı olarak sadece yağmurlara bağımlıdır. Siyasi olarak Sudan'ın parçası olan Darfur iklim olarak Çad ve Libya ile benzerlik göstermektedir. Darfur iklim koşulları olarak üç bölgeye ayrılmıştır.⁸ Bölgenin kuzeyi kurak çöl iken, Cebel Marra bölgesinin güneybatısı tropik iklimin hakim olduğu, bolca yağış alan verimli topraklara sahiptir. Coğrafi olarak farklılık gösteren ikinci önemli bölge ise Sudanlıların 'Kuz' ola-

⁵ Philip Curtin, "Africa North of the Forest in the Early Islamic Age", *African History: From Earliest Times to Independence*, Eds. Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson and Jan Vansina, 2nd Edition, Longman, New York, 1995, p. 75.

⁶ R. S. O'Fahey, *State and Society in Darfur*, St. Martin's Press, New York, 1980.

⁷ Gérard Prunier, *Darfur: The Ambiguous Genocide*, Revised and Updated Edition, Cornell University Press, 2007.

⁸ Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*, Pantheon Books, New York, 2009, pp. 9-10.

rak adlandıkları, Darfur'un ortasından başlayarak güneye inen ve doğuda Kordofan eyaletine sınır olan bölgedir. Tütün, pamuk, domates ve kavun yetişen bölgede tarım, daha çok yağmur sularına ve yerel sulama yöntemlerine bağımlıdır. Bölgenin kuzeyi ise engin çöllerden oluşmaktadır. Bu coğrafi yapı farklılıklarının bir sonucu olarak Darfur'un orta kesimlerindeki ovalarda yağmura dayalı tarım, güneydeki ovalarda sığır yetiştiriciliği ve kuzey ve kuzeydoğudaki çöllük alanlarda ise deve sahibi göçebe gruplar yaşamaktadır.

Bölgede yağış yılın sadece bir döneminde, Haziran'dan Eylül'e kadar görülür. Yağmurlar kurak kuzey bölgelerde fırtınalara sebep olurken daha sulak olan güney bölgelerde normal düzeyde gerçekleşir. Bölgedeki en yeşil alan kuzeyden güneye uzanan Marra dağı etrafıdır ve tarıma en elverişli alanlar dağın etrafında ve dağlardan başlayan vadilerde yer almaktadır.⁹ Hayvancılık bölgede yaşayanlar için çok önemlidir. Çünkü evliliklerde kız ailesine verilen başlık parası veya cinayet işlendiğinde mağdur yakınlarına verilecek diyet, hayvan verilerek yerine getirilmektedir. Bankaların ve modern ekonominin olmadığı bu ortamda insanların varlıklarını sürdürmelerinin yolu, hayvancılıktır. Rakımı yüksek olan bu bölgede yeşillik alana ve otlığa çok ihtiyaç duyan inek sahibi olmak bile, birçok insan için lüks sayılmakta idi. O yüzden Darfur'da yaşayan insanlardan hayvancılıkla uğraşanlar, inekleri çok fazla tercih etmemekte ve daha çok koyun, keçi veya deve beslemekte idiler.¹⁰

Tam bu noktada son derece önemli bir farka daha dikkat çekmek gerekmektedir: Bahsedilen coğrafi yapı, iklim çeşitliliği ve etnik grup farklılıklarını göz önüne aldığımızda Darfur'daki gruplar arası düşmanlığın kaynakları arasında göze çarpan bir diğer husus ise deve yetiştirenler ile sığır, koyun ve keçi yetiştirenler arasındaki ilişkidir. Beslenme şekillerine göre bölgede yetiştirilen hayvanlar iki gruba ayrılabilir: a) deve b) sığır, koyun ve keçi. İkinci grup hayvanların hayatta kalabilmeleri ve sağlıklı büyüyebilmeleri için otlamaları elzemdir ama develer için bu çok da gerekli değildir. Sığırlar, koyunlar ve keçiler genellikle çimenleri ve hasattan arta kalanları yerken, develer beslenmek için ağaçlara yönelirler. Sosyal yapıya bu açıdan yaklaşan Mamdani, tarımla uğraşan yerleşik gruplar ile ikinci grup hayvan yetiştiren gruplar arasında simbiyotik bir ilişki geliştiğini vurgular.¹¹ Bununla birlikte, yerleşik gruplar ile deve yetiştiren gö-

⁹ Julie Flint and Alex de Waal, *Darfur: A New History of A Long War*, Zed Books, New York, 2008, p. 4.

¹⁰ *Age*, p. 5.

¹¹ Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors*, p. 11.

çebe gruplar arasındaki ilişkilerin çoğu zaman gergin olduğunu hatırlatır. Birçok uzman,¹² Darfur bölgesinde deve yetiştiren göçebe gruplar ile tarımla uğraşan yerleşik gruplar arasında tarih boyunca irili ufaklı birçok çatışmanın yaşandığını kaydetmektedirler. İşte yıllar boyu devam eden bu gerilim, günümüzde yaşanan şiddet olaylarının temelini oluşturan önemli faktörlerin bir tanesidir.

3. Sosyal Yapı ve Arap/Afrikalı Kimliklerinin Oluşumu

Etnik kompozisyon olarak Darfur oldukça heterojen bir yapıya sahiptir. Yazılı ve görsel medyada ‘Darfurlular’ ifadesinin kullanılması bu coğrafyada yaşayanların tek bir etnik kimliği paylaştıkları fikrinin oluşmasına sebep olmaktadır ki bu son derece yanlıştır. Çünkü Darfur’da yüzden fazla etnik grubun bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu gruplar genellikle ‘Arap’ ve Arap olmayan anlamında ‘Zurka’ olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır.¹³ Kuzey Darfur’da hâkim olan ve Abbala denen kırsal alanda yaşayanlar, deve sahibi göçebe Araplar ile Zağava olarak adlandırılan sığır ve koyun yetiştiriciliği ve az da olsa tarımla uğraşan gruplardır. Bölgenin orta kesimlerinde ise Arap olmayan Fur ve Masalit gibi tarımla uğraşan yerleşik gruplar hâkimiyet sürmektedir. Güneyde ise Bakara olarak adlandırılan, Arapça konuşan ve sığır yetiştiriciliği ile geçimlerini sürdüren Arap ve Zurka gruplar iç içe yaşamaktadır.¹⁴ Darfur’da yaşayanların Arap veya Afrikalı olarak tanımlanmalarını sağlayan iki temel etken dikkat göze çarpmaktadır: Yetiştirdiği kültür ve geçimini sağlamak için tarımla mı yoksa hayvancılıkla mı uğraştığı. Bu kimlikler yakın geçmişte oluşmamış, yüzyıllar önce gerçekleşen olaylar ve etkileşimler neticesinde evrilip bugünkü halini almıştır.

X. yüzyılda yaşanan Arap göçleri, günümüzde Sudan’da ve haliyle Darfur’da Arap kimliğinin oluşumunda birincil öneme sahip etken olarak gösterilebilir. Özellikle Abbasi halifeliğinin zayıflayarak gücünü oldukça yitirdiği dönemlerde Arap yarımadasında artan istikrarsızlık ve gıda sıkın-

¹² Salah M. Hassan and Carina E. Ray, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Cornell University Press, 2009; Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*, Pantheon Books, New York, 2009; Robert O. Collins, “The Disaster in Darfur in Historical Perspective”, *The Journal of Conflict Studies*, Winter 2006, pp. 25-43; Gérard Prunier, *Darfur: The Ambiguous Genocide*, Revised and Updated Edition, Cornell University Press, 2007.

¹³ Atta El-Battahani, “Ideological Expansionist Movements Versus Historical Indigenous Rights in the Darfur Region of Sudan: From Actual Homicide to Potential Genocide”, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009.

¹⁴ Julie Flint and Alex De Waal, *Darfur: A Short History of A Long War*, Zed Books, 2005, p. 4.

tısından dolayı birçok Arap göçebe grup, o dönemde daha müreffeh bir yaşam süren Mısır'a, oradan da Nil nehri boyunca güneye ve güney doğuya doğru göç etmiştir. Göçmen Araplar Sahra çölünün sonuna geldiklerinde dağılmışlar ve o dönemde bölgede bulunan krallıklara katılmışlardır. Çad, Darfur ve Kordofan bölgelerine yerleşen bu göçebe Arap grupları giderek yerel halk ile kaynaşmışlardır. Bu göçebe Arap grupları bir yandan yerli Afrikalılar ile evlilikler yaparak onlara karışmışlar ve zamanla asimile olmuşlardır. Fakat bu dönemde Sahra çölünün güneyinde Arap kültürünün Abbasiler dönemindeki gelişmişlik düzeyi sebebiyle üstün görülmesinden dolayı Arapça birçok Afrikalı grup tarafından benimsendi. Zamanla burada köken olarak Afrikalı ama Arapça konuşan halklar oluştu. Yeni gelişen bu topluluklarda sığır yetiştiriciliğine başlayanlara ise yerel halk Bakara ismini verdi.¹⁵ Günümüzde Darfur'da Bakara olarak anılan grupların kökeni, Arap yarımadasından gelen göçebe Araplara dayanmaktadır. Arap göçlerine ek olarak VIII. yüzyılda ve sonrasında doğu Afrika'dan batıya göç eden Bantu grupları da Darfur bölgesinin sosyal dokusuna etki yapmıştır.¹⁶ Başka tarihçilerin de teyid ettiği üzere, Darfur bölgesi coğrafi yapı itibari ile insanların seyahat etmelerine ve göçlere müsait olduğu için batıdan ve doğudan gelen birçok göç hareketi ile etnik gruplar arası evlilikler Darfur'un sosyal yapısını çeşitlendirmiştir.¹⁷

Bölge insanları kendilerini tanımlama noktasında oldukça esnek ve pragmatisttirler. Çünkü insanlar etnik köken, dil ve din bağlamında kesin çizgilerle ayrışmamışlardır. Darfur bölgesinde yaşayan insanların etnik kimlik tanımında esnek davranmalarının birincil sebebi insanların pragmatik davranmasıdır.¹⁸ Örneğin, siyaset söz konusu olduğunda, etnik kökenini ön plana çıkartarak daha fazla ailenin desteğini kazanmanın yaygın bir siyasi davranış olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan ticaret ile uğraşanlar daha çok bildikleri dilleri ön plana çıkarmaya ve kendilerini bildikleri ve konuştukları diller ile tanımlamaya özen göstermektedirler. Çünkü ne kadar çok dil bilinirse o kadar çok fazla insanla ve grupta iletişim içinde olunabilecektir.

¹⁵ Philip Curtin, "Africa North of the Forest in the Early Islamic Age", *African History: From Earliest Times to Independence*, Eds. Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson and Jan Vansina, 2nd Eds. Longman, New York, 1995, pp. 84-85.

¹⁶ *Age*, p. 84.

¹⁷ Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and The Sudan*, Edinburgh University Press, 1967.

¹⁸ Julie Flint and Alex De Waal, *Darfur: A Short History of A Long War*, Zed Books, 2005, p. 5.

Darfur bölgesinde insanlar benimsediği kültüre, yaşam tarzına veya geçim sağladığı sektöre göre de Arap veya Zurka olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzdendir ki, Darfur’da insanların etnik kökenlerini belirlemek kolay değildir. Geçmişte bölgeye gelen göçebe Arap topluluklarından, deve yetiştiriciliği ile uğraştıkları için daha çok Darfur’un kurak ve çöllük bölgelerinde yaşayanlara Arap denirken, yaylacılık ve tarım ile uğraşan gruplar da yer yer Zurka olarak adlandırılmıştır. Flint ve de Waal tarafından güzel bir örnekle anlatıldığı gibi, eğer bir Fur veya Tunjur köylüsünün sahip olduğu hayvan sayısı artarsa ve mevsim şartlarına göre farklı yörelere göç ederek yaşamaya başlarsa bu köylü Zağava, hatta Arap olarak adlandırılmaya başlanır.¹⁹

Darfur’un çoğunluğu kendisini Afrikalı (Zurka) olarak tanımlamakta ve bazı grupların kendi ana dillerini korumalarına rağmen herkes Arapça konuşmaktadır.²⁰ Yani Arapça Darfur bölgesinin ve Sudan’ın ortak dili (lingua franca) olarak kabul edilmektedir. Arap/Afrikalı kimlikleri bölge insanının biyolojik özelliklerinden dolayı değil, yukarıda belirtildiği gibi göçmen ve yerleşik gruplar arasındaki geçim tarzına dayalı ayırım ve rekabetten dolayı verilmiştir.²¹ Yoksa Arap denen insanlar Afrikalı denen insanlardan daha açık tenli değillerdir. Örneğin, Dinka halkı ne Arap kültürünü benimsemiş ne de Müslüman olmuşlardır ama bazen ‘Arap’ olarak anılırlar.

Günümüzde Sudan’daki nüfus sayımlarında insanlara Arap veya Afrikalı (Zurka) olup olmadıkları sorulmamaktadır. Ancak bu soru İngiltere’nin sömürgeci olduğu dönemde sorulmaktaydı. Bunun sebebi ise İngiliz yöneticilerin Arap etnik grubunu Zurkalara üstün görmeleri idi.²² İngiliz sömürge yönetimince 1956 yılında Sudan’da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre Sudanlıların %39’u kendisini Arap kökenli olarak tanımlarken %55’i kökenlerini Zurka (Afrikalı) olarak belirtmiştir. Kendisini Zurka (Afrikalı) olarak tanımlayanların %30’u Darfur bölgesinde değil, güney Sudan bölgesinde yaşamaktayken %25’i Darfur’da Araplarla birlikte hayat sürmekteydiler.²³ Tüm bunlar göz önüne alındığında Darfur’da kimin Arap kimin

¹⁹ Age, p. 3.

²⁰ Abdullahi Osman El-Tom, “Darfur People: Too Black for the Arab-Islamic Project of Sudan”, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009, p. 85.

²¹ Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*, Pantheon Books, New York, 2009.

²² Julie Flint and Alex de Waal, Age, p. 11.

²³ Scopus S. Poggio, *The First Sudanese Civil War*, Palgrave Macmillan, 2009, pp. 14–15.

Arap olmadığını belirlemek oldukça zordur. Sudan'ın Arapları da Afrikalıları kadar o toprakların yerlisidirler. Darfur'da 'Arap' olarak tanımlanan gruplar ile Afrikalı olarak tanımlanan gruplar arasındaki fark, bir Ürdünlü ile Kamerunlu arasındaki fark gibi değildir. Dolayısıyla, Darfur'da yaşanan şiddet olaylarında Araplar, yerli Afrikalıları öldürüyor şeklinde bir ifade gerçekleri yansıtmamaktadır.

4. Darfur Sorununun Arkasındaki Sebepler

Hayatta kalma mücadelesi veren, geçim tarzları farklı gruplar arasındaki gerginlikler, mevcut krizi açıklamak için bize yardımcı olsa da tek başına yetersizdir. Yaşanan iç savaşın arkasında daha başka birçok sebep vardır. Sömürgeci yönetimin uygulamalarının bölgede sebep olduğu değişiklikler ve bunların günümüze yansıyan etkileri, Darfur bölgesinin bağımsızlık sonrası ihmal edilmesi ve yeterince kamu yatırımı çekememiş olması, Çad'da yaşanan iç savaş ile Sudan hükümetinin olaya müdahil olması ve Sudan hükümeti ile bağımsızlıklarını Temmuz 2011'de kazanan ülkenin güneyi ile verilen mücadele bunlardan bazılarıdır. Darfur'da yaşanan iç savaşın başka sebeplerinden de elbette bahsedilebilir. Burada sözü edilen belli başlı sebepler kısaca ele alınacaktır. Bu sebeplerden her biri yaşanan iç savaşın ortaya çıkmasında pay sahibidir. Collins tarafından da ifade edildiği gibi, mevcut durumu anlayabilmek için Darfur'daki mevcut krizin arkasında birçok sebebin hepsini birden göz önüne almak gerekmektedir.²⁴ Şüphesiz bu sebepler arasında en önemlisi, bölgenin geçmişte sömürgeci yönetimler altına girdiği gerçeği ve bu yönetimlerin geriye bıraktıklarıdır. Şayet Afrika'da bir iç savaştan bahsedilecekse, savaşın yaşandığı yerin sömürge dönemi iyi araştırılmalıdır. Ali Mazrui'nin enfes ifadesiyle anlatmak gerekirse, Afrika'da yaşanan savaşların rengi siyahtır, ama bu savaşların kökleri beyazdır.²⁵ Dolayısıyla, diğer sebepleri ele almadan önce sömürgeciliğin Darfur'da iç savaş yaşanmasında ne tür bir rolü olduğunun incelenmesi daha doğru olacaktır.

4.1. Sömürgeciliğin Etkileri ve Ulus Devlete Geçiş

Günümüzde Afrika'da yaşanan birçok sorunun ortaya çıkmasında sömürgeci yönetimlerin geride bıraktıkları sosyal, siyasi ve ekonomik düzeyin etkili olduğu bilinmektedir. Bu düzenin önemli bir unsuru da Avrupalı

²⁴ Robert O. Collins, "The Disaster in Darfur in Historical Perspective", *The Journal of Conflict Studies*, Winter 2006, p. 27.

²⁵ Ali Mazrui, "Conflict in Africa: An Overview", Eds. Alfred Nhema and Paul Zeleza, *The Roots of African Conflicts: The Causes & Costs*, James Jurrey Ltd., Oxford, 2008, p. 36.

sömürge yönetimlerinin ulus devlet yapısını Afrika'ya bire bir uygulamış olmalarıdır. Hâlbuki Sahraaltı Afrika'da sömürgecilik öncesi devlet, kavram ve yapı olarak Avrupa'dakinden oldukça farklıydı. Afrika'da devlet/yönetici, sahip olduğu gücü, yönetimi altındaki topraklardaki vatandaşlarına sadece müreffeh bir yaşam kurmak için değil, geliri adil dağıtmak için kullanırdı.²⁶ Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Sahraaltı Afrika'da tek tip bir devlet yapılanması yoktu. Afrika'da, günümüz Avrupa'sında kabul gören, herkese uyduğu ve uyacağı varsayılan tek bir modelin aksine, siyasi çeşitlilik göze çarpmakta idi. Herbst tarafından da ifade edildiği gibi, kıtanın farklı yerlerinde fiziki ve ekonomik şartlara göre değişen farklı siyasi yapılanmalar bulmak mümkündür.²⁷ Ancak, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında bu siyasi çeşitlilik sömürgeci ülkelerin işgalleri ile birlikte yerini Avrupa usulü ulus devletlere bıraktı.²⁸

Birçok Afrika ülkesi gibi Darfur'da da tek bir siyasi yapı yoktu. Darfur bölgesi, orada yaşayan etnik gruplar arasında 'dar' (vatan) denen ülkelere bölünmüştü. Birçok etnik grup Darfur bölgesinde kendi 'dar'larında varlıklarını sürdürmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, iklim şartları veya yağmur yağışlarındaki azalmadan dolayı bir 'dar' mensubu grup diğer 'dar'lara göçebiliyordu ve bu son derece yaygın bir uygulamaydı.²⁹ Ayrıca, insan grupları kendisine sahip çık(a)mayan 'dar'ı terk edip başka bir siyasi yapıya yani 'dar'a dâhil olabiliyordu. Göçmen gruplar yağın yağmur miktarına bağlı olarak hayvanlarına yeni otlaklar bulmak amacıyla yılda bir veya iki kere 600–800 km yürüyerek hayvanları için yeni yerler aramaktaydılar. Tarımla uğraşan gruplar ise kuraklaşan yerlerden ayrılarak daha sulak ve verimli toprak aramaya çıkarlardı. Bu gerçek kaçınılmaz olarak bölgede canlılık ve hareketlilik doğurmaktaydı. Bu durum ise hareketliliğin olduğu bölgeyi ve yurtlarında uzun süre durmayan grupların yönetilmesini son derece zor kılmaktaydı.³⁰ Bu hareketlilik her zaman

²⁶ Robert H. Bates, *Essays On the Political Economy of Rural Africa*, Cambridge University Press, 1983, p. 38-45.

²⁷ Jeffrey Herbst, *States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton University Press, 2000, p. 55.

²⁸ Konuyla ilgilenenler yine Jeffrey Herbst tarafından kaleme alınan şu makaleden de istifade edebilirler: "Responding to state failure in Africa", *International Security*, Vol. 21, No. 3, Winter 1996-1997.

²⁹ Atta El-Battahani, "Ideological Expansionist Movements versus Historical Indigenous Rights in the Darfur Region of Sudan: From Actual Homicide to Potential Genocide", *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*; Alex de Waal, "Making Sense of Chad", <http://mrzine.monthlyreview.org/2008/dewaal060208.html>. Erişim: 12.10.2010.

³⁰ R. S. O'Fahey, "Conflict in Darfur: Historical and Contemporary Perspectives", *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, p. 1.

sorunsuz olmuyordu, bazen ufak çaplı şiddet olayları yaşanıyordu. Bölgenin sömürgeci yönetim altına girmesiyle Sudan'a bağlanmasının ardından insanlar yaşadıkları 'dar' içinde sahip oldukları ayrıcalıkları herkesle paylaşmak durumunda kaldılar. Çünkü artık herkes Sudanlı olmuştu ve 'dar' yerine ulus devlet vardı. Khalid, bu hususun altını çizerek Darfur'da yaşanan krizi geleneksel 'dar' anlayışı ile modern vatandaş anlayışının bir çatışması olarak tanımlar.³¹ Diğer bir ifadeyle, Darfur sorunu, anayasal haklara sahip olmak isteyenler ile geleneksel 'dar' haklarına sahip olmak isteyenlerin mücadelesidir. Her ne kadar anayasal bir düzen, ilk planda etnik gruplar arası ilişkileri düzenleyici ve şiddeti önleyici bir mekanizma olarak görülse de, o dönemde böylesi bir düzeni işletecek kurumların olmayışı ve aşağıda da belirtileceği üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan kurumların işlevini yerine getiremeyişi, geleneksel düzeni, haklar nezdinde daha güvenli ve istikrarlı kılmıştır.

Sömürgeci yönetimlerin etkileri bugüne yansıyan bir diğer uygulaması ise kurdukları sistem ile etnik gruplar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözen yerel mekanizmaların lağv edilmesidir. Sömürgeci güçler Afrika'da ele geçirdikleri topraklarda uygulanmakta olan çatışma çözüm yöntemlerini yok etmiş ve yerlerine etkin çalışacak yeni kurumlar da kuramamıştır.³² Hâlbuki Darfur bölgesinde geçmişte bölge insanlarının oluşturduğu birçok mekanizma etnik gruplar arasında çatışmaların çıkmasını önlemekte, çatışma olduğunda ise arabuluculuk yapmakta oldukça başarılıydı. Örneğin Darfur bölgesinde geçmişte yaygın olan tarikatlar, Kuran kursları ve benzeri dini kurumlar, bölgede yaşayan farklı etnik gruptan genci bünyesine alarak farklı kültürler ile tanışılmasını ve farklılıklara saygı göstermeyi öğretmiştir.³³ Ayrıca, gruplar arasında gerginliğin arttığı durumlarda bölgede yaşlı, bilgili ve saygın kişilerin arabuluculuğuna başvurulduğu, 'Cudiyye' denilen mekanizma sömürgeci yönetimlerin kendi mahkemelerinin tanınmasını sağlayabilmek için kaldırılmıştır.³⁴ Ama yerine başka bir mekanizma tesis edilememiştir.

Bir toplum içinde bireyler ve gruplar arasındaki ilişkileri bir düzen içinde sürdürmeye yarayan idari ve adli mekanizmalar ve kurumlar orta-

³¹ Mansour Khalid, "Darfur: A Problem within a Wider Problem", *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009.

³² Ali Mazrui, *Conflict in Africa*, p. 37.

³³ Adam Azzam Mohamed, "Indigenous Institutions and Practices Promoting Peace and/or Mitigating Conflicts: The Case of Southern Darfur of Western Darfur", *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, p. 70.

³⁴ *Age*, p. 72.

dan kalkarsa o toplumda kalkınmanın ve istikrarın sürmesi beklenemez. Sömürgecilik döneminde Darfur'da uygulanan İngiliz politikaları bölgedeki yaşamın düzenli bir şekilde devamını sağlayan kurumları ortadan kaldırmış ve yerlerine yenileri etkin olarak kurulamamıştır. Bunun bir sonucu olarak Darfur bölgesinde gruplar arası ilişkiler de sömürgecilik öncesi kadar barışçıl ve düzenli olmamıştır.

4.2. Artan Nüfus ve Hayvancılık, Azalan Verimli Topraklar

Önceki bölümlerde Darfur'da yaşayan grupların tarım veya hayvancılıkla uğraştıklarına göre farklı etnik aidiyet kazandıklarından bahsedilmişti. Ayrıca genelde Sudan'da ve özelde ise Darfur bölgesinde tarıma elverişli yayların ve otlakların fazla olmadığı vurgulanmıştı. Yukarıdaki tartışma ışığında coğrafi ve sosyal alanlarla ilgili başka faktörler de Darfur'da şiddet olaylarının patlak vermesinde rol oynamıştır.

Darfur'da yerleşik yaşam süren gruplar için tarımdan sonra ikinci en önemli ekonomik aktivite hayvancılıktır. Özellikle 1970'li yıllardan sonra Sudan hükümetleri ülkede hayvancılığı desteklemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, elimizde net rakamlar olmamakla birlikte Sudan'da ve Darfur'da hayvan sayısının arttığına inanılmaktadır. Bu artışın arkasında iki temel sebep görülmektedir: Hükümet tarafından sağlanan hayvan hastalıklarını önleyici sağlık hizmetleri ve özellikle Arap yarımadasındaki ülkelerden gelen et talebindeki artış. Sonraları, kuzey Darfur'da ve başka bölgelerde darı yetiştiren gruplar da hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Çünkü ticaret hadleri hayvancılık lehine gelişmiştir. Ancak hükümetler, hayvancılıkla uğraşanlara destek verirken bu gruplara besin yetiştirebilecek gruplara (göçebe gruplar gibi) destek sağlamamıştır. Bunun neticesinde ise hayvancılıkla uğraşanlar besin bulmakta zorlandıkları için tarımla uğraşan, yeşilliğin bol olduğu otlak bölgelerine taşınmışlardır.³⁵ İnsanlar düşük verimle tarım yapmaktansa hayvancılıkla uğraşmayı tercih ederken bölgedeki tarım üretiminde de düşüş başlamıştır. 1960'lı yıllardan itibaren bölgeye düşen yağmur miktarındaki azalmaya paralel olarak yağmur suyuna dayalı tarım ürünlerinde de azalma olmuştur.³⁶

Bahsettiğimiz bu gelişmeler eğer Darfur bölgesinde nüfusta fazla bir artış gerçekleşmeseydi bölge için ciddi bir problem teşkil etmeyecekti. Fakat bağımsızlığından bu yana Sudan devletinin toprakları genişlemedi

³⁵ Abduljabbar Abdalla Fadul, "Natural Resource Management for Sustainable Peace in Darfur", *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings. pp. 37-38.

³⁶ Ibid, p. 36, 38.

ve Darfur'un nüfusu ise ciddi oranda arttı. Tablo-1'de görüldüğü üzere Darfur'da nüfus yoğunluğu yaklaşık 45 yıllık bir süre zarfında altı kat artmıştır. Buna ek olarak, kendi bölgelerinde yağış olmadığı zamanlarda giderek azalan verimli yeşillik alanlara geçici olarak yerleşmek isteyen göçebe gruplar ile yerleşik gruplar arasında gerginlikler yaşanmaya başlamıştır. Örneğin, 1923–2003 arasında Darfur'da etnik gruplar arasında 39 ciddi çatışma kaydedilmiştir ve bu çatışmaların 29'unda göçebe gruplar bir şekilde taraftır.³⁷

Tablo 1: Darfur'da Nüfus Yoğunluğu Değişimi (1956–2002)³⁸

Yıl	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu (Kişi/km ²)
1956	1.080.000	3
1973	1.340.000	4
1983	3.500.000	10
1993	5.600.000	15
2003	6.480.000	18

Bölgenin çoğunluğunun kurak ve çöl alanlarla kaplı olduğu, tarım üretiminin giderek azaldığı ve hayvancılığın arttığı dikkate alındığında, Darfur'da hükümet güçleri ile Sudan Özgürlük Hareketi ve Adalet ve Eşitlik Hareketi arasında büyük çapta çatışmalar çıkmadan çok daha önce de Darfur bölgesindeki etnik gruplar arasında var olan gerilimlerin ve ufak çaplı çatışmaların neden yaşandığı daha iyi anlaşılabilir.

4.3. Darfur'a Dönük İhmal ve İlgisizlik

Darfur bölgesinde geçmişte var olan krallıklar bir güven ortamı tesis etmiş ve halkına yaşayabileceği bir düzen kurmuştur. Bu devlet geleneği ile büyüyen nesiller, günümüzde en azından temel bazı ihtiyaçlarının Hartum'daki Sudan hükümetlerince karşılanmayışı nedeniyle modern hükümetlere karşı hoşnutsuzluk beslemişlerdir. Hartum'daki merkezi hükümetlerin bağımsızlık sonrasında Darfur'un kalkınmasını ihmal etmesi ve Nil havzasına yapıldığı kadar yatırım yapılmaması, batı Sudan halkını incitmiştir. 1983–1984 yıllarında yaşanan kuraklık ve bu afetin Hartum hükümeti tarafından kötü yönetilmesi bölge halkının hoşnutsuzluğunu daha da artırmıştır. Kuzey Darfur'daki ölçümlere göre yıllık yağış miktarı 1983 yılında 83 mm'ye düşmüştü. 1941 – 1980 arası ortalama yıllık yağış

³⁷ Ibid, p. 39.

³⁸ Ibid, p. 35.

miktarının 380 mm olduğu düşünülürse kuraklığın boyutu daha iyi anlaşılabilir.³⁹ Bölgesel ve uluslararası organların Numeyri hükümetini eğer gıda yardımı ayarlanmaz ve gerekli tedbirler alınmazsa bir afetin kaçınılmaz olduğu konusunda uyarmalarına rağmen Numeyri hükümeti kuraklığın insanlar üzerindeki etkisini iyi hesaplayamamış ve yaklaşan afeti küçümsemiştir. Uluslararası toplumun sağladığı karşılıksız gıda yardımı ise yetersiz kalmıştır. O dönemde zor şartlar altında hayatta kalma mücadelesi veren Darfur'daki gruplar arasında ufak çaplı çatışmalar yaşanmıştır.

Darfur Sultanlığı'nın siyasi varlığı sona erdikten sonra Hartum'daki yönetimler bölge insanına yönelik yeterince yatırım yapmamışlardır. Sömürgeci yönetimler bölgenin büyükbaş hayvan kapasitesini Avrupa'nın ihtiyaçlarını karşılamak için kullanırken, bölgede yetişen hammaddeleri ihraç etmenin dışında bölgeye katma değer katacak ve yatırımlara dönüştürecek adımlar atmamışlardır. 1940'lı yıllara kadar Darfur'da kadın doğum hastanesinin olmayışı Darfur'un ihmal edilmişliğini anlatmak için çarpıcı bir örnek olarak zikredilebilir.⁴⁰ Yirminci yüzyılın ikinci yarısında artık bağımsızlığına kavuşan Sudan'ın bir parçası olan Darfur, Hartum'daki iktidar savaşlarının gölgesinde kalmış ve siyasetçilerin yatırım yapmaktan çok askeri yöntemlerle komşu ülkelerden korumaya çalıştığı bir bölge haline gelmiştir. Özetlemek gerekirse, sömürgecilik dönemi ile beraber yeniden oluşturulan siyasi yapı, Darfur bölgesinde yaşayan insanların sorunlarına çözüm bulmalarını zorlaştırmıştır.

4.4. Çad İç Savaşı ve Çad-Sudan Gerginliği

Hartum'daki hükümetler için batı Sudan'ın güvenliği her zaman bir endişe kaynağı olmuştur. Collins, günümüzdeki sorunun ihmal, kötü yönetim ve ırkçılık neticesinde aniden kendi kendine patlak veren olaylar şeklinde yorumlanmasının doğru olmayacağını vurgulamaktadır.⁴¹ Bununla beraber, asıl önemli faktörün Darfur'un da parçası olduğu Çad havzasının kontrolü için 40 yıldır sürdürülen mücadele olduğunu öne sürmektedir. Sudan topraklarında yer aldığı için Nil havzasında değerlendirilen Darfur aslında Nil havzası içinde değil, Çad gölünün havzası içinde yer almaktadır. Gerçekten de Darfur'daki grupların çoğunluğu kendilerini Nil

³⁹ J. Milliard Burr and Robert O. Collins, *Requiem for the Sudan: War, Drought, and Disaster Relief on the Nile*, Westview Press Inc, 1995, p. 20.

⁴⁰ Julie Flint and Alex De Waal, *Darfur: A Short History of A Long War*, Zed Books, 2005, p. 13.

⁴¹ Robert O. Collins, "The Disaster in Darfur in Historical Perspective", *The Journal of Conflict Studies*, Winter 2006, p. 27.

havzasında yaşayan Sudanlılardan ziyade, Çad'ın doğusunda yaşayan hı-sımlarıyla ilişkilendirirler.⁴² Darfur bölgesinin doğusunda dağlık alanların bulunması, sanki bu bölgenin Sudan'dan doğal yollarla ayrılmış olduğu izlenimini vermektedir. Bu yüzden Sudanlı yöneticiler Darfur'u, ülkelerinden ayrılma potansiyeli olan ve komşu ülkelerin nüfuzuna açık bir bölge olarak görmüşlerdir.

Bu coğrafi ve sosyal yapıyı fark eden Çad hükümetleri, Darfur bölgesini topraklarına katmak için Sudan ile uzun yıllar süren silahlı mücadelelere girişmişlerdir. Çad ile mücadele etme yollarını arayan Sudan hükümetleri 1980'lerde Çad ile ilişkileri kötü olan Libya ile işbirliğine gitmeye karar vermişti. Bu bağlamda Sudanlı yöneticiler, Libya ile Çad arasındaki gerilimden faydalanma ümidiyle Libya ile yakınlık kurarak bu sorunu aşma yoluna gitti. Sudan, Libya silahlı kuvvetlerinin Darfur bölgesini Çad'a karşı verdikleri mücadelede bir üs olarak kullanmalarına göz yumdu. Bu dönemde Çad'a karşı savaşanlar Libyalı güçler idi ve Darfur'daki grupların çoğu bu savaşın bir parçası olmamışlardır. Ancak, bölgeye getirilen yüklü miktardaki silah ve askeri mühimmat sonucunda bölgedeki suç oranı ve küçük çaplı şiddet olaylarında bir artış görülmüştür.⁴³ Kendi savaşları olmasa da Darfur topraklarında sürdürülen savaş Darfurluları ister istemez olumsuz anlamda etkilemiş, bölgede güvensiz bir ortam oluşturmuş ve kalkınmayı geciktirmiştir.

Çad'da 1965 yılından beri devam etmekte olan iç savaşın en yoğun yaşandığı bölge ise Çad'ın doğu sınırları, yani Darfur bölgesinin hemen batısıdır. Demokratik Değişim için Birleşik Cephe (United Front for Democratic Change), 1990'dan beri Çad Devlet Başkanı olan Idris Debbi'yi iktidardan indirmeyi hedeflemektedir ve Çad hükümeti tarafından terörist örgüt olarak tanımlanmaktadır. Çad hükümeti, Sudan hükümetinin bu örgüte yardım ve yataklık sağladığını iddia ederek 2005 yılında resmen savaş ilan etmiştir. De Waal'in belirttiği gibi, çoğu kez Çad'da yaşanan bu iç savaşın, Darfur'dan yayıldığı söylenir ama aslında Darfur'daki savaş Çad'dan doğuya doğru yayılmıştır. Darfur'da savaşan milislerin çoğunun Çadlı olduğu ve Çad ordusunda ve DDBC'de bulunduğu iddia edilir.⁴⁴

⁴² Ibid.

⁴³ Gérard Prunier, *Darfur: The Ambiguous Genocide*, Revised and Updated Edition, Cornell University Press, 2007.

⁴⁴ Alex De Waal, "Making Sense of Chad", <http://mrzine.monthlyreview.org/2008/dewaal060208.html>. Erişim: 12.10.2010.

4.5. Güney Sudan Sorunu

İngiltere’den 1956 yılında bağımsızlığına kavuşmadan bir yıl önce ülkenin, kuzeylilerin etkisinde kalacağını ve ihmal edileceklerini düşünen güneylilerin kendi devletlerini kurma hedefiyle başlattıkları silahlı mücadele yaklaşık yarım yüzyıl sürdü. Ocak 2005’te imzalanan anlaşma ile sona eren iç savaş sırasında SPLA güçleri mücadelelerini yaymak için Darfur bölgesini de kullanmak istediler. Hartum hükümeti ise SPLA güçlerinin kuzeye, Darfur’a doğru ilerlemelerini engellemek için güney Sudanlılara karşı koyacak milis güçleri destekledi. Bugün ‘Cancavid’ olarak andığımız bu güçler aslında Darfur bölgesini savunmak amaçlı kurulmuştu.⁴⁵ Cancavid, El-Mehdi hükümeti tarafından 1987’de Güney Kordofan eyaletinde Bakara denen hayvancılıkla uğraşan gruplardan oluşan milis güçlerdir. ‘Cancavid’ denince organize birlikler değil, aksine bağımsız hareket eden ve kanunlara uymayan küçük gruplar anlaşılmalıdır.⁴⁶ Ancak güney-kuzey savaşının yumuşaması ve Hartum hükümetinin SPLA ile anlaşmaya varması sonucu Cancavid güçleri varlık sebeplerini giderek kaybettiler. Bu dönem içinde ise göçebe hayat tarzına sahip olan Cancavidler sahip oldukları gücü kötüye kullanarak yerleşik ve tarımla uğraşan Darfur’daki bazı gruplara saldırmaya başladılar.⁴⁷ El-Tom’a göre Darfur’da yaşayan gruplar ayrılıkçı sebeplerle ve bağımsız bir devlet kurma niyetiyle Hartum hükümetine karşı silahlanmamışlardır.⁴⁸ Darfur’daki gruplar, Hartum’daki yöneticilerin kendilerini savunamadıklarını görünce Cancavid güçlerinin keyfi zulmüne karşı koymanın yolunu silahlı mücadelede görmeye başlamışlardır. El-Tom, Darfur’daki tarımla uğraşan yerleşik grupların 2000’li yılların başında bir yol ayrımına yaklaştıklarını ve yaşadıkları haksızlıklara sessiz kalmak ya da silahlı mücadele vermek arasında seçim yapmak zorunda kaldıklarını vurgulamaktadır.

Özetlemek gerekirse Darfur sorunu uluslararası medyada bahsedildiği gibi, Sudan hükümetinin Darfurluların bağımsızlık taleplerini bastırmak için verdiği bir savaş veya Sudan topraklarına sonradan Arapların hâkim

⁴⁵ Julie Flint and Alex De Waal, *Darfur: A Short History of a Long War*, pp. 56-63.

⁴⁶ Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*, Pantheon Books, New York, 2009.

⁴⁷ Adam Keith, “African Union in Darfur: An African Solution, but Still A Global Problem”, *Journal of Public and International Affairs*, Vol. 18, Spring 2007, p. 151.

⁴⁸ Abdullahi Osman El-Tom, “Darfur People: Too Black for the Arab-Islamic Project of Sudan”, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press. 2009.

olduğu Sudan hükümetinin yerli Afrikalıları ortadan kaldırmayı planladıkları bir sindirme operasyonu değildir. Sorunu, bir anda patlak veren bir güvenlik sorunu olarak değil, farklı boyutları olan bir mücadele olarak görmek daha doğru olacaktır.

5. Soykırım Tartışmaları

Darfur'da yaşanan iç savaşı ABD'nin Dışişleri eski Bakanı Collin Powell dâhil birçok kişi soykırım olarak nitelendirmiştir. Buna sebep olarak da bir etnik grubun (Afrikalıların yani Zurkaların) hedef alındığını öne sürmektedirler. Diğer taraftan ise, Darfur için soykırım nitelmesini kullanmayanların da önemli tezleri bulunmaktadır. Öncelikle Darfurlular belirli bir etnik veya dini bir grup değildir. Şimdiye kadar detaylıca izah edildiği gibi Darfur'da birçok farklı etnik grup yaşamaktadır. Savaşın her iki tarafında da hem Arap hem de Afrikalı olarak nitelendirilen gruplar, hatta Çadlılar vardır. Ayrıca çatışmanın her iki tarafı da Müslümandır. İkinci olarak, doğrudan ölümler şimdiye kadar gerçekleşen ölümlerin %35'ini oluşturmaktadır. Yerlerinden olan kişi sayısı doğrudan öldürülen insan sayısından 17 kez daha fazladır.⁴⁹ Evlerini terk etmek ve mülteci kamplarına yerleşmek zorunda kalan insanlar arasında sağlık sorunlarından dolayı hayatını kaybeden insan sayısı da oldukça fazladır. Fakat hükümetin, kısıtlamalar yüzünden gerçekleşen dolaylı ölümlerden de sorumlu tutulması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.

İki husus vardır ki sorunu daha karışık hale getirmektedir. Birincisi niyettir. Örneğin, BM araştırma komisyonu Darfurluların ortadan kaldırılmasına yönelik bir niyet tespit etmemiş, aksine Sudan hükümetinin tüm insan hakları ihlallerini iç karışıklığı bastırma adına yapmış olduğuna kanaat getirmiştir. İkinci husus ise uluslararası anlaşmadaki “kısmen” ibaresidir. Anlaşma net bir rakam belirtmediğinden soykırım olabilmesi için ölümlerin sayısının ne kadar olması gerektiği belli değildir. Örneğin 10 milyon nüfusa sahip bir grupta 100 bin kişi öldürüldüğünde toplam nüfusun yüzde biri ortadan kaldırılmış demektir. Şayet grup nüfusu 1 milyon ise 100 bin kişi öldürüldüğünde toplam nüfusun yüzde onu hayatını kaybetmiş olacaktır. Darfur olayında en yüksek rakamları alırsak, 300 bin olan toplam ölü sayısı, 6 milyon olan Darfur nüfusunun yüzde beşine tekabül etmektedir. Ancak Ruanda olayında ise en düşük tahminlere göre 500 binden fazla

⁴⁹ Scott Straus, “Rwanda and Darfur: A Comparative Analysis”, *Genocide Studies and Prevention*, Vol.1, No.1, July 2006, p. 43.

Tutsi öldürülmüştü ve bu rakam Ruanda'daki tüm Tutsilerin yüzde yetmiş beşine tekabül etmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla, eğer yaşanan şiddet olaylarını net bir biçimde tanımlamak istiyorsak soykırım anlaşması gözden geçirilebilir ve en azından oransal bir eşik belirlenebilir.⁵¹

Kısacası, Darfur sorunu için soykırım, etnik temizlik veya daha başka ağır bir nitelemede bulunmak kolay değildir. Soykırım etiketini kullananlar da kullanmayanlar da çeşitli sebepler öne sürmektedirler. Straus, Darfur'da yaşananları Ruanda soykırımı ile karşılaştırmakta ve “*Darfur'daki şiddet açık bir şekilde belirli bir etnik grubun ortadan kaldırılması olarak nitelendirilemez*” sonucuna varmaktadır.⁵²

5. Sonuç

Darfur sorunu, Sudan'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak amacıyla merkezi hükümete karşı isyan edenlerle bu isyanı bastırmak isteyen Sudan yönetiminin bir halkı toptan ortadan kaldırma girişimi değildir. Darfur sorunu birbiriyle alakalı dâhili ve harici gelişmelerin bir sonucudur. Güney Sudan'daki iç savaş merkezi hükümete karşı başlatılmış bir isyan iken, Darfur'daki çatışma yerleşik gruplar ve göçmen gruplar arasında 1987–89 arasında başlamıştır.⁵³ Darfur'daki savaşın tarafları saflarını etnik kökenlerini temel alarak belirlememişlerdir.

Darfur'da iç savaşın ortaya çıkmasının arkasında, a) sömürgecilikle birlikte var olan siyasi düzen yerine ulus devlet ve merkezîyetçi yapının getirilmesi, b) geleneksel çatışma çözüm mekanizmalarının kaldırılıp yerine yeni sistemlerin konulamamış olması, c) göçebe ve yerleşik gruplar arasında doğal kaynaklar üzerinden yaşanan mücadele, d) Sudan hükümetlerinin Darfur bölgesini ihmal etmeleri ve yeterli yatırım yapmamaları, e) Çad'da ve güney Sudan'da yaşanan çatışmalar gibi birçok sebep vardır.

Darfur sorununu bu derece açıkça anlatan eser ve kaynakların varlığına rağmen bir takım batılı çevreler sorunu “soykırım” olarak tanımlamada ısrar etmekte, farklı rakamlar ortaya atmakta ve askeri bir müdahale

⁵⁰ *Ibid*, p. 43.

⁵¹ Scott Straus, “Darfur and the Genocide Debate”, *Foreign Affairs*, January/February 2005.

⁵² Scott Straus, “Rwanda and Darfur: A Comparative Analysis”, *Genocide Studies and Prevention*, Vol.1 No.1, July 2006, p. 51.

⁵³ Mahmood Mamdani, *Saviors and Survivors*, p. 71.

için lobicilik yapmaktadırlar. Buna yol açan durum, 11 Eylül 2001 sonrası başlayan ‘teröre karşı küresel savaş’ söylemidir. Batı’ya karşı tavır takınan, Çin ve Rusya ile yakınlık kuran Sudan hükümeti ‘terörist’ olarak nitelendirilmeye müstahak görülmüştü. Darfur’daki karışıklığı bastırmak için askeri seçeneği tercih eden Hartum hükümeti, uluslararası ‘yardım’ kuruluşları ve medya kurumları tarafından yaygınlaştırılan yanlış bilgiler ile zor durumda bırakıldı.⁵⁴ Bu hususu konumuzla da ilişkilendirerek bir örnekle noktalayalım:

Sudan hükümetine karşı uluslararası bir askeri müdahale ile tıpkı Irak gibi El-Beşir hükümetini alaşağı ederek uluslararası toplumun desteklediği bir hükümet kurulmasını isteyenlerin başında Darfur’u Kurtarma Koalisyonu (Save Darfur Coalition) gelmektedir. İlginç olan husus ise başını Save Darfur adlı örgütün çektiği bu grup, topladığı yardım paralarını bölgedeki mağdur insanlara harcamak yerine, askeri müdahale yapılması için lobicilik için kullanmaktadır. Müzakereli anlaşma yerine askeri müdahaleyi, siyasi çözüm yerine uluslararası baskıyı, affetmek yerine suçlayıp cezalandırmayı savunan bu türlü yardım kuruluşlarının, adlarında ‘kurtarmak’ ibaresi geçse bile gerçekten bir ‘yardım’ kuruluşu olup olmadıkları sorgulanabilir.

⁵⁴ Darfur konusunda batılı örgütlerce yapılan dezenformasyona örnekler: a) Darfur’daki ölü sayısının, Save Darfur ve diğer bağlantılı örgütler 300 – 400 bin, Dünya Sağlık Örgütü ve diğer bağımsız kuruluşlar ise 50-70 bin civarında olduğunu açıklamaktadırlar. Bu iki rakam arasında çok ciddi bir fark vardır. b) Save Darfur ve koalisyonundaki diğer örgütler Darfur sorununu, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyanın en kanlı ve vahşi savaşı olarak tanımlarlar. Hâlbuki Ruanda (800 bin) ve Bosna (250 bin) iç savaşları Darfur’dan daha ölümcül idi.

KAYNAKÇA

- Bates, Robert H. *Essays On The Political Economy of Rural Africa*, Cambridge University Press, 1983.
- Burr, J. Milliard and Robert O. Collins. *Requiem for the Sudan: War, Drought, and Disaster Relief on the Nile*, Westview Press Inc, 1995.
- Collins, Robert O. “The Disaster in Darfur in Historical Perspective”, *The Journal of Conflict Studies*, Winter 2006.
- Curtin, Philip. “Africa North of the Forest in the Early Islamic Age”, Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson and Jan Vansina (editors), *African History: From Earliest Times to Independence*, 2nd Edition, Longman, New York, 1995.
- El-Battahani, Atta. “Ideological Expansionist Movements Versus Historical Indigenous Rights in the Darfur Region of Sudan: From Actual Homicide to Potential Genocide”, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Ed. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009.
- El-Tom, Abdullahi Osman. “Darfur People: Too Black for the Arab-Islamic Project of Sudan”, *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009.
- Fadul, Abduljabbar Abdalla. “Natural Resource Management for Sustainable Peace in Darfur”, *Environmental Degradation as a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, University of Peace Press, Switzerland, 2009.
- Flint, Julie and Alex De Waal. *Darfur: A Short History of A Long War*, Zed Books, 2005.
- Hasan, Yusuf Fadl. *The Arabs and the Sudan*, Edinburgh University Press, 1967.
- Hassan, Salah M. and Carina E. Ray. *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Cornell University Press, 2009.
- Herbst, Jeffrey. *States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control*, Princeton University Press, 2000.
- Keith, Adam. “African Union in Darfur: An African Solution, but Still A Global Problem”, *Journal of Public and International Affairs*, Vol. 18, Spring 2007.

- Khalid, Mansour. "Darfur: A Problem Within a Wider Problem", *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Eds. Salah M. Hassan and Carina E. Ray, Cornell University Press, 2009.
- Mamdani, Mahmood. *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*, Pantheon Books, New York, 2009.
- Mazrui, Ali. "Conflict in Africa: An Overview", Eds. Alfred Nhema and Paul Zeleza, *The Roots of African Conflicts: The Causes & Costs*, James Jurrey Ltd., Oxford, 2008.
- Mohamed, Adam Azzam. "Indigenous Institutions and Practices Promoting Peace and/or Mitigating Conflicts: The Case of Southern Darfur of Western Darfur", *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, University of Peace Press, Switzerland, 2009.
- O'Fahey, R. S. *State and Society in Darfur*, St. Martin's Press, New York, 1980.
- O'Fahey, R. S. "Conflict in Darfur: Historical and Contemporary Perspectives", *Environmental Degradation As a Cause of Conflict in Darfur*, Conference Proceedings, University of Peace Press, Switzerland, 2009.
- Poggo, Scopas S. *The First Sudanese Civil War*, Palgrave Macmillan, 2009
- Prunier, Gérard. *Darfur: The Ambiguous Genocide*, Revised and Updated Edition, Cornell University Press, 2007.
- Straus, Scott. "Darfur and the Genocide Debate", *Foreign Affairs*, January/February 2005.
- Straus, Scott. "Rwanda and Darfur: A Comparative Analysis", *Genocide Studies and Prevention*, Vol.1, No.1, July 2006, pp. 41-56.
- Waal, Alex De. "Making Sense of Chad", <http://mrzine.monthlyreview.org/2008/dewaal060208.html>. Erişim tarihi: 12.10.2010

Regional Integration, Economic Growth and Convergence in Sup-Saharan Africa: A Case Study of the East Africa Community

Dilek DEMİRBAŞ¹

Alphonse KABANANIYE²

Abstract

The old East Africa Community collapsed in 1977, partly because of political tensions, the unequal distribution of incomes and divergent macroeconomic performance between member states. Since then, achieving income convergence among member states remained a significant challenge for economic development and social cohesion within the Community. Despite considerable political goodwill and efforts to speed up the regional integration process within the East Africa Community and to achieve convergence in per capita income and macroeconomic convergence in the short-term, much more research remains crucial in order to guide policymakers for the new East Africa Community. This empirical study is mainly motivated by the need for well-researched empirical evidence to guide policymakers in East African countries in their ambitious programme to achieve Gross Domestic Product per capita (hereafter GDPPC) convergence in the region. Since the new East Africa Community is considered as government intervention in international/regional trade activities, and therefore as a shock to the regional economies, time series econometrics is the most appropriate methodology for measuring its impacts in the short term and long-term. The overall observations indicate that the East Africa Countries were converging to some extent and they are moving towards a common trend. In particular, the results from the unit roots and cointegration tests show a complete convergence in GDPPC.

Keywords: *growth, convergence, East Africa community.*

¹ Prof. Dr., Northumbria University, Newcastle Business School, CCE1, Newcastle upon Tyne, NE1 8ST, England. Dilek.Demirbas@unn.ac.uk; Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletme Bölümü Öğretim Üyesi, ddemirbas@ybu.edu.tr

² Northumbria University, Newcastle Business School, CCE1, Newcastle upon Tyne, NE1 8ST, England, Alphonse, kibananiye@unn.ac.uk

Sahra Altı Afrika'da Bölgesel Entegrasyon, Ekonomik Büyüme ve Yakınsama Kriteri: Doğu Afrika Birliği Üzerine Bir Vaka Çalışması

Öz

İlk Doğu Afrika Topluluğu 1977 yılında ülkeler arası siyasi karışıklıklar, dengesiz gelir dağılımı ve üye ülkelerin makroekonomik performanslarındaki farklılık gibi nedenlerden dolayı dağılmıştı. Bu tarihten beri gelir dağılımı ve üye ülkeler arasındaki makroekonomik performansı birbirine yakınlaştırmak, ekonomik büyümeyi sağlamak ve sosyal uyumu oluşturmak ulaşılmaması zor bir hedef ve mücadele konusu olmuştu. Ciddi bir politik iyi niyetle, Doğu Afrika Birliği dâhilinde bölgesel entegrasyonu hızlandırma gayretlerine, kişi başına düşen geliri artırma ve makroekonomik yakınlaşma gibi planlanmış hedeflere ilişkin yapılmış çalışmalara rağmen, yeni Doğu Afrika Birliğindeki politik karar oluşturanlara rehberlik yapması açısından çok daha fazla sayıda kapsamlı araştırmalara ihtiyaç hissedilmektedir. Bu uygulamalı çalışma Doğu Afrika Ülkelerindeki bu açığı kapatmak amacıyla yapılmış bir çalışmadır. Yeni Doğu Afrika Birliğinin oluşumu uluslararası ve bölgesel ticari aktivitelere yönelik yapılmış bir hükümet müdahalesi ve bölgesel ekonomilere bir şok olduğu için bu müdahalenin etkilerini ölçmede en uygun ekonometrik yöntem ise zaman serisi analizidir. Bu teknik yöntemin uygulandığı çalışma şunu göstermiştir ki, Doğu Afrika Ülkeleri ekonomileri bir dereceye kadar yakınlaşmakta ve birbirine yakın ve ortak bir trende doğru hareket etmektedirler. Ekonometrik testler özellikle kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hâsıladada (GSYİH) tam bir yakınlaşma olduğunu göstermiştir.

Anahtar kelimeler: *büyüme, yakınlaşma, Doğu Afrika ülkeleri*

1. Introduction

From historical perspective, a remarkable achievement since the end of the Second World War has been the rapid improvements in growth and welfare in industrial countries and in the newly industrialized nations of East Asia, which have achieved satisfactory levels of prosperity. In contrast, African countries have experienced what³ call *Africa's growth tragedy*. This situation raises important questions that lie at the heart of the debate on economic growth and convergence. Why are some nations poor and others rich? Have income inequalities across countries fallen or risen over the years? Why are some developing countries catching up with the rich, while African countries are falling behind in spite of economic reforms? Can theories and policies that explain growth convergence in OECD countries and newly industrialized countries also apply to African countries? Economists have asked these questions for decades, but after more than 200 years of the discipline, the mystery of economic growth has not been solved.⁴

Regarding the question of what should be done to improve and sustain Africa's growth; the debate is essentially a sterile and confusing one.⁵ Following the 1980s economic crises characterised by declining growth, high inflation, unsustainable fiscal and current account deficits and huge external debt, the IMF and World Bank imposed structural adjustment programmes (SAPs). However, despite economic reform, it was recognised by the end of the 1990s that structural adjustment programmes had failed to bring about growth and macroeconomic stability. Given these disappointing results, East African Countries are increasingly turning to an ambitious regional integration project as an extension of the structural adjustment programmes. Regional integration is defined as a process in which countries enter into regional agreements for cooperation in the economic and political fields through free trade areas, customs unions, common markets, economic unions, and political federation.⁶ In order to rescue their economies from persistent declining growth and macroeconomic instability, East African Countries moved in 1993 towards the resuscitation of the old East Africa

³ W. Easterly and R. Levine, "Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Division", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112, 1977, pp. 1203-1250.

⁴ E. Helpman, *The Mystery of Economic Growth*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.

⁵ M. Fafchamps, "Engines of Growth and Africa's Economic Performance", Discussion Paper, University of Oxford, Oxford, 2000.

⁶ B. Balassa, *The Theory of Economic Integration*, Richard & Urwin, London, 1962.

Community (hereafter EAC). The signing of the Treaty establishing the new EAC in 1999 represented a new vision: the creation of trade, monetary and political integration to achieve sustainable growth and macroeconomic stability. The need for growth and macroeconomic convergence in East African countries stems from the legacy of a long history of East African integration with its rise from 1917 to 1965, fall in 1977 and resuscitation in 1993. This legacy includes the perception that one country, Kenya benefited disproportionately from the old EAC compared to Uganda and Tanzania. With new and poorer members countries (Rwanda and Burundi) there is recognition that a successful East African integration project requires the member states to converge in income per capita in order to avoid tensions among member states.

According to Rassekh⁷ growth convergence is desirable because inordinate income disparity between rich and poor economies is offensive to human dignity, and it also continues to fuel the international tensions. The member states must follow similar macroeconomic policies in order to avoid economic disturbances in the regional economies. To achieve these objectives, the member states considered it necessary to expedite the successive stages of regional integration, so that the whole process could be achieved through a fast track mechanism.⁸ In pursuing this fast tracking process, the East African Countries have set benchmark criteria: sustained growth, price stability, sustainable fiscal and current account deficits and external debt.⁹ However, given the problems related to the implementation of different stages of regional integration, one can conclude that fast tracking and the setting of macroeconomic convergence criteria are unrealistic and unfeasible.

The old EAC collapsed in 1977, partly because of political tensions, the unequal distribution of incomes and divergent macroeconomic performance between member states. In addition, the enlargement of the EAC with the

---

⁷ F. Rassekh, "The Convergence Hypothesis: History, Theory, and Evidence", *Open Economies Review*, Vol. 9, 1998, pp. 85-105.

⁸ The proposed 2004 fast track mechanism included customs unions in 2005, a common market in 2007, monetary integration in 2009 and political federation in 2010. Given the challenges in negotiating the issues in labour, capital and monetary markets and political issues such as democratic deficits and internal security, this time frame seem somewhat unrealistic; T. Nzioki Kibua and A. Tostensen, "Fast-tracking East African Integration: Assessing the Feasibility of a Political Federation by 2010", Michelsen Institute Report, No.14 Bergen, Norway, 2005.

⁹ EAC, "The East African Development Strategy 2006-2010: Deepening and Accelerating Integration", General Secretariat, Arusha, 2005.

entry of the poor countries will radically change the landscape of regional income disparities. Consequently, achieving income convergence among member states remains a significant challenge for economic development and social cohesion. The combination of regional income disparities, unbalanced development and uncontrolled macroeconomic policies would inevitably hamper the success of the new EAC. There is a need to consider the well-researched and empirical evidence that guides policymakers on unsolved problems such as those of the equitable distribution of the costs and benefits of regional integration, imperfect competition, the protection of infant industries, labour market rigidities and labour mobility, disharmony in taxation structure, financial and current account liberalisation, national sentiment and sovereignty, and unstable macroeconomic management.

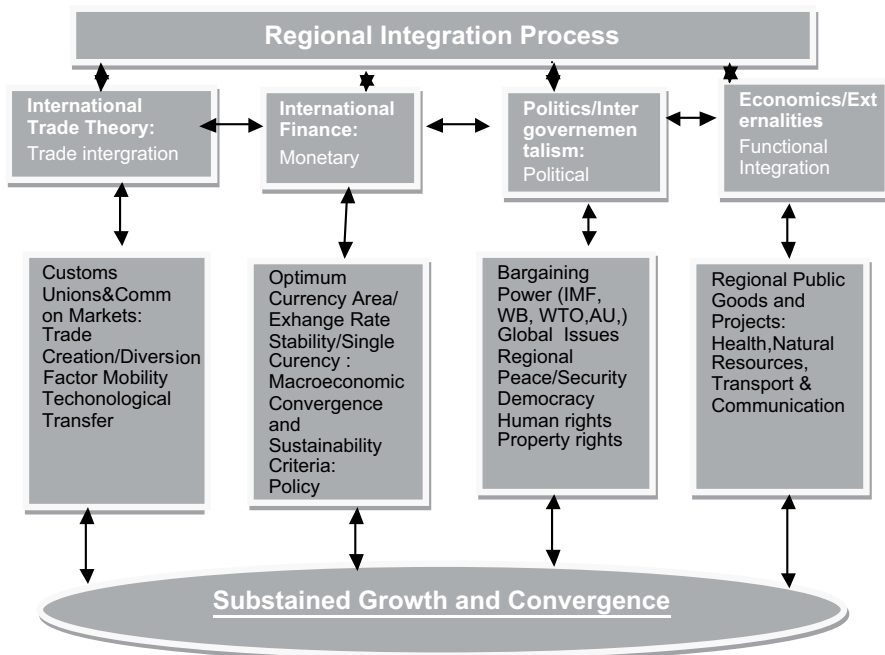
To date there are a few empirical studies by such as Mkenda, IMF, Buigut - Valev, UNECA and Opolot¹⁰ that provide some empirical evidence on the problems of coordination and harmonisation policies and on the suitability of a common currency for East African Countries. Using different methodologies, these empirical works have reached different conclusions that can mislead policymakers. The motivation of this study is therefore twofold. Firstly, the study is motivated by the need for well-researched empirical evidence to guide policymakers in East African countries in their ambitious programme to speed up the regional integration process and achieve growth and macroeconomic convergence in the region. Secondly the study is motivated by the desire to contribute to current knowledge and general understanding of regional integration, growth and macroeconomic convergence. East Africa Countries have set growth and macroeconomic convergence and sustainability criteria concerning sustainable growth, price stability, sustainable fiscal and current account deficits and external debt.

---

¹⁰ B. K. Mkenda, "Is East Africa an Optimum Currency Area?", Electronic Publishing Center, Goteborg, Sweden, 2001; IMF, "Monetary Union Among Members of the East African Community: Preconditions and Policy Directions", African Department, Washington D.C, 2004; IMF, "Debt Sustainability in Low-Income Countries: Proposal for an Operational Framework and Policy Implication", Working Paper, International Monetary Fund, Washington D.C, 2004; S. Buigut and N. Valev, "Eastern and Southern Africa Monetary Integration: A Structural Vector Autoregression Approach", *Review of Development Economics*, Vol.23, 2006, pp. 134-149; S. Buigut and P. Valev, "Is the Proposed East African Monetary Union an Optimum Currency Area? A Structural Vector Autoregression Analysis", Working Paper, No. 04, Andrew Young University, School of Policy Studies, 2004; UNECA, "Assessing Regional Integration in Africa (ARIA III): Towards Monetary and Financial Integration in Africa", United Nations Economic Commission for Africa, Addis Abeba, <http://www.uneca>, 2008; J. Opolot, "Monetary Integration in East African Community: Feasibility and Progress on Macroeconomic Convergence", PhD Dissertation, University of Dar-es-Salam, Tanzania, 2008.

Economists such as Ethier, McKay et al. and McCulloch et al.¹¹ have begun to address the effects of trade and finance on growth and poverty, but unfortunately, the theoretical and empirical studies have not been put together into an integrated framework to map the relationship between regional integration, growth and convergence. Figure 1 provides such a framework by examining some channels through which regional integration affects growth and convergence.

Figure 1: Integrated Framework for Regional Integration, Growth and Convergence

Source: Authors' own study

After decades of the implementation of regional integration policy, the following crucial research questions now arise: As an extension of the structural adjustment programme, has East African integration policy contributed to sustainable growth and convergence in income per capita in order to improve social cohesion? Are East Africa Countries conducting

¹¹ W. J. Ethier, "Regionalism in a Multilateral World", *Journal of Political Economy*, Vol. 106, 1998, pp. 1214-1245; A. McKay, L. A. Winters and A. M. Kadir, "A Review of Empirical Evidence on Trade, Trade Policy and Poverty", a Report to DFID Prepared as Background Document for the Second Development White Paper, 2000; N. McCulloch, L. A. Winters and A. Cirera, *Trade Liberalisation and Poverty: A Handbook*, Centre for Economic Policy Research, London, 2001.

similar macroeconomic policies to avoid disturbances in regional economies? Are East Africa Countries improving their external position by making sustainable their current account deficits and external debt?

These research questions indicate what the study seeks to investigate and help make the theoretical and empirical framework more explicit. In order to investigate these questions the paper is organised as follows. In section 2, the literature review on regional integration, economic growth and convergence will be reviewed to comprehend the theoretical background of the study. Section 3 will focus on Sub Sahara Africa and EAC and key politic, economic and social conditions in which East African integration has been and is taking place. In section 4, methodological background of the study will be summarised and key findings will be discussed. In section 5, conclusion will be drawn from the findings and policy implications will be presented.

2. Literature Review

The overall goal of this study is to investigate whether or not East Africa regional integration has reduced income disparities and improved key macroeconomic stability indicators. In order to do so, key concepts must be first examined such as, *regional integration*, *sustained growth* and *convergence*.

In the literature *regional integration* is defined as a process involving cooperation in economic and political fields. According to Balassa (1962), regional integration is expected to evolve progressively in the following stages.

- Free Trade Areas, in which member countries reduce or eliminate trade barriers between each other, while maintaining barriers for non-member countries.
- Customs Unions, in which member countries reduce or eliminate barriers to trade between each other and adopt a common external tariff towards non-member countries.
- Common Markets, in which member countries expand the basic customs union by reducing the barriers to the movement of factors of production (labour and capital).
- Economic Unions, in which member states aim at the harmonisation and coordination of national economic policies, including fiscal, monetary and exchange rates (e.g. common currency areas).

- Political Integration, in which member countries hand over their individual sovereignty to a supranational organization.

According to Lora et al,¹² *sustained growth* is the result of an increase of the factors of production and their productivity. This has been mostly affected by technological innovation, the quality of institutions, macroeconomic stability, the quality of financial systems, the quality of infrastructure, and finally the relative position of dominance in the international economy. In this view, non-economic factors are stressed as essential elements for economic growth since they allow the factors of production to grow in a sustainable manner. In this respect regional integration contributes to sustainable growth by affecting the quality of public and private institutions, the macroeconomic environment, financial and monetary systems, infrastructure and services, and the position of dominance in the global economy.

Generally speaking *convergence* is the approach toward a definite value, a definite point, a common view or opinion, or toward a fixed or equilibrium state. In the literature there are five definitions of convergence: sigma convergence, beta convergence, absolute convergence, conditional convergence and convergence to a common stochastic trend. a) *Sigma Convergence*: The neoclassical growth theories assume that poor countries with little capital grow faster than rich ones with large capital; thus, over time, they should tend to converge or catch up with rich ones according to the law of diminishing returns on capital;¹³ b) *Beta Convergence*: Another type of convergence, β -convergence stems from the neoclassical assumption of diminishing returns and it tries to answer the question: why do countries tend to grow at different rates? In other words countries grow differently as long as they do not have similar characteristics. The concepts of α -convergence and β -convergence sound similar, but they are different. While α -convergence deals with income disparity across countries or regions within a country, β -convergence studies the mobility of income within the same distribution;¹⁴ c) *Absolute Convergence*: Absolute convergence occurs if the dispersion of income per capita across integrated economies tends to

¹² E. Lora, R. Quiroga and C. Bouillon, "Sustainable Economic Growth Strategy", Discussion Document, Inter-American Development Bank, Washington D.C, 2003.

¹³ R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, "Convergence", *Journal of Political Economy*, Vol. 100, 1992, pp. 223-251; W. J. Baumol, "Productivity Growth, Convergence, and Welfare", *American Economic Review*, Vol. 76, 1986, pp. 1072-85.

¹⁴ R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic Growth*, McGraw-Hill, New York, 1995.

decline over time.¹⁵ In this sense, the concept of convergence usually refers to a process in which national economies display increasing similarities in the patterns of their economic performance and the reduction of existing gaps in income level between countries;¹⁶ d) *Conditional Convergence*: Given that all economies do not have the same parameters and thus the same steady state positions, it is difficult to imagine that all countries could converge to the same growth rate. The incomes per capita of countries, which are identical in their structural economic characteristics (such as preferences, technologies, rates of population growth, government policies) converge in the long-run independently of their initial conditions. It is typically the case, however, that these conditioning variables, such as savings rates and capital-labour ratios, population growth rates and technology, change over time.¹⁷ This suggests that absolute convergence should not apply when comparing industrial countries and developing countries; and e) *Convergence to a Common Stochastic Trend*: The modern statistical definition of convergence states that it occurs if the difference between the GDPPC of two countries evolves towards a stationary process. If there are more than two countries there is convergence if differences between the GDP of the leading economy in the group and the average GDPPC of the group evolve towards a stationary process, meaning that each country converges towards the regional average.¹⁸

From the growth, macroeconomic and sustainability criteria set by the East African Development Strategy 1999-2006, and in the light of subsequent theoretical and empirical literature, the main economic theory, which will be examined in this study, is Solow economic growth model and convergence criteria. Based on this economic growth and convergence literature three important research hypotheses will be tested against the data. The Solow growth model, also known as the neoclassical growth model, is the starting point for studying growth and the convergence process. This growth model is also the theoretical basis of this study. The model starts with the Cobb-Dougllass production function.

¹⁵ R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, "Convergence", *Journal of Political Economy*, Vol. 100, 1992, pp. 223-251.

¹⁶ United Nations Economic Commission for Europe, "Catching Up and Falling Behind: Economic Convergence in Europe", *Economic Survey of Europe 2000*, Geneva, United Nations Economic Commission for Europe.

¹⁷ M. Abramovitz, "Catching Up, Forging Ahead and Falling Behind", *Journal of Economic History*, Vol. 46, 1986, pp. 385-406.

¹⁸ A. B. Bernard and S. N. Durlauf, "Convergence in International Output", *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 71, 1995, pp. 161-173.

$$Y = AK^{\alpha}L^{1-\alpha} \quad (1)$$

Where, Y represents output growth, K represents physical capital, L represents labour, the variable A represents the total factor productivity (often generalized as technology or knowledge capital), and α and $1 - \alpha$ represent the output elasticity of labour and capital, respectively. The Solow growth model assumes constant returns to scale, labour and capital substitutability, diminishing returns to capital, which drives income per capita convergence. As for convergence assumptions, the Solow growth model predicts that poor countries with lower capital stock tend to grow faster than rich countries with larger capital stock, and thereby catch up with them.

For the convergence Williamson and Fleming¹⁹ approach is taken as the main approach for this research. According to Williamson and Fleming, the coefficient of variation is calculated by dividing the standard deviation by the mean of the sample. It is the ratio of the standard deviation to the mean, expressed as a percentage. In measuring convergence or divergence, they express the mean convergence per year symbolically as follows in equation 2:

$$MC/Year = \left[\frac{(CV_{t_1} - CV_{t_2})}{CV_{t_1}} \times 100 \right] / t_2 - t_1 \quad (2)$$

Where MC/Year is the mean convergence per year, CV_{t_1} is the coefficient of variation at the earlier date, CV_{t_2} is the coefficient of variation at the later date, t_1 is the earlier date, and t_2 is the later date. The coefficient of variation is applied to GDP growth as well as to macroeconomic stability indicators in measuring whether or not countries are converging in fiscal and monetary policy. This methodology investigates convergence by modelling the individual behaviour of mean convergence. Convergence occurs if the coefficient of variation declines exactly to zero. In order to follow this methodology we set three hypotheses to test. These are as follows:

2.1. Regional Integration Contributes to Growth and Convergence

The existing literature suggests that increased regional trade is linked with economic growth via factor mobility and technology transfer, and therefore leads to more convergence in per capita income among member countries. Convergence in GDPPC is the tendency towards the reduction

¹⁹ J. Williamson and J. Fleming, "Convergence Theory and the Social Welfare Sector: A Cross National Analysis", in A. Inkeles and M. Sasaki (eds), *Comparing Nations and Culture*, Engle Word Cliff, Prentice Hall, New Jersey, 2002.

over time of income disparities across member countries as a result of intra-trade.²⁰ Some economists, such as Snowdon²¹ assume that trade is an unquestionable force promoting convergence in per capita income. The growth models also provide insight into the relationship between regional integration, macroeconomic growth and convergence. Since Viner²² published his book, *'The Customs Union Issues'*, a lot of empirical studies have examined the trade creation and trade diversion effects of regional integration. The trade creation effect is the shifting of production of some goods from a less efficient member to a more efficient member. The trade diversion effect is the shifting of production from efficient non-members to less efficient members.

2.2. Regional Integration Contributes to Macroeconomic Convergence

In the literature, macroeconomic convergence appears to be related to Optimum Currency Area (OCA) theory as developed over time by Mundell, Broz and Tavlas²³ among others. Macroeconomic convergence policy may also be thought of in relation to convergence in that institutions may shape growth and macroeconomic stability indicators. Some economists such as Acemoglu and Robinson, Bassannin et al. and Tirelli,²⁴ argue that the persistent declining growth and macroeconomic instability in developing countries can be explained by weak political institutions that do not constrain political leaders and elites from corruption, As the regional integration of trade becomes successful, this can be expected to lead to monetary, fiscal and financial policy coordination and harmonisation.

²⁰ There is no agreement on whether intra-trade can foster catch-up convergence. However there is evidence that some European countries, like Ireland, Spain, and Portugal, have converged in GDP per capita with respect to richer countries; A. De la Fuente, "Convergence Across Countries and Regions: Theory and Empirics", Working Paper, Vol. 5, Barcelona, CEPR, 2000.

²¹ B. Snowdon, "The Enduring Elixir of Economic Growth: Xavier Sala-i- Martin on the Wealth and Poverty of Nation", *World Economics* Vol. 7, 2006, pp. 11-71.

²² J. Viner, *The Customs Union Issue*, Stevens and Sons, New York, 1950.

²³ R. Mundell, "A Theory of Optimum Currency Area", *American Economic Review*, Vol. 60, 1961, pp. 657-65; T. Broz, "The Theory of Optimum Currency Areas: A Literature Review", *Privredna Kretanja i Ekonomska Politika*, Vol. 104, 2005, pp. 53-78; G. Tavlas, "The New Theory of Optimum Currency Areas", *The World Economy*, Vol. 6, 1993, pp. 663-685.

²⁴ D. Acemoglu and J. Robinson, "Disease and Development in Historical Perspective", *Journal of the European Economic Association*, Vol.192, 2003, pp. 397-405; A. Bassannin, S. Sarpetta and P. Hemmings, "Economic Growth: The Role of Policies and Institutions, Panel Data Evidence from OECD Countries", OECD Economics Department Working Paper, No. 283, Paris, 2001; P. Tirelli, "Growth and Macroeconomic Convergence in West African, Factor Endowments, Policies and Institutions", Discussion Paper, University of Milan, 2010.

When regional integration is successful in markets for goods and services, this can be expected to lead to the integration of financial and monetary markets, and thus macroeconomic convergence. Broadly speaking, macroeconomic convergence refers to macroeconomic policy stability in terms of price stability and fiscal deficits consistent with current account-to-GDP ratios and with sustainable external public debt-to-GDP ratios. In the context of monetary integration, macroeconomic convergence in key macro-aggregates seeks to eliminate policy shocks and reduce the costs of monetary integration. Macroeconomic convergence among given countries can be seen as either a prerequisite for, or the outcome of, a successful monetary integration agreement. In this sense, the study of macroeconomic convergence deals the feasibility/optimality (*ex ante*), or sustainability/stability (*ex post*) of a given monetary integration agreement. This prompts the third research hypothesis.²⁵

2.3. Regional Integration Leads to the Sustainability of Macroeconomic Policies

The inclusion of sustainability hypothesis in East African macroeconomic convergence criteria is a reflection of great concern about unsustainable fiscal and current accounts deficits and external debt, which have been the most serious growth constraints in East African Countries. From a regional integration policy perspective, the macroeconomic policy convergence hypothesis posits that regional economies should be similar over time not only in terms of economic growth and macroeconomic policies, but also in terms of sustainable fiscal deficits, currents accounts and external debt.²⁶

Empirical studies suggest that growth convergence may occur in countries with similar characteristics or those conducting regional integration. However, Venables²⁷ has found divergence in the customs unions of low income countries. Due to competitive advantage and the geographical agglomeration of economic activities, divergence may be inevitable in low income countries. The existing literature suggests income convergence among member countries of the European Union and the

---

²⁵ A. Bagnai, "Macroeconomic convergence in Central Africa: A Survey of the Theory and Empirical Evidence", Discussion Paper, United Nations, Economic Commission for Africa, 2010.

²⁶ N. Chalk and R. Hemming "Assessing Fiscal Sustainability in Theory and Practice", Working Paper, No. 81, International Monetary Fund, 2000.

²⁷ V. Venables, "Winners and Losers from Regional Integration Agreements", Discussion Paper, London School of Economics, Department of Economics, 2003.

significant divergence among developing countries.²⁸ While empirical studies on Europe suggest growth and convergence as a result of regional integration, those conducted on African trade groups cannot establish robust growth and convergence effects. The consensus in the existing literature suggests that free trade is driving a force for growth and convergence in per capita income, opening up economies to technological diffusion, international finance and migration. This process is likely to promote growth and convergence when accompanied by institutional reforms in the rule of law, contract enforcement, corporate governance, stable and sound macroeconomic policies and social policies.²⁹

In the context of regional integration, the idea of convergence presumes that cooperation among member states would enable the poorer countries to reach the level of incomes achieved by rich ones. The key factors affecting growth and convergence in regional trading arrangements range from natural resource endowments and competitive advantage, factor mobility, homogeneity, the nature of the countries and the harmonisation and coordination of government policy, monetary and financial integration, different institutions and trading rules. An important consideration for growth and convergence is that by conducting good government policies, capital and labour can move freely across regional countries. A good example is the European Union. Empirical studies such as those by Ben-David and Brabdi, Jones and Anyanwu³⁰ show how rapid growth, convergence in income per capita, and improving welfare have been achieved in recent member states of the European Union (Spain, Portugal and Greece). These countries have achieved economic growth and better standards of living, which are comparable to those of rich countries through trade, financial liberalisation, and technological transfer. The key solution to progress was to copy and absorb the technological improvements invented in the European Union and to open their economies to international trade and investment.

---

²⁸ D. Ben-David, "Trade and Convergence among Countries", *Journal of International Economics*, Vol. 40, 1996, pp. 297-398; G. Karras, "Economic Integration and Convergence: Lessons from Asia, Europe and Latin America", *Journal of Economic Integration*, Vol.12, 1997, pp. 419-432; D. Quah, "Empirics for Growth and Distribution: Stratification, Polarization and Convergence Clubs", Discussion Paper, No. 324, London School of Economics, 1997; V. Venables, "Winners and Losers from Regional Integration Agreements", Discussion Paper, London School of Economics, Department of Economics, 2003.

²⁹ M. Obstfeld, *International Finance and Growth in Developing Countries: What Have We Learned*, University of California Press, Berkeley CA, 2007.

³⁰ D. Ben-David, "Equalizing Exchange: Trade Liberalisation and Economic Convergence", *Quarterly Journal of Economics*, Vol.108, 1993, pp. 653-679; M. Henrekson, J. Torstensson and R. Torstensson, "Growth Effects of European Integration", *European Economic Review*, Vol. 41, 1997, pp. 1537-1557.

In a survey of the empirical literature on growth and convergence in some African regional groupings, some economists such as³¹ have suggested that there is evidence of convergence. Others such as³² have found divergence. The methods used to establish such convergence or divergence range from graphical trend analysis, cross-regression analysis and econometric time series analysis. Regarding growth convergence among East African Countries, in their report ‘*Assessing Regional Integration in Africa III*’, the United Nations Economic Commission for Africa (2008) found little evidence that supports growth convergence.

3. Sup-Saharan Africa and East African Communities

Past experience and common sense suggest that growth and macroeconomic convergence depend significantly on the nature of the interaction of the economic, social and political conditions in which East African integration has been and is taking place. During recent decades, empirical studies have shown how economic and political institutions have shaped economic performance in developing countries. Slow growth and macroeconomic instability in these countries have been explained in terms of institutions failing to constrain corruption among political elites and political instability. Using the EAC as a case study, this section presents an in-depth analysis of the background of the East African economies, analyses how well they have been performing in terms of key macroeconomic variables, and explores the economic performance of the alternative trade-led growth and macroeconomic stabilisation policies. These include the 1940s-1960s preferential trading arrangements, the 1960s-1970s import-substitution industrialisation, the 1980s-1990s trade liberalization or

³¹ D. Ben-David and M. Brabdi, “African Convergence Clubs: The Effects of Colonialism and Trade”, University of Texas, Graduate School for Business Working Paper, No. 24, 1996; B. Jones, “Economic Integration and Convergence of Per Capita Income in West Africa”, *African Development Review*, Vol.14, 2002, pp. 18-47; J. C. Anyanwu, “Estimating the Macroeconomic Effects of Monetary Unions: the Case of Trade and Output”, *African Development Review*, Vol.15, 2003, pp. 126-145; A. Wane, “Growth and Convergence in WAEMU Countries IMF Working Paper, Washington D.C, 2004; A. Konseiga, “Regionalism in West Africa: Do Polar Countries Reap the Benefits? A Role for Migration”, Discussion Paper, No. 1516, Centre for Development Research and IZA Bonn, 2005.

³² S. K McCoskey, “Convergence in Sub-Sahara Africa: A Nonstationary Panel, Data Approach”, *Applied Economics*, Vol.34, 2002, pp. 819-829; V. Venables, “Winners and Losers from Regional Integration Agreements”, Discussion Paper, London School of Economics, Department of Economics, 2003; M. Schiff and L. A. Winters, “Regional Integration and Development”, World Bank, Washington D.C, 2003; G. Dufrénot and G. Sanon, “Testing Real Convergence in the ECOWAS Countries in Presence of Heterogeneous Long-Run Growths: A Panel Data Study”, University of Nottingham, Centre for Research in Economic Development and International Trade, 2005.

structural adjustment programmes, and the 1990s regional integration policies.

4. Methodology

The regression analysis stems from Solow growth theory and consists of investigating whether growth is negatively related to income per capita levels and consequently poor countries grow faster than the rich ones (known as beta convergence). Standard deviation from the income average or coefficient of variation is another measure of convergence (sigma convergence). The coefficient of variation is calculated by dividing the standard deviation by the mean of the sample, hence the name of mean convergence.

Having formulated research questions and hypotheses, the next step concerns the choice of a research methodology which clarifies the appropriate methods and procedures to be used for testing the growth and macroeconomic convergence and sustainability hypotheses as mentioned above. As in any scientific inquiry, the methodology underlying this research is based on the choice of theoretical perspectives related to the research topic under study, collecting and testing models, and interpreting the results in comparison with existing theories and empirical studies. Given the nature of its topic, research questions and hypotheses, it is obvious that the methodology underpinning the present study is essentially a positivist methodology.

Regarding the methodology used in most previous empirical studies on the effects of regional integration on the economy, such as, Enders and Hurn, Mkenda, Buigut and Valev³³ among others, employ positivist quantitative methodology including the use of applied general equilibrium (AGE), vector autoregression (VAR) model, gravity models, and G-PPP-cointegration analysis. These methodologies have major limitations. The AGE, VAR cointegration analysis models suffer from the problem of

³³ W. Enders and S. Hurn, "Theory and Tests of Generalised Purchasing Power Parity: Common Trends and Real Exchange Rates in the Pacific Rim", *Review of International Economics*, Vol. 2, 1994, pp. 179-190; B. K. Mkenda, "Is East Africa an Optimum Currency Area?", Electronic Publishing Centre, Goteborg, Sweden, 2001; S. Buigut and P. Valev, "Is the Proposed East African Monetary Union an Optimum Currency Area? A Structural Vector Autoregression Analysis", Working Paper No 04, Andrew Young University, School of Policy Studies, 2004; M. Falagiarda, "Are the East African Countries Ready for a Common Currency? Traditional Indicators and Cointegration Analysis", School of Economics, University of Trento, Italy, 2010.

identification which cannot be solved by a purely statistical tool. This is because it is still difficult to differentiate between correlation and causation, meaning that these methodologies combine the effects of shocks and responses. Using regional integration as dummy variables, the gravity models are miss-specified from an econometric point of view, which leads to incorrect interpretations of the dummy regional variable(s) and improper economic inference.

This study tries to isolate the effects of regional integration on key macro-aggregate variables such as per capita income and macroeconomic stability indicators by using historical data and a ‘before and after approach, to the East Africa Community. Although this approach does not cover a long enough period of time to yield more reliable results, it is still give a clear picture of common stochastic trends since the EAC was resuscitated in 1993. Table 1 shows all key macroeconomic indicators analysed and calculated at in our original study. However, due to word limitation this study will only concentrate on the GDPPC results and convergence in GDPPC.

Table 1: Key Macroeconomic Indicators

Variable	Sources
GDP Per Capita 1980-2007	IMF (1999, 2007), World Economic Outlook Data. For selected East African Countries (Burundi, Rwanda, Kenya, Tanzania and Uganda)

Source: Made by Authors

Since the new EAC is considered as government intervention in international/regional trade activities, and therefore as a shock to the regional economies, time series technic is an appropriate methodology for measuring its impacts in the short term and long-term. That is what³⁴ calls a gradually changing impulse function analysis, because government intervention may be prolonged for a considerable period of time. Since the EAC is a government intervention starting in 1993, this study applies a before-and-after approach; that is a time series econometric analysis.³⁵ To

³⁴ W. Enders and S. Hurn, “Theory and Tests of Generalised Purchasing Power Parity: Common Trends and Real Exchange Rates in the Pacific Rim”, *Review of International Economics*, Vol. 2, 1994, pp. 179-190.

³⁵ Time series econometrics helps in looking at the historical data, to describe and summarise data, make predictions or forecasts and improve policy advice in a much more realistic way than applied general equilibrium models (Stock and Watson, 2001).

conduct time series analysis we use Elliot, Rosenberg-Stock Unit Root³⁶ Test for each variable.

The rationale of this methodology is to look at historical data (Table 1) and understand what happened to data over the time in the past. Time series econometric analysis also helps to predict the future and improve policy implication in realistic way.

Table 2: Elliot, Rosenberg-Stock Unit Root Test Results for GDP Per Capita

Variable	Level		Critical Level
	Intercept	Intercept and Trend	
Mean Convergence for Burundi	5,17	16,45	
	1,87	4,22	1%
	2,97	5,72	5%
	3,91	6,77	10%
Mean Convergence for Rwanda	42,40	19,39	
	1,87	4,22	1%
	2,97	5,72	5%
	3,91	6,77	10%
Mean Convergence for Kenya	3,99	13,43	
	1,87	4,22	1%
	2,97	5,72	5%
	3,91	6,77	10%
Mean Convergence for Tanzania	4,47	7,75	
	1,87	4,22	1%
	2,97	5,72	5%
	3,91	6,77	10%
Mean Convergence for Uganda	4,17	7,20	
	1,87	4,22	1%
	2,97	5,72	5%
	3,91	6,77	10%

Source: *Calculated from Data 1980 to 2007 (n=28)*, Critical values for this test are taken from MacKinnon³⁷

³⁶ G. Elliot, T. Rosenberg and J.H. Stock, 'Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root', *Econometrica*, 64, 1996, pp. 813-816.

³⁷ J. G. MacKinnon, "Critical Valued for Cointegration Tests". In R. F. Engle and C. W. J. Granger, eds,

In Tables 2, the GLS Elliot -Rothenberg-Stock test shows that the overall results show that the data are stationary. For the GDPPC, the null hypothesis that variable has unit roots can be rejected, meaning that the data are stationary and are converging in all member states. In other words all calculated values for GDPPC are larger than critical values according to 1%, 5% and 10% confidence intervals. According to results Burundi's calculated value for GDPPC is 5,17 on level for intercept but critical values are respectively 1,87 (1%), 2,97 (5%) and 3,91 (10%), which are all lower than the calculated value of 5,17. As critical values are lower than the calculated value the null hypotheses, which states that variable has unit roots can be rejected for Burundi. Similarly, Rwanda's calculated value for GDPPC is 42,40 on level for intercept but critical values are respectively 1,87 (1%), 2,97 (5%) and 3,91 (10%), which are all lower than the calculated value of 42,40. As critical values are lower than the calculated value the null hypotheses, which states that variable has unit roots can be rejected for Rwanda. Same thing can be concluded for Kenya (calculated value for GDPPC is 3,99) and for Tanzania (calculated value for GDPPC is 4,47). Table 2 shows that similar results were also obtained for intercept and trend as well as only for intercept.

At this level no decision can be taken about convergence or divergence, and consequently the decision about running cointegration tests for nonstationary variables. Generally, the unit root test is the first stage in running cointegration tests between nonstationary variables. If the unit root test shows that the variables are stationary there is no need to proceed with cointegration tests. However, since³⁸ Nelson and Plosser argued that almost all macroeconomic time series have a unit root and are nonstationary, the absence of unit roots in some variables must be interpreted with caution. It is wise to check if the absence of a unit root is genuine. This is simply because most time series data are characterised by regular persistent change (stochastic trends) and sudden, unanticipated and large change (structural break)³⁹ argued that failure to ignore an existing structural break in a time series would lead to a bias that reduces the ability to reject the null hypothesis. They proposed the inclusion of the break endogenously from the data. Following this development, this study performs unit root tests with structural break in 1993 to ensure that the stationarity found throughout

---

Long Run Relationships: REadings in Cointegration, Oxford University Press, Oxford, UK, 1991, pp. 267-276.

³⁸ C. R. Nelson and C. I. Plosser, "Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series: Some Evidences and Implications", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 10, 1982, pp. 139-162.

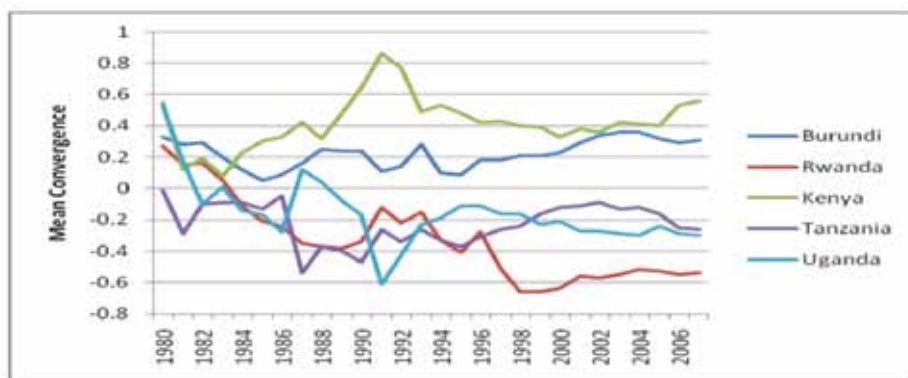
³⁹ P. Perron, "The Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis", *Econometrica*, Vol. 57, 1989, pp. 1361-1401; P. Perron, "Further Evidence on Breaking Trend Functions in Macroeconomic Variables", *Journal of Econometrics*, Vol.80, 1997, pp. 355-385.

period is genuine. A break could be any change in time series data as a result of economic shocks such as government policies or economic crisis hitting the economies. In this study regional integration policy is considered as a break, which hit the East African economies in 1993.

The results from data inspection and unit root test results are inconclusive. In this case the decision to go ahead with cointegration was taken on the reasonable basis of the assumption of nonstationarity. The results from the cointegration test show a complete convergence in GDPPC. Generally the overall findings are mixed. However, they do give insight in helping to go beyond econometric test results, and to use common sense, existing empirical studies, and past experiences of the economies under study in order to draw useful conclusion and policy recommendations.

Regarding GDPPC convergence and sustainability criteria, the results are mixed. Figure 2 depicts the preliminary evidence of how the East African countries are converging or diverging towards zero in terms of GDP per capita over the sample period 1980-2007. Overall observation indicates that the EAC countries were relatively converging during the 1980s and diverging during the 1990s. Figure 2 indicates that there has not been significant growth convergence in the founding countries (Kenya, Tanzania, and Uganda), whose mean convergence of GDP in per capita has fluctuated between -0,60 and 0,80, suggesting that the value of mean convergence is not approaching zero. In the new members (Burundi and Rwanda) the mean convergence has fluctuated between -0,62 and 0,40, suggesting divergence in GDP per capita. Put together, the Figure 2 shows that all the EAC countries deviate from zero, suggesting divergence in income per capita.

Figure 2: Mean Convergence for GDP Per Capita in the East Africa Community

Source: Calculated from Data

Regarding GDPPC convergence and sustainability criteria, the results are mixed. As Table 3 shows, the situation is much better in Uganda with a surplus of 2,8 percent of GDP. Even if the target of 7 percent set in 1999 was unrealistic, the overall assessment shows that there has been positive progress toward growth at 5,8 percent at in 2005. Over the past seven years, Uganda and Tanzania have achieved spectacular growth rates of 5 percent and 4,8 percent respectively. During the same period Kenya's economy grew slowly at a growth rate of 1,3 percent a year. According to the Solow growth theory, in particular the assumption of diminishing returns, one could conclude that Uganda and Tanzania are catching up with Kenya. But in reality they do not. The Kenya's slow growth during the period 1999-2005 may be explained by the endemic corruption and political unrest.

Table 3: GDP Growth Rate and Trends towards Convergence for EAC Economies

Aggregate	EAC Partners	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
GDP	Uganda	7,3	5,9	5,7	6,2	4,5	5,8	5,3
Growth	Kenya	1,4	-0,3	1,2	1,1	1,8	4,9	5,8
Rate	Tanzania	4,7	4,9	5,7	6,2	5,7	6,7	6,8

Source: EAC Development Strategy 2001-2010.

Cointegration is thought of as convergence towards a long-run equilibrium relationship. The notion of convergence involves testing for the existence of a co-integrating relationship between economic variables in different countries (Carmignani).⁴⁰ In the sense of the Maastricht-type criteria, if the economies diverge in their economic growth and macroeconomic policies, the costs of using a common currency would be high.

The trend assumption is of a linear deterministic trend. The co-integration test follows Johansen's approach, with a lag length of value 2. The decision criterion for testing for a cointegrating relationship in a set of variables (N-1) is made on the basis of the number of cointegrating vectors (r). According to Engle and Granger, there is convergence if the combination of nonstationary variables is stationary.⁴¹ Such combination is possible up to N-1 distinct cointegrating vectors.

⁴⁰ F. Carmignani, "The Road to Regional Integration in Africa: Macroeconomic Convergence and Performance in COMESA", *Journal of African Economies*, Vol.15 (2), 2005, pp. 212-250.

⁴¹ R. F. Engle and C. W. Granger, "Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing", *Econometrica*, 55, 1987, pp. 251-276.

- If $r = N-1$, there is a complete convergence.
- If $r < N-1$, there is a weak convergence.
- If $r = 0$, there is no convergence.

Determining the lag length in an empirical application is not always easy and the best strategy is to estimate a VAR model for different values of the lag length, then select on the basis of the Akaike or Schwarz information criteria. According to the Akaike decision criteria, the number of possible distinct cointegrating vectors is selected as 5 (6-1)

- If $r = 5$, there is a complete convergence.
- If $r < 5$, there is a weak convergence.
- If $r = 0$, there is no converge.

Tables 4 and 5 report the cointegration test results for GDP per capita as follows.

Table 4: Unrestricted Co-integration Rank Test (Trace) for GDP Per Capita

Null Hypothesis	Alternative Hypothesis	Eigenvalue	Trace Statistic	5%Critical value
None*, $r = 0$	$r = 1$	0,974	172,091	63,818
At most 1*, $r \leq 1$	$r = 2$	0,789	83,558	47,856
At most 2*, $r \leq 2$	$r = 3$	0,604	46,180	29,797
At most 3*, $r \leq 3$	$r = 4$	0,504	23,898	15,494

Source: Calculated from Data.

Note: *denotes the rejection of the null hypothesis at the 0,05 per cent level.

Table 4 based on the inclusion of unrestricted cointegration rank test (Trace test). According to these results:

- The null hypothesis of no cointegration ($r = 0$) has to be rejected at a 5%level, when tested against the hypothesis of one cointegrating vector ($r = 1$), because trace statistic, 172,091 exceeds the critical value of 63,818.
- The null hypothesis of zero or one cointegrating vector ($r \leq 1$) also has to be rejected against the alternative of two cointegrating relationship ($r = 2$), because trace statistic, 83,558 exceeds the critical value of 47,856.
- The null hypothesis of two or fewer cointegrating vectors can also be rejected against the alternative of $r = 3$, because trace statistic, 46,180 exceeds the critical value of 29,797.

- The null hypothesis of three or fewer cointegrating vectors can also be rejected against the alternative of $r = 4$; because trace statistic, 23,898 exceeds the value of 15,494.

Table 5: Unrestricted Co-integration Rank Test (Maximum Eigenvalue) for GDP Per Capita

Null Hypothesis	Alternative Hypothesis	Eigenvalue	Max-Eigen Statistic	5%Critical value
None*, $r = 0$	$r = 1$	0,974	88,532	33,876
At most 1*, $r \leq 1$	$r = 2$	0,789	37,378	27,584
At most 2*, $r \leq 2$	$r = 3$	0,604	22,281	21,131
At most 3*, $r \leq 3$	$r = 4$	0,505	16,910	14,264

Source: Calculated from Data

Note: *de notes rejection of the null hypothesis at the 0,05 per cent level, max-eigenvalue test indicates 5 cointegrating equations at the 0,05 per cent level.

Table 5 based on the inclusion of unrestricted cointegration rant test (maximum Eigenvalue) for GDPPC. According to these results:

- The null hypothesis of no cointegration ($r = 0$) has to be rejected at a 5%level, when tested against the hypothesis of one cointegrating vector ($r = 1$), because trace statistic, 88,532 exceeds the critical value of 33,876.
- The null hypothesis of zero or one cointegrating vector ($r \leq 1$) also has to be rejected against the alternative of two cointegrating relationship ($r = 2$), because trace statistic, 37,378 exceeds the critical value of 27,584.
- The null hypothesis of two or fewer cointegrating vectors can also be rejected against the alternative of $r = 3$, because trace statistic, 22,281exceeds the critical value of 21,131.
- The null hypothesis of three or fewer cointegrating vectors can also be rejected against the alternative of $r = 4$; because trace statistic, 16,910 exceeds the value of 14,264.

Tables 4 and 5 show trace and maximum eigenvalues tests and conclude that there are many cointegration relationships based on null hypotheses. These tables indicate that at most 5 co-integrating equations, and the null hypothesis of non-cointegrating vectors is rejected. The existence of 5 co-

integrating vectors suggests that the variables are cointegrated, and there is a complete convergence. In other words, these results imply that growth convergence is the interpretation of cointegrated variables.

5. Conclusion

From the situation of complete convergence a general conclusion can be drawn. As extension of structural adjustment programme, regional integration policy coupled with more disciplined fiscal and monetary policy appears to represent the most promising development strategy. This study considers GDPPC convergence as tools for successful East African integration. They may help to considerably reduce income disparities, transaction costs, and political tensions. Given what happened in the past experience with the EAC, which collapsed in 1977, it is essential to understand that growth and macroeconomic convergence are preconditions for the sustainability of the new EAC.

East African countries have made an important step towards deeper integration and the creation of monetary union by setting out stringent macroeconomic convergence criteria. But to achieve these criteria member states should continue to work together, increase intra-industry trade, and create appropriate economic and political institutions such as an East African Parliament and the East African Central Bank. Policymakers should continue with strengthening the macroeconomic convergence criteria as set out in the EAC Development Strategy. In order to be able to do that, policymakers should establish agreements on fiscal and monetary policies, in particular setting the rules of fiscal deficits and public debt discipline. This requires strong political will and leadership. The crucial question concerns whether or not the current political conditions, leadership and public consent will guarantee the sustainability of East African integration.

Regional integration is an important economic and political project where all member countries gain, but not equally, as is usually the case with international integration. Greater potential gains from regional cooperation can be achieved from an open focus on regional projects of common interest in agriculture, the joint construction of transport and communications infrastructure, education and research and development, environmental issues, food security, energy management, defence and security, and monetary and fiscal policy coordination.

Furthermore, East African integration is considered as the first step, which is pushing countries into the international economy. This is regarded

as the first step, where each country develops its comparative advantages in order to gain from the global economy, and hence increases sustainable growth and development.

Moreover this study has focused on the economic rationale for regional integration. However, it should also never be overlooked that regional integration is primarily driven by political forces, whereas economic analysis comes later. When the political decision to create regional integration is considered, the role of economists is to give economic analysis of the impact of regional integration on the regional economies that should be taken into consideration. The economic advice can be given to member states, not only after confronting the theories with the data, but also when considering the political and social environments prevailing in the region. Further research should go beyond the economic aspects and investigate the role of political conditionality and leadership in designing and implementing regional integration policy.

BIBLIOGRAPHY

- Abramovitz, M. "Catching Up, Forging Ahead and Falling Behind", *Journal of Economic History*, Vol. 46, 1986, pp. 385-406.
- Acemoglu, D. and J. Robinson. "Disease and Development in Historical Perspective", *Journal of the European Economic Association*, Vol. 192, 2003, pp. 397-405.
- Anyanwu, J. C. "Estimating the Macroeconomic Effects of Monetary Unions: the Case of Trade and Output", *African Development Review*, Vol. 15, 2003, pp. 126-145.
- Bagnai, A. "Macroeconomic convergence in Central Africa: A Survey of the Theory and Empirical Evidence", Discussion Paper, United Nations, Economic Commission for Africa, 2010.
- Balassa, B. *The Theory of Economic Integration*, Richard & Urwin, London, 1962.
- Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin. *Economic Growth*, McGraw-Hill, New York, 1995
- Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin. "Convergence", *Journal of Political Economy*, Vol. 100, 1992, pp. 223-251.
- Bassannin, A., S. Sarpetta and P. Hemmings. "Economic Growth: The Role of Policies and Institutions, Panel Data Evidence from OECD Countries", *OECD Economics Department Working Paper*, No 283, Paris, 2001.
- Baumol, W. J. "Productivity Growth, Convergence, and Welfare", *American Economic Review*, Vol. 76, 1986, pp. 1072-85.
- Ben-David, D. "Trade and Convergence among Countries", *Journal of International Economics*, Vol. 40, 1996, pp. 297-398.
- Ben-David, D. "Equalizing Exchange: Trade Liberalisation and Economic Convergence", *Quarterly Journal of Economics*, Vol.108, 1993, pp. 653-679.
- Ben-David, D. and M. Brabdl. "African Convergence Clubs: The Effects of Colonialism and Trade", University of Texas, Graduate School for Business, Working Paper, No. 24, 1996.
- Bernard, A. B. and S. N. Durlauf. "Convergence in International Output", *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 71, 1995, pp. 161-173.

- Broz, T. "The Theory of Optimum Currency Areas: A Literature Review", *Privredna Kretanja i Ekonomska Politika*, Vol. 104, 2005, pp. 53-78.
- Buigut, S. and N. Valev. "Eastern and Southern Africa Monetary Integration: A Structural Vector Autoregression Approach", *Review of Development Economics*, Vol. 23, 2006, pp. 134-149.
- Buigut, S. and P. Valev. "Is the Proposed East African Monetary Union an Optimum Currency Area? A Structural Vector Autoregression Analysis", Working Paper, No. 04, Andrew Young University, School of Policy Studies, 2004.
- Chalk, N. and R. Hemming. "Assessing Fiscal Sustainability in Theory and Practice", Working Paper, No. 81, International Monetary Fund, 2000.
- Carmignani, F. "The Road to Regional Integration in Africa: Macroeconomic Convergence and Performance in COMESA", *Journal of African Economies*, Vol. 15 (2), 2005, pp. 212-250.
- De la Fuente, A. "Convergence Across Countries and Regions: Theory and Empirics", Working Paper, Vol. 5, Barcelona, CEPR, 2000.
- Dufrénot, G. and G. Sanon. "Testing Real Convergence in the ECOWAS Countries in Presence of Heterogeneous Long-Run Growths: A Panel Data Study", University of Nottingham, Centre for Research in Economic Development and International Trade, 2005.
- East African Community. "The East African Development Strategy 2006-2010: Deepening and Accelerating Integration", General Secretariat, Arusha, 2005.
- Easterly, W. and R. Levine. "Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Division", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112, 1997, pp. 1203-1250.
- Elliot, G., T. Rosenberg and J.H. Stock. "Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root", *Econometrica*, 64, 1996, pp. 813-816.
- Enders, W. and S. Hurn. "Theory and Tests of Generalised Purchasing Power Parity: Common Trends and Real Exchange Rates in the Pacific Rim", *Review of International Economics*, Vol. 2, 1994, pp. 179-190.
- Engle, R. F. and C. W. Granger. "Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing", *Econometrica*, 55, 1987, pp. 251-276.

- Ethier, W. J. "Regionalism in A Multilateral World", *Journal of Political Economy*, Vol. 106, 1998, pp. 1214-1245.
- Fafchamps, M. "Engines of Growth and Africa's Economic Performance", Discussion Paper, University of Oxford, Oxford, 2000.
- Falagiarda, M. "Are the East African countries ready for a Common Currency? Traditional Indicators and Cointegration Analysis", Discussion Paper, School of Economics, University of Trento, Italy, 2010.
- Helpman, E. *The Mystery of Economic Growth*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.
- Henrekson, M., J. Torstensson and R. Torstensson. "Growth Effects of European Integration", *European Economic Review*, Vol. 41, 1997, pp. 1537-1557.
- IMF. "Monetary Union Among Members of the East African Community: Preconditions and Policy Directions", African Department, Washington D.C, 2004.
- IMF. "Debt Sustainability in Low-Income Countries: Proposal for an Operational Framework and Policy Implication", Working Paper, International Monetary Fund, Washington D.C, 2004.
- Jones, B. "Economic Integration and Convergence of Per Capita Income in West Africa", *African Development Review*, Vol. 14, 2002, pp. 18-47.
- Karras, G. "Economic Integration and Convergence: Lessons from Asia, Europe and Latin America", *Journal of Economic Integration*, Vol. 12, 1997, pp. 419-432.
- MacKinnon, J. G. "Critical Values for Cointegration Tests", in R. F. Engle and C. W. J. Granger, eds, *Long Run Relationships: Readings in Cointegration*, Oxford University Press, Oxford, UK, 1991, pp. 267-276.
- Konseiga, A. "Regionalism in West Africa: Do Polar Countries Reap the Benefits? A Role for Migration", Discussion Paper, No. 1516, Centre for Development Research and IZA Bonn, 2005.
- Lora, E., R. Quiroga and C. Bouillon. "Sustainable Economic Growth Strategy", Discussion Document, Inter-American Development Bank, Washington, D.C, 2003.

- McCoskey, S. K. "Convergence in Sub-Sahara Africa: A Nonstationary Panel, Data Approach", *Applied Economics*, Vol.34, 2002, pp. 819-829.
- McCulloch, N., L. A. Winters and A. Cirera. *Trade Liberalisation and Poverty: A Handbook*, Centre for Economic Policy Research, London, 2001.
- McKay, A., L. A. Winters and A. M. Kedir. *A Review of Empirical Evidence on Trade, Trade Policy and Poverty*, a Report to DFID Prepared as Background Document for the Second Development White Paper, 2000.
- Mkenda, B. K. "Is East Africa an Optimum Currency Area?", Electronic Publishing Centre, Goteborg, Sweden, 2001.
- Mundell, R. "A Theory of Optimum Currency Area", *American Economic Review*, Vol. 60, 1961, pp. 657-65.
- Nelson, C. R. and C. I. Plosser. "Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series: Some Evidences and Implications", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 10, 1982, pp. 139-162.
- Nzioki Kibua, T. and A. Tostensen. "Fast-tracking East African Integration: Assessing the Feasibility of a Political Federation by 2010", Michelsen Institute Report, No. 14, Bergen, Norway, 2005.
- Obstfeld, M. *International Finance and Growth in Developing Countries: What Have We Learned*, University of California Press, Berkeley CA, 2007.
- Opolot, J. and E. Luvanda. "Macroeconomic Convergence in the East African Community: Progress and Implications for the Proposed Monetary Union", Bank of Uganda, Mimeo, 2009.
- Opolot, J. "Monetary Integration in East African Community: Feasibility and Progress on Macroeconomic Convergence", PhD Dissertation, University of Dar-es-Salam, Tanzania, 2008.
- Perron, P. "The Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis", *Econometrica*, Vol. 57, 1989, pp. 1361-1401.
- Perron, P. "Further Evidence on Breaking Trend Functions in Macroeconomic Variables", *Journal of Econometrics*, Vol. 80, 1997, pp. 355-385.
- Quah, D. "Empirics for Growth and Distribution: Stratification, Polarization and Convergence Clubs", Discursion Paper No 324, London School of Economics, 1997.

- Rassekh, F. "The Convergence Hypothesis: History, Theory, and Evidence", *Open Economies Review*, Vol. 9, 1998, pp. 85-105.
- Schiff, M. and L. A Winters. "Regional Integration and Development", World Bank, Washington D.C, 2003.
- Snowdon, B. "The Enduring Elixir of Economic Growth: Xavier Sala-i-Martin on the Wealth and Poverty of Nation", *World Economics* Vol. 7, 2006, pp. 11-71.
- Stock, J. H, and M.W. Watson. "Vector Autoregression", *Journal of Economic Perspective*, Vol.15, 2001, pp. 101-115.
- Tavlas, G. "The New Theory of Optimum Currency Areas", *The World Economy*, Vol. 6, 1993, pp. 663-685.
- Tirelli, P. "Growth and Macroeconomic Convergence in West African, Factor Endowments, Policies and Institutions", Discussion Paper, University of Milan, 2010.
- UNECA. "Assessing Regional Integration in Africa (ARIA III): Towards Monetary and Financial Integration in Africa", United Nations Economic Commission for Africa, Addis Abeba, <http://www.uneca>, 2008.
- United Nations Economic Commission for Europe. "Catching Up and Falling Behind: Economic Convergence in Europe", *Economic Survey of Europe 2000*, Geneva, United Nations Economic Commission for Europe, 2000.
- Venables, V. "Winners and Losers from Regional Integration Agreements", Discussion Paper, London School of Economics, Department of Economics, 2003.
- Viner, J. *The Custom Union Issues*, Stevens and Sons, New York, 1950.
- Wane, A. "Growth and Convergence in WAEMU Countries", IMF Working Paper, Washington D.C, 2004.
- Williamson, J. and J. Flemming. "Convergence Theory and the Social Welfare Sector: A Cross National Analysis", in A. Inkeles and M. Sasaki(eds), *Comparing Nations and Culture*, Engleword Cliff, Prentice Hall, New Jersey, 2002.

Afrika'nın Melez Yüzü, 'MENA': Makro İktisadi Göstergelere ve Küresel Endekslere Göre 'Manası'

İrfan KALAYCI¹

Öz

Dünyanın en karma (ve belki de en karışık) bölgesi "MENA"dır. MENA, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın kısaltmasından oluşmaktadır. O, Afrika'nın melez yüzüdür. Bu bölgede yer alan yirmi civarındaki ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasal açıdan birçok ortak ve farklı özelliği vardır. Bu çalışmada, MENA'nın özellikleri, sadece makro iktisadi göstergeler ışığında ortaya konulmaktadır. Burada ele alınan göstergelerden bazıları şunlardır: Gayri safiyurtiçi hâsıla, istihdam, yoksulluk, maliye, vb. Bu göstergeleri desteklemek amacıyla; iktisadi özgürlük, yolsuzluk, küresel barış ve insani gelişmişlik gibi önemli uluslararası endekslere de yer verilmiştir. Bütün bu göstergelere göre, MENA'nın gerçek 'manası' şöyle şekillenmektedir: MENA ülkeleri, dünya uygarlığının ilk tohumlarını atmış olabilirler, fakat günümüzde, petrol zengini olanları hariç tutulursa, dünya kalkınma liginin alt sıralarında yer almaktadırlar. Kısacası, Batı'nın dürbünlerinden bakıldığında, genellikle yoksul ve geri bir MENA gözükmektedir.

Anahtar kelimeler: *MENA, makro iktisadi göstergeler, iktisadi özgürlük ve insani gelişmişlik gibi endeksler.*

¹ Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Hybrid Face of the Africa, ‘MENA’: ‘Its Sense’ in Respect of Macro Economic Indexes

Abstract

The world’s most diverse (and perhaps the most complex) region is “MENA”. MENA, consists of shortening of Middle East and North Africa. It is a hybrid face of Africa. In the region there are almost twenty countries and they have many common and different features in socio-economic and political aspects. In this study, properties of MENA have been revealed only in the light of the macro-economic indicators. Some of the indicators considered here are as follows: Gross domestic product, employment, poverty, finance, and so on. In order to support these indicators, international indices like global economic freedom, corruption, global peace and human development are also included. According to all these indicators, real ‘meaning’ of MENA is shaped as follows: MENA countries have fired the first seeds of world civilization, but today, except the oil-rich ones, they are located lower ranks in the development league of the world. In short, with the Western binoculars, a poor and underdeveloped MENA is seen.

Keywords: *MENA, the macro-economic indicators, indices such as economic freedom and human development.*

1. Giriş

Afrika denilince, genellikle, kara derili ve yoksul insanların yaşadığı, çağın gerisinde kalmış ve az gelişmiş ülkelerin oluşturduğu coğrafya akla gelir. Fakat bir kıta alt bölgelere ayrıldığında ya da sentez bölgeleşmeye konu edildiğinde, farklı bir yapı ile karşı karşıya kalınabilir. Nitekim birçok benzer özelliğinden dolayı “Orta Doğu (*Middle East*) ve Kuzey Afrika (*North Africa*)” ülkeleri bir araya getirilip “MENA” adlı bir dünya bölgesi oluşturulduğunda, Afrika’nın katıksız ‘benzer’ (homojen) olmadığı, aynı tornadan çıkmış ‘niteliksiz’ bir ürün sayılmadığı, siyahları kadar beyaz insanları da barındıran ve ırk-millet bağlamında melez bir bölge olduğu, ayrıca bugünkü dünyanın ulaştığı uygarlığın ilk tohumlarını temsil ettiği anlaşılacaktır. Ancak, ulusal gelirden istihdama, maliyeden yoksulluğa uzanan bir dizi makro iktisadi göstergeye ve onları destekleyen iktisadi özgürlük, yolsuzluk, barış, insani gelişmişlik gibi küresel endekslere göre incelendiğinde, MENA ülkelerinin durumu, genel olarak “kronik hasta” durumunu andırmaktadır.

“MENA”, coğrafi sınırları Fas’tan Pakistan’a dek uzanan ve (hem Kuzey Afrika’da hem de Güney Batı Asya’da konuşlanmış) yaklaşık yirmi ülkeyi kapsayan geniş bir bölgenin özgün adıdır. (MENA haritası için bkz. Ek-A.) Bu özelliğinden dolayı zaman zaman “Geniş Orta Doğu” (GOD) olarak da dillendirilmektedir. GOD, ABD’nin –Bush dönemi ile özdeşleştirilen- ‘tarihi’ ve aslında daha çok da ‘talihsiz’ ilk şahin dış politikası belgesi sayılan ‘*Büyük Orta Doğu Projesi*’ (BOP) ile de örtüşmektedir. Bu Proje aracılığıyla, dünya nüfusunun neredeyse %10’nuna denk gelen (500 milyondan fazla bir nüfustan oluşan) bir coğrafyaya, -bir bakıma Amerikan demokrasisi şablonu ya da ABD’nin küresel çıkarlarının tatmin süreci demek olan- ‘*Yeni-Yeni Dünya Düzeni*’ paradigmasına uygun olarak müdahale edilmesi amaçlanmıştır. Geniş ölçekli MENA’daki (Afganistan, Tunus, Mısır, Suriye, vs.) siyasal karışıklıklara ve iktisadi istikrarsızlıklara bakılırsa, bu müdahalenin zaten-çoktan başlamış olduğu anlaşılacaktır.

Eğer Dünya Bankası (WB) Grubunu’nun sınıflandırması esas alınır- sa, MENA bölgesi; alfabetik sırayla; Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Cezayir, Cibuti, Fas, Filistin (West Bank and Gaza), Irak, İran, İsrail, Katar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Malta, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Tunus, Umman, Ürdün ve Yemen’den oluşmaktadır. (Dikkat edilirse, WB listesinde, AB üyesi Malta yer alırken, AB aday üyesi Türkiye ise yer almamaktadır. Bazı sınıflandırmalarda da Türkiye ve Kıbrıs’ın yanı sıra Kafkas ülkeleri MENA kapsamına alınmıştır.)

Bu incelemede, dünyanın en büyük ve ‘paradoksal’ bölgelerinden biri sayılan “MENA”ya, başat makro iktisadi göstergeler ve küresel endeksler ışığında değişik ‘mana’lar (anlamlar) verilmeye çalışılmıştır. Böylece, MENA ülkelerinin dünyanın diğer bölgelerine göre ne kadar farklılık ve benzerlik arzettiği yönünde çeşitli fikirler-sonuçlar elde edilebilecektir.

2. MENA’nın Genel Özellikleri

MENA çok katmanlı ve karmaşık bir bölgedir, fakat toplumsal, siyasal-hukuksal ve iktisadi düzen ve gelişmişlik düzeyi bakımından homojen değildir. MENA’da neredeyse her alanda ikili (dualistic) yapı egemendir ve bu durum, onun ayırt edici temel özelliklerinden biri haline gelmiştir. Örneğin MENA ülkelerinin bir bölümü monarşi, diğer bir bölümü cumhuriyet rejimi ile yönetilmektedir. Cumhuriyet rejimi altındaki ülkelerin büyük bölümü de çağdaş-evrensel demokrasiden yoksundur. Monarşik ülkelerde geçerli olan dinsel hukuk, bazı cumhuriyetlerde de geçerlidir. Sosyo-ekonomik planda; halen feodal toplum evresinde olanların yanında, kapitalistleşme sancısı çeken ekonomiler de bulunmaktadır. MENA bölgesinde yoksulluk adeta içselleştirilmiş iken, Körfez ülkelerinde ise gelişmiş Batı (Kuzey) ülkelerini aratmayan bir lüks yaşam egemendir. MENA ülkeleri, sanki ‘Amerikanlı’ ve ‘Avrupalı’ diye iki zıt kampa ayrılmış durumdadır; zira onlar kendilerini Amerikalıların ve Avrupalıların parasına (Dolar ve Avro), dolayısıyla ‘insafına’ terk etmişlerdir. Bütün bu farklılaşmalara ve çelişiklere rengini veren aslında büyük ölçüde makro iktisadi gelişmelerdir. Bu gelişmelerin düzeyi, doğal olarak, teknik göstergeler ile ölçülmektedir.²

MENA, daraltılmış sınırlarına göre, 540 milyona yakın insanıyla dünya nüfusunun %6’sını temsil etmektedir. Bu bölgede en kalabalık nüfuslu ülke yaklaşık 80 milyonu ile Mısır, en az nüfuslu ülke ise 1,3 milyon kişiyle Bahreyn’dir.³ Dünya Bankası’nın (WB) 2009 yılı istatistiklerine göre; doğumda beklenen ömür ortalaması dünya için 69 iken MENA için 71 yıldır. (Arap dünyası 69, Sahra altı Afrika 53, Doğu Asya ve Pasifik 72, Latin Amerika ve Karayipler 74, Euro bölgesi ve OECD üyeleri 79.) Nüfusun kentsel-kırsal dağılımına bakılacak olursa; MENA’nın toplam nüfusunun %58’i kentte, %42’si kırdan yaşamaktadır. Kentleşmenin en yüksek olduğu bölgeler %79 ile Latin Amerika ve Karayipler ve %74 ile Avrupa Birliği

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Kalaycı, ‘Avrupalı Türkiye’ Ekseninde Orta Doğu’nun Ekonomi Politikası, Ankara, Nobel Yayınevi, s.116-118.

³ Diğer ülkelerin nüfusları (milyon kişi olarak) şöyledir: Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) 5, Cezayir 35,4, Fas 32,2, Filistin (Gaza) 1,7, Irak 31,2, İran 77, İsrail 7,7, Katar 1,7, Kuveyt 3,6, Lübnan 4,2, S.Arabistan 27,2, Suriye 22,5, Tunus 10,4, Umman 2,9, Ürdün 6,4, Yemen 23,6.

(AB), en düşük olduğu bölgeler %29 ile en-az gelişmiş ülkeler (LDC) ve %30–37 ile G.Asy ve Sahra-altı Afrika'dır.

3. Sosyo - Ekonomik Yapı

MENA, kendi içinde sosyo-ekonomik, siyasal, iklimsel ve coğrafi yapısı benzeşse de, doğal ve beşeri kaynak mülkiyeti, insan sermayesi ve becerileri, iktisat politikaları ve kurumlar, gelir düzeyi ve bölüşümü bakımından önemli ölçüde farklılaşan ülkelerden oluşan bir bölgedir. Bölge önemli ölçüde petrol mülkiyeti etrafında kalkınmasını sürdürmektedir. Arap ve Fars topraklarında çıkan petrol, MENA'nın özdeşleştiği temel hammadde sayılmaktadır. Petrolün çıktığı her ülke, tarih boyunca, yabancı ülkelerin emperyal-kolonyal-savaş planlarının bir parçası olmuş ve aynı zamanda her petrol ülkesi kendi içinde de sınıfsal çelişkilere ve isyanlara sahne olmuştur. Petrol, Arap dünyası için bir 'silah'tır ve bu silahı, onu elinden almak isteyen Batılı yabancılara karşı korumak isterken yine Batı'nın silahları ile korumayı tercih etmek zorunda kalmışlardır. Bu bölgede petrol, mülkiyetini elinde bulundurma derecesine göre hem zenginlik hem de yoksulluk demektir. Petrol olmayınca, büyük bir olasılıkla, MENA diye bir bölge de olmaz.

MENA bölgesi doğal kaynak zenginliği, emek bolluğu ve gelir düzeyi açısından dört grupta toplanabilir:⁴

- Kaynak yoksulu ve emeği bol olan ya da yükselen piyasalar (emerging markets): Fas, Filistin (West Bank and Gaza), Lübnan, Mısır, Tunus, Ürdün.
- Kaynak zengini ve emeği bol olan ya da geçiş ekonomileri (transition): Cezayir, Irak, Suriye.
- Kaynak zengini ve emek ithalatçısı ekonomiler: Zengin-Körfez İşbirliği Konseyi Ülkeleri-GCC (BAE, Katar, Kuveyt, S.Arabistan, Umman) ve Libya.
- Düşük gelirli ülkeler (LICs): Cibuti, Moritanya, Komor Adaları, Somali, Sudan ve Yemen.

MENA'nın alanı geniş olmasına karşın, tarıma elverişli topraklarının toplam alana oranı (WB'nin 2008 yılı verilerine göre) %23 olup D.Asy ve Pasifik bölgesinin yarısı kadar iken, OECD (%36) ve dünya ortalamasının

⁴ Sami Bibi and Mustapha K. Nabli, "Equity and Inequality in the Arab Region", ERF-Economic Research Forum (Cairo), *ERF Policy Research Report*, PRR No. 33, February 2010.

(%38) oldukça altındadır. Bu konuda en şanslı bölgeler ise %44 ile AB ve %55 ile G.Asya bölgesidir. Orman alanı bakımından ise MENA daha fazla şanssız; çünkü (2010 verilerine göre) toplam alana oranla sadece %2,4'lük bir paya sahiptir. Oysa Arap dünyasının ormanlık alanı bile bunun 2,5 katıdır. OECD ve Dünya ortalaması %31 iken, en geniş ormana sahip bölgeler L.Amerika-Karayıpler (%47) ve Avrupa-Orta Asya'dır (%39).

Yenilebilir iç-tatlısu balıkçılığı kaynakları bakımından MENA oldukça 'yoksun' bir konumdadır. WB'nin 2007 yılı verilerine göre, kişi başına tatlısu balıkçılığı kaynakları dünya ortalaması 6511 m³ ve OECD ortalaması yaklaşık 9 bin m³ iken MENA için sadece 709 m³'tür. (AB'de 3.000 m³, L.Amerika ve Karayıpler'de ise 24.000 m³'tür.)

Önemli bir refah göstergesi de sayılan "kişi başına düşen (1 kg petrole eşit) enerji" bakımından, MENA bölgesi Sahra-altı Afrikadakilerin iki katı ve Avro bölgesindekilerine göre –neredeyse 1/3'e denk gelecek şekilde- yılda 1329 kg eşit enerji tüketmektedir. Dünya ortalaması 1835, OECD ortalaması 4318'dir. (Ayrıca, parasal harcama bazında bkz. Tablo 1.) Çağdaş teknolojiye uyum ve bilgisayarlaşma bakımından özel bir yeri olan internet kullanımına göre ise, 2009 yılında her 100 kişiden 22'si internet kullanıcısı olduğu MENA, 27 olan dünya ortalamasının altında gözükmektedir. (AB ve OECD ortalaması yaklaşık 67, Sahra-altı Afrika'da 9 ve en-az gelişmiş ülkeler grubu olan LDC'de 2–3 kişidir.)

4. Makro İktisadi Göstergelere Göre MENA

Bu çalışmada MENA'nın makro iktisadi yapısı hakkında temel ipuçlarını verebilecek düzeyde sayılan toplam ve kişi başına düşen ulusal gelir, enerji kullanımı, yoksulluk oranı, işsizlik ve istihdam, dış ticaret, finans, devlet maliyesi, vb. göstergeler incelenmiştir.

MENA, Batı'dan bakıldığında, büyük ölçüde 'orta gelirli ülkeler' grubu olarak algılanmaktadır. WB istatistikleri de bu algıyı doğrulamaktadır. WB'nin hesaplamalarına göre, dar kapsamlı MENA, (irili ufaklı 13 ülke⁵ ve 330 milyondan oluşan nüfusuyla), 2009'da yaklaşık 1.1 trilyon dolarlık gayri safiyurtiçi hâsıla (GSYH) yaratmıştır. Bu, 310 milyonluk ABD'nin neredeyse 1/12'sine, 82 milyonluk Almanya'nın da 1/3'üne eşittir. (Bir başka deyişle, ABD tek başına, MENA'nın elde ettiğinin 12; Almanya ise 3 katı gelir elde etmiştir.) Öte yandan, MENA bölgesinde yaşayan bir insan yıllık ortalama 3600 \$ elde etmektedir. Bu, bir Avrupalıya göre yaklaşık 1/10,

⁵ Fas, Cezayir, Cibuti, Filistin bölgesi (West Bank ve Gazze), İran, Irak, Libya, Lübnan, Mısır, Suriye, Tunus, Ürdün, Yemen.

Latin Amerikalıya göre yarısı, fakat en-az gelişmiş ülkelere (LDC) göre ise 5 katı kadardır (Tablo 1). Öte yandan, Arap ekonomistlerinin 2000'lerin başında yaptığı bir gelir bölüşümü araştırmasına göre,⁶ MENA'da (6 ülkeli) ortalama harcama (kişi başı, aylık) 115,3 \$ iken, Latin Amerika'da (16 ülkeli) 172,7, Asya (8 ülkeli) 97,7, Afrika'da (18 ülkeli) ise 75 \$'dır. Bu rakamların, yoksulluk sınırının yaklaşık iki katı olarak gerçekleştirildiğine işaret edilmiştir.

Tablo 1: MENA ve diğer bölgelerde kişi başına gelir, enerji kullanımı ve yoksulluk oranı

	Kişi başına düşen GSMH, cari fiyatlarla, 2009, \$	GSYH bazında enerji kullanımı (1 kg petrole eşdeğer; 2005 yılı satın alma gücü paritesiyle), 2008–2009, \$	Kişi başına yoksulluk oranı (toplam nüfusa oranla) (Satın alma gücü paritesiyle günde 1.25 \$ ve 2 \$ ile geçinen nüfus, 2005 yılı, %)
MENA	3597	4,7	3,6 ve 16,9
Arap Dünyası	5250	4,6	-
Sahra-altı Afrika	1125	3,2	50,9 ve 72,9
D.Asya ve Pasifik	3163	3,8	16,8 ve 38,7
G.Asya	1107	5,2	40,3 ve 73,9
Latin Amerika ve Karayipler	7007	7,6	8,2 ve 17,1
Avro Bölgesi	38872	8,4	3,7 ve 8,9
AB	34358	8,4	(Avrupa ve Orta Asya)
En az gelişmiş ülkeler (LDC)	639	3,9	-
OECD	34522	6,9	-
Dünya	8732	6,9	-

Kaynak: World Bank, <http://data.worldbank.org/region/MNA>

MENA ülkelerinde ciddi bir istihdam sorunu bulunmaktadır. Bunun temel değişkenleri işsizlik ve eksik istihdamdır. WB kaynaklarına göre,

⁶ Ali A.Ali and Ibrahim A.Elbadawi, "Poverty in the Arab World: The Role of the Inequality and Growth", İsmail Sirageldin (Ed.), *Human Capital: Population Economics in the Middle East*, London, I.B.Tauris, 2002, pp.62–96.

MENA, OECD ortalamasından iki puan daha yüksek bir işsizlik stoğunu (%10,6) ve yine OECD ortalamasının iki katından fazla istihdam edilmeyi bekleyen (kırılgan istihdam) nüfusu (%37) barındırmaktadır. Kadının emek piyasasında istihdamına olanak verenler içinde,⁷ muhafazakâr toplumsal yapısının da etkisiyle, bu olanağı en az veren bölge (Dünya ortalamasının yarısı kadar, %26) MENA olmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: MENA ve diğer bölgelerde işsizlik, kırılgan istihdam ve kadın istihdamı oranları

	İşsizlik oranı, %, 2009	Kırılgan istihdam (İstihdama açık nüfus) oranı, %, 2008	Kadın nüfusunun (15 yaş+) emek piyasasına katkısı, %, 2009
MENA	10,6	37	26
Arap Dünyası	10,4 (2007)	-	26
Sahra-altı Afrika	-	-	61
D.Asya ve Pasifik	4,6	-	64
G.Asya		-	35
Latin Amerika ve Karayipler	7,9	30	52
Avro Bölgesi	9,4	11	49
AB	8,9	12	50
En az gelişmiş ülkeler (LDC)	-		63
OECD	8,1	15	-
Dünya	-		52

Kaynak: World Bank.

Mal ve hizmet ticareti bir ülke için önemli bir gelir kaynağıdır. Salt mal ticaretinden sağlanan gelirin toplam gelire (GSYH'ye) oranı, 2009'da dünya ortalaması %43 iken, MENA için %54 civarındadır. İleri teknoloji üretimi ve ihracatı alanında MENA ülkeleri ya da özelde

⁷ Benzeri bir durum, kadının ulusal parlamentolardaki (sandalye) temsiline bakıldığında da ortaya çıkmaktadır: WB verilerine göre, kadın parlamenter oranında 2010 dünya ortalaması %19 iken, Tablo 2'de adı geçen bölgeler arasında bu ortalamanın altında olan sadece MENA (%9) ve Arap dünyası (%11) gözükmektedir. (LDC'de bile bu oran %20; AB ise, OECD ortalaması olan %23'ten 1 puan ileridedir.)

Arap ülkeleri oldukça zayıftır: Toplam mamul ihracatına kıyasla sadece %2 gibi sembolik bir oranda ileri teknoloji üretmişlerdir ki, bu, bilişim teknolojilerinde markalaşmış D.Asya ve Pasifik bölgesininin 16'da 1'ine, dünya ortalamasının da 10'da 1'ine eşittir (Tablo 3). Bu gelişme, aşağıda da ifade edildiği gibi, Arap bölgesi ülkelerinin bilimsel-tekno- lojik araştırma-geliştirme (ArGe) alanındaki toplumsal ataletinden ve düşük devlet-özel sektör bütçelerinden kaynaklanan yapısal bir sorun arz etmektedir.

Tablo 3: MENA ve diğer bölgelerde mal ticareti ve ileri teknoloji ihracatı

	Mal ticareti (GSYH'ye oranı), %, 2009	İleri teknoloji ihracatı (İmalat ihracatına oranla), %, 2009
MENA	53,5	2
Arap Dünyası	76,4	2
Sahra-altı Afrika	52,7	6
D.Asya ve Pasifik	51,4	32
G.Asya	31,0	-
Latin Amerika ve Karayipler	33,6	13
Avro Bölgesi	57,1	16
AB	56,3	17
En az gelişmiş ülkeler (LDC)	52,4	-
OECD	38,7	19
Dünya	42,8	20

Kaynak: World Bank.

MENA ülkelerinde finans sektörü büyük ölçüde serbest piyasacı (kapitalist) ilkelere göre çalışsa da devletin kontrolündedir. Yatırımlar belirli ölçüde banka kredileri ile finanse edilmektedir. Ancak bankaların sağladığı kredilerin GSYH'ye oranı, dünyada 1,5 kattan fazla (%170) iken, MENA'da %50 bile değildir. Finans sektörünün diğer önemli parçası borsadır ve borsaya kayıtlı şirketlerin değeri (GSYH'ye oranla) MENA için %38 civarında olup OECD ve dünya ortalamasının yarısı kadardır (Tablo 4).

Tablo 4: MENA ve diğer bölgelerde finans sektörü: banka kredileri ve şirketlerin borsa değeri

	Bankalar tarafından sağlanan iç kredi, (GSYH'ye oranla) 2009, %	Listeli şirketlerin borsa değeri (market capitalization) (GSYH'ye oranla), 2009, %	Özel sektöre açılan iç kredi, (GSYH'ye oranla) 2009, %
MENA	40,9	38,0	34,5
Arap Dünyası	44,9	65,8	48,3
Sahra-altı Afrika	78,5	148,9	65,1
D.Asya ve Pasifik	134,2	91,0	117,0
G.Asya	65,6	73,3	43,5
L.Amerika ve Karayipler	67,1	52,9	40,8
Avro Bölgesi	152,0	49,3	133,1
AB	157,9	60,0	141,1
En az gelişmiş ülkeler (LDC)	29,1		21,9
OECD	199,1	83,3	162,3
Dünya	169,9	85,2	138,2

Kaynak: World Bank.

MENA devletleri, tartışmasız bir şekilde, askeri harcamalarda ‘cömert’, fakat bilim ve teknoloji harcamalarında ise ‘cimri’ davranmaktadırlar. Özellikle petrol ülkeleri petrol zenginliklerini Batı’nın ileri silah teknolojileri ile korumak için bütçelerinden büyük paylar ayırmaktadırlar. Örneğin sadece Arap dünyası, 2009’da MENA’nın 2, D.Asya ve Pasifik’in 3, Avro bölgesinin ise 4 katı kadar (GSYH’ye oranla %6,3) bir askeri harcama yapmışlardır (Tablo 5). Oysa aynı hassasiyeti bilim ve teknoloji yatırımları için göstermemişlerdir. Nitekim bir fikir vermesi için belirtmek gerekirse, UNESCO ve WB’den elde edilebilecek derleme verilere göre, Arap-İslam dünyası⁸ 1996–2003 döneminde ortalama %0,4 gibi sembolik bir değerde ArGe harcaması gerçekleştirmiştir.

⁸ Genel olarak, şimdiki adı “İslam İşbirliği Teşkilatı” olarak değiştirilen “İslami Konferansı Örgütü” (İKÖ) üyesi 20 ülke.

Tablo 5: MENA ve diğer bölgelerde kamu (askeri ve bilim-teknoloji) harcaması

	Askeri harcamaya (GSYH'ye oranla), 2009, %	Bilim ve Teknoloji harcaması (GSYH'ye oranla), 2007, 2008, %	Kasa açığı (-) (GSYH'ye oranla) 2009, %
MENA	3,5	-	-3,0
Arap Dünyası	6,3	-	-
Sahra-altı Afrika	1,7	-	-1,0
D.Asya ve Pasifik	1,9	1,44	
G.Asya	2,6	0,79	-4,6
L.Amerika ve Karayipler	1,5	0,68	-
Avro Bölgesi	1,7	1,68	-5,2
AB	1,8	1,75	
En az gelişmiş ülkeler (LDC)	2,1	-	-
OECD	2,7	2,29	-7,7
Dünya	2,6	2,07	-7,1

Kaynak: World Bank.

5. MENA'yı Endekslemek

MENA, dünyanın en özel, en sorunlu ve en dikkate değer bölgelerinden birisidir. Küresel çapta ve çeşitli alanlarda gerçekleştirilen endekslemelerle bu durumu doğrulamak mümkündür. Aşağıda iktisadi özgürlük, küresel yolsuzluk, küresel barış, küresel rekabet ve insani gelişmişlik alanında olmak üzere beş temel endeks incelenmiştir. Uzmanlara göre, bu endekslere bakılarak, dünya ülkelerinde birey-devlet ilişkileri, sosyo-ekonomik yapıdaki iyileşmeler, uluslararası yumuşama-gerginlik, toplumun refah ve mutluluk düzeyleri hakkında –öznel (subketif) de olsa- ortalama bir kanaat edinmek mümkün olmaktadır.

5.1. İktisadi Özgürlük Endeksi

İktisadi açıdan özgür olan bir toplumda her insan bireysel tercih, güç ve becerisi doğrultusunda kararları kendisi verir, seçimini kendisi yapar. Özgür ve açık toplumun kurumları bireyler üzerinde hiçbir şekilde ırk, din, dil, cinsiyet, vb. açılardan ve kötü anlamda ayrımcılık yapmaz, onlara her türlü iş ve aş fırsatı yaratır.

Büyük ölçüde bu mantıktan hareket eden Heritage Vakfı ve Wall Street gazetesi her yıl ortak raporla çok boyutlu dünya iktisadi özgürlük endekslerini yayımlarlar. “2011 İktisadi Özgürlük Endeksi” raporu,⁹ 10 temel özgürlük bileşeni ve yüzü aşkın ülke (ve onların oluşturduğu bölge) verilerini kapsamaktadır. İktisadi özgürlüğün üç temel ilkesine, yani devlete karşı bireyin ve bireysel hakların ön plana çıkarılması, ayrımcılığın ortadan kaldırılması ve şeffaf rekabetin inşa edilmesine vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede 2011 endekslerine göre dünyanın en özgür (free) ekonomilerinin başında, sırayla Hong Kong, Singapur, Avusturalya, Yeni Zelanda, İsviçre ve Kanada gelmekte; onları İskandinav ülkeleri ve ABD izlemektedir.

İktisadi özgürlük kavramı, “*anarşi değil, özerklik*” anlayışına bağlı olarak 10 bileşenden oluşmaktadır: İş serbestliği (business freedom), ticaret serbestliği (trade freedom), hükümet desteği ve vergiler (fiscal freedom), hükümet harcamaları serbestliği (government freedom), parasal serbestlik (monetary freedom), yatırım serbestliği (investment freedom), mali serbestlik (financial freedom), mülkiyet hakları serbestliği (property freedom), yolsuzluk-rüşvetten kaçınma (freedom from corruption), işgücü serbestliği (labor freedom). Toplam endeksi oluşturan her iktisadi özgürlük bileşeni “0” ile “100” arasında bir puanla değerlendirilmiştir. “0”dan “100”e doğru yükseldikçe özgürlük artmakta, aksine ise düşmektedir. Grafik 1’de, dünya ölçeğinde iktisadi özgürlükler endekslenmiştir. Buna göre, dünya 2011’de en fazla özgürlüğü 76,3 puanla vergisel (fiskal) alanda, en az özgürlüğü ise yolsuzluktan (corruption) kaçınma alanında yaşamıştır.

Grafik 1: Dünya genelinde iktisadi özgürlük endeksindeki gelişmeler

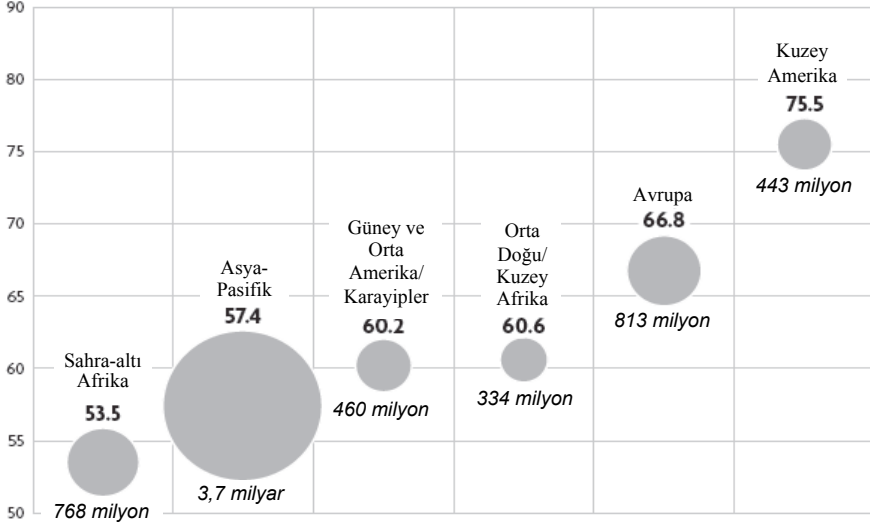
İktisadi özgürlük bileşenleri	2011 endeksi	2010 yılına göre değişim
İş serbestliği	64.3	- 0.3
Ticaret serbestliği	74.8	+ 0.6
Hükümet desteği ve vergiler	76.3	+ 0.9
Hükümet harcamaları serbestliği	63.9	- 1.1
Parasal serbestlik	73.4	+ 2.8
Yatırım serbestliği	50.2	+ 1.3
Mali serbestlik	48.5	- 0.1
Mülkiyet hakları serbestliği	43.6	- 0.2
Yolsuzluk-rüşvetten kaçınma	40.5	değişiklik yok
İşgücü serbestliği	61.5	- 0.6

Kaynak: Heritage-WSJ, 2011.

⁹ Terry Miller, Kim R. Holmes, *2011 Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity*, (A. B. Kim, B. Riley, J.M. Roberts ve C. Walsh’in katkısıyla), The Heritage Foundation-The Wall Street Journal (WSJ), 2011. (Aşağıda konuyla ilgili tablo ve grafiklerin altına kurumsal isimler olarak “Heritage-WSJ” kısaltması yazılmıştır.)

Dünya iktisadi özgürlük liginde, 2011 raporuna göre, MENA 60,6 puanla orta sıralarda yer almaktadır. En özgür bölge Kuzey Amerika (75,5), en sorunlu bölge Sahra-altı Afrika (53,5) sayılmaktadır (Grafik 2).

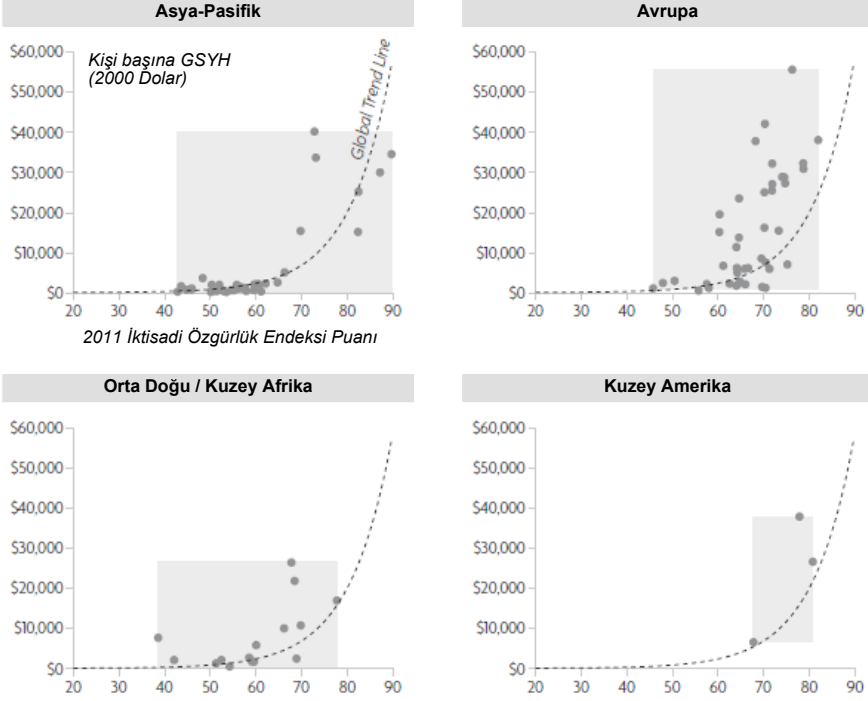
Grafik 2: Dünya bölgelerine göre iktisadi özgürlük endeksi

Kaynak: Heritage-WSJ, 2011.

İktisadi özgürlüğün refah düzeyi ile paralel geliştiğini unutmamak gerekir. Gerçekten de, kişi başına GSYH'nin (GDP per capita) arttığı bölgelerde iktisadi özgürlüğün de yükseldiği, aksi halde ise düştüğü, *küresel eğilim çizgisi* (global trend line) yoluyla izlenmektedir. Örneğin, MENA'da gelir düzeyi 10 bin doların altında olan sosyo ekonomik gelir grupları için küresel özgürlük endeksi 50–70 puana işaret ederken, gelir grupları 10 bin doların üzerine çıktığında endeks de yükselmektedir. (Karşılaştırma için Grafik 3'te Asya-Pasifik, Avrupa ve K.Amerika bölgelerine bakılabilir.)

Grafik 3: Kişi başına GSYH (per capita GNP) ile iktisadi özgürlük endeksi ilişkisi

Kaynak: Heritage-WSJ, 2011.

MENA ülkelerinin 2011 iktisadi özgürlük performansı aynı değildir. MENA'nın en özgür ülkesi, dolayısıyla 1.si olan Bahreyn 77,7 puanla dünya 10.sudur. Onu diğer zengin küçük Körfez ekonomileri izlemektedir. Rejim sorunu yaşayan Mısır, Tunus, Suriye, Libya hem kendi bölgesinde ve hem de dünya genelinde sonuncu sıralarda yer almaktadırlar (Tablo 6). Irak'ın durumu ise Amerikan işgalinin tozbulutu arasında bilinmemektedir.

Tablo 6: MENA ülkelerinin 2011 iktisadi özgürlük endeksine göre dünya ve bölge sıralaması

Dünya sırası	Bölge sırası	MENA Ülkeleri	Toplam skor
10	1	Bahreyn	77,7
27	2	Katar	70,5
34	3	Umman	69,8
38	4	Ürdün	68,9
43	5	İsrail	68,5
47	6	BAE	67,8
54	7	S. Arabistan	66,2
61	8	Kuveyt	64,9
89	9	Lübnan	60,1
93	10	Fas	59,6
96	11	Mısır	59,1
100	12	Tunus	58,5
127	13	Yemen	54,2
132	14	Cezayir	52,4
140	15	Suriye	51,3
171	16	İran	42,1
173	17	Libya	38,6
?	?	Irak	?

Kaynak: Heritage-WSJ, 2011.

80 – 100 Tam özgür
70 – 79,9 Oldukça özgür
60 – 69,9 Orta derecede özgür
50 – 59,9 Oldukça özgür değil
0 – 49,9 Tam özgür değil

5.2. Küresel Yolsuzluk Endeksi

Uluslararası Şeffaflık Kurumu (Transparency International, TI) her yıl dünya ülkelerini; siyasal partiler, parlamento, iş dünyası, polis, askeriye, mahkeme, okul, hastane gibi kurumlarda ya da sektörlerinde meydana gelen rüşvetleşme ve adalet dışı yani hukuk ve ahlaka aykırı davranışları itibarıyla araştırarak “*Yolsuzluk Algılama Endeksi*” (Corruption Perceptions Index, CPI) adı altında açıklar. Eğer bir ülkenin güvenilirlik puanı yüksekse, bu endeks puanı yükselmekte, dolayısıyla puanı artan ülkelerde yolsuzluğun daha az olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (ters orantılı bir ilişki). Bir başka deyişle; yolsuzluk algılamalarına ilişkin 14 uzmanlık anketini kapsayan CPI endeksinde ülkelere yolsuzluğa kapalı oluşlarına göre 1 ile 10 arasında

puanlar verilmekte olup 10 tam puan yolsuzluğa ‘en kapalı’, sıfır ise yolsuzluğa ‘en açık’ durumu göstermektedir. Örneğin, 183 ülkeyi kapsayan 2011 yılı CPI endeksine göre, dünyada yolsuzluğa hoşgörüsü en az olan (olumlu) ilk üç ülke, 9–10 arasında puan alan Y.Zelanda, Danimarka ve Finlandiya iken; yolsuzluğa en hoşgörülü (olumsuz) ülkeler ise 1–2 puan arasında gidip gelen Somali, K.Kore ve Myanmar’dır.¹⁰

Tablo 7’de CPI değeri, kategori kodu ve tanımı belirtilmiştir. Buna göre, 1-8 puan arasında yoğunlaşan MENA ülkelerinde, genellikle ciddi bir yolsuzluk algısının varolduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7: 2011 yılı CPI sonuçlarına göre MENA ülkelerinin kategorik durumu

CPI değeri sınırları	Kategori kodu	Kategori tanımı (ve MENA ülkeleri)
1,0 - 2,9	4	Yolsuzluk algısı çok yüksek (Cezayir, Mısır, İran, Suriye, Lübnan, Yemen, Libya, Irak)
3,0 - 4,9	3	Yolsuzluk algısı yüksek (Umman, Kuveyt, Ürdün, S.Arabistan, Tunus, Türkiye, Fas, Cibuti)
5,0 - 7,9	2	Yolsuzluk algısı düşük (Katar, BAE, İsrail, Bahreyn)
8,0 - 10,0	1	Yolsuzluk algısı çok düşük (Bu grupta hiçbir MENA ülkesi yok!)

Kaynak: Transparency International, 2011.

2011 yılı *küresel yolsuzluk raporunu* 183 ülkeden oluşturan TI, MENA bölgesi için şu sayısal bulguları sunmaktadır: Körfez ülkeleri ve İsrail 5–8 puan arasında kalarak, dünyanın görece yolsuzluğa ‘en kapalı’ ülkeleri iken, yine İran, Libya, Yemen ve Irak ise 1,0–2,1 puan arasında ‘en açık’ ülke ünvanını almışlardır (2010 yılında 178 ülkeyi kapsayan CPI’ye göre yapılan karşılaştırması için bkz. Tablo 8).

¹⁰ Transparency International (TI), Global Corruption Barometer, 2011, www.transparency.org.

Tablo 8: MENA ülkelerinin 2011 (2010) yolsuzluk algılama endeksine (CPI) göre dünya ve bölge sıralaması

Dünya sırası 2011 (2010)	Bölge sırası 2011 (2010)	MENA ülkeleri	CPI puanı 2011 (2010)
22 (19)	1 (1)	Katar	7, 2 (7,7)
28 (28)	2 (2)	BAE	6,8 (6,3)
36 (30)	3 (3)	İsrail	5,8 (6,1)
46 (48)	4 (5)	Bahreyn	5,1 (4,9)
50 (41)	5 (4)	Umman	4,8 (5,3)
54 (54)	6 (8)	Kuveyt	4,6 (4,5)
56 (50)	7 (6)	Ürdün	4,5 (4,7)
57 (50)	8 (6)	S. Arabistan	4,4 (4,7)
73 (59)	9 (9)	Tunus	3,8 (4,3) ¹
80 (85)	10 (10)	Fas	3,4 (3,4)
100 (91)	11 (11)	Cibuti	3,0 (3,2)
112 (98)	12 (12)	Mısır	2,9 (3,1)
112 (105)	12 (13)	Cezayir	2,9 (2,9)
120 (146)	14 (16)	Iran	2,7 (2,2)
129 (127)	15 (14)	Suriye	2,6 (2,5)
134 (127)	16 (14)	Lübnan	2,5 (2,5)
164 (146)	17 (16)	Yemen	2,1 (2,2)
168 (146)	18 (16)	Libya	2,0 (2,2)
177 (175)	19 (19)	Irak	1,8 (1,5)

Kaynak: Transparency International, 2010 ve 2011.

Konuya bir de dünya bölgeleri açısından yaklaşmak mümkündür: TI'nin yayımladığı *2010 Küresel Yolsuzluk Barometresi*'ne göre, dünya genelinde son üç yılda yolsuzluk gittikçe artmakta; yolsuzluğa en açık ülkeler Sahra-altı Afrika, Rusya ve çevresi (Kafkaslar, Orta Asya) iken, en kapalı bölgeler ise AB ve K. Amerika ülkeleri olmaktadır. (Bu durum 100 puan üzerinde gösterilmektedir. MENA %57 puanla yolsuzlukta dünya ortalamasına yakındır. Yolsuzluğa en kapalı bölgeler AB ve Kuzey Amerika'dır. (Bkz. Tablo 9.)

Tablo 9: 2010 Küresel yolsuzluk barometresine göre dünya bölgeleri

Dünya bölgeleri	Yolsuzluk puanı Puan düştükçe (arttıkça) yolsuzluğa açıklık derecesi artmaktadır (kapalılık derecesi azalmaktadır).
Avrupa Birliği	73
Kuzey Amerika	67
Sahra-altı Afrika	62
MENA	57
Batı Balkanlar + Türkiye	57
Latin Amerika	51
Asya-Pasifik	47
Ortalama	56

Kaynak: Transparency International, 2010.

5.3. Küresel Barış Endeksi

Dünyadaki şiddet tehlikesine dikkat çekmek, toplumları hükümetlerle birlikte barışçıl tavırlara teşvik etmek ve küresel barış gelişmelerini ‘hava durumu’ gibi raporlamak amacıyla kurulan Ekonomi ve Barış Enstitüsü (IEP, Sidney) “*Küresel Barış Endeksi*”ni (global peace index, GPI) yayımlamaktadır. GPI; devam eden iç ve dış çatışmalar, toplumda güven ve güvenlik, askerileşme olmak üzere üç dar kategoriden ve toplumsal suç, organize suç-terör, şiddete dayalı suç düzeyi, siyasal istikrarsızlık, askerileşme potansiyeli gibi 23 tane nitel-nicel alt göstergeden oluşmaktadır. IEP’nin 153 ülkeli 2011 Küresel Barış Endeksi sonuçlarına göre,¹¹ dünyanın en barışçıl ilk üç ülkesi 1,1–1,2 puanla İzlanda, Yeni Zelanda ve Japonya olup onların yakın takipçileri ise İskandinav ülkeleridir. En çatışmacı ve suç eğilimi en yüksek ilk üç ülke ise, 3,3–3,2 puanla Sudan, Irak ve Somali’dir. Türkiye ise, 2,41 puanla dünya 127.si olmuştur. MENA bölgesinde en ‘rahat’ ülkeler Körfez ülkeleri iken, en çatışmalı ülkeler ise Libya, İsrail ve Irak görünmektedir (Tablo 10).

¹¹ Institute For Economics and Peace (IEP), Global Peace Index (GPI): 2011 Methodology, Results and Findings, Sidney, 2011.

Tablo 10: MENA ülkelerinin 2011 küresel barış endeksine (GPI) göre dünya ve bölge sıralaması

Dünya sırası	Bölge sırası	MENA ülkeleri	GPI puanı
12	1	Katar	1,40
29	2	Kuveyt	1,67
33	3	BAE	1,69
41	4	Umman	1,74
44	5	Tunus	1,77
58	6	Fas	1,89
64	7	Ürdün	1,92
73	8	Mısır	2,02
101	9	S.Arabistan	2,19
116	10	Suriye	2,32
119	11	İran	2,36
123	12	Bahreyn	2,40
129	13	Cezayir	2,42
137	14	Lübnan	2,60
138	15	Yemen	2,67
143	16	Libya	2,82
145	17	İsrail	2,90
152	18	Irak	3,30
92		<i>Ortalama</i>	2,23

Kaynak: IEP, GPI 2011.

5.4. Küresel Rekabet Endeksi

Dünya Ekonomi Forumu (WEF), 2005'ten beri, dünya ülkelerinin rekabet edebilirlik derecesini saptamak üzere “*Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi*” (Global Competitiveness Index, GCI) yayımlamaktadır. Hareket noktası, insan ve teknoloji gücüne dayalı olarak, bir ülkenin verimlilik-etkililik düzeyini saptayacak şekilde kurumlar, politikalar ve etmenlerden oluşan bir rekabet paketini oluşturmaktır. Buna göre, rekabet paketi üç ana ve on iki ikincil bölümden oluşmaktadır:

i-Temel gerekler (kurumlar, altyapı, makro iktisadi çevre, sağlık ve temel eğitim);

ii-Verimliliği geliştirme (yüksek eğitim, mal- emek-finans piyasası, teknolojik hazırlık, piyasa büyüklüğü);

iii-Yenilik ve karmaşıklık etmenleri.

WEF’in 2010–11 dönemi *küresel rekabet raporuna* göre,¹² izlenen 139 ülke arasında dünya lideri (ABD değil) 5,63 puanla İsviçre’dir. Onu küçük farklarla İsveç, Singapur, ABD, Almanya ve Japonya izlemektedir. Türkiye 4,25 puanla dünyada 61. sırada yerlamaktadır. MENA liginin liderleri ise Katar, S.Arabistan ve İsrail’dir. Ligde ‘küme takımlar’ ise Lübnan, Suriye ve Libya’dır (Tablo 11).

Tablo 11: MENA ülkelerinin 2010 küresel rekabet endeksine (GCI) göre dünya ve bölge sıralaması

Dünya sırası	Bölge sırası	MENA ülkeleri	GCI puanı
17	1	Katar	5,10
21	2	S. Arabistan	4,95
24	3	İsrail	4,91
25	4	BAE	4,89
32	5	Tunus	4,65
34	6	Umman	4,61
35	7	Kuveyt	4,59
37	8	Bahreyn	4,54
50	9	Malta	4,34
65	10	Ürdün	4,21
69	11	İran	4,14
75	12	Fas	4,08
81	13	Mısır	4,00
86	14	Cezayir	3,96
92	15	Lübnan	3,89
97	16	Suriye	3,79
100	17	Libya	3,74

Kaynak: WEF, GCI 2011.

5.5. İnsani Gelişmişlik Endeksi

Bir ülkenin refah ve mutluluğunu ölçme konusunda günümüzde en ‘iddialı’ endeks, BM’ye bağlı UNDP biriminin hazırladığı “*İnsani Gelişme Endeksi*”(Human Development Index, HDI) sayılmaktadır. HDI’nın sacayakları “beklenen ömür”, “yetişkin okur-yazarlık oranı”, “okul kayıt oranı”, “kişi başına gelir”dir. “0” ile “1” arasında bir değer alan bir ülke,

¹² Klaus chwab, World Economic Forum (WEF), *The Global Competitiveness Report 2010–2011*, Geneva, 2010, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010–11.pdf

sıfırdan bire doğru gittikçe insani gelişmesi artmakta, birden sıfıra doğru geriledikçe insani gelişmesi azalmaktadır. UNDP'nin ikiyüze yakın ülke bazında hazırladığı 2010 HDI istatistiklerine göre,¹³ en yüksek gelişme kaydeden ilk üç ülke Norveç (0,938), Avusturalya (0,937) ve Yeni Zelanda (0,907) olmuş; onu az farkla ABD izlemiştir. Türkiye, 0,639 puanla dünyada 83.sırada yer bulmuştur. Dünya ortalamasının 0,624 ve OECD ortalamasının 0,879 olduğu küresel HDI sıralamasına göre, en yüksek insani gelişme ortalaması 0,878 ve en düşük insani gelişme ortalaması 0,386 iken MENA konusunda bir fikir verebilecek Arap devletlerin ortalaması ise 0,588 olmuştur (Tablo 12).

Tablo 12: MENA ülkelerinin 2010 insani gelişme endeksine (HDI) göre dünya ve bölge sıralaması

Dünya sırası	Bölge sırası	MENA ülkeleri	HDI puanı
En yüksek HDI grubunda 1–42 arası ülke			
15	1	İsrail	0,872
32	2	BAE	0,815
38	3	Katar	0,803
39	4	Bahreyn	0,801
Yüksek HDI grubunda 43–85 arası ülke			
47	5	Kuveyt	0,771
55	6	S.Arabistan	0,752
70	7	İran	0,702
81	8	Tunus	0,683
82	9	Ürdün	0,681
84	10	Cezayir	0,677
Orta HDI grubunda 86–127 arası ülke			
101	11	Mısır	0,620
111	12	Suriye	0,589
Düşük HDI grubunda 128–169 arası ülke			
133	13	Yemen	0,439
147	14	Cibuti	0,402
154	15	Sudan	0,379

Kaynak: UNDP, HDI 2010.

¹³ UNDP, Human Development Report 2010: Human development statistical tables, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Tables_reprint.pdf

6. Sonuç: Değerlendirmeler

Öyle anlaşılıyor ki; ülkelerin çeşitliliğine, uygarlaşma düzeyine, sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmişlik yapısına, vb. bakıldığında, dünyanın en melez yüzü ve karışık bölgesi olarak özellikle “MENA” dikkat çekmektedir. “MENA”nın ne “mana”ya geldiği araştırılmak istendiğinde, bu çalışmada yapıldığı gibi, yöntemlerden biri olarak, bu bölgeyi çeşitli makro iktisadi göstergelere göre ve dünya ölçeğindeki bazı endekslere göre bir karşılaştırmaya tabi tutmak gerekmiştir.

MENA'nın manası, nereden ve nasıl bakıldığına göre değişmekle birlikte, makro iktisadi açıdan denilebilir ki; MENA ülkelerinde genel bir istikrarsızlık, iktisadi özgürlük açısından bir tatminsizlik, barış ve huzura duyulan özlem, şehirleşme ikilemleri, geniş bir tabana yayılmış yoksulluğa karşı belirli zümrelerce yönetilen bir servet-refah varlığı, süregelen bir geri kalmışlığın yanında petrol ülkelerinin yükselen ekonomiler arasına girmek için gösterdiği bir rekabet ivmesi gibi durumlar sözkonusudur.

Bu bağlamda MENA aslında dünya ekonomisinin –her an kayabilecek türden- ana eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Çünkü dünyanın en büyük petrol arzı da, gelişmiş kapitalist devletlerin pahalı silahlarına ve ileri teknolojilerine gösterilen en büyük talep de bu bölgede oluşmaktadır. İşte o yüzdendir ki, bu eksenin herhangi bir şekilde kayması halinde, dünya ekonomisinde konojonktürel dalgalanmalar (istikrarsızlıklar) beklentisi başlayabilmekte ve sözkonusu kötümser beklenti bir dramatik gerçeğe dönüşebilmektedir. Bundan dolayı, MENA'nın bağımlı olduğu ve MENA'ya bağımlı olan tüm ülkeler bu gelişmelerden payını almıştır (ve almaya da devam edecektir). Ekonomi-politik tarih arşivinde (gelecekle ilgili projeksiyonlarda) bir çok örnek bulunabilir.

MENA'nın geleceği nerede aranabilir? Bu konuda ‘anahtar entegrasyon projeleri’nin bir rolü var mıdır? Şu anda birçoğu etkin (aktif) ya da edilgen (pasif) bölgesel nitelikte bazı iktisadi ve siyasal projeler (OPEC, ECO, İSEDAK, Arap Para Fonu, vb.) mevcuttur ve bunların MENA'nın bazı aşırılıkları için “fren”, bir takım çıkarlarına ulaşabilmesi için de “gaz” etkisi sağladığı ileri sürülebilir.

MENA sahip olduğu mevcut ve potansiyel kaynaklar itibarıyla ileride daha birçok dış (bölgesel) entegrasyon projesine sahne olabilir. Ama bunun, kalkınma bağlamında iç (ülke-içi) entegrasyonunu henüz tam olarak

sağlayamamış ve aynı zamanda küresel kapitalizmin jandarması ABD'nin elindeki 'ip' ile kuyuya girip çıkmayı alışkanlık haline getirmiş ülkelerce -doğru ve etkili bir şekilde- gerçekleştirilebileceği kuşkuludur. Yine de, MENA'yı, Türkiye'nin öncülüğünde ya da katkısıyla hayata geçirilebilecek “Orta Doğu Su Barışı Projesi”, AB'nin yedeğinde yeni “Akdeniz Birliği”, “Serbest MENA Ticaret Bölgesi”, “Orta Doğu Gümrük Birliği” ve hatta “MENA Ortak Pazarı” gibi oluşumlar bekleyebilir. Tüm bu gelişmeler, eğer iç savaşlar ya da su-petrol-nükleer silah krizi kaynaklı bölgesel savaşlar çıkmazsa, MENA ülkelerinde iç ve dış dinamikleri harekete geçirerek bölgesel kalkınma, barış ve istikrarına hizmet edebilir.

Öte yandan, bir süredir MENA bölgesinde-Arap altbölgesinde cera-yen eden demokratikleşme yönündeki değişim-dönüşüm ve onu simgeleyen -moda deyimle- “Arap baharı” makro iktisadi ve küresel endekslere de yansıtılmalıdır. Aslında hemen hatırlatmak gerekir ki, Arap baharının doğduğu ve geliştiği ilk ülkeler, yolsuzluk başta olmak üzere, insani gelişme sorunun üst düzeyde seyrettiği (Cezayir ve Mısır gibi) ülkelerdir. Buna göre, toplumsal başkaldırlara sahne olan (ve hatta ‘demokrasi havariliği’ yapan bir takım Batlı ülkelerce desteklenen) ‘Arap baharı ülkeleri’nde ‘yükselen demokrasi talebi’, salt rejim liderlerinin değiştirilmesini değil, aynı zamanda ve daha çok, artan milli gelirin hakça bir şekilde tabana yayılmasını, yolsuzluğun ve askeri harcamaların azaltılmasını ve yoksul kesimler için daha fazla kamu harcaması yapılmasını da kapsamalıdır.

Bu zor dilekler, başta Arap dünyası olmak üzere, Türkiye dâhil tüm MENA ülkelerinde hükümetlerin daha fazla ve ısrarla iktisadi özgürlüğü genişletmeleri fakat sömürü ilişkilerine sert yaptırımlar getirmeleri; bölgesel çıkar çatışmalarını militarist yöntemler yerine barış müzakereleriyle çözmeye çalışmaları; ekonomilerini yolsuzluğa kapatacak mekanizmaları uygulamaları; insani gelişmişlik düzeylerini yükseltmek bakımından rekabet etmeleri için de geçerlidir. Ancak dilekler, somut ve uygulanabilir politikalara ve planlara dönüştürülürse işe yarayacaktır.

Batı dünyasının ve ona eklemlenen Türkiye'nin “Arap baharı” karşısında ne kadar heyecan duyduğu bir gerçektir. Bize göre, şu tür gelişmeler olursa, akli ve vicdani olarak daha fazla heyecan ve memnuniyet duyulacaktır. Örneğin; İsrail için “infial” ve Filistin için ise “intifada” gerekçeleri tümüyle ortadan kalkarsa... Zengin Körfez ülkeleri, petrol gelirlerinin bir bölümünü, aynı din ve milliyet şemsiyesi altında buldukları Irak'ın -

ABD işgali yüzünden en az bir yüzyıl geriye gitmiş bir ülkenin- maddi ve manevi kayıplarının telafisinde kullanırlarsa... MENA bölgesindeki kalıcı istikrar, güvenlik, barış ve refah arayışlarının “Arap saçı”na dönüşmemesi için bizatihi bölge ülkeleri –küresel sahalarda ‘oyuna gelmek’ ya da ‘oyunu seyretmek’ değil ‘oyun kurmak’ ya da ‘oyuncu olmak’ adına- ortak ve cesur inisiyatif alırlarsa... İşte o zaman MENA, aradığı gerçek ‘mana’ya kavuşmuş olmaz mı? Ve ayrıca, bu ‘mana’, acaba ‘Arap baharı’ndan daha mı az kıymetli olur?

EK-A. MENA bölgesinin sınırları

KAYNAKÇA

- Ali, A.Ali and İbrahim A.Elbadawi. “Poverty in the Arab World: The Role of the Inequality and Growth”, İsmail Sırageldin (Ed.), *Human Capital: Population Economics in the Middle East*, I.B.Tauris, London, 2002, pp. 62–96.
- Bibi, Sami and Mustapha K. Nabli. “Equity and Inequality in the Arab Region”, ERF-Economic Research Forum (Cairo), *ERF Policy Research Report*, PRR No. 33, February 2010, pp. 1–29.
- Institute For Economics and Peace (IEP). *Global Peace Index (GPI): 2011 Methodology, Results and Findings*, Sidney, 2011, <http://www.visionofhumanity.org>. Erişim tarihi: 28.6.2011
- Kalaycı, İrfan. *‘Avrupalı Türkiye’ Ekseninde Orta Doğu’nun Ekonomi Politikası*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2008.
- Miller, Terry and Kim R. Holmes. *2011 Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity*, (A.B.Kim, B.Riley, J.M. Roberts ve C. Walsh’ın katkısıyla), The Heritage Foundation-The Wall Street Journal, 2011.
- Schwab, Klaus. World Economic Forum (WEF), *The Global Competitiveness Report 2010–2011*, Geneva, 2010, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_CompetitivenessReport_2010–11.pdf. Erişim tarihi: 28.6.2011
- Transparency International (TI). *Global Corruption Barometer, 2010*, www.transparency.org. Erişim tarihi: 20.06.2011
- Transparency International (TI). *Corruption Perceptions Index 2011*, www.transparency.org. Erişim tarihi: 18.02.2012
- UNDP. *Human Development Report 2010: Human development statistical tables*, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Tables_reprint.pdf. Erişim tarihi: 25.6.2011
- World Bank. “Middle East and North Africa (MENA)”, <http://data.worldbank.org/region/MNA>. Erişim tarihi: 24.06.2011

Türkiye'nin Afrika Politikası ve Sağlık Sektöründe Çalışan Türk STK'ların TİKA'nın Desteğinde Afrika'da Yürüttüğü Faaliyetlerin Bu Politikaya Etkisi

İhsan ÇOMAK¹

Öz

Afrika ülkeleri uzun bir dönem Türk dış politikasının gündemine girememiş, uzak ve geri kalmış bir kıta olarak algılanmış iken, 2000'li yılların başından itibaren durum değişmiştir. Bu tarihten itibaren Afrika ülkelerine yönelik diplomatik ve ticari açılımlar gerçekleştirilmiştir. Türkiye'den Afrika ülkelerine üst ziyaretler gerçekleştirilmiş ve bu ziyaretlere pek çok Türk işadama da katılmıştır. Afrika ülkelerinde önce büyükelçilikler bünyesinde ticaret müşavirliklerinin sayısının artırılmasına, daha sonra ise elçilik olmayan ülkelerde büyükelçilik açılmasına başlanmıştır. Buna bağlı olarak, Türkiye'nin bölge ülkelerine ticaret hacmi arttığı gibi, bölge ülkelerindeki imajı da güçlenmiştir. Türkiye'nin Afrika'ya olan ilgisi sadece devlet ve iş dünyası ile sınırlı kalmamış, Türk sivil toplum kuruluşları da Afrika ülkelerine yönelmiştir. 2000'li yıllarla birlikte Türk STK'ları çeşitli Afrika ülkelerinde insani yardım projeleri yürütmeye başlamıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri de gönüllü Türk doktorları tarafından Afrika ülkelerinde gerçekleştirilen sağlık yardımlarıdır. Türk doktorları gönüllü olarak Afrika ülkelerinin ücra köşelerine kadar gidip, ücretsiz sağlık taraması ve ameliyatlara gerçekleştirmektedirler. 2006 yılından itibaren Türk doktorlarının bu çabaları TİKA tarafından desteklenmekte ve koordine edilmektedir. Makalede Türkiye'nin son 10 yılda Afrika ülkelerine artan diplomatik ve ticari ilgisi incelenmekte; ayrıca Türk STK'ları tarafından yürütülen ve TİKA tarafından desteklenen faaliyetler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Türkiye'nin Afrika politikası, Türk STK'ları, Afrika'da sağlık taramaları, Türk doktorlar.*

¹ Dr., TOBB-ETÜ, Avrasya Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, drihsancomak@hotmail.com

Turkey's Foreign Policy to Africa and the Effect of Projects Which Were Implemented by Turkish NGOs Working on Health Sector in Support of TİKA, to This Policy

Abstract

African continent has been regarded as a far a way and underdeveloped continent and remained out of range of Turkish foreign policy. But after years 2000's, this situation has changed. Since than, diplomatic and commercial initiatives have been developed towards African countries. Many high level diplomatic visits made to African countries and many businessmen participated to these visits. First, number of Turkish commercial representatives increased in the Turkish embassies in African countries. Than new embassies opened in some African countries. As a result, Turkey's image strengthened and trade increased with the African countries. Turkish interest to African countries did not remain limited to diplomacy and commerce. Turkish NGO's also increased their activities in Africa. Since 2000s, Turkish NGOs began to implement humanitarian aid projects in the different corners of the continent. One of the most important among them is free medical help projects by Turkish volunteer doctors. Volunteer Turkish doctors have been performing free medical consultancy and medical operations in the very remotest corners of the African countries. Since 2006, efforts of Turkish doctors began to be supported and coordinated by TİKA. In the article, increasing Turkish foreign policy and trade relations with African countries are examined. In addition, detailed information will be given about the projects which were implemented by Turkish volunteer doctors and supported by TİKA, in the African countries.

Keywords: *Turkey's policy to Africa, Turkish NGOs, free medical treatment in Africa, Turkish doctors.*

1. Giriş

Afrika ülkelerinin son yıllarda Türkiye için daha fazla önem arz etmeye başlaması ve Afrika ülkelerine yönelik geliştirilen politikalardan sonra, TİKA'nın Afrika ülkelerinde Program Koordinasyon Ofisleri açmağa başladığını ve Afrika'ya yönelik daha fazla proje gerçekleştirdiğini görüyoruz. 1998 yılında hükümetçe "Afrika Açılım Eylem Planı" kabul edildi. Bu plan gereği Afrika'ya yönelik siyasi ve ticari çalışmalar hız kazanmaya başladı. Bunu takiben Dış Ticaret Müsteşarlığımızca, 2003 yılı başında, "Afrika Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerin Geliştirilmesi Stratejisi" kabul edildi. 2005 yılının "Afrika Yılı" ilan edilmesiyle de, karşılıklı üst düzey ziyaretler daha sık olarak gerçekleştirilmeye başlandı.

Türkiye'nin Afrika ya artan bu yoğun ilgisine Türk sivil toplum kuruluşları da kayıtsız kalmadı. Sağlık alanında çalışan STK'lar da kısa sürede Afrika ülkelerine yönelik faaliyetler göstermeye başladılar. Bu faaliyetler daha çok gönüllü doktorların değişik Afrika ülkelerinde kısa süreli ziyaretlerle gerçekleştirdikleri sağlık taramaları şeklinde oldu. Gönüllü başlayan bu çalışmalara zamanla Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ve Sağlık Bakanlığı da gerekli desteği vererek bu tür faaliyetlerin ivme kazanmasını sağladı.

Bu makalede, Türkiye-Afrika ilişkilerinin tarihi arka planı da göz önüne alınarak, Afrika'ya yönelik Türk dış politikasının gelişimi ve bu politikanın gönüllü destekçisi olarak değişik Afrika ülkelerine yönelik sağlık alanında faaliyetler gerçekleştiren Türk sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları incelenecektir. Başlangıçta STK'ların tamamen kendi imkânlarıyla yürütülen bu sağlık taramalarına son dönemde devletin de destek vermesi, TİKA ve Sağlık Bakanlığı'nın katkılarıyla daha da etkin bir konuma gelmesi, dolayısı ile bu çalışmaların Türk dış politikası ve Afrika ülkelerindeki Türkiye imajına katkısı da ele alınacaktır.

2. Tarihte Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Karşılıklı Yardımlar

Afrika ülkeleriyle Türkler arasındaki ilişkiler Osmanlı Devleti öncesi-ne, Mısır Memlukuluları dönemine kadar gider. 1324 yılında Hacca giderken Mısır'a da uğrayan Mali Sultanı Kankan Musa burada büyük iltifatla karşılanmıştır. Hac dönüşü ise ordusunu eğitmek üzere Memluk Sultanından Türk askerleri alarak ülkesine dönmüştür. Osmanlı Devleti tarafından 1517 yılında Mısır'ın ve 1551'de Trablus'un alınışı sonrasında Afrika ile ilişkiler gelişerek artar. Libya'nın güneyinden Orta Afrika'ya kadarki böl-

gede çok büyük bir sultanlık kurmuş olan Bornu Sultanının Kanuni Sultan Süleyman'a elçi göndermesi, Kanuni tarafından büyük memnuniyetle karşılanmış ve bu sultanlığa yardım yapılmıştır. Osmanlı Devleti ile Doğu Afrika kıyılarındaki Kenya, Somali, Cibuti, Eritre, Etiyopya ve Sudan'da bulunan yerel sultanlıklarla ilişkiler 16. yy.dan 20. yy'a kadar kimi zaman kesintilerle de olsa devam etti. Afrika boynuzunda bulunan Etiyopya, Eritre, Cibuti ve Somali bölgeleriyle ilişkiler Yemen üzerinden yürütüldü. Portekiz işgali altındaki Kenya ve diğer bölgelerin yardım taleplerine Yemen eyaleti üzerinden cevap veriliyordu. Emir Ali Bey komutasındaki Osmanlı donanması 1585 yılında bölgenin en önemli limanı olan Mombasa'yı Portekizlilerden aldı. Ancak liman 1589 yılında Portekizlilerce yeniden ele geçirildi.²

1862 yılında, Güney Afrika'da Capetown şehrinde yaşayan Hintli ve Endonezyalı Müslümanların Osmanlı Sultanından kendi aralarında ki ihtilafları çözmek amacıyla bir alim istemeleri Afrika Osmanlı ilişkilerine farklı bir boyut katmıştır. İstanbul'da medrese hocası iken Güney Afrika'nın Capetown şehrine gönderilen Ebubekir Efendi, oradaki Müslümanlar arasında Osmanlının İslam anlayışını yaymış, kısa zamanda Sultanın saygınlığını bölgede arttırmayı başarmış, hatta Sultanın doğum günü mutad olarak Müslümanlar arasında kutlanır hale gelmiştir. Ebubekir Efendi'nin mezarı hala Güney Afrika'dadır ve torunları da bilinmektedir.³

19. yy.'da Zengibar Sultanlığı (bugünkü Zanzibar adasındaydı) ile Osmanlı Devleti arasında çok iyi ilişkilerin kurulduğunu, hatta Zangibar Sultanı Seyyid Ali'nin 1902 yılında İstanbul'a gelerek, Sultan 2. Abdülhamit tarafından ağırlandığını görüyoruz. İstanbul'dan Paris'e geçen Sultan Seyyit Ali, Paris'te vefat edince, Osmanlı Elçiliğinin çabalarıyla Paris'teki Osmanlı mezarlığına defnedilir.⁴

19. yy. başlarında Sudan'da bulunan Func Sultanlığı ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa arasındaki münasebetler, daha sonra bu bölgenin Mısır'a bağlı bir valilik haline getirilmesiyle devam etti.

Madagaskar adasında yaşayan Müslümanların son dönemde Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sunmaları, hatta aralarında yardım toplayarak Osmanlıya göndermeleri de Osmanlı-Afrika ilişkileri açısından önemli bir olaydır. Osmanlı Devleti'nin Afrika ülkeleri ile ilişkilerinde sömürü değil,

² Doç. Dr. Ahmet Kavas, "Tarihi Süreçte Sahra Altı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik", *Sahra Altı Afrika*, Ed. Doç. Dr. Ahmet Kavas, Ufuk Tepebaş, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 77.

³ Ahmet Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar: 140 yıllık Miras*, Tez Yayınları, 2000.

⁴ Doç. Dr. Ahmet Kavas, "Tarihi Süreçte Sahra Altı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik", *Sahra Altı Afrika*, Ed. Doç. Dr. Ahmet Kavas, Ufuk Tepebaş, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 78.

insani boyut öne çıkmıştı. Bunun karşılığı olarak, Afrika Müslümanları Osmanlı Devletine 93 Harbi ve 1. Dünya Savaşı gibi zor dönemlerinde maddi yardım toplayıp göndermekle mukabele etmişlerdir. 1922’de Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilirken arkasında çok olumlu bir imaj bırakıyordu.⁵

3. Bir Dönüm Noktası Olarak “Afrika’ya Açılım Eylem Planı”

1998 yılında açıklanan “Afrika’ya Açılım Eylem Planı” Türkiye’nin Afrika politikasında bir dönüm noktası olmuştur. “Eylem Planı Afrika ülkeleriyle karşılıklı üst düzey ziyaretlerin gerçekleştirilmesini, uluslararası ve bölgesel kurullar nezdinde de Afrika ülkeleriyle temasların artırılmasını, insani yardımların gerçekleştirilmesini, Türkiye’nin kıtadaki diplomatik temsilciliklerinin sayısının artırılmasını, ekonomik, teknik, bilimsel işbirliği ve ticaret anlaşmalarının imzalanmasını ve Türkiye’nin her alanda Afrika kıtası ile yakınlaşmasını amaçlamıştır.”⁶

Takip eden yıllar içinde ticaret hacminde belirli bir artış yaşansa da, eylem planının ticari yanı zayıf kalmış, siyasi yönünün ise içi doldurulamamıştır. “Afrika’ya Açılım Eylem Planı”nın başlatıldığı 1998’de, ülkemizin Sahra’nın güneyindeki Afrika ülkeleriyle dış ticaret hacmi 580 milyon dolar seviyesinde iken 2009 sonu itibarıyla 5 milyar dolara yükselmiştir.⁷

Türkiye’nin Afrika Açılımı’nın bir başka ayağı ise teknik ve kalkınma yardımı alanında olmuştur. Ülkemizin resmi kalkınma yardımı kuruluşu olan Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), Etiyopya (2005), Sudan (2006) ve Senegal’de (2007) ofisler açarak, sadece buldukları ülkelerde değil, çevre ülkelere teknik ve kalkınma yardımı desteği vermektedir. TİKA, şimdiye kadar 40’ın üzerinde Afrika ülkesinde çok sayıda proje gerçekleştirmiştir. TİKA’nın Afrika’da yürüttüğü ve yürütmekte olduğu proje ve faaliyetler; sosyal altyapıların geliştirilmesi, kültürel işbirliği ve iletişimin geliştirilmesi gibi alanlarla, insani yardım projelerini kapsamaktadır.⁸

Kızılay ve Sağlık Bakanlığı’nın da özellikle Sudan’da kurdukları hastaneler ve dağıttıkları insani yardımlar önemli boyutlardadır.

⁵ Agm, s. 84.

⁶ Türkiye-Afrika STK Forumu İstanbul Deklerasyonu, <http://www.tasamafrika.org/tr/arsiv/makaleler/251-tuerkiyenin-afrika-aclm-ve-tuerkiye-afrika-birlii-zirvesi.html> Erişim tarihi: 27.09.2010

⁷ “Afrika Açılım Eylem Planı”, *Star*, 14 Mart 2010, s. 6.

⁸ Detaylar için bak: www.tika.gov.tr

Türkiye 2. Dünya Savaşı sonrasında yeni bağımsız olan ülkeleri tanımışsa da Cezayir bağımsızlığına karşı BM Genel Kurulu'nda çekimser oy kullanarak temkinli bir tavır sergilemiştir. Sahra Altı Afrika'da ise, Türkiye ilk diplomatik temsilciliğini 1956 yılında Nijerya'nın o zamanki başkenti Lagos'ta açmıştır.⁹

Başbakan R. Tayyip Erdoğan, 60. Hükümet Eylem Planı'nı kamuoyuna duyururken yaptığı açıklamada Afrika ülkelerinde Türkiye'nin şu anda 12 büyükelçiliği olduğunu, 2008'de Afrika'da 10 tane yeni büyükelçilik açmayı hedeflediklerini belirterek, Afrika'yla ilişkileri zenginleştirmek suretiyle oralarla münasebetleri geliştirmeyi hedeflediklerini açıklamıştır.¹⁰ Bu dönemde Türkiye'nin Afrika'da 12 büyükelçiliğinin yanı sıra, 20 de fahri konsoloslugu vardı. Takip eden dönemlerde, Afrika'da açılması hedeflenen elçilik sayısı 10'dan 15'e çıkarılmıştır.

Türkiye'nin Afrika Açılımı, 2005 yılı "Afrika Yılı" ilan edilmesi ile devam etmiştir. Bu çerçevede ilişkiler karşılıklı üst düzey ziyaretler, yeni ekonomik ve ticari antlaşmalar ve karşılıklı ticari heyet ziyaretleri aracılığıyla geliştirilmeye çalışıldı. 2005 yılında ilişkilerde birçok boyutta ilerleme kaydedilmiştir. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan 2005'te Etiyopya ve Güney Afrika'yı ziyaret ederek ekvator çizgisinin altına inen ilk Türk Başbakanı oldu.¹¹

2006 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Afrika ülkelerindeki dini liderleri bir araya getirdi. Bu toplantıda alınan kararlar gereği, 20 kadar Afrika ülkesinden çok sayıda öğrenci Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğinde eğitim görmek amacıyla ülkemize geldi. 2006 yılından başlayarak, kurban bağışlarının bir kısmı Afrika ülkelerine yönlendirildi.¹²

4. Afrika Birliği'ne Gözlemci Üyelik

2. Dünya Savaşı'nın ardından Afrika ülkeleri de teker teker bağımsızlıklarını kazandı. Habeşistan İmparatoru Haile Selasiye'nin çabaları sonucunda 22-25 Mayıs 1963'te Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'da bir araya gelen otuz iki bağımsız Afrika ülkesi Afrika Birliği'ni kurdu. Örgü-

⁹ Mehmet Özkan, *Turkey Discovers Africa, Implications and Prospects*, Policy Brief, SETA, Eylül 2008, No. 22, p. 3.

¹⁰ "60. Hükümet Eylem Planı açıklandı", *Yeni Şafak*, 10 Ocak 2008, s. 1.

¹¹ Dışişleri Bakanlığı Resmi Sitesi: "Türkiye- Afrika İlişkileri" <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> Erişim tarihi 25.09.2010

¹² M. Sait Yazıcıoğlu, "Afrika Birliği ve Gelişen İlişkiler", *Türkiye-Afrika Birliği*, Ed. Fatma Günce Kanlı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13

tün temel prensipleri arasında üye devletlerin eşitliği, ülkelerin iç işlerine karışmama, toprak bütünlüğüne saygı, Afrika kıtasında bulunan bütün bağımsız ve egemen devletlerin örgüte üye olma hakkı, üye ülkelerin kendi içlerinde veya komşularıyla yaşadıkları sıkıntıları barış yoluyla çözmek gibi konular gelmektedir. Ayrıca Afrika Birliği, Afrika kıtasını bloklar politikasının dışında tutmaya da gayret gösterdi. Afrika Birliği, kuruluşundan itibaren Bağlantısızlar Grubu içinde yer aldı. Soğuk Savaş'ın bitişi ile Bağlantısızlar hareketi önemini gittikçe kaybederken, Afrika Birliği uluslararası camiada daha da etkili olmaya başladı.

Afrika'da yaşanan ihtilaf ve çatışmaları önlemek için gereken durumlarda barış gücü göndermek ve müdahalede bulunmak da Birliğin görevleri arasındadır. Afrika Birliği 21. yüzyılda uluslararası sistem içinde yerini sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Birliğin ABD, Türkiye, Çin gibi ülkelerin yanı sıra AB, BM gibi uluslararası kuruluşlar ile de ilişkilerini geliştirmeye çalıştığını görüyoruz.¹³

Türkiye, 12 Nisan 2005 tarihinde Afrika Birliği'nde (AfB) gözlemci ülke statüsünü kazanmış, hemen ardından da 5 Mayıs 2005 tarihinde Addis Ababa Büyükelçiliğimizde AfB nezdinde akreditasyonu gerçekleştirilmiştir. Ocak 2008'de Addis Ababa'da yapılan 10'uncu AfB Zirvesi'nde alınan kararla, Türkiye'nin AfB'nin stratejik ortaklarından biri olduğu teyit edilmiştir.¹⁴

Bunu takiben, Türkiye'nin Afrika Kalkınma Bankası ve Afrika Kalkınma Fonu üyeliği, 14–15 Mayıs 2008'de Mozambik'te düzenlenen Guvernörler Toplantısında onaylanmıştır.

Yeri gelmişken, Türkiye-Afrika Birliği ilişkilerinin bugünkü durumuna gelmesinde katkısı büyük olan bir Afrikalı devlet adamını, Mali Cumhuriyeti eski Devlet Başkanı Alpha Oumar Konare'yi de zikretmek gerekiyor. Konare'nin katkılarını ülkemizin sayılı Afrika uzmanlarından Ahmet Kavas'tan okuyalım: “1990'lı yıllarda iki dönem Mali Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı, 2000'li yıllarda ise Afrika Birliği Komisyonu Başkanlığı yapan Alpha Oumar Konare Türkiye'nin dünya siyasetinde artan değerini ilk

¹³ “Afrika Birliği Yükselen Güç (Mü?)”, http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=3991
Erişim tarihi: 27.09.2010

¹⁴ Bu kararın alınmasında 1990'lı yıllarda iki dönem Mali Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı, 2000'li yıllarda ise Afrika Birliği Komisyonu Başkanlığı yapan Alpha Oumar Konare'nin kişisel gayretlerinin rolü büyük olmuştur. Detaylı bilgi için Prof. Ahmet Kavas, “Türkiye'nin Afrika'da İşi Ne?”, *Star*, 29 Mart 2010.

fark eden devlet adamlarındandır. Sovyet nüfuzunun devam ettiği dönemde Varşova’da tarih doktorasını tamamlayan Konare, Avrupa Birliği (AB) ve ABD’yi yakından tanıdığı gibi Asya konusunda da birikim sahibidir. Afrika Birliği Teşkilatı’nın 1963’teki kuruluşundan 2005’e kadar geçen 42 yıl boyunca Türkiye ile üst derecede resmi ziyaret gerçekleşmedi. 2005’te Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün daveti üzerine Konare Türkiye’yi ziyaret etti. Bir asır önce kapanan kapıları araladı. Yaptığı bu ziyaretle Afrikalı devlet adamlarının gündemine Türkiye’yi taşıdı, 2007 Ocak ayında Başbakan Erdoğan’ı da Etiyopya’nın başkenti Addis Ababa’daki Afrika Birliği Zirvesi’ne davet edip kıtanın en üst yöneticilerine hitap ettirdi.¹⁵

Sahra Altı ülkeleriyle ilişkilerimizin güçlendirilmesi ve bölgeye yönelik hedeflerimiz bakımından bu ülkelerdeki mevcut temsilciliklerimizin sayısının artırılmasına karar verilmiştir. Bakanlar Kurulu, daha önce 10 olarak ilan edilen Afrika’da yeni açılacak Büyükelçilik sayısını 15’e çıkararak, bunlara ilaveten bir de Başkonsolosluk açılmasına 13 Ekim 2008 ve 11 Temmuz 2009 tarihli toplantılarında karar verilmiştir. Bu çerçevede Darüsselam (Tanzanya) Büyükelçiliğimiz 18 Mayıs 2009’da, Abidjan (Fildişi Sahili) Büyükelçiliğimiz 15 Kasım 2009’da, Yaounde (Kamerun) Büyükelçiliğimiz 15 Ocak 2010’da, Akra (Gana) ve Bamako (Mali) Büyükelçiliklerimiz 1 Şubat 2010’da, Kampala (Uganda) Büyükelçiliğimiz 1 Mart 2010’da, Luanda (Angola) Büyükelçiliğimiz 2 Nisan 2010’da Antanavarino (Madagaskar) Büyükelçiliğimiz ise 21 Nisan 2010’da faaliyete geçmiştir. Halen Afrika’da 20, Sahra Altı’nda ise 15 Büyükelçiliğimiz mevcuttur. Öte yandan bu dönemde, Etiyopya, Senegal ve Somali de Ankara’da Büyükelçiliklerini açmışlardır.¹⁶

5. Ekonomik İlişkiler

Türkiye’nin ekonomik alandaki Afrika açılımı 2003 yılı başında, Türkiye Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından “Afrika Ülkeleriyle Ekonomik İlişkilerin Geliştirilmesi Stratejisi”nin hazırlanması ve Afrika ülkelerinde yeni Ticaret Müşavirlikleri’nin açılmasıyla başlamıştır.¹⁷ Bu stratejinin kabulünden sonra Afrika ülkeleri ile ticaret hızla gelişmiş ve dış ticaret hac-

¹⁵ Agm, s. 6.

¹⁶ Dışişleri Bakanlığı Resmi Sitesi: “Türkiye- Afrika”, <http://africa.mfa.gov.tr/turkiye-afrika.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010

¹⁷ Dışişleri Bakanlığı Resmi Sitesi: “Türkiye-Afrika İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010.

mimiz, 2007 yılı sonunda yaklaşık 13 milyar dolara yükselmiştir. TOBB'a bağlı DEİK tarafından Kuzey Afrika'nın tüm ülkeleri ile kurulan iş konseylerine ilaveten, Sahra Altı ülkelerinden Güney Afrika, Sudan ve Etiyopya İş Konseyleri de faaliyete geçmiş, böylece (2010 itibarıyla) toplam 10 Afrika ülkesi ile iş konseyi oluşturulmuştur. DEİK Orta vadede tüm Afrika ülkeleri ile iş konseyi kurmayı hedeflemektedir. Türk müteahhitleri Afrika ülkelerinde sadece 2007 yılında 6 milyar dolarlık proje tamamlamışlardır. Türk özel sektörünün Afrika'da yapacağı doğrudan yatırımlar, ticari olmanın ötesinde, Afrika'nın ekonomik kalkınmasına katkı sağlayabileceği için de önemlidir. Türkiye'nin önemli deneyimlere sahip olduğu finans, eğitim, organize sanayi bölgelerinin kurulması ve işletilmesi, gümrük geçiş sistemlerinin modernize edilmesi, başta hidroelektrik üretim projeleri olmak üzere enerji projelerinin hayata geçirilmesi gibi alanlarda da işbirliği olanakları mevcuttur. 2003–2008 arasında 9 Afrika ülkesi ile ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmaları yapılmış, bunların yanı sıra, Fas, Tunus ve Mısır ile serbest ticaret anlaşmaları imzalanmıştır.¹⁸

Ülkemizin Afrika Kalkınma Bankası ve Afrika Kalkınma Fonu üyeliği için 2008 Şubat ayında yaptığı başvuru 14–15 Mayıs 2008 tarihlerindeki Governörler Toplantısında onaylanmıştır. Böylece Türkiye, Afrika Kalkınma Bankası'nın bölge dışı 25. üyesi olmuştur. Ülkemiz ayrıca, Hükümetler Arası Kalkınma Otoritesi'nin (IGAD) Uluslararası Ortaklar Forumu'nun (Haziran 2008) üyesi olmuştur. Abuja Büyükelçiliğimiz (Nijerya) Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'na (ECOWAS) Mayıs 2005'ten bu yana akreditedir.¹⁹

Afrika ülkeleri ile işbirliğimizin önemli dönüm noktalarından biri de, 14–16 Ağustos 2008 tarihleri arasında Türkiye'nin Türkiye-Afrika Birliği İşbirliği Zirvesi'ne İstanbul'da ev sahipliği yapmasıdır. Zirvede Afrika Birliği (AfB) üyesi 53 ülkeden 50'si temsil edilmiş; 6 ülke devlet başkanı, 5 ülke cumhurbaşkanı yardımcısı ve 6 ülke de başbakan düzeyinde katılmıştır. Bu zirvede “Türkiye-Afrika İşbirliği İstanbul Deklarasyonu” ile “Afrika ve Türkiye Ortaklığı İçin İşbirliği” çerçeve belgeleri imzalanmıştır. Zirvede “Türkiye ve Afrika ülkeleri arasındaki geliştirilmiş ekonomik

¹⁸ “Afrika İle Dış Ticaret Hacmimizi Daha da Artırmak İş Dünyasının Görevidir”, http://www.tobb.org.tr/haber_arsiv2.php?haberid=2089 Erişim tarihi: 25.09.2010.

¹⁹ Dışişleri Bakanlığı Resmi Sitesi: “Türkiye- Afrika”, <http://africa.mfa.gov.tr/turkiye-afrika.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010

ilişkiler ile ilgili belirtilen konular üzerinde uzlaşmaya vararak, Türk ve Afrika ticaret odaları adına TOBB ile Afrika Ticaret Sanayi Ziraat ve Meslek Odaları Birliği arasındaki işbirliğini kurumsallaştırmak adına Türkiye-Afrika Ticaret Odasının (TAC) kurulmasına karar” verilerek, karşılıklı ticaretin artırılması amacıyla önemli bir adım atılmıştır. Zirvede alınan karara göre, Türkiye-Afrika Birliği her beş yılda bir dönüşümlü olarak Türkiye ve Afrika’da gerçekleştirilecektir. Bundan sonraki zirve 2013 yılında Afrika ülkelerinden birinde yapılacaktır.²⁰

14–17 Mart 2010 tarihinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve beraberinde bakanlar ve iş adamlarından oluşan kalabalık bir heyetle Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Kamerun’u ziyaret etmiştir. Kongo’ya ve Kamerun’a devlet başkanları seviyesinde bugüne kadar üst düzey çok sayıda ziyaretçi gelmişti. Ama hiç birisinde konuk devlet başkanına ülkesinden 150 iş adamı, basın mensubu ve akademisyenden oluşan bir heyet eşlik etmemişti.²¹ Ziyaret sırasında Türkiye’nin hiçbir zaman tek taraflı kazanç gütmeyeceği, uzun vadeli işbirliği ve eşitliğe dayalı bir ortaklık amaçladıkları belirtilmiş ve bu da söz konusu ülkelerce olumlu karşılanmıştır. Gerçekten de, Türk yetkililerin her Afrika ülkesini ziyaretleri sırasında sadece tek taraflı almaya gelmediklerini; isterlerse o ülkeye gerekli teknolojik yardımı yaparak, yatırımların yerli iş adamlarınca da yapılabileceğini belirtmeleri ülke yetkililerinde bir güven duygusu uyandırmakta ve bu “beyaz adamın” diğerlerinden farklı olduğunu düşündürmektedir.

6. Güvenliğe Katkı

Afrika’da barış ve istikrarın sağlanması konusuna önem veren Türkiye, Kıtada konuşlandırılan Birleşmiş Milletler Misyonları’na uzun sürelerden bu yana önemli katkılarda bulunmaktadır. Ülkemiz, 1993–1994 yılları arasında Somali’de icra edilen ikinci BM Somali Operasyonu’nun (UNOSOM-II) komutanlığını yürütmüş ve 300 kişilik bir mekanize birlikle katkı yapmıştır. Türkiye halen, BM Sierra Leone Misyonu (UNAMSIL), BM Kongo Gözlem Heyeti Sivil Polis Misyonu (MONUC), BM Sudan Misyonu (UNMIS), BM Fildişi Sahili Operasyonu (UNOC), BM Burundi Misyonu (BINUB) ve BM Liberya Misyonu’na (UNMIL) katılmaktadır.²²

²⁰ “Zirvenin İlk Adımı Türkiye-Afrika Odası”, *Taraf*, 21.08.2008.

²¹ Prof. Ahmet Kavas, “Türkiye’nin Afrika’da İş Ne?”, *Star*, 29 Mart 2010. s. 6.

²² Dışişleri Bakanlığı Resmi Sitesi: “Türkiye- Afrika” <http://africa.mfa.gov.tr/turkiye-afrika.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010.

7. Sivil Havacılık Alanındaki Gelişmeler

Türkiye'nin Afrika açılımına bir destek de THY'den gelmiştir. THY kısa süre içerisinde birçok Afrika ülkesine sefer koyarak, bu uzak kıtanın yaklaşmasını sağlamıştır.

THY'nın, mevcut Kuzey Afrika ülkelerine yapılan seferler dışında, Hartum (Sudan) ve Addis Ababa (Etiyopya) seferleri 22 Nisan 2006'da; Lagos (Nijerya) seferleri 27 Temmuz 2006'da; Johannesburg (Güney Afrika) seferleri 17 Eylül 2007'de; Nairobi (Kenya) seferleri 20 Şubat 2009'da, Dakar (Senegal) seferleri 29 Mart 2009'da, Entebbe (Uganda) ve Darüsselam (Tanzanya) seferleri 14 Haziran 2010'da ve Akra (Gana) seferleri ise 13 Temmuz 2010'da başlamıştır.

Afrika ile havacılık alanındaki bir başka gelişme ise, Haziran 2009'da Afrika Sivil Havacılık Örgütü (AFCAC) konferansının İstanbul'da gerçekleştirilmesi oldu. Konferans sırasında Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü ile 9 Afrika ülkesi arasında ikili havacılık anlaşması imzalanmıştır. Mali, Gambiya, Somali ve Komorlar Birliği ile ikili hava ulaştırma anlaşması imzalanırken, Uganda, Zambiya, Fildişi Sahilleri, Çad ve Togo ile Eylül 2009'da imzalanmak üzere ön mutabakat sağlandı.²³

8. Afrika'da Sağlık Sorunları

Büyük Sahra Çölü Afrika'yı adeta bir baştan bir başa bölerek ikiye ayırmaktadır. Güney kısım Sahra Altı olarak adlandırılmakta ve 47 ülke bulunmaktadır. Toprakları Sahra Çölü'ne giren 10 ülke bulunmaktadır. Bu ülkelere Arapça kıyı anlamına gelen Sahel ülkeleri denmektedir. Çölün güneyinde yaşayan insanların derilerinin siyah olması sebebiyle bu bölgeye kara Afrika adı da verilir. Burada yaklaşık 730 milyon kişi yaşamaktadır.

Günümüzde, Sahra altında bulunan 40 ülkenin GSMH toplamı, Fortune dergisi tarafından yayınlanan ilk 500 şirketin cirosundan daha düşüktür.²⁴ Afrika'da nüfusun %40'ı günlük bir doların altında bir kazançla yaşamakta²⁵ ve dünyanın en fakir ülkesi Nijer de bu kıtada bulunmaktadır.

Afrika her yönüyle dünyanın en geri kalmış bölgesidir. Afrika bu hale

²³ <http://web.s.gm.gov.tr/kurumsal.php?page=bolgesellsbirligi>. Erişim tarihi: 27.09.2010.

²⁴ Stephen Chan, *Grasping Africa: a Tale of Tragedy and Achievement*, I. B. Tauris Pub. London, 2007, p. 98.

²⁵ *Ibid*, p. 100.

nasıl gelmiştir? Bu sorunun en kısa cevabı “sömürülerek” olacaktır. Batının ilerlemesinde 1450–1850 arasında köleleştirilip Amerika ve Avrupa’da çalıştırılan tahmini 40 milyon Afrikalının önemli bir rolü olduğunu söylemek sanırım abartı olmaz. Batı medeniyet algılamasında Afrika, medeniyet hiyerarşisinin en altında bulunmaktadır. Sömürü ve tahkirin Afrika’nın bugünkü geri kalmışlığının sebebi olduğunu söylemek de yanlış olmaz.²⁶ Beyaz adamın inancı “din”, siyah adamın inancı ise “büyü”; beyaz adamın iletişim aracı “dil”, siyah adamınki ise “diyalekt” olarak adlandırılıyordu.²⁷

1885 Berlin Konferansı ile Afrika büyük devletler arasında paylaşıldı. 15 Kasım 1884’te başlayan Berlin Konferansı 26 Şubat 1885’de sona erdi. Berlin Konferansı’nda Afrika kıtası 50 parçaya bölündü. Bu tarihten sonra Afrika bölünmüşlüğü hep muhafaza etti. Afrika tarihinin yabancı işgalleri ve köleleştirmeden sonra en önemli olayı Berlin Konferansı’dır. Afrika haritasına bakıldığında, suni ve geometrik bölünme hemen göze çarpar. Bu sun’i harita 1000 civarındaki yerli kültür ve bölgeye sahip Afrika’ya dayatıldı. Bölünmenin Afrika dinamikleri açısından hiçbir mantığı yoktu. Masa başında çizilen haritada, geçmişte asla bir arada yaşamamış gruplar birleşmeye zorlandı. Afrika’daki Avrupalı üstünlüğü bu yolla sağlandı. Günümüzde Afrika’ya ilgi gösteren ülkeler bu kıtanın petrol, elmas, kömür gibi büyük zenginlikleri ile ilgililer. Zengin doğal kaynaklara yapılan yatırım Afrika’ya gözle görülür bir katkı yapmıyor. Aksine, yönetim krizi yaşayan birçok Afrika ülkesinde yönetici elitin gücünü pekiştiriyor. Sonuç olarak gelişmiş endüstrilerin Afrika ilgisi eski düzeni, yani Afrika fakirleşirken diğer ülkelerin zenginleşmesi denklemini yeniden üretiyor.²⁸ Bu fakirleşmenin ortaya çıkardığı sorunların en önemlileri ise sağlık alanında yaşanıyor.

Dünya Sağlık Örgütü’nün verilerine göre, Afrika’da 14–49 yaş arası HIV/AİDS hastalarının toplam nüfusa oranı %7’dir. Son 10 yılda hastalığın yayılmasıyla ortalama yaşam süresi 39 yıla düşmüştür. Her yıl yarım milyonu aşkın kadın hamilelik sırasında hayatını kaybetmektedir. Her yıl 1 milyondan fazla bebek doğumdan sonraki 1 ay içinde ölmektedir. Bütün bu olumsuz koşulların sonucu olarak, yaşayabilenlerin ömrü çok uzun ol-

²⁶ W. Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, Tanzania Pub. House, Daar as-Salam, 1972.

²⁷ Issa G. S. Ivji, *Silences in NGO Discourse: the Role and Future of NGOs in Africa*, Fahamu Pub. Nairobi, 2007, pp. 3–6.

²⁸ Bülent Aras, “Afrika ve Türkiye”, *Sabah*, 03.03.2010, s. 8.

mamaktadır. Yapılan araştırmalara göre, Sahra Altı Afrika'da her yıl ölen 800.000 bebeğin 2/3'ünün ölümü, basit ve ucuz tedavi yöntemleriyle nlenbilir.²⁹ Anne ve ocuk ölümlerinin azaltılması BM Milenyum Kalkınma Hedeflerinden önemli ikisini teşkil etmektedir. Dünyadaki AİDS'lilerin %80'i Afrika'dadır. Her 10 saniyede bir Afrikalı ocuk önlenbilir hastalıklardan dolayı ölmektedir.

Afrika kıtasının genelinde yapılan sağlık harcamalarının %16'sı donör ülkelerin yardım kuruluşları tarafından yapılmaktadır. Afrikalı liderler 2003 yılında yayınladıkları Maputo Deklarasyonu ile, gelişmiş ülkelerin GSYH'larının %0,7'sini gelişmekte olan ülkelere resmi kalkınma yardımı olarak harcamaları konusunda talepte bulunmuşlardır.³⁰ 1984 ve 1994 arasında geçen 10 yıllık sürede, İngiltere hükümeti tarafından NGO'lara Afrika'da harcamaları için ayrılan bütçe %400 artırılarak, yıllık 68.700.000 sterline yükseldi.³¹

Sahra Altı Afrika lkelerinde sağlık alanında alışan STK'ların sağlık hizmetlerinin verilmesinde rolü oldukça önemlidir.³² Ancak şu da bir gerçektir ki, yabancı NGO'lar Afrika'nın yeni misyonerleri olarak adlandırılmaktadırlar.³³

Afrika'da sağlık alanında faaliyet gösteren STK'ların bir handikapı da çoğunlukla kendi başlarına hareket etmeleridir.³⁴ Türk STK'ların ise çalışmalarını yerel sağlık bakanlıkları ile koordineli yürüttüklerini görmekteyiz.

9. Türk STK'larının Afrika'daki Faaliyetleri: Sağlık Taramaları Nasıl Ortaya ıktı?

Ülkemizde son yıllarda her alanda faaliyet gösteren STK'ların sayısının hızla arttığı bir gerçektir. Bunlar arasında bizim de konumuzu teşkil eden sağlık alanında faaliyet gösteren STK'ların gerek sayı gerekse faali-

²⁹ Zahra Nuru, "Sahra altı Afrika'da Sağlık Sorunları, Kalkınma Yardımlarının Rolü, Zorluklar ve Fırsatlar", *Sahra Altı Afrika*, Ed. Doç. Dr. Ahmet Kavas ve Ufuk Tepebaş, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007. s. 413.

³⁰ Agm, s. 416.

³¹ Agm, s. Viii

³² Stephen Chan, *Grasping Africa: a Tale of Tragedy and Achievement*, p. 82.

³³ Issa G. S. Ivji, *Silences in NGO Discourse: the Role and Future of NGOs in Africa*, Fahamu Pub. Nairobi, 2007, p. Vii.

³⁴ Stephen Chan, *Grasping Africa: a Tale of Tragedy and Achievement*, p. 82.

yet türü olarak, çeşitlenerek arttığını görüyoruz. Başlangıçta mesela plastik cerrahi, kardiyoloji gibi belli tıp branşlarında faaliyet gösteren doktorların bir araya gelerek kurdukları bu derneklere, zamanla tüm branşlardan doktorların katılabildikleri dernekler eklendi. Büyük şehirlerde tüm ülke çapına hitap eden derneklerin yanı sıra, Anadolu şehirlerinde sadece o ilde çalışan doktorlara hitap eden dernekler kurulmaya başlandı.

Bu dernekler kimi zaman mesleki dayanışma ve bilgi ve tecrübelerin edinilmesine yönelik çalışmalar yürütmekte ve mesleki kongre ve sempozyumlar gerçekleştirmektedir. Kimi zaman ise bu derneklerin, zaten maddi doyum içerisinde olan doktorların içlerinden gelen hayır yapma, muhtaçlara yardım etme gibi sosyal etkinlikleri gerçekleştirdiğini de müşahade ettik. Ülke içindeki doğal afetlerde gönüllü olarak görev alma, nispeten yoksul halkın yaşadığı bölgelerde sağlık taraması yaparak ücretsiz ilaç dağıtma gibi... Ancak her sivil toplum kuruluşu gibi, bu derneklerin idarecileri ve üyeleri de hep aynı tarzda ve benzer derneklerin yaptığı gibi yeknesak çalışmalar yapmamak düşüncesiyle, bir süre sonra faaliyetlerini yurtdışına kaydırıldılar.

İlk önce İstanbul merkezli derneklerin organize olarak Afrika'nın sağlık sorunu ciddi boyutlarda olan Nijer, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti gibi ülkelere sağlık taramasına gittiklerine şahit olduk. Bu sağlık taramalarına İstanbul dışındaki şehirlerden katılan doktorlar, bir sonraki seferde ekiplerini kendi illerindeki doktorlardan oluşturarak, Afrika sağlık taramalarının İstanbul'un tekelinde olmadığını göstermiş oldular.

Tam da bu noktada, bu derneklerin TİKA ile işbirliği yapmaya başladığını görüyoruz. Başlangıçta sadece kendi imkânları ile ve ilaç şirketlerinden ve eczanelerden topladıkları hibe ilaçlarla Afrika ülkelerine giden dernekler, 2005 yılından itibaren bu yılın Türkiye'de "Afrika Yılı" ilan edilmesi, Türk dış politikasında Afrika'nın öneminin giderek artması ve TİKA'nın Afrika'da ofisler açmaya başlamasıyla, TİKA'nın destek ve koordinasyonunda Afrika ülkelerine gitmeye başladılar.

10. STK'ların TİKA İle İşbirliği

Söz konusu derneklere TİKA'nın desteği şu şekillerde gerçekleşmektedir:

- Doktorların görevlendirilmesi: Gönüllü doktorlar Afrika sağlık taramalarına yıllık izinlerini kullanarak gidiyorlardı. Bu ise hem sınırlı olan yıllık iznin istirahat dışı amaç için kullanılmasına, hem

de doktorların çalıştıkları hastanelerden aldıkları döner sermaye miktarının oldukça düşmesine sebep oluyordu. TİKA, Sağlık Bakanlığı ile bir protokol imzalayarak, gönüllü doktorların gidilen ülkede Bakanlık tarafından görevli sayılmasını sağladı. Böylece izin ve döner sermaye kaybı önlenmiş oldu.

- Yol Ücreti: TİKA, 20 kişiye kadar doktor gruplarının buldukları illerden gidilen ülkeye kadar ulan ulaşım masraflarını karşılamaya başladı. Bazen gidilen ülkede bir ülke içi uçuş daha gerçekleştirmek gerektiğinde, bu uçuşun masrafları da TİKA tarafından karşılanmakta.
- Kargo Ücreti: Derneklerin ya da gönüllü doktor grubunun başış yoluyla topladığı ilaçların gidilecek ülkeye kadar olan kargo ücretini de TİKA karşılamakta. Ortalama 500 ila 1000 kg arasında değişen bu yük bazen bir kargo şirketi aracılığı ile gönderilmekte, bazen de eğer o ülkeye direk uçuşu varsa, TİKA THY'den bu kargoyu ücretsiz taşımasını talep etmekte. THY'nin çoğunlukla bu tür talepleri olumlu karşıladığını görüyoruz.

Sağlık alanında faaliyet gösteren STK'ların Afrika'da sağlık taramalarına gitme konusunda talepleri sayısal olarak her geçen yıl artış göstermeye başladı. Bunun üzerine TİKA'da 2009 yılının Ağustos ayında Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İşbirliği ve Koordinasyon Birimi oluşturuldu.³⁵

Yurt dışı sağlık taramaları konusunda geçmiş yıllarda yapılmış faaliyetler incelediğinde, derneklerin çoğunlukla her sene farklı bir ülkeye gittiklerini görüldü. Oysa hep aynı ülkeye gitmeleri, o ülkedeki sağlık problemlerini yakından tanıyarak daha iyi hazırlanmalarını sağlayacaktı. Ayrıca, gidilen ülkenin yetkilileri ile oluşturulacak tanışma ve dostluklar, bir sonraki seyahati kolaylaştıracak, ülkemizin bu ülkede daha fazla tanınmasını sağlayacaktı. Öte yandan, gönüllü derneklerin tecrübe birikimi hepsinde aynı değildi. Kimi dernek bu işi çok iyi yaparken, kimi dernekler ise tecrübe eksikliğinden dolayı zorlanıyor, karşılarına çıkan zorlukları nasıl aşacaklarını bilemiyorlardı. Bu derneklerle görüşerek tecrübe ve bilgi aktarımı yapmak gerekiyordu.

Gerekli olan bu bilgi ve tecrübe aktarımını yapmak ve dernekler arası koordinasyonu sağlamak amacıyla, 3 Mart 2010 tarihinde derneklerin temsilcileriyle Ankara'da bulunan TİKA merkez binasında bir koordinasyon

³⁵ Bu satırların yazarı, bu tarihten Temmuz 2010 tarihinde TİKA'daki görevinden ayrılıncaya kadar bu birimin koordinatörlüğünü yürütmüştür.

toplantısı yapıldı. Toplantıya katılan yaklaşık 40 kadar STK'ya, TİKA'nın proje konsepti, STK'lara ne tür destek verildiği, STK'lardan beklentileri, sağlık taramalarında dikkat edilmesi gereken hususlar gibi konularda bilgi verildi. Ayrıca, STK'ların talep ve teklifleri dinlendi. TİKA bünyesinde daha önce STK'larla küçük çaplı bazı toplantılar yapılmış olmasına rağmen, bu, sağlık sektöründe faaliyet gösteren STK'lara yönelik ilk büyük toplantı oldu. Ayrıca, bazıları ilk defa TİKA gibi bir kamu kurumunun toplantısına katılan bu STK'ların temsilcileri, "devlet" tarafından muhatap alındıkları ve davet edildikleri için duydukları memnuniyeti ifade ettiler. Hiç kuşkusuz bu toplantı, söz konusu STK'ların motivasyonunu artırdığı için ayrı bir önem taşıyordu.

TİKA tarafından STK'ların koordinasyonu ve eğitimi amacıyla yapılan ikinci toplantı 21 Haziran 2010 tarihinde İstanbul'da yapıldı. Merkezi İngiltere'de bulunan Yeryüzü Doktorları adlı gönüllü kuruluş ile ortaklaşa yapılan bu eğitim seminerine sağlık alanında faaliyet gösteren ve yurtdışında sağlık taraması yapmış ya da yapmayı planlayan 30 kadar STK temsilcisi katıldı. Yeryüzü Doktorlarının Londra'da bulunan merkezinden gelen ve Afrika'da yürütülen sağlık projelerinde uzun yıllardan beri gönüllü olarak çalışan 4 doktorun eğitimci olarak katıldığı seminerin amacı, STK temsilcilerine sağlık taramalarında dikkat edilmesi gereken hususlar ve organizasyon gibi konularda bilgi ve tecrübe aktararak kapasite artırımını gerçekleştirmektir. Seminerlerin sonrasında bir de atölye çalışması yapılarak, sanal olarak deprem afeti yaşanmış bir bölgeye yardım götürürken neler yaşanabileceği senarize edildi.

TİKA tarafından sağlık alanında çalışan STK'lara yönelik 3. toplantı ise kamu diplomasisi konusunda düzenlendi. Sağlık taraması için gidilen ülkelerde halkla doğrudan temasta bulunan, resmi makamlarla, hatta bazen Cumhurbaşkanı, Başbakan gibi üst düzey yetkililerle görüşen STK temsilcileri ve gönüllü doktorlar, sağlık hizmetinin yanı sıra farkında olmadan bir de kamu diplomasisi yürütmekteydiler. Ancak farkında olmadan yapılan bu çalışmaları bilinçli olarak yapmak, yürütülen faaliyetin ülkemiz adına çok daha fazla olumlu sonuçlar doğurmasını sağlayacaktı. STK'ları kamu diplomasisinin anlamı ve nasıl yapılacağı konusunda bilgilendirmeyi hedefleyen bu seminer TİKA ve TASAM Kamu Diplomasisi Enstitüsü ile ortaklaşa olarak 21 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da düzenlendi. Katılımcılara çeşitli üniversitelerden akademisyenler tarafından kamu diplomasisi konularında sunumlar yapıldı.

Bu seminer, ülkemizde oldukça yeni olan ve akademik çevrelerde dahi son zamanlarda ele alınmaya başlayan kamu diplomasisi alanında STK'lara yönelik olarak düzenlenen ilk toplantı olması açısından da önem arz etmektedir.

11. Sağlık Taramalarının Organizasyonu

Afrika'ya sağlık taramasına giden dernekler, gidecekleri ülkede bir yerel ortak bularak, tarama öncesi hazırlıkları gerçekleştirmektedirler. Bu yerel ortak bazen o ülkenin sağlık bakanlığı, bazen da yerli bir STK olmaktadır. Yerel ortak, doktorların muayene ve ameliyat yapacakları hastanelerin ve sağlık ocaklarının tespiti, buralarda hangi tarihlerde faaliyet gösterileceğinin halka duyurulması, doktorların ve beraberlerindeki ilaç kargosunun ülkeye sorunsuz girişinin sağlanması ve doktorların kalacak yerlerinin ve ulaşımalarının organize edilmesi gibi konularda destek olmaktadır.

Bazı dernekler, sağlık taramasından bir ay önce, gidilecek ülkeye kendi gönüllülerini göndererek ön hazırlıkları yaptırmaktalar. Ayrıca, sürekli aynı ülkeye giden dernekler fitik ve katarakt ameliyatı için gerekli olan ekipmanları her defasında yanlarında taşımak yerine, kendi ekipman deposunu oluşturarak, o ülkede güvenli bir noktaya bırakmaktadır. Böylece bir sonraki seyahatte bu ekipmanlar kolayca hazır hale getirilerek sağlık taramasının yapılacağı yere nakledilmektedir.

12. STK'ların Afrika'daki Faaliyetleri Hakkında İstatistikî Veriler

TİKA tarafından Türk STK'larının Afrika ülkelerinde gerçekleştirdikleri sağlık taramaları ile ilgili son 3 yıla ait istatistikler düzenli olarak tutulmaktadır. Aşağıdaki tabloda sunulan veriler TİKA Eğitim Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Sivil Toplum Kuruluşlarıyla İşbirliği ve Koordinasyon Birimi'nden alınmıştır.³⁶

TİKA'nın verilerine göre 2007-Ağustos 2010 tarihleri arasında sağlık alanında çalışan toplam 25 STK ile Afrika ülkelerine yönelik projeler gerçekleştirilmiştir. Bu STK'ların bazıları Afrika'da bir defa, bazıları ise birden fazla sağlık taraması gerçekleştirmiştir. Bu sağlık taramalarında toplam 686 sağlık personeli görev almıştır. Bu personelin meslek gruplarına göre dağılımı ise şu şekildedir:

³⁶ Bu çalışma için STK'lara ait bilgileri temin konusunda gösterdikler işbirliği sebebiyle başta EKS Daire Başkanı Dr. Mehmet Yılmaz olmak üzere, Mustafa Haşim Polat, Adem Urfa, Burak Sarıtarla ve Musa Budak'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Görevlendirilen Hemşire Sayısı	Görevlendirilen Doktor Sayısı	Görevlendirilen Teknik Personel Sayısı
121	465	100
TOPLAM		686

Sağlık taramaları sırasında bir kısım doktorlar hastaları muayene ederken, bir kısım doktorlar da imkânlar çerçevesinde ameliyatlar gerçekleştirmektedirler. Bu ameliyatlarda hemşireler ve anestezi uzmanları gibi yardımcı personel de görev almaktadır. Bu projeler kapsamında söz konusu tarihlerde gidilen ülkelerde projelerden faydalanan, yani ameliyat ya da muayene olan hasta sayısı ise 280.047'dir. Bu rakam, muayeneler sırasında tutulan hasta kayıtlarından elde edilmiştir. Her hasta için isim, şikâyet, tanı ve tedavi bilgilerini içeren hasta kayıtları tutulmaktadır. Bu bilgiler saklanmakta ve gerekirse bir sonraki sağlık taramasında kullanılmaktadır.

2007-Ağustos 2010 tarihleri arasında gerçekleştirilen sağlık taramalarında gerçekleştirilen muhtelif branşlardaki cerrahi operasyon sayısı 6255'tir. Bu rakama katarakt ameliyatları dâhil değildir. Bu tarihlerde gerçekleştirilen katarakt ameliyatlarının sayısı ise 1711'dir.

Afrika genelinde yaklaşık 10 milyon kişinin katarakt hastası olduğu tahmin ediliyor. Afrika'da katarakt hastalığının çok yaygın olması sebebiyle bazı STK'lar bu konuda özel projeler başlatmışlardır. İHH İnsani Yardım Vakfı Sudan'ın Hartum ve Darfur şehirlerinde iki göz kliniği açarak 2007 yılından bu yana ücretsiz katarakt ameliyatları gerçekleştirmektedir. TİKA'nın desteği ile açılan bu ameliyathanelerde 1 veya 2 aylık sürelerle doktor ve hemşire görevlendirilmektedir. Öte yandan, Etiyopya, Somali, Nijer, Benin gibi ülkelere de kısa süreli sağlık ekipleri gönderilerek katarakt ameliyatları gerçekleştirilmektedir. İHH tarafından 2007 yılından bu yana gerçekleştirilen toplam katarakt ameliyatı sayısı ise 41.151'e ulaşmıştır. Ayrıca 147.464 kişi de ücretsiz olarak muayene edilmiştir.

Sudan'da daimi göz kliniği açarak ücretsiz ameliyatlar gerçekleştiren bir başka STK ise Kimse Yok Mu Derneği'dir. 2009 yılında Darfur'a bağlı Nyala kasabasında kurulan klinikte bugüne kadar toplam 3847 ücretsiz katarakt ameliyatı gerçekleştirilmiştir. Kimse Yok Mu Derneği'nin kendi imkânları ile açtığı bu ameliyathaneye doktor ve hemşire görevlendirilmesi konusunda TİKA'dan destek verilmektedir. Sadece 2010 yılında bu klinikte 3827 kişi ücretsiz muayene edilmiştir.

Kimse Yok Mu Derneği ve İHH tarafından açılan daimi kliniklerde yapılan ameliyat ve muayenelerin sayısının çokluğu, bize, kısa süreli sağlık

taramalarından ziyade açılan kliniklerde verilen daimi sağlık hizmetlerinin daha verimli olduğunu göstermektedir. Zaten, TİKA, STK'ları bu konuda teşvik etmekte, STK'lar da bu konularda hazırlıklarını yürütmektedirler. Buna örnek olarak Kayseri'de faaliyet gösteren Bedir Sağlık Derneği'nin Nijerya'nın başkenti Abuja'da inşaatı devam eden hastane projesi gösterilebilir. Toplam 8 milyon dolara mal olması beklenen hastane Nijerya'nın en modern hastanesi olacaktır.

Öte yandan, kısa süreli sağlık taramaları ilk bakışta sürdürülebilir görünmemesine rağmen, STK'ların Afrika'ya yönelik ilgisinin bu sağlık taramaları yoluyla giderek artmasının sağlanması, giden doktorların Afrika'yı tanıyarak bu ülkelerde gönüllü faaliyet yürütmenin gerekliliğine ikna olmaları gibi faydalarından dolayı, başlangıçta zaruridir. Kısa süreli sağlık taramalarının bir süre sonra gidilen ülkede kalıcı sağlık ünitesinin açılmasına dönüşmesi kaçınılmazdır. Bir kısmı daha önce tatil için dahi yurtdışına çıkmamış olan gönüllü doktorların ise bir anda kalıcı sağlık ünitesi açılması ve buralarda uzun süreli çalışılması gerektiği fikrine sahip olmaları beklenmemelidir.

13. Sonuç

Afrika'da Türk STK'ları tarafından sağlık projeleri acaba ne tür sonuçlar doğuruyor? Hiç şüphe yok ki, arkasında maddi bir çıkar gözetilmeden yürütülen bu faaliyetler, o ülkelerin idarecileri tarafından çok olumlu karşılanmakta, Türkiye bu gönüllü ve fedakâr doktorlar sayesinde tanınmaktadır. Sudan gibi Türk STK'larının yoğun faaliyet gösterdikleri ülkelerde yetkililer yabancı STK ve yardım kuruluşlarından memnun olmadıklarını ve onların faaliyetlerine son vererek, Türk STK ve yardım kuruluşlarının daha fazla Sudan'da faaliyet göstermelerini istediklerini ifade etmektedirler.³⁷

Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun vurgusu ile Afrika'yı ihmal eden bir gücün küresel ölçekte bir aktör olma imkânı yok. Türkiye'nin Afrika'ya ilgisinin tarihi bir arka planı var. Osmanlı döneminde bütün Kuzey Afrika Osmanlı yönetimindeydi ve Afrika içlerine doğru birçok ülke Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ilişkilere sahipti. Türkiye bu tarihi hafızayla TİKA ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi devlet kurumları ve sivil toplum faaliyetleri ile Afrika'da yerini alıyor. Türkiye, Afrika'nın büyük zenginliklerinin pe-

³⁷ Bu husus Sudanlı dış yardımdan sorumlu yetkililerin TİKA'yı ziyaretleri sırasında bu makale yazarının da olduğu bir toplantıda ifade edilmiştir.

şinde olan güçlerin aksine, küçük ve orta ölçekli işletmelerle ve gittikleri bölgelerin imarına katkı sağlayacak şekilde pozisyon alıyor. Türkiye'nin Afrika'ya ilgisi ile genel anlamda insanlığın Afrika'ya borcunu ödeme misyonunu gerçekleştiriyor.³⁸

TİKA tarafından yürütülen eğitim faaliyetleri, sadece STK'ları bilgilendirmekle kalmamakta, onları motive etmekte ve kurumsal kapasitelerinin artmasına katkı sağlamaktadır. Bu ise, anılan STK'larca yurt dışın-da, özellikle Afrika ülkelerinde yürütülen faaliyetlerin sadece kemiyetçe değil, keyfiyetçe de artmasını sağlamakta, böylece bu sağlık taramalarını ülkemizce yürütülen dış politikaya destek olan önemli bir enstrüman haline getirmektedir. Sağlık alanında çalışan bu STK'lar giderek artan bu potansiyelleri ile başta Afrika ülkelerine yönelik olmak üzere, gelişmekte olan ülkelere yönelik Türk dış politikasına ciddi katkılar sunma potansiyeline sahiptir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Afrika'da yeni açılacak büyükelçilikler konusunda büyükelçilere hitaben "Elçilik binalarımızı Fransız elçiliğinin tam karşısında tutunuz" diyerek verdiği talimatı hatırlarsak, STK'larımızın bu Afrika ilgisi devam ederse, Fransız elçiliklerinin tam karşısında bir elçilik binamız, bir de Türk STK'ları tarafından açılan sağlık ünitesi olacak gibi görünüyor. Bu açıdan değerlendirildiğinde TİKA'nın Afrika'da faaliyet gösteren STK'lara daha da artan bir destek vermesinin Türk dış politikası açısından büyük önemi haiz olduğu aşikârdır.

³⁸ Bülent Aras, "Afrika ve Türkiye", *Sabah*, 03.03.2010, s. 8.

KAYNAKÇA

- “60. Hükümet Eylem Planı Açıklandı”, *Yeni Şafak*, 10 Ocak 2008.
- “Afrika Açılım Eylem Planı”, *Star*, 14 Mart 2010
- “Afrika İle Dış Ticaret Hacmimizi Daha da Artırmak İş Dünyasının Görevidir”, http://www.tobb.org.tr/haber_arsiv2.php?haberid=2089
Erişim tarihi: 25-27.09.2010.
- “Türkiye- Afrika İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010.
- “Türkiye- Afrika”, <http://afrika.mfa.gov.tr/turkiye-afrika.tr.mfa>. Erişim tarihi: 25.09.2010.
- “Zirvenin İlk Adımı Türkiye-Afrika Odası”, *Taraf*, 21.08.2008.
- “*Afrika Birliği Yükselen Güç (Mü?)*”, http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=3991. Erişim tarihi: 27.09.2010.
- Aras, Bülent. “Afrika ve Türkiye”, *Sabah*, 03.03.2010.
- Chan, Stephen. *Grasping Africa: a Tale of Tragedy and Achievement*, I. B. Tauris Pub. London, 2007.
- <http://web.s.gm.gov.tr/kurumsal.php?page=bolgesellsbirligi>. Erişim tarihi: 27.09.2010.
- Issa G. S. Ivji. *Silences in NGO Discourse: the Role and Future of NGOs in Africa*, Fahamu Pub. Nairobi, 2007, pp. 3–6.
- Kavas, Ahmet. “Tarihi Süreçte Sahra Altı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik,” *Sahra Altı Afrika*, Ed. Doç. Dr. Ahmet Kavas ve Ufuk Tepebaş, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kavas, Ahmet. “Türkiye’nin Afrika’da İşi Ne?”, *Star*, 29 Mart 2010.
- Nuru, Zahra. “Sahra altı Afrika’da Sağlık Sorunları, Kalkınma Yardımlarının Rolü, Zorluklar ve Fırsatlar”, *Sahra Altı Afrika*, Ed. Doç. Dr. Ahmet Kavas ve Ufuk Tepebaş, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007.
- Özkan, Mehmet. *Turkey Discovers Africa, Implications and Prospects*, Policy Brief, SETA, Eylül 2008, No. 22.
- Rodney, W. *How Europe Underdeveloped Africa*, Tanzania Pub. House, Daar as-Salam, 1972.

Türkiye-Afrika STK Forumu İstanbul Deklerasyonu, <http://www.tasamafrika.org/tr/arsiv/makaleler/251-tuerkiyenin-afrika-aclm-ve-tuerkiye-afrika-birlii-zirvesi.html>. Erişim tarihi: 27.09.2010.

Uçar, Ahmet. *Güney Afrika'da Osmanlılar: 140 yıllık Miras*, Tez Yayınları, 2000.

Yazıcıoğlu, M. Sait. “Afrika Birliği ve Gelişen İlişkiler”, *Türkiye-Afrika Birliği*, Ed. Fatma Günce Kanlı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2008.

Une Nouvelle Puissance Émergente en Afrique Face à la Chine: l'Inde

Aïssatou DIALLO¹

Résumé

L'Inde et une dizaine de pays africains se sont retrouvées à Addis-Abeba du 20 au 26 Mai 2011, dans le cadre du second Sommet Inde-Afrique. Depuis Avril 2008, date de la première rencontre qui s'est déroulée à New Delhi, l'Inde est entrée dans la sphère des pays émergents présents en Afrique, derrière la Chine et le Brésil. Comme à l'accoutumée, il a été question d'octroi de lignes de crédit, de la promotion de joint-ventures afro-indiens avec la création du *India-Africa Business Council* ainsi que de l'élaboration d'un cadre de coopération faisant suite à la déclaration des parties présentes. A la suite du premier sommet, la question prééminente que posait cette nouvelle coopération portait sur les véritables motivations de l'Eléphant Indien, aux vues de la percée chinoise sur le continent africain ainsi que les enjeux pour l'Afrique. Trois ans plus tard, même si l'écho et l'engouement attendus furent moindres que ceux de 2008, la question demeure toujours d'actualité. La première partie de cet article fera un tour d'horizon de la situation économique de l'Inde émergente, puis l'état des lieux de la coopération afro-indienne dans la seconde. La troisième partie portera sur une étude comparative de la présence sino-indienne en Afrique ainsi que des ambitions de chacun et terminera sur une analyse des enjeux pour le continent africain ainsi que des recommandations.

Mot-clés: *L'Afrique, L'Inde, Le Sommet Inde-Afrique.*

---

¹ Aïssatou Diallo est Chargée de Programme "Mondialisation, Nouveaux acteurs émergents et Commerce Sud-Sud" à Enda Tiers Monde, une ONG basée au Sénégal. Contact : adiallo@enda.sn, ad.diallo.sk@gmail.com

Afrika'da Çine Karşı Yükselen Yeni Bir Güç: Hindistan

Öz

Hindistan ve bir düzine Afrika ülkesi, 20–26 Mayıs 2011 tarihlerinde gerçekleşen Hindistan-Afrika Zirvesi çerçevesinde Addis-Abeba'da buluştu. Yeni Delhi'de gerçekleşen birinci toplantı tarihi olan Nisan 2008'den itibaren, Brezilya ve Çin'den sonra, Hindistan da Afrika'daki gelişmiş ülkeler kervanına katıldı. Her zaman olduğu gibi, bu tarafların imzaladığı İşbirliği Çerçeve Deklarasyonu sonrasında Hindistan-Afrika İş Konseyi'nin oluşturulması ile Afrika-Hindistan ortak girişimlerinin gündeme gelmesi ve kredi imkânlarından yararlandırma meselesiydi. Birinci zirveden sonra oluşan yeni işbirliği sonucunda ortaya çıkan temel sorun, Çin'in Afrika üzerindeki politik çıkarlarında ve kıta üzerindeki gözü çerçevesinde Hint filinin de gerçekten motivasyona dâhil olmasıydı. 3 yıl sonra, 2008 yılındaki birinci zirveye göre ortaya çıkan yankı ve beklenen hayranlıklar azalsa da konu güncelliğini korumaya devam ediyor. Bu makalenin ilk bölümünde, yükselmekte olan Hindistan'ın ekonomik durumu, bir sonraki bölümde Hint-Afrika işbirliğinin durumu, üçüncü bölümde ise Afrika'daki Çin ve Hind varlıklarının mukayeseli bir etüdü, sonuçta ise tarafların kıta üzerindeki hedefleri incelenerek, Afrika'daki politik çıkarlar ve beklentiler ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *Afrika, Hindistan, Hind-Afrika Zirvesi*

A New Raising Power Against China in Africa: India

Abstract

India and a dozen of African countries gathered together in the Indian-African Summit which is held 20-26th of May, 2011, in Addis-Abeba. Since April 2008, India has joined African developed countries wagon after Brazil and China. As always, this meeting is about the constitution of African-Indian Business Council, bringing the agenda of African-Indian joint venture and utilization of financial support after the Cooperation Framework Declaration between the countries. After the first summit that initiates the cooperation, the fundamental problem is, the intersection of Indian motives with the Chinese political interests and sight upon the Africa. After 3 years, despite the diminishing excitement and enthusiasm compared to 2008 Summit, the subject is still intact. In the first section of this article, the trending economic situation of India, in the next section, the current situation of Indian-African cooperation, and in the third section, the study of comparison of Indian and Chinese assets, and in the final part, Political interests and expectations through the objectives of both parties upon the continent are covered.

Keywords: *Africa, India, Indian-African Summit*

1. Introduction

Le premier sommet Inde-Afrique s'est déroulé à New-Delhi en Avril 2008. Étaient présents à cette rencontre 14 chefs d'Etat africains, 300 investisseurs indiens, banquiers, hommes d'affaires et responsables gouvernementaux. Au terme de cette rencontre, l'Inde a accordé une ligne de crédit de 5,4 milliards de dollars en Afrique contre 2,1 milliards sur les cinq années précédentes, 500 millions de dollars d'aide au développement et promis la création d'un accès tarifaire préférentiel sur le marché indien pour les exportations de 34 pays parmi les moins développés du continent africain. Le commerce entre l'Inde et l'Afrique a atteint les 25 milliards de dollars en 2007-2008, contre 967 millions de dollars en 1991.

2. L'Inde, Une Puissance Émergente

L'Inde est aujourd'hui considérée comme une puissance émergente. Malgré son appartenance au groupe des pays en voie de développement, elle a réussi à mettre en œuvre des politiques économiques qui ont aujourd'hui porté leurs fruits. En 2009, elle connaît un taux de croissance de 8,2 % pour un PIB de 1832 milliards de dollars (soit 4508 milliards de dollars en Parité Pouvoir d'Achat, PPA). Son PIB par habitant est de l'ordre de 1520 dollars (soit 3750 en PPA).²

Tableau 1: PIB par secteurs

	1989	1999	2009
Agriculture	29,20%	25,00%	17,10%
Industrie	26,90%	25,30%	28,20%
Services	43,80%	49,70%	54,60%

Source: World Bank World development indicators

Tableau 2: Le commerce des marchandises entre l'Inde et le reste du monde

	2003	2005	2007	2008	2009
Importations	1,26%	1,63%	2,4%	2,3%	2,7%
Exportations	1,12%	1,26%	1,6%	1,5%	1,9%

Source: World Bank World development indicators.

² "Chiffres et Repères", publié dans *Le Monde en 2011*, *The Economist*, Courrier International.

Tableau 3: Principaux partenaires commerciaux de l'Inde

	Pays	%	Régions	%
1	EU27	17,2%	BRIC	11,5%
2	Chine	9,3%	ASEAN	9,9%
3	Emirats Arabes Unis	8,6%	NAFTA	9,5%
4	Etats-Unis	8,3%	ACP	6,8%
5	Arabie Saoudite	4,4%	Les pays d'Amérique Latine	3,0%

Source: EU Trade Issues, India, 2009.

En dehors des données socio-économiques, l'Inde a aussi des ambitions géopolitiques. Dès son accession à l'indépendance, le pays a tenté de nouer des liens avec les autres pays en développement. Certes le contexte mondial dans lequel s'est déroulé le demi-siècle qui a suivi la Seconde Guerre Mondiale n'était pas favorable à la construction de liens économiques durables. Cependant la situation a changé. L'Inde est aujourd'hui une puissance émergente avec des ambitions géopolitiques claires et définies : un siège permanent au *Conseil de Sécurité des Nations Unies*, un G8 élargi, une défense de ses intérêts dans le cadre de l'*OMC* et une poursuite assurée de son ascension économique. Et dans l'atteinte de ses ambitions, l'Afrique est un allié de taille.

3. Etat des Lieux de la Relation Afro Indienne

A l'image de la Chine, l'Inde et l'Afrique entretiennent des relations depuis les années 1950, suite à la *Conférence de Bandung* d'Avril 1955 qui donna naissance au Tiers-Monde et au Mouvement des Non Alignés. Mais malgré son désir de renforcer ses liens avec les autres pays du Tiers-monde, notamment les nations africaines, elle sera confrontée à plusieurs problèmes internes qui noieront ses ambitions.

Les réformes entamées depuis les années 1990, la capitalisation des politiques mises en œuvre depuis l'indépendance (protection des industries locales, politique d'éducation, renforcement des institutions) et une Diaspora constituée d'élites sorties des meilleures universités du monde, qui, de retour au pays constitue une nouvelle branche d'investisseurs, ont permis à l'Inde d'asseoir une économie sur des bases stables. Cet avantage lui permet de renouer avec les partenaires issus de la *Conférence de Bandung*.

L'Inde est depuis peu de retour en Afrique et les termes de l'échange ont changé. L'Eléphant Indien est devenu un partenaire économique de l'Afrique. Les entreprises privées Indiennes convoitent le marché Africain et investissent dans les secteurs allant de l'extraction des ressources minières aux télécommunications. L'Inde est aussi devenue pourvoyeuse d'aide avec l'octroi de lignes de crédits (5,4 milliards en 2008) et de préférences tarifaires pour les produits Africains exportés en Inde.

En termes de commerce, les cinq principaux pays africains auxquels sont destinées les exportations Indiennes représentent près de 58% des exportations totales de l'Inde en 2007. L'Inde exporte 20% de ses biens en Afrique du Sud, 14% au Nigeria et 8% au Kenya. L'Inde exporte en Afrique, entre autres, des produits pétroliers raffinés, des médicaments, des véhicules motorisés. Les exportations de l'Inde en Afrique sont passées de 1,4 milliard de dollars en 1995 à 10 milliards en 2007. Quant aux importations, l'Afrique du Sud est le principal partenaire de l'Inde avec 28% des importations de l'Inde, suivie du Maroc (17%) et de l'Égypte (8%). Elle importe des pays Africains du pétrole brut (66% des produits importés en 2006), ainsi que de l'or (10% en 2006). Les importations ont cru de \$1,7 milliard à \$4,5 milliards durant la même période.³

En 1996, les principaux pays destinataires de l'investissement indien étaient l'Île Maurice (75%), le Maroc (11%), le Sénégal (7,5%) et l'Afrique du Sud (6,8%). En dehors du Sénégal, de l'Afrique du Sud et du Maroc, qui continuaient à recevoir le même stock d'investissement en 2004, l'Île Maurice a connu une baisse de ses IDE indiens avec 48,2% des investissements et le Soudan (46,3%). Plusieurs multinationales indiennes sont présentes en Afrique. En 2008, *KET International* a gagné deux contrats en Algérie et en Namibie de montants respectifs de 61 millions de dollars et de 25 millions de dollars dans des projets d'infrastructures électriques. *Jyoti Structures*, toujours dans les infrastructures électriques, détient des investissements d'une valeur de 24 millions de dollars en Afrique du Sud et de 40 millions de dollars en Ouganda. La compagnie *Oil and Natural Gas Corporation (ONGC)* a déjà investi 162 millions de dollars dans l'industrie pétrolière, notamment au Soudan, dans un projet de pipeline. Il est question aussi d'investissements dans le gaz naturel au Kenya par la multinationale *Bharat Petroleum* de l'ordre de 50 millions⁴ de dollars.

³ UNCTAD, *Economic Development in Africa Report 2010 South-South Cooperation: Africa and the New Forms of Development Partnership*, New York and Geneva, 2010.

⁴ *Ibid.*

4. L'Inde Sur les Traces de la Chine en Afrique ?

4.1. La Chine en Afrique

La Chine est présente sur le continent Africain depuis les années 1950, de manière effective à travers l'envoi de médecins, d'ingénieurs agronomes d'aide au développement de la riziculture et la construction d'édifices publics (palais présidentiels, stades, hôpitaux). En décidant d'entamer les réformes économiques à la fin des années 1978, la République Populaire de Chine a relégué au second plan sa relation avec l'Afrique. Cependant, depuis les années 2000, les pays Africains et la Chine se rencontrent tous les trois ans pour un *Forum on China-Africa Cooperation*.

Les échanges commerciaux entre les deux parties sont passés de 55,5 milliards de dollars en 2006 à plus de 100 milliards de dollars en 2009 faisant de la Chine le second pays partenaire commercial de l'Afrique après les Etats-Unis. La Chine, à elle seule, compte pour près de 11 % du commerce extérieur africain. Elle est la principale source d'importations pour la région. Les principales exportations de la Chine vers l'Afrique porte sur les produits manufacturés, tandis qu'elle importe près de 78 % de produits pétroliers. Les principaux pays à l'export sont l'Afrique du Sud (20%), l'Egypte (12%) et le Nigeria (10%). La Chine importe de l'Angola (33%), l'Afrique du Sud (19%), le Soudan (13%) et le Congo (7%).⁵

En termes d'aide publique au développement, 54% de l'aide octroyée par la Chine porte sur le financement d'infrastructures. Les engagements financiers de la Chine, dans le secteur des infrastructures sont passés de 470 millions de dollars en 2001 à près de 4,5 milliards de dollars en 2007. Les principaux pays bénéficiaires sont le Nigeria avec 34%, l'Angola (20%), l'Ethiopie (10%) et le Soudan (8%). Il est aussi question d'effacement de la dette, d'un montant de 1.3 milliard et de prêts. Par exemple, lors du *Forum on China-Africa Cooperation* de 2009 qui s'est tenu à *Sharm El Cheikh* en Egypte, le Premier Ministre Chinois, a promis que les pays Africains bénéficieraient de prêts concessionnels de l'ordre de 10 milliards de dollars durant la période 2009-2012.⁶

L'investissement chinois est assez flou et désorganisé pour en connaître ses contours exacts. L'implication du gouvernement chinois, des provinces

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

et de leurs entreprises d'Etat, ajouté aux investisseurs privés et de la présence d'une Diaspora en augmentation continue fait que les chiffres donnés reflètent rarement la réalité.

4.2. La Chine et l'Inde, Deux Stratégies Différentes pour quel Objectif ?

La Chine a organisé son premier *FOCAC (Forum on China Africa Cooperations)* à Beijing en 2000. Depuis, cette rencontre se déroule tous les trois ans, à la suite de laquelle est produite un Plan d'Action fixant les objectifs à atteindre pour le prochain Forum. En 2006, lors du troisième Forum à Beijing, l'Empire du Milieu a sorti son Livre Blanc sur la Politique Africaine de la Chine, définissant ainsi son action économique et diplomatique au sein du continent.

En dehors du *FOCAC*, les officiels Chinois ont effectué plus d'une fois des visites sur le continent, dont le Président Hu Jintao et le Premier Ministre Wei Jiabao. Ces visites sont souvent suivies de contrats de grandes envergures entre les entreprises chinoises et les gouvernements africains qui portent souvent sur la construction d'infrastructures et des contrats d'exploitation minière.

Cependant, les relations ne se limitent pas seulement au niveau interétatique. L'Etat Chinois tente de nouer des liens étroits avec les organisations sous-régionales en organisant des rencontres entre les représentants du Ministère des Affaires Etrangères et ceux de la *CEDEAO* et de la *SADC*. De plus, plusieurs provinces chinoises ont noué des relations commerciales avec les villes africaines.

L'Empire du Milieu est présent sur toute l'étendue du territoire africain sous plusieurs formes : les entreprises d'Etat, les entrepreneurs individuels, ainsi qu'une Diaspora installée dans les villes à la tête de petits commerces. Le *FOCAC* a ouvert la voie à l'investissement chinois sur le continent. *L'Exim Bank* est l'institution financière principale d'octroi de prêts pour la construction d'infrastructures dans les pays africains. Et depuis 2006, le *China-Africa Development Fund*, doté d'un fond initial de 1 milliard de dollars, a été créé afin de soutenir les entreprises chinoises voulant s'établir en Afrique. Des chambres d'industrie et de commerce conjointes ont été créées dans plusieurs pays Africains ainsi que le *China Council for the Promotion of International Trade (CCPIT)*.

Les entreprises chinoises, qu'elles soient étatiques ou créées par des investisseurs privés, sont dans tous les secteurs d'activité, allant de la construction d'édifices publics, au petit commerce, à l'exploitation agricole ainsi que la restauration, la médecine traditionnelle chinoise et l'industrie (agro-alimentaire, pharmaceutique, textile).

Sur la scène internationale, notamment dans le cadre des Nations Unies, la Chine a imposé son veto sur les dossiers du Zimbabwe et du Soudan en invoquant le principe de non-ingérence. Malgré cela, elle participe aux missions des Nations Unies dans plusieurs pays africains et a récemment envoyé un navire dans le Golfe d'Aden dans le cadre de la lutte contre la piraterie. La relation Chine-Afrique se fonde sur le principe d'inconditionnalité et de non-ingérence, même si la reconnaissance de la République Populaire de Chine au détriment de Taïwan est un préalable.

En ce qui concerne l'Inde, sa présence en Afrique est beaucoup plus tardive que celle de la Chine et plus discrète. Certes, une Diaspora Indienne existe en Afrique depuis la période coloniale en Afrique de l'Est et du Sud, mais elle n'est pas aussi extravertie et organisée que la Diaspora Chinoise. Il n'y a pas eu de migration massive d'Indiens venus faire fortune en Afrique liée au nouvel intérêt de l'Inde pour le continent.

Depuis le premier *India-Africa Summit* de 2008 qui s'est déroulé à New Delhi, le gouvernement indien tente de rattraper son retard en motivant les entreprises d'Etat à venir en Afrique. Cependant, les multinationales ainsi que les entrepreneurs privés ont précédé le gouvernement Indien, bien avant la création du sommet. Ces entrepreneurs évoluent dans l'agriculture (notamment en Ethiopie), l'industrie automobile (Tata) et les technologies de l'information et de communication (la téléphonie).

En termes de stratégie de pénétration, contrairement à la Chine qui entretient des relations avec la majorité des pays africains, l'Inde a mis en place en 2004 le *Team 9 (Techno-Economic Approach for Africa-India Movement)*, qui est un groupe de neuf pays (Burkina Faso, Tchad, Côte d'Ivoire, Guinée Equatoriale, Ghana, Guinée Bissau, Mali & Sénégal) prioritaires dans l'agenda de la politique Africaine de l'Inde. La coopération indienne porte en grande partie sur les hautes technologies, notamment dans la télémédecine et la télé-éducation. Elle mène un projet intitulé le *Pan-African e Network*, qui permet de relier des universités, centres de recherche et hôpitaux indiens à ceux des pays africains permettant ainsi le transfert de technologie, mais aussi de connaissance.

Les visites d'officiels indiens sont rares et le pays opte pour la neutralité vis-à-vis de ses partenaires africains.

Tout comme la Chine, l'Inde aspire à devenir une puissance économique. Et selon le rapport de *Goldman & Sachs* publié en Octobre 2003 et rédigé par Dominic Wilson, la Chine, l'Inde, le Brésil et la Russie seront respectivement premier, troisième, cinquième et sixième dans le classement des puissances économiques à l'orée 2050.⁷ Afin de nourrir leurs économies respectives, ces deux géants d'Asie ont besoin de sécuriser leurs approvisionnements en ressources naturelles et minières. Et l'Afrique est un continent riche en ressources naturelles. Le pétrole du continent africain représente 3% des réserves mondiales prouvées et 5% de la production. Les réserves de pétrole du continent s'élèvent à 77 milliards de barils dont 42 milliards en Afrique du Nord et 35 en Afrique de l'Ouest et dans le Golfe de Guinée.⁸

L'Afrique est un continent d'un milliard d'habitants. Il existe une forte demande de consommation tandis que l'offre ne suit pas. Les faibles infrastructures en tous genres, l'industrialisation quasi-inexistante constituent des opportunités considérables pour les entreprises sino-indiennes qui peuvent s'approprier des secteurs entiers où la concurrence est inexistante.

Outre le domaine économique, tout comme la Chine, l'Inde cherche des alliés dans ses ambitions géopolitiques. Malgré les réticences de la Chine, l'objectif de l'Inde est d'acquérir un membre de siège permanent au *Conseil de Sécurité des Nations Unies*. L'Inde et la Chine cherchent à acquérir ou à consolider des positions stratégiques au sein des grands forums internationaux et pour cela l'Afrique représente un allié de taille. La question qui se pose dès lors est de savoir si l'attitude neutre de l'Inde vis-à-vis des différents événements en Afrique et ailleurs ne pourrait pas porter préjudice à ses ambitions, d'autant plus que la Chine a dû faire fi, dans certaines situations, de son principe de non-ingérence afin de prendre position dans des dossiers clés.

⁷ Dominic Wilson and Roopa Purushothaman, *Dreaming With the BRICs, The Path to 2050*, Global Economic Paper, No. 99, Goldman Sachs, New York, October 2003.

⁸ Jean-Pierre Favennec et Philippe Copinschi, "Les nouveaux enjeux pétroliers en Afrique", *Politique Africaine*, No. 89, Mars 2003, pp. 127-148.

4.3. Les Enjeux pour l'Afrique et Recommandations

La présence des pays émergents en Afrique suscite beaucoup de réactions. Pour certains, ces pays sont une opportunité pour l'Afrique de diversifier ses partenaires, de combler son gap infrastructurel et d'acquérir des biens à des prix beaucoup plus accessibles. Pour d'autres, la relation que construite actuellement l'Afrique avec les pays émergents est un "remake" de l'Europe Afrique. Pour les partisans de cette thèse, les émergents ne sont en Afrique que pour profiter des ressources nécessaires à leur développement économique avant de l'abandonner à son sort, tel cela a été le cas avec l'Europe.

En tout état de cause, deux points sont à souligner.

Sur la question de forme, il faut savoir que le *FOCAC* et le *India-Africa Summit* sont deux appellations erronées. Les différentes rencontres qui se sont tenues jusqu'ici n'impliquaient pas la totalité des pays africains et l'Union africaine ne bénéficie que du statut d'observateur. Au-delà des rencontres officielles à la suite desquels sont établies des plans d'actions triennaux, les accords qui y sont signés le sont de manière bilatérale engageant les Etats, de manière individuelle et les entreprises privées ou d'Etat chinois et indiens. Est-ce que les conditions de prêt sont favorables ou défavorables aux pays africains ? Quels sont les effets positifs des accords signés sur les populations ? Est-ce que les questions qui "fâchent", (respect du droit de propriété intellectuel, impacts socio-économiques et environnementaux des investissements et allocations de l'aide) sont discutées lors de ces forums? Toutes ces questions restent en suspens.

Sur le fond, la Chine a publié en 2006 son Livre Blanc sur la politique africaine de la Chine, dans lequel elle définit sa stratégie vis-à-vis du continent. L'Inde, a elle aussi, une vision bien définie de sa politique africaine, même si elle n'est pas écrite. Par contre, ce n'est pas le cas pour les pays africains. Les pays, les instances sous-régionales (*CEDEAO*, *SADC*, *COMESA*, *CEMAC*) et l'Union Africaine y vont chacun de manière dispersée, entraînant un manque total de cohérence dans les politiques.

A titre d'exemple, l'Afrique du Sud, première puissance régionale, est membre de l'Union africaine, de la *SADC* (Southern African Development Community) qui est une zone de libre-échange, de la *SACU* (Southern African Customs Union), qui est une union douanière, de l'*IBSA* (India,

Brazil and South Africa), qui est une coalition à trois entre le Brésil, l'Inde et l'Afrique du Sud et enfin des *BRICS* (Brazil, Russia, India, China and South Africa), une coalition des pays émergents dont elle vient d'être récemment intégrée. Lors du deuxième sommet IBSA, de Pretoria en octobre 2007 le Président brésilien Lula a proposé l'élaboration d'un accord de libre-échange entre le *MERCOSUR*, l'Inde et les pays de la *SACU*. Cette zone de libre-échange compterait un milliard et demi d'habitants et aurait un PIB global de plus de deux milliards de dollars. Le *MERCOSUR* a un accord privilégié avec l'Inde avec une baisse des droits de douane pour 2800 produits. Et l'Inde est dans une logique d'intégration avec l'*ASEAN* élargi, au même titre que la Chine. Cet enchevêtrement d'accords en tous genres sera-t-il bénéfique à l'Afrique du Sud, aux pays d'Afrique australe membres de la *SACU*, de la *SADC* et de la *COMESA*, et à l'Afrique étant donné qu'ils sont à majorité composés de petits pays à économies faibles, des *PMA* ?

5. Conclusion

Les pays émergents sont une opportunité. C'est l'occasion pour le continent et ses différentes institutions de faire un bilan des politiques menées avec les partenaires traditionnels depuis les indépendances. Cela leur donnerait une meilleure visibilité des erreurs et manquements du passé. Ce bilan permettrait une meilleure réorganisation de ces institutions et pourrait aboutir à des politiques beaucoup plus élaborées et cohérentes face aux nouveaux enjeux du continent, auxquels les pays émergents ont une large part. Il est primordial de définir les priorités et de mettre en place des stratégies efficaces en réponse à ce nouveau challenge.

Avoir une définition claire des priorités permettrait ainsi de procéder à une analyse des avantages comparatifs des pays émergents en termes de capacité:

- à fournir des technologies dont les coûts permettront à un large frange de la population à y accéder, notamment dans le cadre des TICs,
- à faciliter la formation et le transfert de connaissance, que ce soit à travers l'octroi de bourses, ou la mise en place de projets à l'image de *Pan-African e Network*, mais aussi dans la formation de la main-d'œuvre,

- à promouvoir l'agriculture africaine grâce à l'accès à des technologies agricoles abordables, mais aussi à une exploitation des terres bénéfique aux populations sans porter préjudice aux petits exploitants locaux et la formation d'ingénieurs agronomes africains,
- à donner naissance à une industrie africaine performante. Les investissements étrangers ne devraient pas affaiblir les investissements nationaux. Les préférences tarifaires octroyées à des centaines de produits africains n'auront aucun impact si l'Afrique ne produit pas de biens manufacturés.

Ces décisions devront se prendre au niveau régional et sous-régional afin d'avoir des stratégies communes, car en cas de discordes et de dispersion, tous les efforts seront vains. D'autant plus que la Chine et l'Inde ne sont pas les seules puissances émergentes présentes en Afrique. Le Brésil, la Russie, la Malaisie, la Corée du Sud et la Turquie sont bien décidés à nouer des partenariats économiques avec les pays Africains. Dans le cas de la Turquie, les exportations vers l'Afrique sont passées de 1,06 milliard de dollars en 1995 à près de 5,95 milliards de dollars en 2007. Les importations ont augmenté de 1,38 milliard de dollars à 6,78 milliards de dollars durant la même période. Les principaux pays partenaires de la Turquie sont l'Algérie, le Maroc, l'Afrique du Sud et la Libye qui comptent pour 70% des exportations et 74% des importations. L'investissement Turc en Afrique est passé de 0,11 milliard de dollars en 1995 à 0,87 milliard de dollars en 2000.⁹

---

⁹ UNCTAD, *Economic Development in Africa Report 2010 South-South Cooperation: Africa and the New Forms of Development Partnership*, New York and Geneva, 2010.

BIBLIOGRAPHIE

“Chiffres et Repères”, publié dans *Le Monde en 2011*, *The Economist*, Courrier International.

Favennec, Jean-Pierre et Philippe Copinschi. “Les Nouveaux Enjeux Pétroliers en Afrique”, *Politique Africaine*, No. 89, Mars 2003, pp.127-148.

Wilson, Dominic and Roopa Purushothaman. *Dreaming with the BRICs, The Path to 2050*, Global Economic Paper, No. 99, Goldman Sachs, New York, October 2003.

UNCTAD. *Economic Development in Africa Report 2010 South-South Cooperation: Africa and the New Forms of Development Partnership*, New York and Geneva, 2010.

Developing Institutional Co-operation Strategies: The Rhetoric and Reality of Academic Linkages with Nigerian Higher Education

Abdalla Uba ADAMU¹

Abstract

For many years after independence, many African countries relied on philanthropic grant-making organizations, principally from the United States, to provide institutional support empowerment in the development of their higher education programs. These support services were perceived by critics as part of the larger agenda of postcolonial globalization guaranteed to produce future African citizens with affinity and allegiance to the United States and other ‘development partner’ nations. Over the years, however, it became increasingly clear that the postcolonial discourse in African higher education requires a renegotiation of the principles and mechanisms of academic linkages which should be based on declared needs of the recipient institutions. This paper traces the mechanism of institutional co-operation between three American charitable organizations and Nigerian government in the area of higher education. It concludes by presenting the new strategies that were evolved as a basis for continuing institutional support to African higher education based on internal, rather than external needs of development partners.

Keywords: *Nigeria, higher education, Berkeley Mafia, linkages, Mac Arthur Foundation, Rockefeller Foundation, Ford Foundation, Azikwe.*

¹ Prof. Dr., Bayero University, Department of Science and Technology Education, Kano, Nigeria; auadamu@yahoo.com

Kurumsal İşbirliği Stratejileri Geliştirme: Nijerya Yükseköğretiminin Akademik Bağlantılarının Retoriği ve Gerçekliği

Öz

Bağımsızlık sonrası yıllarda birçok Afrika ülkesi yüksek eğitim programlarının güçlenmesini desteklemek için genelde ABD orijinli hibe-yapıcı hayırsever organizasyonlara güvendi. Bu destek hizmetleri yorumcular tarafından post kolonyal küreselleşme ABD ve diğer 'kalkınma ortakları'na dost ve sadık Afrikalı vatandaşlar üretme gündeminin bir parçası olarak algılandı. Sonraki yıllarda, her nasılsa, Afrika yüksek eğitimindeki postkolonyal söylem için akademik bağların prensip ve mekanizmalarının, alıcı kurumların beyan ettikleri ihtiyaçlarını temel alarak yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duyduğu iyice açığa çıktı. Bu çalışma 3 Amerikalı hayırsever kuruluş ile Nijerya Hükümetinin yüksek eğitim alanında kurumsal işbirliği mekanizmalarını araştırmaktadır. Çalışma, Afrika'da yüksek eğitime katkıda bulunan ortakların dışardan değil de içerden gelen ihtiyaçlara yönelmeleri sonucunda gelişerek devam eden kurumsal desteğe yeni stratejiler belirlemektedir.

Anahtar kelimeler: *Nijerya, yüksek öğretim, Berkeley Mafia, bağlantılar, Mac Arthur Vakfı, Carnegie Şirketi, Rockefeller Vakfı, Ford Vakfı, Azikwe.*

1. Historical Antecedents to Overseas Linkages with Nigerian Universities

The greatest challenge faced by the Nigerian university in the years after independence from Britain was whether to retain its British legacy – the *gold standard* of Lord Ashby of Brandon² – or open itself to other influences – as is the case with universities all over the world – and gradually evolve a distinct character of its own.

The desire to retain the British framework predominated quite simply because the Nigerian labor market – civil service, private sector and the industries – has not developed a system of assessing prospective employees except through their education and examination outcomes. And since the entire employment superstructure is based on British patterns, retaining British educational framework had the comfortable currency of predictability. An almost paternally condescending relationship between Nigeria and Britain also helps to retain Nigeria within the British ambit for a considerable period after independence.

Gradually, however, a crack began to appear in the relationship between Nigeria and Britain in the 1970s over geopolitical issues and this had the effect of orienting Nigeria gradually away from British influences.³ This “serious political discord” (between Nigeria and Britain) appeared almost immediately after independence when, in 1962, Nigeria abrogated a defense agreement with Britain which was part of the independence package. But despite this move, Nigeria remained dependent on Britain for military supplies until 1967 when the Nigerian Civil War broke out.⁴

The British policy towards the war – neutrality – deeply disappointed Nigerian leaders.⁵ This chill continued until 1973 when attempts were made

² Sir Eric Ashby, virtually the architect of Nigerian education had been consistent in his conception of the ‘gold standard’. (See E. Ashby, *Universities: British, Indian, African*, MA, Harvard University Press, Cambridge, 1966, p. 83)

³ The noted Nigerian political scientist, Prof. Ibrahim Gambari, for instance, noted that: “Nigeria shares with Britain the use of English as the official mode of communication, but the two countries rarely speak the same language on political issues. In spite of close historical, economic, trade, cultural, institutional, and other ties between independent Nigeria and the former colonial power, serious political discord has seldom been far from the surface.” (I. A. Gambari, *Theory and Reality in Foreign Policy Making: Nigeria After the Second Republic*, NJ, Humanities Press International, Inc., Atlantic Highlands, 1989)

⁴ B. E. Ate, *Decolonization and Dependence: The Development of Nigeria-U.S. Relations, 1960-1984*, Co, Westview Press, Boulder, 1987.

⁵ “Had a chilling effect on Nigeria-British relations.” (K. K. Eke, *Nigeria's Foreign Policy Under Two Military Governments, 1966-1979: An Analysis of the Gowon and Muhammad/Obasanjo Regimes*, NY, The Edwin Mellen Press, Lewiston, 1990, p. 133)

by the two governments to normalize relationships on somewhat warmer levels. But the change in government in 1974 in Britain set in another chill when in that year the British government reduced its general aid package to Nigeria based partly on Nigeria's unexpected windfall in oil revenue following the rise of oil prices after the Yom Kippur War of October 1973.⁶ This, of course, affected any British aid to Nigerian universities. Coupled with subsequent frosty relationships as a result of increasingly differing political standpoints regarding global issues such as South Africa, Angola, Palestine Liberation Organization, independence in Rhodesia (Zimbabwe), Namibia, competition between the British North Sea Oil and Nigeria's oil,⁷ the impact of British academic system on Nigerian universities went steadily into decline.

On the other hand, relationships between Nigeria and the United States since the 1970s have been considerably warmer than with Britain,⁸ getting considerably stronger in the light of Nigeria's role as the most populous Black nation in Africa.⁹

Thus the disenchantment with Britain in Nigeria led to a scramble for alternative educational structures immediately after independence. The United States government aid policies, together with major US philanthropic foundations proved catalytic in the quest for what seemed to be such an alternative framework for Nigerian education. This was realized through well-developed programs of institution building and linkages between Nigerian universities and various American institutions. But perhaps the most significant US impact was the training Nigerians received from the USA as compared to the United Kingdom.

⁶ HMSO, *The Changing Emphasis in British Aid Policies: More Help for the Poorest*, London, 1975; A. Hewitt and M. Sutton, "British Aid: a Change of Direction", *ODI Review*, 1-1980, pp. 1-10.

⁷ Galloway discusses this more in C. Galloway, *Relations between Nigeria and Britain during the Period 1970-1986*, Unpublished PhD thesis, University of Glasgow, Scotland, 1987.

⁸ J. D. Montgomery, *Aid to Africa: New Test for U.S. Policy*, Headline Series: Foreign Policy Association, World Affairs Center, No. 149, 1961, and also United States, Department of State, *Sub-Saharan Africa and the United States*, United States Department of State Publication 9112, Washington D.C., 1980.

⁹ The relationship between Nigeria and America was contextualized by Professor Jibril Aminu, a one-time Minister of Education in Nigeria who noted that, "Nigeria, in spite of its clear policy of non-alignment, has demonstrated in the last few years, its genuine desire for strong links with the United States, especially after 1977 when the U.S. policy in Southern Africa showed a somewhat favourable shift. There will also be need to show genuine appreciation, not only for the uninterrupted supply of oil, but for the more profound political development of Nigeria largely and freely adopting, in its first post-military era, a constitution modelled largely on the U.S. constitution." (J. Aminu, *Quality and Stress in Nigerian Education*, University of Maiduguri and Northern Nigerian Publishing Company, Maiduguri [Nigeria], 1986, p. 270.)

What made the US institutions quite attractive to the Nigerian students at the time (early 1950s to mid-1970s – the formative period of Nigerian university development) were the less restrictive admission procedures of US institutions, coupled with a far more diverse curricular offering. Nigerian students were used to strict and centralized restricted access to university education with limited curricular choices characteristic of both the Nigerian and British educational systems. As a result, more Nigerian students tended to study in the USA than in Britain. For instance, in 1961 there were only 552 Nigerian students in the United States, while there were 1124 in the United Kingdom. By 1964 the US share had gone up to 2945 while the number of Nigerian students in the UK was only 1382 in the same year. Table 1 indicates a sample of the trend in the mid-1970s.¹⁰

Table 1: Nigerian Students in American and British Universities (1975-1989)

Year	U.S.A.	U.K.
1975	11440	2762
1976	11870	3690
1977	13510	4312
1978	16220	4192
1979	16360	3875
1980	N/A	4136
1981	15651	4306
1982	N/A	N/A
1983	N/A	3999
1984	15703	2868
1985	11770	2704
1986	10324	N/A
1987	8340	N/A
1988	5337	1169
1989	4040	N/A

Source: UNESCO Statistical Year Books 1976-1991

Certainly, figures available seemed to indicate a growing American influence on choices of places to study among Nigerian students, and this

¹⁰ This trend in American preference by Nigerian students prompted the editors of *West Africa Magazine* (London) to comment, as late as 1980, “That Britain is in second place to the United States could be attributed to the stagnating British technology, [and] dwindling influence in world affairs.” (*West Africa*, February 11, 1980, p. 276).

may have a bearing on the reform process that took place in Nigerian education from mid-1960s to the 1980s.

Eventually those who received early training in the USA either by personal sponsorship or through aid agency process especially immediately after the Second World War returned to Nigeria in the early 1950s and 1960s. These *returnees* soon occupied positions of power and authority and created context situations around which the continued relevance of the British educational legacy in Nigeria that neither emphasized science, technology or agriculture, nor was it developmentally oriented, was continuously challenged.

The impact of such returnees, both explicit and implicit, had been nothing less than spectacular in many developing countries, and perhaps no region in the world vividly illustrates the impact of these American returnees on the adoption of American educational traditions than South-East Asia. For instance, in Thailand, the transformation of the educational system at all levels was initiated by American trained returnees from Minnesota, Oregon, and SUNY-Buffalo.¹¹ And although the Japanese educational system was a quilted mosaic of influences from Germany, France, and Britain, nevertheless the American influence was more sustaining.¹² The Philippines, a former American colony, has retained its definite American educational heritage.¹³ Even Malaysia, a showcase of British educational tradition in the South-East Asian Sea of reform, had at one stage contemplated the *relevance* of American higher education to the country.¹⁴ Further, in Indonesia a group of government officials and policy makers became dramatically dubbed *The Berkeley Mafia* on account of the fact that in 1968 virtually the entire cabinet of the Indonesian government was dominated by American trained individuals, most of them alumni of University of California, Berkeley.¹⁵

¹¹ G. W. Fry, "The Economic and Political Impact of Study Abroad", *Comparative Education Review*, Vol. 28, No. 2, May 1984, pp. 203-220.

¹² S. Nakayama, "Independence and Choice: Western Impacts on Japanese Higher Education." in P. G. Altbach (Ed.) *From Dependence to Autonomy: The Development of Asian Universities*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, the Netherlands, 1989.

¹³ A. Gonzales, "The Legacy of American Higher Education in The Philippines: An Assessment" in P. G. Altbach (Ed.) *An Asian-American Dialogue: The Relevance of American Higher Education to Southeast Asia*, Regional Institute of Higher Education and Development, Singapore, 1985.

¹⁴ S. Ahmat, "The Relevance of American Educational Model for Malaysia" in P. G. Altbach (Ed.) *An Asian-American Dialogue: The Relevance of American Higher Education to Southeast Asia*, Regional Institute of Higher Education and Development, Singapore, 1987.

¹⁵ D. Ransom, "The Berkeley Mafia and the Indonesian Massacre", *Ramparts*, Vol. 9, No. 4, October 1970, pp. 38-49. In Nigeria, Coleman had also argued that Nigerians trained in the USA during the Second

The influence of the Nigerian returnees, while quite explicit in political affairs (the first President of Nigeria, Dr. Nmandi Azikwe was an alumni of Lincoln University) was rather subtle in educational matters, but nonetheless, effective.

2. American Aid Agencies and Nigerian Educational Development

While the British *gold standard* was entrenched as an essential value in the premier Nigerian university, there were dissenting voices as far back as 1955 advocating for an alternative, decidedly American, framework for higher education at least for Nigeria.¹⁶

The new advocacy was aimed at harnessing American experiences in *higher* education for African situations.¹⁷ The American approach to education – lack of centralized bureaucratic control, universal access to mass higher education (provided one can pay for it), relevant and flexible

---

World War have been leading figures in postwar nationalism. And upon their return to Nigeria, they: “became crusaders for American practical (“horizontal”) education, as contrasted to the British literary (“vertical”) tradition. Their agitation in behalf of American education... was one of the principal reasons for the post war migration of hundreds of Nigerians to America. Their propagation of the American educational ideal and their positive nationalism contributed to the antipathy of both British and British educated Nigerians toward American education and American-educated Nigerians.” (J. S. Coleman, *Nigeria: Background to Nationalism*, University of California Press, Berkeley, 1958, p. 243.)

¹⁶ As Philip Coombs noted, “Nigeria, like several other new African nations, has turned to the United States for help. Even more than money they want imaginative ideas and access to talent. While valuing highly the considerable good that came to them – and is still coming to them – from British education, they want to fashion a more relevant curriculum and more efficient and effective teaching methods (including very unconventional ones if necessary) which will serve far more students, better and sooner.” (P. H. Coombs, *The Fourth Dimension of Foreign Policy: Educational and Cultural Affairs*, Council on Foreign Relations/Harper and Row, Publishers, New York, 1964, p. 109)

¹⁷ In this regard, observed that “a period of study in America frequently nurtures dissatisfaction with the British system.” (Eric Ashby, *Universities: British, Indian, African*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1966, p. 263) Early advocates, at least in giving some consideration to American educational ideas to Nigeria, included M. Ojike, *Higher Education in American Social Order, with Special Application to Nigeria*, Unpublished M.A. thesis, University of Chicago, 1944; U. Okeke, *Educational Reconstruction in Independent Nigeria*, Unpublished PhD thesis, New York University, 1955; E. N. Ukpaby, *American Education: a Critical Analysis and its Possible Implication for Nigerian Education*, Unpublished PhD dissertation, Bradley University, Illinois, 1956 and N. J. Okongwu, *History of Education in Nigeria, 1842-1942*, Unpublished PhD thesis, New York University, 1964. This was to have far reaching consequences in Nigeria, for as van den Berghe further noted, “The international orientation of Nigerian scholars is strikingly evident in the fact that in a No. of academic issues such as reforms in the curriculum or in the structure of department, the place where a person received his higher education is often a much better predictor of alignments than nationality, ethnicity or any other factor... Thus we frequently see an alignment between Britons and British trained Nigerians versus Americans and American-trained Nigerians. Since [the University of Ibadan] was modelled after British universities, the first group tends to be conservative, while the latter tends to be reformist.” (P. L. van den Berghe, *Power and Privilege at an African University*, Rutledge and Kegan Paul, London, 1973, p. 64)

curriculum, modularity which encourages mobility – had certain appeals to a nation in a hurry to throw off the yokes of imposed colonialism.¹⁸

Thus although American tendencies appearing in the early American educated Nigerians has shown preference for American education for Nigeria, it was of course expected that the British colonial government would treat such development with extreme caution.¹⁹

Again admittedly not all Nigerian students in the 1950s and 1960s studied at the “proper” American universities, thus giving further leeway to a belief that American education was inferior to British. For instance, the earliest African students in America were confronted with the double standard of segregation due to racism inherent in the American society in the 1950s.²⁰ Consequently the admission pattern of Nigerian students in the American universities indicated that from 1928 to 1958, about 56% of the 171 located students attended historically black colleges, 26% went to “third rate teachers colleges and similar institutions, and 18% studied at Ivy League schools.”²¹ It is the products of these systems collectively that eventually molded the destiny of Nigerian nation as a whole.

The end of the Second World War made it clear that colonialism has also ended. The new international agenda was shifted to curbing the tide of

¹⁸ Further, in describing African approaches to higher education, (C. W. Howe, “African Approaches to the Development of Higher Education: A Sampling of Views of African Academics,” in D. C. Pier and T. Cole (Eds.) *Post-Primary Education and Political and Economic Development*, Duke University Commonwealth Studies Center, Publication No. 20, Cambridge University Press/Duke University Commonwealth Studies Center, London, 1964, p. 72) had noted that, “whereas the preference of those African academics who had not been exposed to more than the British system in Africa or elsewhere was for no basic change, those who had studied under both American and British systems – including those in Africa – favored change.”

¹⁹ A typical reaction was given by C. W. de Kiewiet who warned against “a brash and unwanted intrusiveness on the part of American education” in making inroads in Africa by cautioning that “The American educational system is the costliest in the world. We are told that it is also the most wasteful...Not all the technical aid, loans and investments that are realistically in sight can do more than correct a proportion of the grim facts of poverty. A doctrinaire offer of even the very best and most superior achievements and discoveries of American education would be no more than a mirage unless there is a balance with trade and taxes, industry and investment, profit and progress.” (“American Education and British Commonwealth”, *Universities Quarterly*, Vol. 13, No. 2, February 1959, p. 140 and 135)

²⁰ The American-educated African leaders who emerged during the struggles for independence attended [these] segregated colleges. According to Henderson “Dr. Nmandi Azikwe, former President of the Republic of Nigeria, was one of the first, and he was followed by many fellow-Ibos. There was a greater wealth among the Yorubas of Western Nigeria, which enabled Yoruba students to journey to the more prestigious institutions in England. Being also more involved with the colonial government at Lagos in the West, they received more encouragement and financial assistance from the British.” (J. P. Henderson, “The African Image of Higher Education in America”, *International Educational and Cultural Exchange*, Spring 1967, p. 49)

²¹ *Ibid*, p. 50.

Soviet communism, especially in African countries with the United States at the forefront of the attack with the major assistance of the big three foundations: the Carnegie Corporation, the Rockefeller Foundation and the Ford Foundation.²²

Closely connected with avowed non-political and technocratic involvement in African education by the foundations were the more explicit objective of increasing the United States economic expansion, continued access to raw materials abroad and control of markets for American exports. “These themes mark the prologue to the African programs of the Carnegie Corporation, the Ford and Rockefeller foundations since 1945.”²³

To all intents and purposes, therefore, a new colonial path was being carved out in African countries even as the old one was dying. In Nigeria, for instance, the process of bonding the country to British structural framework started with the United Africa Company which was a purely commercial venture later taken over by the British government and provided a convenient vehicle for colonization. It would seem the new American strategy would follow different patterns, but achieve the same goals: loyalty to the interests of the United States.²⁴

While the foundations’ representatives themselves have denied these motives,²⁵ nevertheless the mere presence of the facilities made available by the foundations – training in the U.S., establishment of projects, setting up linkages between Nigerian and American universities – all have contributed to make the elements of American education distinct features on the Nigerian educational landscape in the two decades after Nigerian political independence.²⁶

²² As Berman argued, “the foundations accomplished this primarily by funding programs linking the educational systems of the new African nations to the values, *modus operandi*, and institutions of the United States.” (E. H. Berman, “Foundations, United States Foreign policy, and African Education, 1945-1975”, *Harvard Educational Review*, Vol. 49, No. 2, May 1979, p. 146)

²³ *Ibid*, p. 149.

²⁴ For as Berman further analyzed, “it should come as no surprise that the foundations whose boards of trustees and administrative ranks were dominated by men sharing this common ideology, sought to create circumstances in the developing world that would ensure change that was predictable, manageable, and consonant with the perceived economic and strategic interests of the United States.” (*Ibid*, p. 151)

²⁵ See for instance, “Responses to Edward H. Berman” in *Harvard Educational Review* Vol. 49 No. 2, 1979, p. 180.

²⁶ And as Gruhn and Anthony noted, “the dominant type of assistance was the rural development project funded by the U.S. government carried out by a land grant institution, providing U.S. technical expertise and opportunities for study in the United States. (I. V. Gruhn and C. G. Anthony, *U.S. Policy on Science for Development in Africa*, University of California Los Angeles Occasional Paper No. 19, UCLA, African Studies Center, 1980, p.13)

In Nigeria, the first of such elements was the establishment of the University of Nigeria, Nsukka in the Eastern Region of Nigeria patterned on the American land grant philosophy with the Michigan State University as the model.

On May 5, 1954 the Eastern regional government in Nigeria sponsored a mission led by Dr. Nmandi Azikwe who was then the Premier of the Region to seek the co-operation of Europe and America in the training and recruitment of technicians, and provide training for Nigerians in vocational higher education. This was necessitated by the inability of the University College, Ibadan to admit as many students as were qualified due to restrictive admission policies. The basic purpose of the mission was to attract investors to accelerate the economic development of the Eastern region. One significant result of the mission was a recommendation that the Eastern region should set up a full autonomous university which would emphasize not only the cultural values of the nation, but also vocational inspirations.

The Eastern Regional government accepted this key recommendation of the mission and on May 18, 1955 the University of Nigeria law was passed by the Eastern Nigeria House of Assembly, and later it received Royal Assent.²⁷ The university was to be funded by the Eastern Nigeria Marketing Board. In 1958 technical assistance in respect to the new University was sought from Inter-Universities Council, the International Cooperation Administration (which later became the United States Agency for International Development), the latter contracting the Michigan State University into the process. As a result of these efforts, the University of Nigeria Nsukka was established, and opened on October 17, 1960 – just a few weeks after Nigerian political independence from Britain. It started with as closely American undergraduate degree structure as possible – complete with courses split up into credits, a general studies curriculum and in a sharp departure from the British degree patterns, did not create separate “honours” or “general” degrees for the students. Courses were offered in as many disciplines as possible and students make up their degree requirements by selecting those courses they want up a maximum number of 129 credit units before graduation, depending on the final degree. Eventually this format was adopted by the Nigerian Universities

---

²⁷ B. I. C. Ijoma, “The Origin and Philosophy of the University.” in E. Obiechina, C. Ike and J. A. Umeh (Eds.) *University of Nigeria 1960-1985: An Experiment in Higher Education*, University of Nigeria Press, Nsukka [Nigeria], 1986, p. 4.

Commission, leading to the final Americanization of the Nigerian university curriculum.

3. Institutional Linkages – Meanings and Mechanisms

Academic linkage in higher education is often seen in terms of co-operation between institutions in the North and South – principally developed and developing countries.²⁸ Audenhove further argues that it is through supporting and creating efficient linkages that academic clusters and communities can articulate their own development needs. Subsequently, support for linkages is often first targeted at institutional capacity building, more often also associated with human resource development, strengthening educational institutions and development of an efficient infrastructure for the planning of educational services.²⁹

Only by supporting or creating efficient institutions can communities identify their own development problems and elaborate and implement their own development policies. Support for the development process should therefore in the first place be directed at institution-building. Within the educational sector, institution-building is associated with the development of human resources, the development and strengthening of educational institutions and the development of an efficient infrastructure for the planning of education and educational services.³⁰

Nevertheless, the term institution-building (or institution development) does not have a well-defined meaning. Although there seems to be overall agreement about the goal, there seems to be less agreement on the content of the term.³¹

There are two types of definitions. Definitions at the micro level refer to the development of individual institutions and to organizational processes, while definitions at the macro level allude to the way in which institutional systems support development in a broad social and economic context.³²

²⁸ Leo Van Audenhove, "Development Co-Operation and Linkages in Higher Education: Key Issues Concerning Policy and Organisation", *International Review of Education – Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft – Revue Internationale de Pédagogie*, 44(5/6), 1998, pp. 531–548.

²⁹ D. A. Morales-Gomez, *Issues in Capacity-Building in Education Research Experiences from the Perspective of IDRC*, International Development Research Centre, Ottawa, Canada, 1990.

³⁰ Ibid.

³¹ M. Moore, *Institution Building as a Development Assistance Method*, A Review of Literature and Ideas, Stockholm, SAREC, Evaluation Report 1995.

³² B. Alvarez and H. Gomez, *Laying the Foundation: The Institutions of Knowledge in Developing Countries*, Ottawa, IDRC, 1994.

The notions of institution-building itself, which are found in policy documents concerning linkage programs, can also be classified in terms of their focusing on a micro and macro level. Most collaborative partners and intermediate institutions refer to the micro level. More important, however, is the way in which partners define support for institution-building. Here, there seems to be much more controversy. In other words, although there is some agreement on what institution-building is, there seems to be less agreement on how and where support should be given.

4. The Micro Level

Institution-building at this level is perceived as strengthening the functioning of institutions. It focuses on the institution as such, on its functions, goals, policy, management, accounting system, curricula, etc., and on the complex functioning of its different constituents. Because of its focus on organizational aspects of the institution, some authors prefer the term organizational development to the term institution-building.³³

An interpretation of institution-building as described above is to be found in the Dutch Joint Financing Programme for Cooperation in Higher Education (MHO)³⁴ which started in 1993 as a follow-up of previous linkage programs, and the Canadian University Partnership in Cooperation and Development Programme (UPCD),³⁵ a new linkage program started in 1993 as the result of a restructuring of previous linkage programs by the Canadian International Development Agency (CIDA). It is also apparent in the policy of the Norwegian Agency for Development Cooperation (NORAD). At the implementation level, these organizations restrict their action to the institution itself at both departmental and central level. In recent years mounting attention has been given to management, because of urgent deficiencies in this area. Within this interpretation there resides a danger of reducing institution-building to mere efficiency and management issues.

This approach has also been adopted by The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation (United States) in its institutional support

---

³³ Audenhove, 1998.

³⁴ Nuffic (Netherlands Organisation for International Cooperation in Higher Education) Co-funding Programme for Cooperation in Higher Education, Description of the programme and associated procedures, Den Haag, Nuffic, 1995.

³⁵ CIDA, *University Partnerships in Co-operation and Development, Guidelines for Tier 1: Program Development, Selection Process and Preparation of Submissions*, Canadian International Development Agency, Ottawa, 1996.

programs for Nigerian universities. The Foundation opened an office in Nigeria in 1994 and since then has made grants totaling more than \$60 million in support of organizations and individuals working to improve the country. MacArthur makes grants in three main areas: strengthening African universities, population and reproductive health, and human rights. Subsequently the MacArthur Foundation has provided substantial support to four universities in Nigeria: the University of Ibadan; Bayero University, Kano; Ahmadu Bello University; and the University of Port Harcourt. The Foundation's approach to support for higher education in Nigeria is to help strengthen the core human and operational infrastructures of the universities in areas such as information technology, administrative operations, and staff development, and to help expand libraries and obtain up-to-date scientific equipment.

Taking Bayero University as an example, the Foundation has awarded grants to Bayero University totaling \$5.4 million, used to increase staff development programs and upgrade university facilities, particularly in science and technology. With MacArthur support, Bayero University invested heavily in information and communication technology and recently opened a new center for information technology. The number of staff skilled in computers rose from 63 in 2000 to more than 300 in 2005. The university has expanded the number of staff with Ph.D. degrees, with the goal of having enough Ph.D. staff members in each department to gain accreditation by the National Universities Commission. Indeed so successful was this that the University was accorded the status of the best university in northern Nigeria in the recent NUC accreditation exercise. The university library had only six pieces of electronic literature available on its local area network in 2000, but today has over 6,000 items. Also, with MacArthur support, the university established a new department of agriculture, currently enrolling 109 students

5. The Macro Level

At this level, the notion of institutional development is perceived as the functioning of an institution, in its broad national educational and scientific context. It focuses not only on organizational aspects of the institution, but also on the functioning of an institution as part of a national educational scientific system and culture. In actual implementation, actions are directed at several levels of the system, e.g., the institution, the national research council, the ministry of education, etc. The Swedish Agency for

Research Cooperation with Developing Countries (SAREC) holds to a broad definition of institution-building³⁶ and has worked out strategies which intervene at different levels of the system.

Although there is some disagreement about whether implementation should focus on the department, the institution or government policy, there seems to be growing agreement on some basic principles of the mode of co-operation:

- Long term co-operation: practically all donor policy documents relating to linkages state that in order for institutional co-operation to be effective, long-term partnerships need to be developed. Though in practice project cycles of four to five years are not unusual, it is believed that at the institutional level the linkage arrangement should be targeted at periods of 10 to 15 years. Projects therefore can be extended more than once;
- Orientation in accordance with the institutional needs and priorities of the partner university in the South: collaborative partner support should start from the needs and priorities of the partner institution and needs to fit well into the local policy environment of the Southern partner institution. It is believed that only if the partner institution attaches high priority to the projects, will linkages achieve the necessary participation at all levels to be sustainable in the long run;
- Ownership: apart from their required participation in the process of project identification, partner institutions in the South also need to be fully involved in the process of implementation at all levels. Most collaborative agencies have come to acknowledge the plain fact that a lack of strong involvement on the part of beneficiary institutions has a negative impact on the successful implementation as well as on the sustainability of development co-operation;
- Sustainability: collaborative partners ultimately aim to build an institutional capacity which is sustainable in the long run, making external support redundant;

---

³⁶ B. Olsson, *The Ownership and Cultivation of Knowledge, The Rationale for Swedish Support to Universities in Developing Countries*, SAREC, Stockholm, 1992.

- Collaborative partner co-ordination: although there remains a tremendous gap between intentions and practice, all collaborative partner policy documents at some point indicate the willingness to co-ordinate more with other contributing partners.

6. Mechanism of Linkages

Thus academic linkages are long-term mutually-enriching relationships between two or more academic institutions, departments, schools or faculties. Occasionally, non-academic institutions may be involved in such linkages if they can play a valid role in teaching or research. Linkages often originate through informal staff contacts, but eventually evolve into formal agreements which may cover a variety of forms of co-operation. The following are some of the academic linkage possibilities, although the names and titles given to the program vary amongst universities.

- student exchanges
- study abroad programs for students
- Visiting International Professor (VIP) program
- Visiting International Scholar (VIS) program
- University Mentorship (UM) program for international staff
- Memoranda of Understanding (MOU) amongst institutions

7. Why Establish Academic Linkages With Known Institutional Partners?

Academic linkages with known institutional partners have a number of advantages over 'open' exchanges:

- academic standards and curriculum content are well known
- credit equivalencies can be established in advance
- full credit load can be undertaken in partner institution
- recurring programs with known partners are easy to administer
- international program option can be used as recruiting tool for new students
- staff exchanges are facilitated

Linkages may take any of the following forms:

- student exchange programs, with related (complementary or congruent) academic units abroad
- year-abroad or term-abroad options for students, with full academic credit recognition
- recurring international co-op or internship positions
- ongoing staff exchanges programs
- staff exchanges
- joint research
- library and documentation exchange
- exchange of pedagogical material
- exchange of scientific and laboratory equipment
- joint participation in seminars and conferences
- other forms of collaboration

Academic linkages can also evolve out of multilateral research and development projects. For instance, Brock International University (United States) administers large institutional development projects involving close co-operation between universities in Canada and one or more developing countries. These are highly structured and subject to guidelines set out by an external funding body such as the Canadian International Development Agency (CIDA).

8. How Are International Academic Linkages Established?

As mentioned previously, academic linkages often originate through informal contact between staff at two or more institutions who share some form of common interest. For short-term projects or academic interactions of limited scope or duration, then no formal linkage agreements are necessary. However, if there is sufficient interest, support, and potential for long-term interaction, then informal arrangements may evolve into formal academic linkages.

9. Steps to Establishing A Successful International Academic Linkage³⁷

9. 1. Starting out

Ask yourself the following questions before proceeding:

- What is the degree of institutional commitment to a sustained link? There must be a strong base of grassroots support in the relevant academic and administrative units in order for the link to be effective.
- Will the link support the mission, needs and strengths of the university?
- Will the institution's academic and research standards be maintained or enhanced as a result of the link?
- What are the existing personal contacts between the institutions that could form the basis of a link?
- To what degree is the link dependent upon the interests and activities of a small number of people? If the base of support is very small, then the link is likely to become inactive as personnel and interests change.
- Is the proposed partner located in a region of the world in which the institution has a particular interest?
- Are there any natural affinities between the two institutions (size, linguistically shared experiences, etc.)?
- What would be the financial implications of the proposed link for the institution?
- How will the link be funded?

9.2. Negotiating the Linkage Agreement

- A clear and shared understanding of the benefits and objectives of the proposed link must be arrived at between the two institutions.
- Detailed preparation for the link should include input from and be based on the solid commitment of affected departments. This is

---

³⁷ One of the best guidelines is given in the excerpts from a co-publication of the Association of Universities and Colleges of Canada and The British Council entitled *Guide to Establishing International Academic Links*. Association of Universities and Colleges of Canada, British Council, *Guide to Establishing International Academic Links*, Association of Universities and Colleges of Canada, Ottawa, 1993.

particularly critical in the case of student exchanges, where the issue of mutual recognition of degree credits would have to be seriously addressed.

- The initial formal contact may be between the presidents or other senior administrators of both institutions.
- An individual with overall responsibility for administration of the proposed link should be identified in the proposed partner institution. In Nigerian situations, this is often handled by specific units of the University charged with this responsibility.
- Following the exchange of correspondence between the presidents, the administrator would initiate contact with the counterpart in the partner institution. This contact would seek to develop in greater detail the parameters set out in the initial contact between presidents.
- A preparatory visit to or from the international partner, involving the administrator and/or staff, may be deemed appropriate by both partners.

9.3. The agreement

- A written agreement should be prepared for signature by the president of each institution.
- Institutions lacking experience in developing links may find it desirable to make their linkage agreement as simple and single-purpose as possible, thus ensuring a greater chance of success.
- The agreement should contain the following provisions: mutual goals; definitions; a statement of who the expected participants are, and how many; payment of fees and other costs; mutual recognition of credits where student exchange is involved; responsibilities of each university; a clause providing for future rectification of weaknesses and problem areas in the agreement and renewal of the agreement subject to mutual satisfaction; a withdrawal clause (providing for advance notice).
- Regular contact between the institutions following signature of the agreement will help to ensure that the link will remain relevant, effective and free of serious problems.

10. Conclusion

It is very clear that academic linkages – which often lead to academic mentoring – is one of the most effective ways of ensuring quality assurance and internationalization of academic programs in developing countries. Through such linkages, quality staff and students are produced that would provide a global world-class perspective to education in developing countries and not only boost political relationships, but also invest greater confidence in institutions in developing countries.

One note of worry, however, is that such linkages tended to be predominantly vertical, rather than horizontal. By vertical linkages I am referring to the North-South linkages, where collaborative partners are drawn predominantly from either from North America (US and Canada mainly), or Europe (UK, Norway, Sweden, France mainly). In a way this is understandable because top research institutions and academic staff with world-wide reputation are located in the Northern countries. Naturally any “intellectual flakes” that rub on institutions in developing countries from such prestigious connections would be eagerly accepted.

However, this is at the detriment of horizontal linkages. By horizontal linkages I am referring to collaborative linkages and partnerships between institutions in developing countries. In this regard countries that have proved their mettle in impressive scholarship and research could serve as models of best practices that work in developing countries and could be facilitators for horizontal linkages. In this way, countries such as India, Brazil, Malaysia, Indonesia and Egypt have developed impressive scholastic and research tradition, share similar political and social and often cultural climates with each other, and therefore could serve as a nexus to a series of institutions in the South. Linkage partners from the North – UK, US, Europe – could serve as facilitators in the process, as well as providing support in areas of deficiency.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmat, S. "The relevance of American Educational model for Malaysia" in P. G. Altbach (ed.), *An Asian-American Dialogue: The Relevance of American Higher Education to Southeast Asia*, Regional Institute of Higher Education and Development, Singapore, 1987.
- Alvarez, B. and H. Gomez. *Laying the Foundation: The Institutions of Knowledge in Developing Countries*, IDRC, Ottawa, 1994.
- Aminu, J. *Quality and Stress in Nigerian Education*, University of Maiduguri and Northern Nigerian Publishing Company, Nigeria, Maiduguri, 1986.
- Ashby, E. *Universities: British, Indian, African*, MA, Harvard University Press, Cambridge, 1966.
- Ate, B. E. *Decolonization and Dependence: The Development of Nigeria-U.S. Relations, 1960-1984*, Co, Westview Press, Boulder, 1987.
- Audenhove, Leo Van. "Development Co-operation and Linkages in Higher Education: Key Issues Concerning Policy and Organization", *International Review of Education – Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft – Revue Internationale de Pédagogie*, 1998, Vol. 44, No. 5/6, pp. 531–548.
- Berman, E. H. "Foundations, United States Foreign Policy, and African Education, 1945-1975", *Harvard Educational Review*, Vol. 49, No. 2, May 1979, pp. 145-179.
- CIDA. *University Partnerships in Co-operation and Development, Guidelines for Tier 1: Program Development, Selection Process and Preparation of Submissions*, Canadian International Development Agency, Ottawa, 1996.
- Coleman, J. S. *Nigeria: Background to Nationalism*, University of California Press, Berkeley, 1958.
- Coombs, P. H. *The Fourth Dimension of Foreign Policy: Educational and Cultural Affairs*, Council on Foreign Relations/Harper and Row, Publishers, New York, 1964.
- Eke, K. K. *Nigeria's Foreign Policy under Two Military Governments, 1966-1979: An Analysis of the Gowon and Muhammad/Obasanjo Regimes*, The Edwin Mellen Press, NY, Lewiston, 1990.

- Fry, G. W. "The Economic and Political Impact of Study Abroad", *Comparative Education Review*, Vol. 28, No. 2, May 1984, pp. 203-220.
- Galloway, C. *Relations between Nigeria and Britain during the Period 1970-1986*, Unpublished PhD thesis, University of Glasgow, Scotland, 1987.
- Gambari, I. A. *Theory and Reality in Foreign Policy Making: Nigeria After the Second Republic*, NJ, Humanities Press International, Inc., Atlantic Highlands, 1989.
- Gonzales, A. "The Legacy of American Higher Education in The Philippines: An Assessment" in P. G. Altbach (Ed.), *An Asian-American Dialogue: The Relevance of American Higher Education to Southeast Asia*, Regional Institute of Higher Education and Development, Singapore, 1985.
- Gruhn, I. V. and C. G. Anthony. *U.S. Policy on Science for Development in Africa*, University of California Los Angeles Occasional Paper No. 19, UCLA, African Studies Center, 1980.
- Henderson, J. P. "The African Image of Higher Education in America", *International Educational and Cultural Exchange*, Spring 1967, pp. 45-56.
- Hewitt, A. and M. Sutton. "British Aid: a Change of Direction", *ODI Review*, 1-1980, pp. 1-10.
- Howe, C. W. "African Approaches to the Development of Higher Education: A Sampling of Views of African Academics" in D. C. Pier and T. Cole (eds), *Post-Primary Education and Political and Economic Development*, Duke University Commonwealth Studies Center, Publication No. 20, Cambridge University Press/Duke University Commonwealth Studies Center, London, 1964.
- Ijoma, B. I. C. "The Origin and Philosophy of the University" in E. Obiechina, C. Ike and J. A. Umeh (Eds.), *University of Nigeria 1960-1985: An Experiment in Higher Education*, University of Nigeria Press, Nsukka, 1986.
- Kiewiet, C. W. de. "American Education and British Commonwealth", *Universities Quarterly*, Vol. 13, No. 2, February 1959, pp. 132-140.
- Montgomery, J. D. *Aid to Africa: New Test for U.S. Policy*, *Headline Series: Foreign Policy Association*, World Affairs Center, No. 149, September 20, 1961.

- Morales-Gomez, D. A. *Issues in Capacity-Building in Education Research Experiences from the Perspective of IDRC*, Paper presented at the Meeting of the International Working Group on Education, Nice, 1991.
- Moore, M. *Institution Building as a Development Assistance Method, A Review of Literature and Ideas*, Stockholm: SAREC, Evaluation report 1995/1.
- Nakayama, S. "Independence and Choice: Western Impacts on Japanese Higher Education." in P. G. Altbach (ed), *From Dependence to Autonomy: The Development of Asian Universities*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 1989.
- Nuffic. Co-funding Programme for Co-operation in Higher Education, Description of the Programme and Associated Procedures, Nuffic, Den Haag, 1995.
- Ojike, M. *Higher Education in American Social Order; with Special Application to Nigeria*, Unpublished M.A. thesis, University of Chicago, 1944.
- Okeke, U. *Educational Reconstruction in Independent Nigeria*, Unpublished PhD thesis, New York University, 1955.
- Okongwu, N. J. *History of Education in Nigeria, 1842-1942*, Unpublished PhD thesis, New York University, 1964.
- Olsson, B. *The Ownership and Cultivation of Knowledge, The Rationale for Swedish Support to Universities in Developing Countries*, SAREC, Stockholm, 1992.
- Ransom, D. "The Berkeley Mafia and the Indonesian Massacre", *Ramparts*, Vol. 9, No. 4, October 1970, pp. 38-49.
- Ukpaby, E. N. *American Education: a Critical Analysis and its Possible implication for Nigerian Education*, Unpublished PhD dissertation, Bradley University, Illinois, 1956.
- United States, Department of State. *Sub-Saharan Africa and the United States*, United States Department of State Publication 9112, Washington D.C, 1980.
- Van den Berghe, P. L. *Power and Privilege at an African University*, Rutledge and Kegan Paul, London, 1973.

Kızıldeniz'in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu

Muhammed TANDOĞAN¹

Öz

Kızıldeniz'in en stratejik noktalarından biri Habeşistan açıklarındaki Dehlek adalar topluluğudur. İslâmiyet, adalara 702 yılında ulaşır. Emevîler döneminde mücrimler, siyasî ve ahlakî suçlular ile bürokrasiden el çektilenlerin sürgün yeri olan Dehlek-i Kebîr, Abbasîler döneminde de aynı amaçla kullanıldı. Burası, Kızıldeniz'in en işlek limanı Sevâkin'e yakın olması sebebiyle Hindistan ve Mısır arasındaki deniz ticareti ve Yemen için önemli bir noktaydı. Dehlek, ayrıca Becce (Becâ/Beja) kabilelerine mensup bazı Habeşlilerin korsanlık faaliyetleri için önemli bir sığınaktı. Ada, IX. Yüzyılda Abbasî idaresinden çıkarak, Yemen'deki mahallî hanedanların eline geçti. Daha sonra bazen Habeşistan'da güçlenen Hıristiyan krallara, bazen de Mısır'daki Müslüman sultanlara tâbi oldu. 1093 – 1250 yılları arasında Dehlek Sultanlığı adıyla kendi mahallî meliklerince yönetildi. Osmanlıların yardımlarıyla 1526'da bütün Habeşistan'ı hâkimiyeti altına alan Harar Emiri Ahmed Gran (ö.1543) yerel sultanlıkları korudu ve bu durum 1557'de Türklerin gelip Portekizlileri bu topraklardan çıkartmasına kadar sürdü. Süleyman I döneminde(1520–1566), Çerkes Özdemir Paşa(ö.1561) eliyle hâkimiyet altına alınan adaların idaresi, Habeş Eyaleti'nin kurulmasıyla buranın tahsisatına eklendi. Kızıldeniz'in en işlek limanı Musavva'nın bir kazası konumundaki Dehlek, XVII. yüzyılda da ticaret yolunun en işlek noktalarından biri olmayı sürdürdü. 1865 yılında padişahın fermanıyla Musavva ve Sevâkin ile birlikte Mısır emlakine dâhil edilinceye kadar Habeş Eyaleti'ne bağlı kalan Dehlek'i, 1885 yılında İtalya işgal etti. Günümüzde Dehlek'i sınırları içinde bulunduran Eritre, Nisan 1993'te referandumla bağımsızlığını elde etse de İsrail'in peyki olma ihtimali hala sıcaklığını korumaktadır.

Anahtar kelimeler: *Dehlek, Kızıldeniz, Osmanlı, Becce kabileleri, korsanlık faaliyetleri, Etiyopya, Harar, Ahmed Gran, Habeş Eyaleti, Portekizliler, Eritre, İsrail.*

¹ İstanbul Üniversitesi, Doktora Adayı, tandoganmuhammed@gmail.com

Strategically Dahlak Archipelago of the Red Sea and Its Status under the Ottoman Rule

Abstract

Of the most strategic islands in Red Sea is Dahlak archipelago off the coast of Ethiopia. The introduction of Islam to Dahlak islands in a considerably early period. The Grand Dahlak Island was used as a place of exile for culprits, political and moral criminals during the reign of both Umayyads and Abbasids. This place was an important point in maritime trade between India and Egypt and a bridgehead for Yemen especially because it was closest to Sawakin-one of the busiest ports in Red Sea. Also Dahlak Islands were an important haven for piracy activities of some Ethiopians from Becce(Becâ/Beja) tribes in Red Sea and neighboring islands. After Abbasids lost control in IXth century, Dahlak was captured by local dynasties in Yemen. Afterwards it sometimes subjected to Christian kings getting stronger in Ethiopia and at other times to Muslim sultans in Egypt. From 1093 to 1250 more than 150 years "Dahlak Sultanate" was governed by their own local meliks(kings). With the help of Ottomans the Harar Ruler Ahmed Gran(d. 1543) took control of the whole Ethiopia and became the protector of local sultanates and this situation lasted until Turks came and banished Portuguese from these lands in 1557. The rule of Dahlak Islands which was taken control by Circassian Özdemir(d.1561) Pasha during the conquest of Yemen in the reign of Suleiman I(Suleiman the Magnificent/1520-1566) was given to Ethiopian State(1555) as a subvention after it was founded. Dahlak as a town of Massawa, one of the busiest ports in Red Sea, continued to be one of hectic points in maritime trade in Red Sea during XVIIth century. During the reign of Khedive İsmail Pasha until it was added to the realm of Egypt together with Massawa and Sawakin in 1865 through the sultan's decree, it was owned by Ethiopian State and invaded by Italy in 1885. Today Eritrea, which encompasses Dahlak, gained independence in April 1993 through referendum though it is still likely to be a satellite of Israel.

Keywords: *Dahlak, the Red Sea, Ottoman State, The Beja tribes, piracy, Ethiopia, Harar, Ahmad Gran, Ethiopian Province, Portuguese, Eritrea, Israel.*

1. Giriş

İslâm coğrafya kaynaklarında Kızıldeniz’de yer alan adalarla ilgili oldukça az malûmat bulunmaktadır. el-İdrisî’nin sayılarını yaklaşık 300 olarak bildirdiği bu adaların içinde yerleşik olanlar olmakla beraber üzerlerinde insan yaşamayanlar da vardır.² Bu adaların en büyükleri Habeşistan sahilleri açıklarında yer alan Dehle³ (دهلك) adalar topluluğu ile bunların tam karşı hizasında Arabistan-Yemen sınırı açıklarındaki Feresân adalarıdır. Yemen sahiline yakın bir mevkideki Kamaran adaları ile daha güneydeki Büyük ve Küçük Haniş adaları, 700 metre yüksekliği ile Kızıldeniz’in en yüksek adası olma özelliğini taşıyan Zukûr, Bâbülmendep girişindeki Meyyûn (Perim), kuzeyde Akabe körfezi önündeki Tarân, Sub, Sut ve Savb isimleriyle de anılan Tiran ve Sanafir (Sinâfir) adaları, Süveyş Körfezi açıklarında bulunan Şedvan ile Sevâkin açıklarındaki Sevâkin adaları Kızıldeniz üzerinde bulunan belli başlı adalardır.⁴ Ayrıca doğu Mısır sahili açıklarında Şedvan adlı büyük ada dışında, el-Eşrefiyye, Zenime, Cifateyn, Vadi’l-Cemâl, Kulan, Halâib ve Zeberced gibi küçük adalar yer almaktadır.⁵

Makrizî’nin oldukça seçici davranarak Kızıldeniz’de 15 adanın yer aldığından, bunların içinde de Dehle, Sevâkin, Numan ve Sâmirî adalarında yerleşik hayatın sürdüğünden bahseden ifadeleri,⁶ diğer İslâm tarih ve coğrafya kitaplarındaki bilgilerle birleştirildiğinde, bölgedeki hayat için elverişli ada sayısının oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. el-İdrisî de özellikle Numan adasının mâmur bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapmakta, hatta orada geçimini balıkçılık yaparak temin eden eşkıya bir Arap topluluğunun varlığını haber vermekte; Sâmirî adasında ise Yahudî bir zümrenin yaşadığından bahsetmektedir. Kaynaklarda genellikle teferruata girilmeksizin, bazen ismen, bazen de bir iki cümle malûmatla anılmış olan Kızıldeniz adaları arasında Dehle, Sevâkin, Kamaran, Feresân, Zeylâ ve Bâdi (Musavva) adaları en önemlileri olarak sayılabilir.⁷

² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müstak fi İhtirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989, I, s. 9.

³ Dahlak.

⁴ Ali Muhammed Miyâh, “el-Bahrü'l-Ahmer”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi*, XLVIII/3, Bağdat, 2001, s. 42; Mustafa Bilge, “Kızıldeniz”, *DİA*, İstanbul, 1988, XXV, s. 257–259; Besim Darkot, “Kızıldeniz”, *İA*, VI, 796–798; Şemsettin Sâmi, *Kâmüsü'l-A'lâm*, II, s. 1244.

⁵ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *el-Bahrü'l-Ahmer fi Târîhi'l-İslâmî*, İskenderiye, 1993, s. 3.

⁶ Makrizî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Beyrut ts., I, s. 17.

⁷ Hasan b. Ahmed Hemdânî, *Sifâtü Cezîreti'l-Arab*, Leiden 1884, Frankfurt, 1993, s. 5; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre), Tunus, 1992, I, s. 327;

Ya'kûbî'nin Yemen adalarından biri olarak Galâfika'nın karşısında olduğunu belirttiği ve "Necâşi'nin adası" olarak tavsif ettiği bu adanın,⁸ "Dehlek" adını alması konusunda bazı yorumlarda bulunulmuştur. Ebû Ubeyd el-Bekrî bu ismi "Delhek" şeklinde yazarken,⁹ Arap dilbilimcisi el-Cevâlikî, Dehlek isminin Fars kökenli bir kelimedenden geldiğini ve Arapça'ya sonradan girdiğini söylemektedir.¹⁰ Yâkût da aynı görüşü tekrarlamakta ve buranın "Dehik" adıyla da adlandırıldığını zikretmektedir. Ancak modern dönemde kaleme alınan bazı eserlerde, kelimenin menşeinin meçhul olduğu yolunda değerlendirmeler de yapılmıştır.¹¹

Bir başka İslâm coğrafyacısı el-Bekrî Somali sahilindeki Zeylâ ile Bâdi, Sevâkin ve "Kızıldeniz'de bir ada" şeklinde zikrettiği Dehlek'te hayat süren Müslümanların varlığına dikkat çekmekte, bölge idarecileriyle buradaki mescitlere atıflarda bulunmaktadır.¹² Bu durumdan da Dehlek'te ilk dönemlerden beri Müslümanların var olduğu anlaşılmaktadır.

Kızıldeniz'in karşılıklı sahilleri boyunca hemen hemen devamlı surette irili ufaklı, kısmen deniz sathının biraz altında, kısmen üstünde bulunan mercan kayaları takip etmekte ve ayrıca volkanik kaynaklı bir takımadalar yani Yemen kıyıları önünde Kamaran ve Feresân adaları; Habeşistan sahilleri açığında Dehlek, kuzeyde Akabe körfezi önünde Tirân adaları bulunmaktadır.¹³

Bu iç denizde bulunan adalar içinde en büyükleri olan ve günümüzdeki Eritre kıyısı açıklarında yer alıp, Etiyopya'ya bağlı bir adalar topluluğu olan Dehlek takımadaları, esasında iki ada ve içinde mercan kayalarının bulunduğu 124 adacıktan müteşekkildir. Aralarında yaklaşık 1350 kilometrekare yüzölçümü ile Dehlek el-Kebîr ve Nura adalarının yer aldığı Dehlek takıma-

---

Muhammed b. Abdurrahman Dımaşkî, *Kitâbu Nuhbeti'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, (thk. M. A. F. Mehren), Frankfurt, 1994, s. 151; İmâdüddin İsmâîl b. Ali Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, (thk. Renaud-William Mac Guckin de Slane), Paris, 1840, Frankfurt, 1992, s. 24; Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Smâati'l-İnşâ*, Kahire, 1910-1920, V, s. 335; Ebû Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), Leipzig, 1867, Frankfurt, 1994, II/1, s. 80, II/2, s. 967; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, Leiden, 1967, s. 319; Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, "Dehlek", III, İstanbul, 1308; "Aden", "Akabe", "Zebîd", IV, 1316; "Feresân", "Kuseyr", "Kulzum", V, İstanbul, 1314, "Yenbu", VI, 1316.

⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 319.

⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem*, II, 555.

¹⁰ EbûMansûr el-Cevâlikî, *el-Muarrebmine'l-Kelâmi'l-A'cemî 'alâHurûfi'l-Mu'cem*, Tahran, 1966, s. 147.

¹¹ M. RenéBasset, "Dehlek", *İA*, III, İstanbul, 1988, s. 508.

¹² Bekrî, *Mesâlik*, I, s. 327.

¹³ Darkot, "Kızıldeniz", *İA*, VI, s. 796.

daları içinde Nokra, Dohol, Harat Kubari, Daraka ve Dinifarih gibi küçük adacıklar da bulunmaktadır.¹⁴

İklim bakımından elverişsizliğin sonuçlarından olan yerleşim ve nüfusun mevsimden mevsime farklılık göstermesi bu adalarda net olarak gözlenmekte ve halkın büyük çoğunluğu Tigre dilini konuşmaktadır.¹⁵ Çok az da olsa Tigrinya, Afar, Saho, Bece, Bilen, Nara ve Kunama dillerini konuşanlar da bulunmaktadır. Müslümanlardan oluşan bölge halkı arasında konar-göçer konumda bulunan Bece (Becâ/Beja) Sudanîleri¹⁶ ile Habeş kökenli¹⁷ Tigre ve Denkali halkları, Somalililer ve Yemenli Araplar dikkat çekmektedir.¹⁸

Müslümanlar, VIII-IX. asırlar arasında Afrika kıtasının doğu sahillerine ve Kızıldeniz'deki Dehlek adası ile Zeyla'ya çıktılar. Bu dönemde bölgedeki Hıristiyanların bir kısmı Müslüman olurken Dehlek, Etiyopya ve Arap yarımadası için önemli bir ticaret merkezi, liman ve depolama merkezi oldu. Özellikle Sevâkin'e yakın olması sebebiyle Hindistan ve Mısır arasındaki deniz ticaretinde önemli bir nokta oluşturdu. Ayrıca Yemen için de bir kavşak noktası hükmündeydi. Zeyla ise Makdişu ile beraber bölgeye İslâm'ı yayan köprübaşları oldular. Bu yönüyle IX. yüzyılın ortasında ticarî bir patlama yaşayan bölge tarihinin özenle dikkate alınması gerekmektedir. 943 senesinden itibaren İslâmlaşan Rabîa Arapları ve Bece kabileleri aracılığıyla Sevâkin ve Ayzab yolu; Bereke ve Anseba vadilerinden bugünkü Eritre'nin kuzeyindeki yaylalardan Alwa (Alodya/bugünkü Hartum) ve yasadışı köle ticaretinin menbaı olan Kunâma üzerinden gelen güzergâh da büyük önem arz ediyordu.¹⁹ Bilhassa Afrika'da bu bölgelerde derin değişiklikler meydana geldi. XI-XII. asırlarda Doğu Afrika sahillerinde başlayan Kızıldeniz'deki Dehlek adasından Makdişu'ya, Marka'dan Kilve'ye kadar bütün Hint Okyanusu sahillerinde Arap ve İran asıllı Müslümanların ticaret yapmak için gitmeleriyle buradaki İslamlaşma da hız kazandı.

¹⁴ Mustafa Fayda, "Dehlek", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 105; "Dehlek", *BL*, VI, s. 2833; S. H. Longrigg, "Dahlak", *Encyclopédie de l'Islam*, II, Paris, 1977, s. 90.

¹⁵ Fayda, *a.y.*

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, (trc. Pirizade Mehmet Sahib), Haz: Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, I, s. 122.

¹⁷ Kalkaşendî, III, s. 240; Sâmî, *Kâmusü'l-A'lâm*, III, s. 2199.

¹⁸ Fayda, *agm*, s. 105; Sâmî, *age*.

¹⁹ Joseph Cuoq, *L'Islam en Ethiopia*, Nouvelles Editions Latines, Paris, 1981, pp. 43-44 et 52-54.

Romalılardan beri yapılan sedef avcılığı ve balıkçılık halen birkaç inci adasında yapılmaktadır. En büyük ve meşhuru Dehlek el-Kebir²⁰ de dâhil olmak üzere adaların sadece dördünde sürekli olarak insan yaşamaktadır.

2. Dehlek'e İslâmiyet'in Girişi

Zengin bir tâcir zümresine sahip olan Dehlek'e²¹ İslâmiyet'in girişi, erken denebilecek bir dönemde gerçekleşti. 702 (H. 83) senesinde Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın hilâfetinde (685–705) kesin olarak fethedilen²² Dehlek adası, aslında Hz. Ömer zamanında kısmen de olsa itaat altına alındı ve bu bölgenin idaresi Şeyh Becce (Beşe) ile oğullarına verildi. Hz. Osman zamanında ise Cidde'den yüz parça gemiyle gelinerek Kızıldeniz sahillerindeki korsanlar derdest edildi ve bölgedeki kısmî hâkimiyet perçinlendi. Daha sonra Habeş kralı Necâşi, buradaki idareyi kontrolü altına aldı ve bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Evliya Çelebi (1611–1684) *Seyahatnâme*'sinde, Dehlek ve civarında Hz. Ömer döneminden itibaren Müslümanların söz keser olduğunu, buranın idaresinin ise o bölgede hüküm süren Şeyh Becce ile oğullarına verildiğini²³ ve muhtemelen vergiye bağlanarak özerk bir yapıya kavuşturulduğunu haber vermekteydi. Dehlek adalarında, VII. yüzyıla ait kûfî kitabelere rastlanması, bölgedeki Müslüman yerleşimine ışık tutması bakımından da önem taşımaktaydı. Ayrıca buranın fethinde çok sayıda Muhâcir, Ensâr, Erbâb-ı Suffe ve Ashâb-ı Rasûlullahın şehit olmaları ve burada medfûn bulunmaları²⁴ da bu tezimizi güçlendirmektedir. Aynı şekilde XI. yüzyıldan itibaren adada, Arap yazısının gelişimi açısından büyük değer taşıyan muhtelif mezar taşlarına rastlanması da, bölgedeki Müslüman varlığının devamlılık arz ettiğinin bir başka göstergesi sayılabilir.²⁵

Emevîler devrinden başlamak üzere kabile, aile ve dinî cemaatler arasında görülen mücadele ve çatışmalar sonucu zaman zaman bazı gruplar, hükümdarların ve rakiplerinin sultanından uzak buldukları Doğu Afrika sa-

²⁰ Remzi Demir ve Mutlu Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ve Osmanlı Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 14, Ankara, 2003, s. 35.

²¹ Sâmî, *age*, s. 2199.

²² Ahmet Özel, "Afrika", *DİA*, I, s. 436; Fayda, *agm*, s. 105.

²³ Evliya Çelebi b. Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, (Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, I. Baskı, s. 274–275.

²⁴ Evliya, *age*, 10. Kitap, s. 475.

²⁵ Basset, "Les Inscriptions de l'île de Dahlak", *Journal Asiatique*, Paris, M DCCC XCII, pp. 77–111; *agm*, *IA*, s. 508.

hillerine ve özellikle Habeşistan'a toplu halde hicret ettiler. Bunların ilki, 684 yılında Haccâc'ın yönetiminden rahatsız olarak Şam yöresinden ayrılan bir grupla aynı yıl Abdülmelik b. Mervân'ın gönderdiği ordudan kaçarak Afrika sahillerine göç eden Uman İbâzileri idi. Yine bu dönemde, Hz. Ömer devrinde de yapıldığı gibi, Kızıldeniz'de gemilerin rahatça dolaşmasını sağlamak üzere Habeş korsanlarının üzerine bir ordu gönderilerek barınakları olan Dehlek adası ele geçirildi (702). Bu, aynı zamanda Doğu Afrika sahillerinde gerçekleştirilen ilk fetihtir ve hemen ardından Müslümanlar Dehlek adası ve Musavva limanı yoluyla Habeşistan içlerine kolayca nüfuz ettiler.²⁶

Kızıldeniz ve civar adaları zaman zaman Becce kabilesine mensup bazı Habeşlilerin korsanlık faaliyetleri için önemli bir sığınaktı. Kaynaklarda, bunu önlemek üzere Hz. Peygamber tarafından 630 (H. 9) yılında Alkame b. Mücezziz'in komutasındaki 300 kişilik askerî bir müfrezenin korsanları aramak için bölgeye gönderildiği, ancak bir sonuç alamadan geri döndüğünden bahsedilmektedir.²⁷ Bu faaliyetler daha sonraki yıllarda da devam ettiği için Hz. Ömer de Etiyopya kıyılarına bir deniz kuvveti yollamış (641), ancak fırtına yüzünden başarı kazanılamamıştı. Aynı şekilde Müslümanlar 675 (H. 55) yılında Sudan ve Nûbe'de hâkimiyeti ele geçirdiklerinde bile Kızıldeniz'deki varlıklarıyla dikkat çeken bu korsanların, 702 (H. 83) ve 710 (H. 93) yıllarında Cidde'ye saldırımları dahi mevcut durumlarının sürdüğünü gösteriyordu.

Kuzeyde yaşayan ve Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik devrinde (724–743) Müslümanlarla bir antlaşma yapan Becce kabileleri zamanla hâkimiyetlerini Aksum'a kadar yaydılar ve 750'de Musavva'yı ele geçirdiler. Geçmişte Romalılarla uzun soluklu mücadelelere giriştiler, fakat bu bölgenin en etkin gücüyle anlaşmak zorunda kaldılar. Romalıların bölgede güç kaybına uğramaları sonrası Arap yarımadasının güneyine ve Yemen'e kadar hâkimiyetlerini yaydılar.²⁸ Bu kabilelere mensup korsanların yağmalama faaliyetleri, Abdülmelik b. Mervân zamanında (685–705) Dehlek adasının fethiyle bir müddet için çözümlendiyse de Habeşli korsanlar 770 yılında Cidde limanını yeniden yağmaladılar. Bunun üzerine Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754–775) tarafından gönderilen ordu ile bu mesele çözüme ka-

²⁶ Özel, "Afrika", *DİA*, I, s. 436.

²⁷ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1972, s. 193; Levent Öztürk, "Etiyopya", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, s. 492–493.

²⁸ Gâli Avde, *İrîriyâ: Bilâdü'l-Müslimîn ve Sarâi'n-Nüfûz*, Dâru'l-Beşîr, Amman, 1989, s. 20.

vuşturuldu.²⁹ Bu durumun Kızıldeniz’de seyreden gemilerin rahatça dolaşmalarına imkân sağladığı da muhakkaktı.

Halife el-Mansûr’dan sonra Dehlek’te halifenin gücü azaldı. Harun Reşid döneminde, âsî Dehlek adaları halkına savaş açmanın meşruiyeti hakkında Medine İmamı Mâlik b. Enes’e (ö.795) danışıldı ve kendisinden “İnsanlar, halifeye karşı isyan halinde ise savaşmak meşrû’dur, fakat biat etmişler ise mücadeleye izin verilmez” fetvası alındı.³⁰ Abbasî halifesi Me’mun (813–833) döneminde Abdullah b. el-Cehm kumandasında gönderilen ordu, âsî Becce kabilelerine büyük kayıplar verdirerek savaş ruhlarını kırdı. Onlara cizye vermeyi, bu toprakların İslâm toprakları olduğunu, Müslümanların Sabha, Hecr vs. şehirlerde inşa ettikleri mescitlerin yıkılmamasını, Becce lilerden Müslüman olanların malının ve canının koruma altında olduğunu içeren anlaşmayı kabul ettirdi.³¹

IX. ve X. yüzyıllarda kuzeydeki bu kabilelerin hâkimiyet sahasına nüfuz ederek sahil bölgelerine İslâmiyet’in sokuluşu devam ederken güneyde Awash ve Oma vadileri Etiyopya Krallığı’nın elinde bulunuyordu. Mesûdî’nin Zeyla, Dehlek ve Nâsî’ şehirlerinde vergi ödeyerek yaşayan Müslümanların varlığından bahsetmesi, X. yüzyılın başlarında Etiyopya Krallığı’nın en azından kıyıları hâkim olduğunu ve Dehlek adalarını yeniden hâkimiyeti altına aldığını göstermekteydi. Fakat krallığın bu canlanması geçici oldu, hemen o tarihlerde kuzeyde kısa ömürlü bir dizi krallık ortaya çıkarken güneyde de yerli kabilelerin başlattıkları ayaklanmalar giderek sıklaştı. 976’da Yahudi Kraliçe Esato’nun Hıristiyanlara karşı yönelttiği saldırılarda birçok bölge büyük yıkıma uğradı. Ayrıca Hıristiyanlar arasında çıkan mezhep çatışmaları, Kızıldeniz sahilleriyle güney düzlüklerinde yaşayan göçebe kabilelerin ihtida etmesi sonucu İslâmiyet’in Şüve (Shoa) ve Sidâme’ye kadar ulaşması Etiyopya Krallığı’nı oldukça zayıflattı.

Emevîler zamanında onların baskısından kaçarak Etiyopya’ya göç eden Mahzûmîler, Harar’ın kuzeybatısında Afrika’daki ilk Müslüman devlet olan Şüve Emirliği’ni kurdular (896). Bu küçük devlet 1280–1285 yılları arasında Evfât Emirliği tarafından ortadan kaldırıldı. X-XII. yüzyıllara kadar süren iç karışıklıklar sırasında, Müslümanlar Dehlek adalarını tekrar hâkimiyetleri

²⁹ Bilge, agm, s. 558.

³⁰ Friedrich August Arnold, *Chrestomathia Arabica*, Halle, 1853, II/2, s. 156.

³¹ Avde, *age*, s. 22–23.

altına aldıktan sonra Denkalî ve Somali sahillerini de ele geçirerek doğuda Harar'a, batıda Zevay gölüne kadar yayıldılar.

IX. yüzyılda Abbasî idaresinden çıkan Dehlek, Yemen'in Zebîd şehrinde hüküm süren mahallî hanedanların eline geçti, daha sonra bazen Habeşistan'da güçlenen Hıristiyan krallara, bazen Mısır'daki Müslüman sultanlara tâbi oldu. XI. yüzyılın sonlarından itibaren de kendi meliklerince bağımsız olarak yönetildi.³² Dehlek Sultanlığı'nın varlığı, takımadalardaki mezar taşlarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. 1093'ten 1250 senesine kadar 150 yılı aşkın süre bölgeye hâkim olduğu tahmin edilen hanedanlığın soy kütüğü mezar yazıtlarından çıkarıldı. Dehlek takımadalarını oluşturan adacıkların her birinde bir "şeyh" bulunur ve bu zât sultanın halefi olurdu.³³

X-XIII. yüzyıllara ait birçok kûfî mezar taşıyla kitabe bulunduğu gibi Mısırlı Ebû Salih de XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hıristiyan Etiyopya'nın sınırları içinde dahi onlara vergi vererek yaşayan pek çok Müslümanın mevcut olduğunu söylemektedir. Bu dönemde Etiyopya Krallığı'nı 1137'den 1270'e kadar Zague, bu tarihten XVI. yüzyıla kadar da Şüve'de hüküm süren Süleyman (Salamon) sülâlesi yönetti. Ebû'l-Fidâ'nın bildirdiğine göre XIII. yüzyılda Evfât Müslümanları aynı zamanda *Cebertî*³⁴ adıyla tanınıyorlardı. Ayrıca Kalkaşendî, XIV. yüzyıl sonlarında Dehlek ve Zeyla kıyıları dışında kalan Müslüman yerleşim birimlerinin Etiyopya kralı tarafından tahrip edildiğini kaydetmektedir.³⁵ 1397'den sonra İbn Mismâr yönetimindeki Dehlek adası Habeşistan'a bağlandı ve Zeyla'da mücadele veren Emîr Sa'deddin itaat altına alınmaya çalışıldı. Bu bölgede yaşayan Müslümanlar Etiyopya krallarını zaman zaman zor durumda bıraktılsa da bu krallık en geniş topraklarına Zar'a Ya'kub (1434–1468) zamanında ulaştı.³⁶

Kızıldeniz kıyılarında İslâmiyet yayılınca, Aksum Krallığı güneye doğru kayd. Bu sırada Zague ve Süleyman Hânedânları 1285 yılına kadar başta kaldılar. XIII. yüzyılda Şüve Mahzûmî Emirliği iç karışıklıklar ve ülkeyi sarsan savaşlar sebebiyle zayıf düşünce, bu emirliğe tabi olan Ömer

³² Fayda, agm, s. 105–106.

³³ Sultan (Mübarek) (1093), Ebû's-Saddâd Muvaffak I (1148), Yahya (1171), Ebû'l-Fâdî el-Mâlik (1172), Sitt el-Mülk (1171), Zeynü'l-Mülk (1181), Ebû's-Saddâd el-Muvaffak II (1193), Ebû's-Saddâd III (1250). Detaylı bilgi için bkz: Cuoq, age, s. 49-50.

³⁴ Cebertî: Amharaca ve Tigre dilini konuşan ve küçük çapta ticaret ile uğraşan Habeşli Müslümanlara verilen genel ad.

³⁵ Kalkaşendî, *Suhhu'l-A'şâ*, V, s. 289–322.

³⁶ Öztürk, agm, s. 493.

Valaşma'nın oğlu Ali (Akîl b. Ebî Tâlib soyundan) tarafından Şüve alınarak bağımsız Evfât Emirliği kuruldu.³⁷ XVI. yüzyılda Arapların bu ülkeye yaptığı seferler karşısında ülkenin tamamen Müslüman olmasını önlemek için yerli Hıristiyanların yardım talebini Portekizliler fırsat bilerek ülkeye hâkim oldular. 1513 senesine gelindiğinde önemli adalardan Dehlek'i kendi sınırları içinde bulunduran Musavva'nın yerel idarecisi Sultan Ahmed b. İsmail, Portekizlilerin kendi topraklarına gelip ticarî ilişkilerde bulunmasına izin verdi.³⁸ Yapılan anlaşma ile adaların idaresinin Yemen'e bağlanmasını kabul eden Sultan, Portekizlilerin çekilmesinden sonra anlaşmayı tanımadığını ilân etti. Bunun üzerine 1520'de geri dönen Diego Lopes de Sequeira kumandasındaki Portekiz donanması Dehlek'i işgal ederek yakıp yıktı. Ancak daha önce yaverleriyle kaçmayı başaran Ahmed b. İsmail, Portekizlilere vergi vermeyi kabul ederek idareyi tekrar eline aldı. Daha sonra Sultan, Osmanlılardan yardım görerek 1526'dan itibaren bütün Habeşistan'ı hâkimiyetine alan, burada İslâm'ın bayraktarlığını yaparak yayılmasını sağlayan ve Habeş kaynaklarında "Solak (Gran)" lakabıyla meşhur Harar Emiri Ahmed b. İbrahim'in (ö. 1543) himayesine girdi ve ondan Dahono valiliğini de aldı. Dehlek 1541'de Ahmed Gran'a karşı Habeşlilerin yardımına gelen Portekizliler tarafından tekrar işgal edildi.³⁹ D. Estavao da Gama idaresindeki 72 gemiden mürekkep donanma Habeş Meliki'ne yardımcı olarak Musavva'da 100 kişiyi karaya çıkardı ve dönüşte Harar Emiri Ahmed el-Mücâhid'in yaptıklarına karşılık, bir miktar yerli katledildi. Sevâkin'den Mart 1541'de Süveys'e doğru gitmek üzere açılan D. Estavao da Gama, buradan ayrılmadan önce şehir halkı ile bir anlaşma yaptı. Dehlek adasında ise başka türlü hareket etti, orada evvelce bulunan ırkdaşlarının katledilmelerine karşılık bir miktar halkı esir aldı.⁴⁰ Bu tarihten sonra bölgedeki Portekiz hâkimiyeti, Türklerin gelip 1557'de onları bu topraklardan çıkartmasına kadar sürdü.

Hindistan ve diğer istikametlerden gelen Doğu ticaretinin önemini ve sağladığı menfaatleri takdir eden Osmanlılar, bu ticareti canlandırmaya karar vererek altın ve baharat ticaretini organize etmeye başladılar.⁴¹ Bunun

³⁷ Mehmet Aykaç, "Evfât", *DİA*, XI, s. 517-518,

³⁸ Avde, *age*, s. 20.

³⁹ Fayda, *agm*, s. 106.

⁴⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 20; R.B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast, Hadrami Chronicles With Yemeni and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the 17th Century*, Clarendon Press, Oxford, 1963, p. 99.

⁴¹ Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 50.

için yapılması gereken en önemli hamle, Kızıldeniz’i kontrol altına aldıktan sonra Hindistan ile Akdeniz arasında emniyeti temin etmektir. Onların en büyük rakipleri, Doğu ticareti kontrolünün ellerinde olduğu iddiasında bulunan ve çok kuvvetli filolara sahip Portekizlilerdir. Hint denizinin hâkimi Portekizliler, Basra körfezinde olduğu kadar, Kızıldeniz’de de rahatça dolaşıyorlardı. Bunlara bu imkânı veren hiç şüphesiz 1515 yılında mevcut Portekiz nüfuzunu kırmak gayesiyle gelen Selman Reis ile Hüseyin Bey idaresindeki Memlûk donanmasının Zebid’i fethetmesine rağmen Aden’de muvaffak olmamasıydı.⁴²

1517 yılı şubat ayında Memlûk donanmasını yok etmek için Dehlek ve Sevâkin’de birer kale kurmak gayesiyle mükemmel silahlanmış 37 gemilik bir donanma ve 3000’i aşkın bir kuvvetle Portekiz’in Hindistan valisi Lopo Soarez Kızıldeniz seferine çıktı. Aden’de temin ettiği bazı kılavuzlarla Cidde üzerine gitti. XVI. yüzyılın ilk yarısında Hint Okyanusu’nda güçlenen Portekizliler, 1517 yılındaki saldırısı sırasında Cidde ve Kızıldeniz’in önemli limanlarını hedef aldıysa da Osmanlılar tarafından geri dönmeye mecbur bırakıldığında yolu üzerindeki Zeyla’yı tahrip ederek geri çekildi.⁴³

İslam dünyası, bilhassa mukaddes topraklar bu saldırılarda gerçekten çok ciddi bir tehlike ile yüz yüze geldi. Fakat o sırada Bender-i Cidde olan Selman Reis’in koruduğu muhkem şehre Portekizliler bir şey yapamadılar; hatta Selman Reis’in top atışlarına hedef olan birkaç gemileri de battı. Öte yandan mevsimin yaz olması ve açıklıkla karşılaşmanın ortaya koyduğu güçlükler, Portekizli kumandanı geride 700–800 ölü bırakarak dönmeye mecbur etti. Albuquerque’den sonra Kızıldeniz’e yapılan bu sefer de Portekizlileri arzuladıkları hedefe ulaştıramadı. Lopo Soarez Hindistan’dan gelip Kızıldeniz’i zorlarken Memlûk ülkeleri yepyeni olaylara şahit oluyordu. Kızıldeniz ve Hint Okyanusu’na yeni bir veçhe verecek olan Osmanlılar, Suriye ve Mısır’ı fethediyorlardı.⁴⁴ 1517’de Mısır’ın fethinden sonra Arap topraklarının ve bilhassa Haremeyn’in Osmanlı idaresine girmesi, Osmanlı Devleti’ne mukaddes toprakları kontrol etme imkânı verdiği gibi, Hindistan’a giden deniz yolunu da ilk defa Türklere açmış oluyordu. I. Selim’in Süveyş’te bir filo

⁴² Özbaran, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 80.

⁴³ Ahmed Raşid, *Tarih-i Yemen ve Sana*, Basiret Matbaası, İstanbul, 1291 (1884), s. 21; Ahmet Kavas, “Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali’de Zeyla İskelesinin Konumu (1265–1334/1849–1916)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2001, S. 5, s. 110–111.

⁴⁴ Özbaran, agm, s. 81.

kurulmasını emretmesinin ardından Osmanlılar, Memlûk hâkimiyetindeki Hicaz ve Yemen sahillerini idareleri altına aldılar. Aynı zamanda Memlûklerden tevarüs ettikleri donanmaya da çeki düzen verdiler ve Kızıldeniz'in kontrolünü elde edebilmek için bu gemiler, teşkil edecekleri filolar için nüve oldular.⁴⁵

15 Şubat 1520 tarihinde Portekiz-Hindistan genel valiliğine tayin edilen Diogo Lopes de Sequeira kumandasında etkili topraklarla donatılmış 24 geminin taşıdığı 3000 kişilik bir kuvvet Hindistan'a doğru denize açılarak Kızıldeniz'e kadar geldi. Osmanlı hâkimiyetine rağmen Cidde'deki gemileri tahrip etmek istedi. Bu arada Afrika kıyısında Musavva'ya uğrayarak oradan Hıristiyan Habeş İmparatoruna bir elçi gönderdi. Bu haberi alır almaz harekete geçen Osmanlılar, Portekiz faaliyetlerine karşı mukabil bir tedbir olmak üzere Sevâkin ve Zeyla'yı ele geçirdiler. Hiçbir zafer elde edemeden Kızıldeniz'i terk eden Portekizliler sadece Kızıldeniz'e giden bazı Müslüman tüccarın gemilerini zapt etmiş ve Dehlek şehrini yakmıştı.⁴⁶

3. Dehlek'in Konumu ve Önemi

Emevîler döneminde VIII. yüzyıldan itibaren mücrimler, siyasî ve ahlaki suçlular ile bürokrasiden el çektirilmek istenenlerin sürgün yeri olan Dehlek-i Kebîr adası, Abbasîler döneminde de aynı amaçla kullanıldı.⁴⁷ Buraya sürgüne gönderilenler arasında şâir Ahvas el-Ensârî,⁴⁸ Medine kadısı Arrak b. Mâlik⁴⁹ ve Abbasîlerin Horasan valisi Abdülcebbar el-Ezdî'nin oğulları,⁵⁰ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) yer verdiği,⁵¹ Bağdâdî'nin (ö.1093/1682) de

⁴⁵ Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XII/16, İstanbul, 1961, s. 4-5.

⁴⁶ Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, Serbest Matbaası, İstanbul, 1984, s. 196; Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'na Açılması", *Türk Denizcilik Tarihi*, (Editörler: İdris Bostan, Salih Özbaran, Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009, C. I, s. 203.

⁴⁷ Yâkût, II/2, s. 634; Yusuf b. Ya'kûb b. Muhammed İbnü'l-Mücâvir, *Sifâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zı'l-Hicâz, el-Müsemmât Târihu'l-Müstebsir*, Leiden 1951, s. 110; İsfehânî, *el-Eğânî*, IV, s. 44.

⁴⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, éd. 1931, IV, s. 239, 246, 248-252; Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2001, S. 2, C. V, s. 238.

⁴⁹ Basset, agm, s. 508.

⁵⁰ Fayda, agm, s. 105.

⁵¹ ed-Dîneverî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ*, Leiden, 1902, s. 369.

atıfta bulunduğu⁵² rivayete göre, fâsık bir kişiliğe sahip olup hacca gelen kadınlara şiiirleriyle sarkıntılık etmesi yüzünden Ömer b. Abdilaziz (ö.101/720) tarafından Dehlek adasına sürülen Ömer b. Ebî Rabîa⁵³ da sayılabilir. Adanın coğrafi yönden dikenli olması, ağır, bunaltıcı, nemli ve sıcak bir havaya sahip olmasının sürgün yeri olmasında etkili olduğu üzerinde durulmuştur.⁵⁴ Şairin şu mısraları da adanın yaşam koşullarının kötü ve orada bir hapishanenin varlığını teyit etmektedir:⁵⁵

*Beldeler içinde en kötüsü Dehlek'tir.
Orada her kişinin sonu helak olmaktadır.
Sana delil olarak adanın cehennem sıcağı
Ve sahip olduğu hapishane yeter.*⁵⁶

Hem Emevîler hem de Abbasîler döneminde, daha ziyade de XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Kızıldeniz'in en işlek limanlarından Sevâkin'e yakın olmasının da sağlamış olduğu avantajla Hindistan ve Mısır arasındaki deniz ticaretinde önemli bir mevki kazanmış olan Dehlek, Sudan ve Habeşistan bölgelerinden Hindistan, Mısır ve Arabistan istikametlerine sevk edilen esirlerin taşınmasında önemli bir liman ve iskele özelliğine de sahipti.⁵⁷ XVI. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde de bu esir ticareti canlılığını koruyordu.⁵⁸ Bilhassa Dehlek köle ticaretinin en etkin olduğu bölgelerdendi.⁵⁹ Bu yönüyle Dehlek'in tarihî önemi coğrafi özelliklerinden geçmekteydi.

⁵² el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hızânetü'l-Edeb*, (Thk. Abdusselam Muhammed Harun), (I-XIII), Kahire, 1418/1997, II, s. 33.

⁵³ Mehmet Yalar, "Emeviler Döneminde Gazel ve Ömer b. Ebî Rabî'a", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, S. 2, Bursa, 2009, s. 53-54.

⁵⁴ Cuoq, *age*, s. 40.

⁵⁵ Emevî ve Abbasi halifelerinin, iktidar muhaliflerini, sürekli bozgunculuk yapanları, bazı şüphelileri bu adaya sürgüne gönderdiği ve burada Emeviler döneminde hapishane inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yakût el-Hamevî, adanın Kızıl Deniz üzerinde Habeşistan ile Yemen arasında bir bölgede bulunduğundan ve son derece sıcak ve kayalık arazilerden oluştuğundan bahsetmektedir. (Yâkût, *M'ucem*, II, 492.) İbn Hallikan, bu bilgileri doğrular benzer ifadelerle yer vermektedir. (İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Âyân*, thk. İhsan Derviş, Beyrut, ty., VI, 300.) Ada sakinleri konusunda ise tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Yâkübî bu adanın Necaşilere, (Yâkübî *Mu'cem*, Beyrut, 1995, s. 43), Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, ehl-i şirke, en-Nüveyrî ise Habeşli Müslümanlara (Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnu'l-Edeb*, Kahire, 1984, I, 244) ait bir ada olduğunu ifade etmektedirler. Ancak, adada Emevîlere ait bir hapishanenin mevcut olduğu düşünüldüğünde, ada yönetiminin Müslümanların idaresinde olduğu ağırlık kazanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Murat Yılmaz, "İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), S. 4, s. 104, dipnot 149'dan naklen.

⁵⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, s. 492.

⁵⁷ Fayda, agm, s. 105.

⁵⁸ Orhonlu, agm, s. 2.

⁵⁹ Cuoq, *age*, s. 46.

Yâkût, adanın Yemen memleketleri ile Habeşistan arasında seyreden gemiler tarafından demirleme yeri olarak ifâ ettiği role dikkat çekerken,⁶⁰ Dehlek Melîki'nin Habeş Müslümanlarından olduğunu söyleyen Kalkaşendî de, Yemen topraklarına 50 km. mesafede yer alan bu adanın, Kızıldeniz'de ticaret amaçlı sefer yapanların yolu üzerinde yer alan meşhur bir ada olduğunu zikretmektedir.⁶¹ Bu yönüyle Dehlek Melîki'nin Yemen-Habeşistan arasındaki ikili münasebetlerde ara-bağlayıcı olma durumu kuvvetle muhtemeldir. Dehlek ve civarının bu sayede bölge ticaretinden nasibini aldığı ve belli bir zenginliğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Kızıldeniz'de seyahat eden tacirlere yakınlık gösteren ve onları gözeten Memlûk Sultanı Baybars'ın, hâkimiyeti altındaki topraklarda ölen tüccarın malına el koyan Sevâkin hâkimlerini uyarmak amacıyla bölgeye elçi göndermesi, söz konusu adaların şahit olduğu ticarî canlılığın ne denli önemi haiz olduğunu gözler önüne sermektedir.⁶²

Kızıldeniz'de ticareti yapılan mallarla ilgili en zengin kaynaklardan biri Geniza vesikalarıdır. Bu vesikalarda, ticarete konu olan malların muhtelif şehirlerdeki fiyatları, nakliye tarzları, gümrük vergisi gibi masraflar ve nisbî önlemleri hakkında teferruatlı bilgiler yer almaktadır. Tahmini bir liste yetmişin üzerinde mal cinsinin batı istikametine, yüz çeşidin üzerinde malın da doğuya taşındığını ortaya koymaktadır.⁶³ Bunlar arasında özellikle mercan, gümüş ve inci gibi değerli ticarî eşyalar önem arz etmekteydi. Öyle ki, Dehlek incisinin namı tâ Anadolu'daki Bitlis şehrine kadar yayılmış ve "*incü-yi Dehlek-i Habeş*" diye dillere destan olmuştu.⁶⁴

4. Osmanlılar Döneminde Dehlek Adaları

Dehlek adaları, Süleyman I döneminde (1520–1566) Yemen'in fethi sırasında Çerkes Özdemir Paşa (ö.1561) eliyle fethedildi. Daha sonra İstanbul'a dönen Özdemir Paşa, 5 Temmuz 1555 tarihinde kurulan Habeş Eyaleti'ne tayin edildi. Kızıldeniz'in batısındaki toprakları da fethetmekle görevlendirilen Paşa, emrindeki 4000 askerle⁶⁵ Süveyş'ten Sevâkin'e geçerek Mu-

⁶⁰ Yâkût, *age*, II/2, s. 634.

⁶¹ Kalkaşendî, *age*, V, s. 336.

⁶² W. Heyd, *Yakın Doğu Ticareti Tarihi*, (trc. Enver Ziya Karal), Ankara, 1975, s. 476–477.

⁶³ S. D. Goitein, "Geniza", *El*, II, Leiden 1991, s. 987–989; Aynı yazar, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1968, pp. 339–340.

⁶⁴ Evliya, *Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname*, (haz. Robert Dankoff), Leiden, The Netherlands 1990, pp. 304–306.

⁶⁵ Özdemir Paşa'nın emrindeki kuvvetin sayısı 4000 ile 10.000 arasında olmak üzere değişik rakamlarla kaydedilmiştir. Kâtip Çelebi (*Cihannümâ*, s. 549.), 3000 tüfenkçi, 1000 atlı; Kutbeddin Mekki

savva karşısındaki Dehlek adasıyla birlikte Afrika kıyılarındaki limanların tamamını ele geçirdi. Yeni fetihler için buraya sevk edilen askerlerin ihtiyaç giderleri, Mısır Eyâleti hazinesinden verilecekti.⁶⁶ Özdemir Paşa'ya beylerbeylik tahsisatı olarak 14 defa yüz bin akçe -1.400.000- sâlyâne de yine bu eyâlet hazinesinden verilecekti.⁶⁷ Fakat bu miktarın oraya yetmeyeceği takdir edilerek ek olarak, bu sırada Yemen Beylerbeyliği'ne bağlı olan Dehlek adası idarî bakımdan Habeş Eyaleti'ne bağlandı ve günde 9 kese olan geliri de bu eyaletin tahsisatına eklendi.⁶⁸ Selim II döneminde (1566–1574) ise, Özdemiroğlu Osman Paşa ile Koca Sinan Paşa 1569 yılında Yemen'e serdar tayin edildi ve İmam Mutahhar isyanı bastırılarak Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti tekrar tesis edildi.

1673'te bu eyaletin bir parçası olan adayı gezen Evliya Çelebî (1611–1684), eserinde “*Evsâf-ı Cezîre-i Dehlek*” başlığı⁶⁹ altında ilk elden bilgiler sunmaktadır:

“Musavvâ karşısında Dehlek Adaları denen minicik adalar sıralanır. Habeş eyaletinin Musavvâ merkez sancağının bir kazasıdır. Ayrı kadısı vardır. Özdemir Paşa fethidir. Bir cami, mescitler, 50'ye yakın tüccar mahzeni mevcuttur. Altı mil sonra Musavvâ'dır. Dehlek adalarının şöhreti, sularından inci çıkarılmasından gelir. Mahzenleri altın ve gümüş keseleriyle doludur.”

Evliya birçok kez farklı zamanlarda ve değişik coğrafyalara seyahatlerde bulundu. 1672'de hac dönüşü Kahire'ye gelen Evliya Çelebi, bu defa kendine yeni bir seyahat hedefi olarak Nil Nehri'ni seçti. Arap coğrafyacılarının bilgilerinden, ilk dünya haritasından (mapa mundi) ve Amerika'nın keşfinden haberdar olan Evliya, gizemli Afrika topraklarında efsanevi bilgilere dayanan Nil'in kaynağını görme tutkusuyla ve Mısır valisi Kethüda

(*Berkü'l-Yemânî fî Fethi'l-Osmânî*, Riyât, 1965, s. 120.) ise 1000 tüfenkçi, 3000 Mısır askerinin bulunduğunu kaydetmektedirler. Muhtemelen bu kuvvetlerin sayısına, Habeşli civar kabilelerden dâhil olanlar eklenmemiş ve sadece İstanbul'dan gelenlerin sayısı zikredilmiştir. Zira Âtîf Paşa (*Tarih-i Yemen*, Manzume-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1326, s. 68.), Dersââdet'ten 1000 nefer tüfenkçi ve gerekli mühimmat ile hareket edilerek Mısır'a ulaşıldığını; oradan da süvâri, piyade ve erzak ihtiyacı tedarik edilerek Süveyş'e ulaşıldığında Özdemir Paşa'ya tâbi olan ordunun sayısının yaklaşık on bine ulaştığını zikretmektedir.

⁶⁶ BOA, *Divân-ı HumâyûnRuus Defterleri (Ruus)*, Kâmil Kepeci Tasnifi (KK), No. 214, s. 15, (15 Muharrem sene 963).

⁶⁷ BOA, *Ruus*, KK., No: 213, s. 212.

⁶⁸ A.y.

⁶⁹ Evliya, *age*, 10. Kitap, s. 7, 43, 47, 474-477.

İbrahim Paşa'nın görevlendirmesiyle 7 Ağustos 1672'de (12 Rebi'ü'l-âhir 1083) Nil yolculuğuna çıktı. Önce Nil'in kuzey kollarını gezen Evliya, tekrar Kahire'den güneye, İbrahim Paşa'nın mektuplarını Circe valisine ve Fûnc sultanına götürme göreviyle Fûncistân'a geçti. Sudan topraklarında güneye doğru Donkola'dan Sinnâr'a; Donkade ve Rümeyle'den geçerek Cebel-i Şevâm'a ulaştı. Habeşistan üzerinden Kızıldeniz'in batı sahilinde Donkalab'a ulaştı ve akabinde Sevâkin, Kîf, Dehlek, Musavva ve Harkova limanlarını gezerek Zeyla'ya kadar indi. Yaklaşık bir yıl süren bu yolculuğunu 1673 Nisanında tamamladı.⁷⁰ Bu bilgiler, Kızıldeniz'in işlek limanlarından Musavva'nın bir kazası hükmündeki Dehlek'in geçmişte olduğu gibi XVII. yüzyılda da dönemin en işlek yolu olan Kızıldeniz ticaret yolunun en uğrak noktalardan biri olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

5. XIX. Yüzyılda Sömürgeci Devletlerin Kızıldeniz'deki Nüfuz Teşebbüsleri

Doğu Afrika'nın kuzey kesimlerine gelince buralar Osmanlı devletine bağlıydı. Fakat çok geçmeden Osmanlılar, hakimiyeti altında bulunan uzak coğrafyalardaki gücünü kaybetmeye başladı. Bu yüzden buralarda artık mahalli liderlerin yönetim dönemi baskın bir hal aldı ve bölgede siyasi bir boşluğun meydana gelmesine yol açtı. Dolayısıyla güçlenen her emir ya da yerel hâkim artık gücünün yettiği yere kadar siyasi nüfuzunu yayma imkanına sahip oldu. Öyle ki Asir emirleri bile Dehlek, Zeyla ve Berbera Adalarını, 1833-1856 yılları arasında topraklarına katma imkanını buldular.⁷¹

Deniz ve kara yoluyla ulaşım mümkün olduğu için Kızıldeniz sahilleri hem askeri hem de ekonomik açıdan büyük önem arz etmekteydi. Özellikle farklı devletlerin erzak, kömür nakli deposu ve ticaret güzergâhı olması yönüyle de bu sahiller önemliydi.⁷² Uluslararası ilişkiler açısından birçok fonksiyonu sebebiyle devletlerarası dengede dikkatleri ister istemez buraya yönlendiriyordu. XIX. yüzyılda Dehlek adalarının tam karşı hizasında yer alan Feresân adası da açık şekilde önem arz etmekle birlikte bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtmaktaydı. Yemen Valisi Nedim Paşa (1911-1918) tarafından dönemin şartları "*Eğer cidden burası muhafaza edilemeyecek ve her ne sûretle olursa olsun devletin hâl-i hâzırası burasını göreme-*

⁷⁰ Age, 10. Kitap, s. Y277b-Y450b- 355a P344b.

⁷¹ Mahmud Şakir, *Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1993, VIII, s. 135-141.

⁷² BOA, *DH.MKT.*, 2224/124, 16/Ra/1317.

yecek kadar müşkilât içinde ise bize sarîhan ma'lûmât verilerek teşebbüsât-ı lâzımede bulunmamız... ” şeklinde özetlenmekteydi. Valinin endişesi burada bulunan bir tabur askerin el-İdrîsî gibi bir eşkıyanın elinde dolaşmasını engellemekti. Diğer taraftan ise, işgalci ve din düşmanı devletler, Kızıldeniz sahillerinde komşu bazı kabileleri tahrik ile onlara silah ve malzeme vermek suretiyle ayaklanmalarını sağlamak istiyordu.⁷³

Dehlek Adaları'nın, dönemin İtalyan Hâriciye Nâzırı Kont Robillan tarafından yazdırılan muhtıra ile işgal edildiği 8 Temmuz 1885 yılında Roma Sefâreti aracılığı ile Bâbîâlî'ye bildirildi. İtalya'nın 1886 yılında Kızıldeniz sahiline yerleşmesinde, öneyak olması açısından Musavva, Makalla, Dehlek ve Arkiko gibi askerî üs olarak kullandığı yerlerin önemi büyüktü.⁷⁴ İlerleyen yıllarda İtalya'nın işgali altında bulunan Dehlek adalarına firar eden siyasî suçluların sayısı devamlı arttı. Dehlek adalarına firar eden Said b. Atîk'in iadesi hakkında yapılan takibâtta da bu durum görülmekteydi.⁷⁵

Tıpkı Emeviler ve Abbasiler döneminde olduğu gibi İtalyanların da XIX. yüzyılda Kızıldeniz'de yakaladıkları korsanları Dehlek adalarında hapsedtikleri veya sürgüne gönderdikleri bilinmekteydi. Bu durum bazen İtalya için zarara dönüşebiliyordu. Hapsedtikleri kişilerin tebaaları buraya taarruzda bulunabiliyorlardı. 1902 yılında İtalyanların işgali altında bulunan bu adaya korsanların hapsedilen reislerini kurtarmak için saldırdıkları ve bir İtalyan zabıtini öldürüp, birkaç neferi yaralayarak kaçtıkları Yemen Vilâyeti'nce merkeze bildirildi. Bu durum üzerine yapılan tahrirâtta Kızıldeniz Komodorlukları'na bu korsanların şedîden takip edilmeleri ve tecavüzlerinin men edilmesiyle ilgili Bahriye Nezâreti kanalıyla emirler verildi. Korsanların Osmanlı idaresi altında olan yerli ahalden olup olmadıkları ve şayet bu korsanlar Osmanlı tebaasından ise bunların emlak ve arazileri üzerinde kendilerine baskı kurulmasının mümkün olup olmadığı da soruldu. Üst makama verilen cevapta, korsanların ekserisinin Hicaz ve bir kısmının Yemen Vilâyetlerine bağlı sahillerde yaşayan kabilelerden oldukları ve mensup oldukları mahallerde mülklerinin olduğu muhakkak ise de her iki vilayetçe de karadan tazyiklerinin mümkün olmadığı belirtildi.⁷⁶

⁷³ BOA, *DH.EUM.7.Şb.*, 1/35, 18/L/1332.

⁷⁴ Hariciye Arşivi, “Musavva ve Habeş Ahvali”, No. 236.

⁷⁵ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 31/Mayıs/1325, 5/23.

⁷⁶ BOA, *DH. MKT.*, 901/7, 2/S/1320.

Dehlek'e çok yakın olan Kamaran'a Osmanlı Devleti sırf bu saldırıların ortadan kaldırılması için bir tersane inşa ettirdi ve böylece Ebû Gabîs ile avaneleri gibi korsanların gasp ve yağmalarına karşı savunmayı arttırmak istedi. Bu tedbirin alınması bölgedeki İtalya ve Fransa savaş gemilerinin icdi mana da rahatsızetti.⁷⁷ Nitekim İtalya ve Fransa, Kızıldeniz'deki otorite boşluğundan faydalanarak Mısır Eyaleti'ne bağlı bazı stratejik limanları işgal etmek için girişimlerde bulundu. Fransa, Kızıldeniz'de Tacura limanını işgal etti. Granville, daha önce bu olasılığı Bâbîâlî'ye bildirerek Osmanlı Devleti'nin Tacura'yı doğrudan İstanbul'a bağlamasını önerdi. Meclis-i Vükelâ üyeleri arasında bu konu görüşülerek, iki üyenin karşı çıkmasına rağmen, Kızıldeniz sahillerinin Bâbîâlî tarafından asker göndermek yoluyla kontrol altına alınmasına oy çokluğu ile karar verildi.⁷⁸ Ancak bu kararın Osmanlı Devleti açısından bazı riskler taşımasından dolayı uygulamaya konulamadığı anlaşılmaktadır.

Kızıldeniz'de kontrolü tam sağlayamayan İngiltere, İtalya'nın Mısır konusunda desteğini almak için bu ülke tarafından Musavva'nın işgal edilmesine göz yumdu.⁷⁹ Buişgalinin görmezden gelinmesi, stratejik önemi haiz ve buraya çok yakın mesafedeki Dehlek'in de İtalyan hakimiyetine girmesi demekti.

İtalyanlar, ilerleyen dönemde Mısır ve Sudan'daki karışıklıklardan dolayı İngilizlerin düştüğü sıkıntının farkında olarak bundan faydalanmanın yollarını aramaya başladılar. Afrika'da kurmak istedikleri sömürge imparatorluğu için Musavva ile yetinmediklerini açıkça gösteren eylemlerde bulundular. Kızıldeniz kıyılarında, buranın dışında başka topraklara gözlerini diktiler. 1887 yılına gelindiğinde İtalyanlar, Afrika'daki sömürge alanlarını genişletme planlarını uygulamak için harekete geçerek Sudan'ın bir kısmında Kızıldeniz kıyıları dahil olmak üzere bir işgal peşindeydiler. Bu yeni talepler, İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'yi çok kızdırdı. Salisbury, 6 Mayıs 1887 tarihiyle Baring'e (Cromer) gönderdiği mektupta, İtalyanların bu isteğini çok küstahça bir hareket olarak yorumladı.⁸⁰

⁷⁷ BOA, *YMTV.*, 231/49, 9/Ra/1320, *YMTV.*, 235/91, 17/B/1320.

⁷⁸ BOA, *YEE Defterleri*, No. 1184, s. 75-80.

⁷⁹ A. Ramm, "Great Britain and the Planting of Italian Power in the Red Sea", *English Historical Review*, Vol. 59, No. 234, 1944, pp. 233-236.

⁸⁰ Abdullah Nasır al-Subaiy, "Anglo Egyptian Relation Sunder Lord Salisbury, 1885-1892", Michigan University, Basılmamış Doktora Tezi, Michigan, 1980, p. 87.

Eritre kıtasının İtalya tarafından işgali Osmanlı Devleti'nce tasdik olunmayarak defaatle protesto edilmiş olduğundan Eritre ahalisi üzerinde İtalya hükümetinin himaye hakkının olması ve ahaliden herhangi birine tevkîf veya muhakemede bulunulması reddedilmişti. Bu durum özellikle devletlerarası hukukla ilgili meselelerde kendisini gösteriyordu. İtalya ise kendi lehine olarak Kızıldeniz sahillerinde devletlerarası hukuku icra etmeye çalışıyordu. Bu durum Dehlek-i Kebir ahalisinden olduğu iddia edilen fakat tam aksine Feresân nahiyesi ahalisinden olup sadece orada mukim olduğu anlaşılan Mübarek Ali Makbûl'un Lihye tüccarından Muhammed Yasin ile İsa İbrahim adlı şahıslara olan 1400 riyallik borç meselesinde de bariz bir şekilde ortaya çıktı. Mübarek Ali Makbûl'u bu borcundan dolayı hapseden ve sahibi olduğu senbuka el koyan İtalya, Eritre'de hak iddia ederek istediği gibi davranıyordu. Rusya, Avusturya ve Almanya da bu haksız işgallere karşı yapılan protestolar hususunda Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. İngiltere ve Fransa ise İtalya ile bir "tahdîd-i nüfûz" anlaşması imzalayarak bu haksız işgallerini ve ticarî uygulamalarını görmezden gelerek büyük bir güç dengesi oluşturdular.⁸¹

İngilizlerden aldığı yardımlar sayesinde Yemen sahillerinde daha da güçlü hale gelen el-İdrisî kuvvetleri başta Kızıldeniz'deki Feresân adaları olmak üzere Kamaran ve daha pek çok irili ufaklı adayı da işgal etti. Onun kuvvetleri daha çok Asîr'in güneyine ve Hudeyde Sancağı'nın kuzey bölgesindeki Osmanlı mevzilerine saldırdığından en şiddetli çatışmalar ve savaşlar bu bölgede yaşanıyordu ve civar sahil kasabaları tazyike başlanmıştı.

Seyyid Muhammed'e bağlı kuvvetlerin sahilleri işgale başlaması, sahil kasabalarında bulunan tüccarı zor durumda bıraktı. Ayrıca Musavva ve Dehlek gibi diğer bölgelerden gelen ticarî eşyaların Hudeyde ve Asîr iskelelerine girişinin engellenmesi, kasabalarda yaşayan ve ticaretle geçinen ahalinin ekonomik durumlarını iyice bozdu. Bölgenin gümrük gelirlerinin azalması da sıkıntıların artmasına yol açan diğer bir etkendi. Bütün bu olumsuzluklar, yerli halkın başka yerlere göç etmeye başlamalarına yol açtı.

Sevâkin halkının büyük çoğunluğu balıkçılık yapardı, daima bu limana ait bir kısım gemi denizde bu işle meşgul olurdu. Burada inci çıkarmakla meşgul olup maişetlerini bu şekilde karşılayan ve şehre bir gelir kaynağı sağlayan inci avcıları da vardı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Habeş

⁸¹ BOA, HR.SYS., 102/2, 6/9/1914.

Eyaleti'nin gelirleri arasında yer alan Sevâkin'deki inci avcılığına⁸² ek olarak Yemen sahillerindeki Cizan, Kamaran, Feresân ve Seyf adalarında da inci ve sedef rüsumu alınırđı.⁸³ Kızıldeniz'in neredeyse her iskelesinde Sevâkinli birine tesadüf edilirdi.

İlerleyen dönemlerde sünger kayıklarının teçhiz edildiği limanlarda avcıların vergilerini vermeleri (üç Osmanlı altını⁸⁴) ve akabinde *saydıyye ruhsat tezkirelerini* almaları mecbur tutuldu.⁸⁵ Bu durum EbûArîş, Lihye ve Kamaran bölgesindeki sedef ve inci ihracı ve ticaretiyle uğraşan halkın şikâyetine sebebiyet verdi. Osmanlı Devleti'nin böyle bir uygulamaya gitmesinde asıl müsebbib yine avcıların kendileriydi. Osmanlı idarecileri, İtalya idaresinde bulunan Dehlek adalarında avcılık yapacağını beyan edip İtalyan memurlarından *şehadetnâme* getirenlerinden yalnızca kefâlet ahzıyla iktifa ediyor ve avcılık tezkiresini veriyordu. Ancak Dehlek'e gitmek niyetiyle yola çıkan bazı avcıların sonradan kontrolsüz Osmanlı sularına gelip avcılık yaptıkları anlaşıldı. Bu gibilere bir şey yapılmadığını gören avcılar da vergiden kurtulmak için Dehlek adalarında av yapacaklarını iddia etmeye kalkışmak suretiyle inci ve sedef avcılığı vergisinden kurtulmak isteyince durum suiistimallere açık hale geldi. Bu durumun önünün alınması için Osmanlı tebaasından olan inci ve sedef avcılarında vergi alındıktan sonra kendilerine tezkire verilmesine karar verildi.⁸⁶ Ayrıca balıkların yumurta bırakma dönemleri olan Mart ayından Mayıs sonuna kadarki sürenin süngerler için de geçerli olduğu bilim adamlarınca ispatlanınca Cezayir-i Bahr-i Sefid, Trablusgarp, Girit, Hudeyde ve Bingazi Mutasarırlığı da dahil olmak üzere Kızıldeniz sahillerinde sünger avcılığının bu dönemler arasında yapılması yasaklandı.⁸⁷ Diğer taraftan "Sakafander" ve "Gangala" tabir olunan ve sünger avcılığına mahsus olan makinelerin usûl ve fennî şartları haiz olmadığı için yasaklanmasına da karar verildi.⁸⁸

Yemen ve sahillerindeki halkın çekmiş olduğu ekonomik sıkıntıları ve çaresizlikleri İstanbul'a bildiren Vali Mahmud Nedim Bey ile Asîr mutasar-

⁸² BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler*, No. 39, s. 199, hüküm 413.

⁸³ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler*, No. 13178, s. 14, (Muharrem 1285).

⁸⁴ BOA, *BEO*, 1352/101362, 1/R/1317.

⁸⁵ BOA, *BEO*, 301/22525, 16/R/1311.

⁸⁶ BOA, *DH.MKT.*, 2825/69, 9/Ca/1327.

⁸⁷ BOA, *BEO*, 791/59275, 26/Z/1313

⁸⁸ BOA, *A.MTZ.SM.*, 2/115, 18/Ş/1325; *BEO*, 2600/29, 2/Ra/1320; 3770/282750, 19/C/1328.

rıf ve kumandanı Şevki Bey, sahillerde iktisadî açıdan zarara uğrayan tüccarın ve ahalinin zararlarının bir nebze karşılanabilmesi için savaş müddetince gümrük vergisinin kaldırılmasını istediler. Sadaret, vali ve mutasarrıfın bu talebini yerinde görerek isteklerini onayladı.⁸⁹

Özellikle arşiv vesikalarında, XIX. yüzyılın başlarında “*Feresân adasında yağmurun olduğu dönemlerde az da olsa ziraat, gemicilik, balıkçılık, sedef avcılığı ve yüzde bir oranında rençberlik*” ile uğraşıldığına dair bilgilere ulaşılmaktadır. “*Feresân adasına sadece sedef avcılığı için hariçten yani Devlet-i Aliyye’den iştirak edenler olduğu gibi tebaa-i ecnebiyyeden olan Dehlek, Musavva ve Sevâkin cihetlerinden dahi gelip burada deniz avcılığına iştirak edenler vardı. Aynı şekilde Feresân ahalisinden, memalik-i ecnebiyyeden olan Dehlek’e gidip deniz avcılığına (sayd-ı bahriye) iştirak edenler de oluyordu. Feresân’a gelen Dehlekilere resmî muamele devlet kademelerince basit bir şekilde uygulanmaktaydı. Avcılar yalnız rüsûmât ve duyûn-ı umûmiyye ile ilgili Feresân’da bizzat bulunan memurlarına müracaatta bulunarak sedef avcılığına gidebiliyorlardı. İki üç ay sonra kendi adalarına dönerken tezkire almakta ve kayıt düşürmekteydiler. Bilâd-ı Hicâzdan gelip hayme-nişin gibi dolaşarak kaçak avcılık yapanlardan yakalananlardan ise sadece vergi alınmakla yetiniliyordu.*”⁹⁰ Hususiyetle arşiv belgesindeki “*memâlik-i ecnebiyye*” ibaresi o dönemde Dehlek’in sömürgeci devletlerin işgali altında bulunduğu Osmanlı diplomatları tarafından da kabul edildiğinin göstergesiydi.

Sömürgeci devletler, Yemen ve Kızıldeniz sahillerindeki bazı yerel kabile reislerini devamlı Osmanlılara karşı kıskırtıyordu. Devletin başına büyük gaileler açan Muhammed el-İdrisî’nin 1913 senesinin sonu 1914’ün başlarına doğru Asîr’de gücünün azaldığının farkında olan Osmanlı askerî erkânı, Dehlek ile ikili ticarî ilişkileri güçlü olan Feresân adasındaki hâkimiyetini kuvvetlendirebilmek için harekete geçerek, çoktan beridir el-İdrisî kuvvetlerinin işgali altında bulunan bu adayı ele geçirdi.⁹¹ Eski gücüne ulaşmak isteyen el-İdrisî, dış yardımlar bularak bu emeline kavuşmak için bir takım teşebbüslerde bulundu.⁹² Bu durum Osmanlı Devleti ile İngiltere’nin

⁸⁹ BOA, *DH.İ.UM*, 46-1/1-9, 27/11.

⁹⁰ BOA, *Y.PRK.BŞK.*, 64/32, 15/Z/1318.

⁹¹ BOA, *BEO*, *NGG Harbiye Gelen* 235, 1325/1141.

⁹² BOA, *BEO*, *Makamat-i Mütferrika Hülasa Defterleri* 608, 13 Haziran 1914.

Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Yemen'de ve Kızıldeniz sahillerinde karşı karşıya gelmelerine sebebiyet verdi.

Bu dönemde İngilizler, bir taraftan Şerif Hüseyin ile diğer taraftanda el-İdrisî ile siyasî ilişkilerini kuvvetlendirdi. 22 Ocak 1917 tarihinde yapılan anlaşma ile İngilizlerin, Kızıldeniz'deki Feresân adasının el-İdrisî'ye ait olduğunu resmen kabul etmesi, Dehlek'in stratejik önemini arttırdı. Çünkü Dehlek ile Feresân adaları, konumları gereği hem Habeşistan hem de Yemen sahilleri için birer köprü konumundaydı. Fakat el-İdrisî, Asîr'in güneyinde ve Hudeyde Sancağı'nda İngilizlerin her türlü desteğini arkasına almasına rağmen Osmanlı kuvvetleri karşısında ciddi başarı gösteremeyince sömürgeci devletler büyük hayal kırıklığı yaşadılar.⁹³

Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefiki Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve ardından Almanya'nın barış istemesinden sonra savaşı yalnız başına götüremeyeceğini anladı ve dolayısıyla İtilaf devletlerine barış yapma teklifini sunmak zorunda kaldı.

6. Sonuç

Hidiv İsmail Paşa zamanında 1865 yılında Padişahın fermanıyla Musavva ve Sevâkin ile birlikte Mısır emlâkine dahil edilinceye kadar Habeş Eyaleti'ne bağlı kalan Dehlek, 1885 yılında İtalya tarafından işgal edildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941 yılında İngilizlerin eline geçen adalar son olarak 1952'de Etiyopya'ya bırakıldı.⁹⁴ Dehlek'i sınırları içinde bulunduran Eritre nüfusunun %50'den fazlasını oluşturan Müslümanlar, 1 Eylül 1961'den itibaren Etiyopya'ya karşı kurtuluş mücadelesi verdi. İsrail ve SSCB destekli işgalci Etiyopya'ya karşı verilen mücadelede 100 bine yakın Müslüman can verdi. SSCB dağıldıktan sonra ve İsrail pazarlık ilişkilerine giriştikten sonra işgalci Etiyopya geri adım attı ve Eritre'nin başşehri Asmara kurtarıldı. Nisan 1993'te yapılan referandumda halkın %99,8'i bağımsızlıktan yana oy verdi ve Eritre Kurtuluş Cephesi lideri İsaia Afewerki geçici olarak devlet başkanlığına seçildi. Eritre'nin bağımsızlığı da BM tarafından kabul edildi.

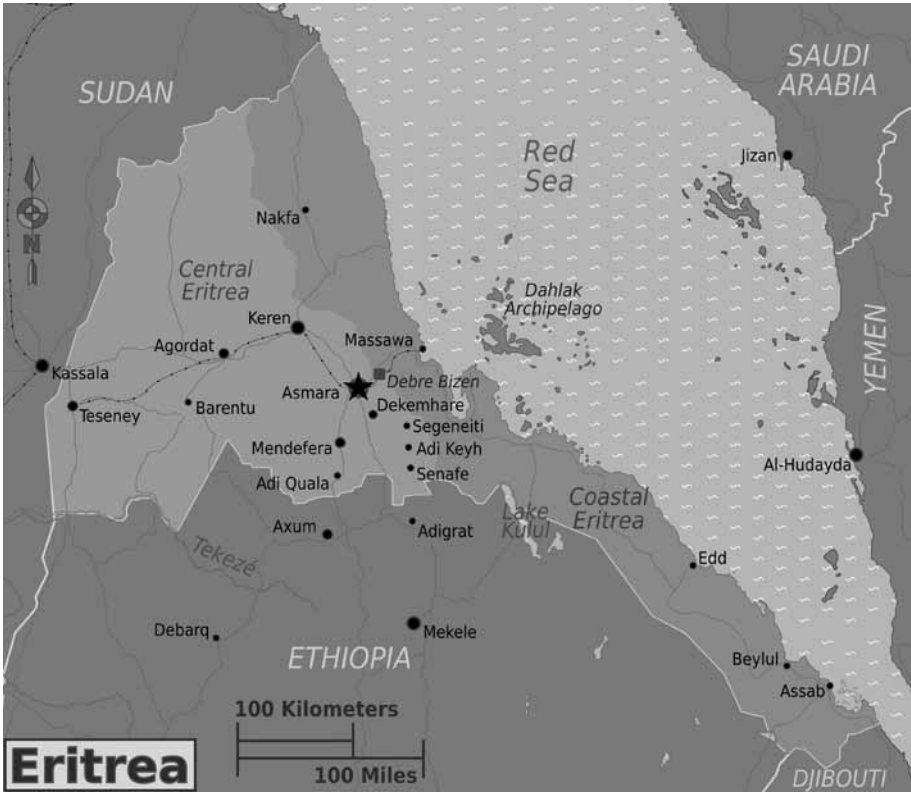
Bağımsızlıkla beraber Eritre'nin İsrail'in peyki olma ihtimali belirdi. Marksist gerilla gruplarının Müslümanların elinden zorla aldıkları topraklar

⁹³ Mehmet Arif Seyhun, *Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm*, Ankara, 2000, s. 135.

⁹⁴ Fayda, agm, s. 106.

“Atajin” adlı İsrail şirketine verildi. Dünyanın en zengin balık rezervine sahip olan Eritre’nin balıkçılık sektörünün %95’i İsraili şirketlerin eline geçti. Halen Eritre’de ithalat ve ihracatın tamamı “Harun Kardeşler” isimli bir İsrail şirketinin elinde bulunmaktadır. Ayrıca İsrail, Sudan ve Mısır’ı sulayan Nil nehrinin Eritre’den çıkan sularını, büyük bir baraj yapımıyla kesme projesi üzerinde durmaktadır. Eritre için hayati stratejik öneme sahip Dehlek adası, İsrail’in üstün teknolojiye sahip casus uçakları için bir üs olarak kullanılması da gözlerden ve gündemden uzak tutulmaya çalışılmaktadır.⁹⁵

Eritre ve Dehlek Adalar Topluluğu

⁹⁵ http://haksozhaber.net/okul_v2/article_detail.php?id=424, Erişim: 17.12.2011

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Aksu, Ali. “Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, C. V, Sivas, 2001.

al-Subaiy, Abdullah Nasır. “Anglo Egyptian Relation sunder Lord Salisbury, 1885–1892”, Michigan University, Basılmamış Doktora Tezi, Michigan, 1980.

Arnold, FriedrichAugust. *Chrestomathia Arabica*, I-II, Halle, 1853.

Âtîf Paşa. *Tarih-i Yemen*, Manzume-i Efkâr Matbaası, Dersaâdet, 1326.

Avde, Gâlî. *Îrîtriyâ: Bilâdü'l-Müslimîn ve Sarâi'n-Nüfûz*, Dâru'l-Beşîr, Amman, 1989.

Aykaç, Mehmet. “Evfât”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995.

Basset, M. René. “Dehlek”, *İA*, III, İstanbul, 1988.

Basset, M. René. “Les Inscriptions de l'île de Dahlak”, *JournalAsiatique*, Paris, M DCCC XCII.

Bilge, Mustafa. “Kızıldeniz”, *DİA*, XXV, İstanbul, 1998.

Bostan, İdris; Salih Özbaran, Zeki Arıkan ve Lütfü Sancar (Editörler). *Türk Denizcilik Tarihi (I-II)*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009.

Cuoq, Joseph. *L'Islam en Ethiopia*, NouvellesEditionsLatines, Paris 1981.

Darkot, Besim. “Kızıldeniz”, *İA*, VI, İstanbul, 1988.

Demir, Remzi ve Mutlu Kılıç. “Cevâhîrnâmeler ve Osmanlı Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 14, Ankara, 2003.

Ebû Abdullah ŞihâbeddînYâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*, (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), Leipzig, 1867; Frankfurt, 1994.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâîl b. Ali. *Takvîmü'l-Büldân*, (thk. Reinaud-William Mac Guckin de Slane), Paris 1840; Frankfurt, 1992.

ed-Dîneverî, Ebû Muhammed ‘Abdullah b. Muslim b. Kuteybe. *eş-Şi'ru ve 'ş-Şu'arâ*, Leiden, 1902.

- el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Hızânetu'l-Edeb*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), (I-XIII), Kahire, 1418/1997.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd. *Kitâbü'l-Mesâlikve'l-Memâlik*, (thk. A. P. Van Leeuwen and A. Ferre), Tunus, 1992.
- el-Bekrî, Ebû Ubeyd. *Mu'cemu'l-Mesta'cem*, tahkik eden: Mustafa Sakka, Ma'hadü'l-Huleyfilî'l-Ebhas, Kahire, 1951.
- el-Cevâlikî, Ebû Mansûr. *el-Muarreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Tahran, 1966.
- el-İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Ferec. *Kitâbu'l-Eğânî*, IV, éd. 1931.
- Evliya Çelebi b. Zillî. *Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname*, (haz. Robert Dankoff), Leiden, The Netherlands, 1990.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7–10. Kitap, (haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2003.
- Fayda, Mustafa. “Dehlek”, *DİA*, IX, İstanbul, 1994.
- Goitein, S. D. *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1968.
- Goitein, S. D. “Geniza”, *EI*, II, Leiden, 1991.
- Hamidullah, Muhammed. *Hiz. Peygamberin Savaşları*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1972.
- Hemdânî, Hasan b. Ahmed. *Sifâtü Cezîreti'l-Arab*, Leiden, 1884, Frankfurt, 1993.
- Heyd, W. *Yakın Doğu Ticareti Tarihi*, (trc. Enver Ziya Karal), Ankara, 1975.
- İbn Haldun. *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, (trc. Pirizade Mehmet Sahib), Haz: Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbn Hallikan. *Vefayâtü'l-Âyân*, thk. İhsan Derviş, VI, Beyrut ty.
- İbnü'l-Mücâvir, Yusuf b. Ya'kûb b. Muhammed. *Sifâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zı'l-Hicâz*, *el-Müsemmât Târîhu'l-Müstebsır*, Leiden, 1951.

- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, Kahire, 1910–1920.
- Kâtip Çelebi. *Cihannümâ*, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul, 1732.
- Kavas, Ahmet. “Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali’de Zeyla İskelesinin Konumu (1265–1334/1849–1916)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2001.
- Longrigg, H. “Dahlak”, *Encyclopédie de l’Islam*, II, Paris, 1977.
- Markizi. *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, Beyrut ts.
- Mekkî, Kutbeddin. *Berkü'l-Yemânî fî Fethi'l-Osmânî*, Riyât, 1965.
- Miyâh, Ali Muhammed. “el-Bahrü'l-Ahmer”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi*, XLVIII/3, Bağdat, 2001.
- Muhammed b. Abdurrahman Dimaşkî. *Kitâbu Nuhbeti'd-Dehr fî Acâibi'l-Berri ve'l-Bahr*, (thk. M. A. F. Mehren), Frankfurt, 1994.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Kahire, 1984.
- Orhonlu, Cengiz. “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XII/16, İstanbul, 1961, s. 1–24.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habes Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- Özbaran, Salih. “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 65–146.
- Özbaran, Salih. *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Özel, Ahmet. “Afrika”, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- Öztürk, Levent. “Etiyopya”, *DİA*, XI, İstanbul, 1995.
- Ramm, A. “Great Britain and the Planting of Italian Power in the Red Sea”, *English Historical Review*, Vol. 59, S. 234, 1944.
- Raşid, Ahmed. *Tarih-i Yemen ve Sana*, Basiret Matbaası, İstanbul, 1291 (1884).
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz. *el-Bahrü'l-Ahmer fî Târîhi'l-İslâmî*, İskenderiye, 1993.

- Sâmi, Şemsettin. “Dehlek”, III, İstanbul, 1308; “Aden”, “Akabe”, “Zebîd”, IV, İstanbul, 1316; “Feresân”, “Kuseyr”, “Kulzum”, V, İstanbul, 1314; “Yenbu”, VI, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul, 1316.
- Şakir, Mahmud. *Hız. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, Kahraman Yayınları, VIII, İstanbul, 1993.
- Serjeant, R.B. *The Portuguese off the South Arabian Coast, Hadramî Chronicles With Yemeni and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the 17th Century*, Clarendon Press, Oxford, 1963.
- Seyhun, Mehmet Arif. *Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm*, Ankara, 2000.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Büldân*, Leiden, 1967.
- Yalar, Mehmet. “Emeviler Döneminde Gazel ve Ömer b. Ebî Rabî'a”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, S. 2, Bursa, 2009.
- Yavuz, Hulusi. *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517–1571)*, Serbest Matbaası, İstanbul, 1984.
- Yılmaz, Murat. “İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, S. 4, 2008.

İnternet Kaynakları

<https://earth.google.com>

http://haksozhaber.net/okul_v2/article_detail.php?id=424,
Erişim: 17.12.2011.

XVIII. Yüzyılın Başlarında Kuzey Afrika

Selim Hilmi ÖZKAN¹

Öz

Bu çalışmada, 1912 yılında İtalyanlarla Ochy (Öşi) anlaşması imzalanana kadar geçen tam dört asır boyunca, Osmanlı egemenliğinde kalan Kuzey Afrika'nın XVIII yüzyıl başlarında siyasi, idari ve askeri durumu incelenecektir. Kuzey Afrika, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra yarı bağımsız ve merkezi idarenin emrinde hareket etmiştir. II. Viyana kuşatması sonrası Osmanlı Devleti, batı devletleri ile on altı yıl sürecek uzun bir mücadele dönemine girmiştir. Bu kargaşa döneminde Kuzey Afrika toprakları da büyük oranda etkilenmiştir. Bunun sonucu yerel beyler merkezi idareyi dinlememeye başlamışlar ve aralarında da mücadeleye girişmişlerdir. Zaman zaman Kuzey Afrika'nın merkezi idare ile bağları kopma derecesine gelmiştir. Karlofça anlaşmasının imzalanması ile son bulan bu dönem sonrası, Kuzey Afrika'nın merkezi hükümet ile olan bağları ve siyasi durumu yeniden gözden geçirilmiştir. Kuzey Afrika'da yeniden huzur ve güven ortamı oluşturulmuştur. Çalışmamızda bu dönemde Osmanlı Devletinin aldığı siyasi, idari ve askeri tedbirler ele alınacak ve bu tedbirlerin uzun vadede Kuzey Afrika'daki Osmanlı hâkimiyeti üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Kuzey Afrika, Cezayir, Tunus, Trablusgarb.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, shilmi@yildiz.edu.tr.

North Africa at the Beginning of the Seventeenth Century

Abstract

This study was to investigate political, administrative and military situation at the beginning of XVIIIth century in the North Africa, which remained under the Ottoman rule for the past four hundred years until signing the Ochy Treaty between Italian and Ottoman, in 1912. The North Africa had a semi-independent status, and always stayed under the control of the central administration throughout the Ottoman rule. However, after the second siege of Vienna, the Ottoman Empire had fought against the western states for sixteen years. During this chaotic period, the North African territory was very badly affected and the central authority declined there. Because of this local authority ignored the law of central administrator. This period came to an end with the signing of Karlowitz Treaty. After then the political situation and ties with the central government of North Africa were consolidated. The study will reveal the political, administrative and military precautions of the Ottoman government and their effects on the Ottoman rule in the North Africa in the long term.

Keywords: *North Africa, Algeria, Tunis, Tripoli.*

1. Giriş

Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'ya hâkim olmadan önce Mağrib'de hüküm süren Merîniler, Cezayir'de egemen olan Zeyyâniler ve Tunus'u idare eden Hafsîler adı ile kurulmuş üç devlet vardı. Bu üç devlet çoğunlukla birbiri ile mücadele içerisindeydi. Devletlerarası mücadelenin yanı sıra kabileler arası anlaşmazlıklar da hat safhadaydı. Bu durum bölgenin gelişmesini engellediği gibi siyasi birliğin de tam anlamı ile sağlanamamasının temel nedeniydi.² Bu durum bölgedeki İspanyol istilası için de uygun bir zemin oluştuyordu. Kabileler arası kavgalar ve İspanyol istilasından bıkan yerli halk, Akdeniz'de kendi başlarına hareket eden Türk denizcilerinden yardım istemekteydiler. Oruç Reis ve kardeşleri bu çağrılara cevap verdiler. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı feth ettiği dönemde onlar da Fas sınırına yakın Batı Cezayir'de İspanyollara karşı büyük bir savaşın içine girdiler. Onların bu dönemde başlattıkları mücadele giderek güçlendi ve önce Cezayir'in önemli sahil şehirleri, ardından Tunus ve en son Trablusgarb 1551'de İspanyol işgalinden kurtarıldı. Kuzey Afrika'nın Osmanlı himayesine girmesiyle Türkler, dört yüzyıldan beri Müslümanların elinden çıkmış olan Akdeniz hâkimiyetini Hıristiyanlardan geri almış oluyorlardı.³ Türkler tarafından Kuzey Afrika'da kurulan yönetim, genel görünümü itibarıyla Osmanlı devlet düzeninin karakteristiğine sahipti. 1516 veya 1518'li yıllarda Cezayir'i 1534'lerde de Tunus'u Bâb-ı Âli'ye bağlayan Barbaros kardeşler ve Hayreddin-Sinan Paşa'lar, Osmanlı imparatorluğunda bulunan idari ve kültürel kurumların benzerlerini fethettikleri bu ülkelerde kurmaya çalıştılar. Bölge halkının kalkınması yolunda çeşitli çalışmalar yaptılar. Tunus, Sinan Paşa döneminde Osmanlı eyaleti yapıldı. Bu dönemde eyalette, yönetim ve güvenlik için sayıları 4000'i aşan bir yeniçeri ocağı kuruldu. Ancak, ülkenin asıl yöneticisi "Beylerbeyi" idi. Ülkenin mâlî işlerini düzenlemek ve vergileri toplamakla da görevli "Vatanlar" (yöre, bucak) Beyi (Âmirû'l-avtân) tayin edildi. Ayrıca bir kadı ve iki kazasker atandı. Tunus Beylerbeyliği daha sonra doğrudan Bâb-ı Âli'ye bağlandı, beylerbeyleri de İstanbul'dan tayin olundu.⁴ Sinan Paşa'nın bıraktığı bu düzen, bir müddet devam etti. İstanbul'dan tayin edilen beylerbeyileri, Tunus'ta Paşa Konağı'nda oturup ülkeyi yönettiler. Fakat Tunus'ta, zaman-

² Sabri Hizmetli, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, Ankara, 1953, s. 742.

³ Ahmet Kavas, "Osmanlı-Afrika İlişkileri", <http://tasamafrika.org/tr/arsiv/makaleler/236-osmanli-afrikalikileri.htm>. Erişim: 20.11.2011.

⁴ Atilla Çetin, "Garp Ocakları", *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 382; Hizmetli, *agm*, s. 3.

la, beylerbeyi makamının nüfuzu çok zayıfladı ve 1591'den sonra "Dayı" lar ortaya çıktı.⁵ Sâlyâneli eyaletler olarak adlandırdığımız Mısır Bağdat, Şehr-i Zor, Yemen gibi eyaletlerde uygulanan vergi sistemi buralarda da uygulandı. Buralarda tahrir yapılmıyor tımar ve zeâmet gibi dirlikler bulunmuyordu. Eyaletin gelirleri öncelikle eyaletteki beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer görevlilerin maaşları çıktıktan sonra merkeze alınıyordu. Buralarda daha önce de zikredildiği gibi güvenliği sağlamak için yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdar atanıyordu.⁶ 1516'da Osmanlı Devleti'nin Cezayir sahillerinde başlayan Kuzey Afrika'daki Varlığı kısa zamanda Mısır, Cezayir, Trablusgarp ve Tunus eyaletleri şeklinde idari birimlere dönüştü. Kızıldeniz'in batı sahillerinde ise Habeş Eyaleti adıyla merkezi bugünkü Sudan devletinin Sevakin adası olan beşinci bir eyalet daha kuruldu.⁷

Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulması, ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra Akdeniz hâkimiyetinin devamı için de önemli olmuştur. Aynı zamanda Garp Ocaklarında⁸ Osmanlı egemenliği İspanya'da yaşayan Müslümanlar için de önemli idi. Çünkü burada yaşayan Müslümanlar zaman zaman Cezayir'den yardım talebinde bulunuyorlardı.⁹ Kuzey Afrika'da Osmanlı egemenliğinin kurulması Akdeniz'de Müslümanları üstün konuma getirirken bu bölgeleri Portekiz ve Batı işgalinden de korumuştur.¹⁰

2. XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyıl Başlarında Kuzey Afrika'nın Durumu

XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında Kuzey Afrika'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine bakacak olursak "idari" bağdan ziyade

⁵ Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'ta Dayıların Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, 1966-67, s. 193; Aziz S. İltar, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul, 1936, s. 71.

⁶ Salih Özbaran, "The Salyane System in The Ottoman Empire as Organised in Arabia in The Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 39-45; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2007, s. 211.

⁷ Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü," *I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi*, 23-24 Kasım 2005, İstanbul-Grand Cevahir Kongre Merkezi, İstanbul, 2005, s. 2.

⁸ Cezayir, Tunus, Trablusgarp.

⁹ BOA, A.DVN. MHM- 9, h. 204, 256; A.DVN. MHM-10, h. 18, 19vd.

¹⁰ Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: On altıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 65vd; Atilla Çetin, "Garp Ocaklarında Türk Varlığı", *Türkler*, C, 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 926.

“askerlik” ve “ticari” ilişkiler daha fazla önem arz etmektedir.¹¹ Bununla beraber Osmanlı idaresinin bu bölgelerdeki varlığı Avrupa sömürgeciliğinin buralarda yayılamamasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Avrupa sömürgeciliği, XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca daha ziyade Afrika kıtasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde fazla bir varlık gösteremedi. Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl sonuna kadar Afrika’nın Kuzey ve Doğu sahillerini Avrupalıların işgalinden kurtarmakla kalmayıp, kendi idaresine alarak muhafaza etmesi dünya tarihinde benzerine az rastlanır bir durumdur. Osmanlı Devleti bu bölgeleri genelde Anadolu’dan, bazen de Balkanlar ve Kafkaslardan her yıl götürdüğü binlerce genç askerle elinde tutmayı başarmıştır. Öyle zamanlar oluyordu ki Batı Anadolu’daki bazı kasabalarda askerlik çağında genç bulmak neredeyse imkânsız hale geliyordu.¹²

Kuzey Afrika’daki Cezayir, Tunus ve Trablusgarb eyaletlerinden en kuvvetlisi Cezayir ocağı idi. Cezayir ile diğer ocaklar arasında zaman zaman mücadele ve anlaşmazlıklar oluyordu. Ancak, bu ocaklar arasındaki anlaşmazlıklar XVII. yüzyılın sonlarına doğru biraz daha artmıştır. Tunus ve Cezayir arasındaki anlaşmazlık birbirlerine saldırma aşamasına kadar gelmişti. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti tarafından 1695 yılı sonlarında Tunus ile Cezayir Beylerbeyi’ne, Tunus ve Cezayir dayısına, müfti ve kadılarına, ulemâ ve sulehâsına hüküm yazılarak aralarındaki bu kavganın sona erdirilmesi istendi.¹³ Ayrıca, Tunus, Cezayir ve Trablus arasındaki mücadelenin son bulması için Tunus Beylerbeyi Ramazan Bey ve Tunus Beyi Mehmed Bey 1695 yılı sonlarında padişah tarafından İstanbul’a davet edildi.¹⁴ Merkezi hükümet her ne kadar elinden gelen tedbirleri almışsa da bu ocaklar arasında mücadele ve birbirlerine karşı tahakküm kurma çabaları devam etmiştir. 13 Nisan 1735 tarihinde Tunus Beylerbeyi Ali Paşa ve Vatan Beyi Hüseyin Beyle birlikte diğer devlet erkânına gönderilen bir hükümde, Tunus ocağının önceki beylerinden Ali Paşa’nın oğlu Yunus ile beraber eşkıyalık yapmasından dolayı cezalandırılması emredilmiştir.¹⁵

¹¹ İbrahim Güler, “Denizli’nin XVIII. Yüzyılda (Osmanlı Devleti’nin) Kuzey Afrika’daki Garp Ocakları İle İlişkileri”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 6-8 Eylül 2006*, Denizli, 2007, s. 201.

¹² Kavas, *agm*, s. 2.

¹³ BOA, A.DVN. MHM-105, h. 333, 334, 335.

¹⁴ BOA, A.DVN. MHM-105, h. 336, 337.

¹⁵ BOA, C. DH., 277/13849.

Öte yandan Kandiye kadılığına tayin edilen bir kadının Cezayir, Tunus ve Trablusgarplı kaptanların saldırısından muhafazası için Kaptan-ı Derya'ya 6 Ağustos 1747 tarihinde yazılan bir hükümden eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin önüne geçilemediği anlaşılmaktadır.¹⁶ Osmanlı Devleti, devletin diğer yerlerinde olduğu gibi her zaman ocaklarda huzur ve sükûn ortamının olması için gayret etmiştir. Bu amaçla 8 Şubat 1758 tarihinde Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa'ya gönderilen bir hükümden, Cezayir ahali-sinin korsan saldırılarından korunması istenmektedir.¹⁷

3. XVIII. Yüzyılın Başlarında Kuzey Afrika'nın Merkezi İdare ile Bağlarını Güçlendirme Çalışmaları

XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devletini ekonomik, siyasi ve idari açıdan büyük oranda etkileyen en önemli olay II. Viyana kuşatması olmuştur. II. Viyana kuşatmasının sonuçları, devletin her tarafında hissedilmiştir. Bu durumun hissedildiği yerlerden birisi de Kuzey Afrika topraklarıdır. II. Viyana kuşatmasının etkilerinin silinmesi için Karlofça barışı fırsat olmuştur. Bu dönemde Kuzey Afrika'ya ayrı bir önem verilmiştir. Çünkü devletin buralardaki meşruiyeti ve gücünün yeniden hissedilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Tunus ve Cezayir'in merkezi hükümetin emirlerini dinlememeleri üzerine Cezayir gemilerinin Ege sahillerine (Kuşadası, İzmir ve Foça taraflarına) gelip asker yazmaları yasaklanmış ve bu hususta kaptan paşa ve Ege kıyılarındaki valilere 1700 yılı başlarında emirler gönderilmiştir.¹⁸ Keza izinsiz levend yazmak için Foça limanlarına ve İskenderiye iskelesine gelen Tunus kalyonlarının da bu işten el çektirilmesi için Halep Valisine ve Aydın Muhassılına 1701 Aralık ayında hüküm gönderilmiştir.¹⁹ Sultan II. Mustafa, üç ocak arasındaki mücadeleye son verilmesi için beylerbeyi ve dayılar başta olmak üzere müfti, kadı, ulemâ, yeniçeri ağası ve diğer ocak erkânını uyarmıştır. Fakat hükümetin Garp Ocaklarında almış olduğu tedbirler sonuçsuz kalmıştır. Nitekim II. Mustafa, 1701 yılı başlarında bölgeye tekrar ferman göndererek "*Ferman-ı hümayûn-ı vacib-ül-imtisalimin mazmûn-ı müniî ile amel eyliyesiz; hilâfın irtikab ederseniz sonra bed-duama mazhar olursunuz; beyninizde bu adâvet ma'kul iş değildir; sizin zaafınız, düşmanımızın kuvvetine sebep olur, akilâne hareket eyliyesiz*"²⁰ şeklinde uyarılarda bulunmak zorunda kalmıştır.²¹

¹⁶ BOA, C. ADL., 24/1442.

¹⁷ BOA, C. BH, 65/3075.

¹⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d -111, s. 495.

¹⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d -112, s. 55.

²⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d -111, s. 501.

²¹ Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, C, II, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Milli Eğitim Basımevi,

Tunus ve Cezayir arasında uzun süredir bir anlaşmazlık da vardı. Bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacı ile Dergâh-i âli kapucubaşlarından Dal Ahmet Ağa ve yeniçeri ocağından Küçük Çavuş Bekir Ağa Kuzey Afrika'ya gönderildi. Bu heyet önce Cezayir'e geldi. Burada ulemâ, ileri gelenler, ocak zabıtları ve gemi reisleri toplandı. Gelen heyet padişahın fermanını okudu. Ferman'ın okunması üzerine burada toplananlar; "*Padişahımızın fermanına can ü dilden kabul ve itaat ideriz, mâdem ki Tunuslu tarafından düşmanlığa müteallik hareket zâhir olmadıkça hilâf i riza-yi hümâyun bizden onlara bir dürlü adavet zuhur itmek ihtimali yoktur*" diye cevap verdiler. İstanbul'dan gelen heyet onlardan yazılı söz aldıktan sonra Tunus'a geçti ve padişahın hatt-ı hümâyununu burada da okudular. Önce ocaklığı elinde bulunduran Murad Bey söz alarak "*her veçhile emr-i padişahîye mutî ve münkadız ancak Cezayirli ordumuzu, mühimmat-i cebehane ve emvalümüzü aldılar ve bu kadar askerimizi kırdılar; anlar ile müsâleha ve musâfât mümkün değildir.*" diye cevap verdi. Divânda toplanan Tunuslular ise onun korkusundan karşı bir şey söyleyemediler. Onlara siz ne dersiniz diye sorulunca, Murad Bey'in sözlerine katıldıklarını bildirdiler. Fakat bu arada Murad Bey, askerler tarafından öldürüldü. Böylece Tunus'u 150 yıldan beri ocaklık olarak yöneten Vatan beyleri ortadan kalkmış oldu. Tunus Sipahileri ağası Seyyid Ali Reis 1701 yılında beyliğe seçildi. Ali Bey ilk iş olarak, altı bölükbaşını Cezayir'e gönderdi. Bunlar, aramızdaki anlaşmazlığa Murad Bey idi, o öldürüldüğüne göre eskiden olduğu gibi yine kardeşlik kuralım dediler. Bu şekilde iki ocak arasındaki anlaşmazlık ortadan kalktı.²²

Osmanlı Devleti, Garp Ocakları ile yakından ilgilenmesine rağmen bilhassa Cezayir ocağının merkezi hükümete karşı direnişinin devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim Mısır valisine gönderilen 24 Ağustos 1729 tarihli hükümden Tunus ve Trablusgarb ahalisinin üzerlerine gönderilen valileri kabul ettikleri halde, Cezayir ahali ve dayılarının valileri kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum üzerine dayılar ve ahalinin cezaya mucip oldukları yönünde bir fetva alınarak Cezayir halkından Mısır'a gelenlerin yakalanıp hapsedilmesi ve mallarına el konulması emredilmiştir.²³ Osmanlı Devleti, Garp Ocakları'nın kendi aralarındaki anlaşmazlıkları gidermeye çalışırken komşuları ile olan anlaşmazlıklara da müdahale

İstanbul, 1962, s. 52; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, TTKY, Ankara, 1995, s. 4-5; Selim Hilmi Özkan, *Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702)*, Vezirköprü, 2010, s. 108-109; Orhan Koloğlu, "Garp Ocaklarında Anadolu Delikanlıları", *Tarih ve Toplum*, S. 32 (1986), s. 25-30; S. 33 (1986), s. 35-39; S. 34 (1986), s. 30-34.

²² *Nusretname*, C. II, s. 52; Özkan, *age*, s. 110.

²³ BOA, C. DH., 88/4373.

etmiştir.²⁴ Bunun yanı sıra Akdeniz’de kendi başlarına hareket etmelerini de önlemeye çalışmıştır. Bu amaçla zaman zaman ocak idarecilerine emirnameler de gönderilmiştir.²⁵ Ancak, bu emirlerin gönderilmesine rağmen Osmanlı Devleti, Garp Ocakları’nın Akdeniz’de serbest şekilde hareket etmelerine çok fazla da karışmak istememiştir.²⁶

XVIII. yüzyılın başlarında Fas’taki²⁷ duruma baktığımız zaman bu ülkenin hâkimi Mulay (Mevlay) İsmail’in çocuklarından biri başkaldırmış ve babasına ait birçok kaleleri eline geçirmişti. Bu arada da Cezayir ile aralarındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için bir elçisini Cezayir’e gönderdi. Uzun görüşmelerden sonra Fas ile Cezayir arasındaki anlaşmazlık da ortadan kaldırıldı.²⁸ Osmanlı-Fas ilişkilerinde Cezayir daima etkili bir faktör olarak ön plana çıkmış; Faslılar sürekli Cezayirliilerin zulümlelerinden şikâyet etmişler ve buna karşılık olarak bölgedeki Türklere baskı yaparak Cezayirli Türk olan ocak dayılarının onlara yaptığı uygulamaların acısını âdetâ Türklerden çıkarmak istemişlerdir.²⁹

Osmanlı hükümetinin girişimleri sonucu savaş döneminde karışıklık içinde bulunan Garp Ocaklarında yeniden huzur ve güven bu şekilde sağlanmıştır. Bu barış ortamının sağlanmasında Karlofça barışının getirmiş olduğu huzur ve sükûn ortamı ile birlikte Amcazâde Hüseyin Paşa’nın girişimleri ve payı büyüktür. Çünkü Amcazâde Hüseyin Paşa, başta kutusal bölgeler olmak üzere Trablus, Cezayir, Tunus gibi imparatorluğun uzak bölgelerindeki eyaletlerde kan dökülmesini istememekteydi. Bu du-

²⁴ BOA, C. HR., 158/7860.

²⁵ BOA, İE. BH., 14/1244; BOA, C. HR., 139/6948.

²⁶ İdris Bostan, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ekonomik ilişkileri (1580-1624)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4, İstanbul, 1994, s. 65; Brahim Bouazi, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Garb Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ticari İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s. 21.

²⁷ Osmanlı Devleti’nin Afrika kıtasının Kuzey ve Doğu bölgelerinde askeri ve idari gücünü artırdığı dönemlerde Cezayir eyaletinin batısında komşusu olan Fas’ta ise Sa’diler ve onların yerini alan Filali hanedanı, Batı Afrika’da 1591 yılında Songay Sultanlığına son vererek bu bölgede bir hâkimiyet tesis etmişti. Bu sultanlığın merkezi olan Timbuktu’da Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da kurduğu Garp Ocakları’na benzeyen Timbuktu Paşalığını kurmaları aslında onların da bir tür nüfuz altında olduklarını göstermektedir. (Ahmet Kavas, *agm*, s. 2).

²⁸ BOA, A. DVNS. NHM. d -5, s. 370; *Nusretnâme*, C. II, s. 93-95; Râşid Mehmet Efendi, *Tarihi Râşid*, C. II, İstanbul, 1282 (1865), s. 528-529; Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Çev. Mehmet Ata) C. VII, Sabah Yayınları, İstanbul, 2000, s. 35.

²⁹ Osmanlı Belgelerinde Cezayir, C. 1, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, İstanbul 2010, s. 20, 82; Güler Bayraktar, “Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri, Seyyid İsmail Efendi’nin Sefaret Takriri”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 593.

rumun devletin meşruiyeti açısından da önemli olduğunu düşünüyordu. Aynı zamanda Karlofça barışı öncesi “Kutsal İttifak” devletleri ile yapılan savaşlar imparatorluğu bir hayli yıpratmıştı. Bu bölgelerde meydana gelebilecek bir başkaldırı diğer bölgeler açısından da olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Böyle bir olayın meydana gelmemesi için Hüseyin Paşa yukarıda da zikredildiği gibi dergâh-ı âlî kapıcıbaşılardan Dal Ahmed ve Yeniçeri Ocağı’ndan Küçük Çavuş Bekir Ağa’yı bölgeye gönderdi. Bunlar burada Ocaklar arasındaki mücadeleyi önlemek için girişimde bulundular. Bu durum gelecekte buralarda yeni bir huzursuzluk ortamının çıkmaması için önemli adımlar olmuştur.³⁰ Yapılan bu uygulamalar bölgenin Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmasına kadar etkisini göstermiştir.

4. Sonuç

Osmanlı Devleti ile Kuzey Afrika arasındaki ilişkiler Kanuni döneminde başlamış ve Osmanlı Devletinin yıkılmasına kadar kesintisiz devam etmiştir. Bu ilişkiler zaman içerisinde kopma noktasına gelmişse de alınan bazı tedbirler sayesinde merkez ile Kuzey Afrika’nın bağları yeniden sağlamlaştırılmıştır. Bu kopma noktalarından en belirgin olan dönem, II. Viyana kuşatması sonrası dönemdir. Bu dönemde merkez ile Kuzey Afrika arasındaki bağlar zayıflamıştır. Bu durum üzerine Karlofça anlaşması sonrası diğer alanlar da olduğu gibi Kuzey Afrika ile de yakından ilgilenilmiş ve Kuzey Afrika’nın eski bağları güçlendirilmiştir. Çünkü Kuzey Afrika Akdeniz egemenliği açısından önemli bir yerdedir. Buradaki herhangi bir olumsuzluk devletin buradaki egemenliği açısından olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Bilhassa XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren mutlak emperyalizme yönelen devletler, Akdeniz egemenliğini ele geçirmek için mücadele içine girmişlerdir. Osmanlı adına buralarda hüküm süren, Dayı, Bey, Paşa ve Ağalar bu bölgeleri batı emperyalizmine karşı korumuşlardır. Anadolu sahillerinden buralara taşınan Türkler yerli halk ile barış ve huzur içerisinde yaşamış ve batı emperyalizmine karşı ortak direniş sergilemişlerdir. Buradaki Osmanlı varlığı ve bölgedeki devletlerin Osmanlıya bağlılığı XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti.

³⁰ Özkan, *age*, s. 111

KAYNAKÇA

- Bayraktar, Güler. “Tarihte Osmanlı-Fas İlişkileri, Seyyid İsmail Efendi’nin Sefaret Takriri”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 592–597.
- Bostan, İdris. “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ekonomik ilişkileri (1580–1624)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4, İstanbul, 1994, s. 59–86
- Bouazi, Brahim. *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Garb Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ticari İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.
- Braudel, F. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (Trc. M. Ali Kılıçbay), İstanbul C. 1, 1989, C.2 1990.
- Büyüktuğrul, Afif. *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, Deniz Basımevi, İstanbul, 1982.
- Çetin, Atilla. “Garp Ocakları”, *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 382–386.
- Çetin, Atilla. “Garp Ocaklarında Türk Varlığı”, *Türkler*, C, IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 382–386.
- Güler, İbrahim. “Denizli’nin XVIII. Yüzyılda (Osmanlı Devleti’nin) Kuzey Afrika’daki Garp Ocakları İle İlişkileri”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2006, C. 1, Denizli, 2007, s. 200-206.
- Hizmetli, Sabri. “Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir’in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, Ankara, 1953, s. 742-815.
- İlter, Aziz S. *Şimali Afrika’da Türkler*, İstanbul, 1936.
- Kavas, Ahmet. “Afrika’da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti’nin Rolü,” *I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi*, 23-24 Kasım, 2005, İstanbul-Grand Cevahir Kongre Merkez, İstanbul, 2005.
- Kavas, Ahmet. “Osmanlı-Afrika İlişkileri”, <http://tasamafrika.org/tr/arsiv/makaleler/236-osmanl-afrika-likileri.html>. Erişim: 20.11.2011.
- Koloğlu, Orhan. “Garp Ocaklarında Anadolu Delikanlıları”, *Tarih ve Toplum*, S. 32 (1986), s. 25–30; S. 33 (1986), s. 35–39; S. 34 (1986), s. 30–34.

- Maksudoğlu, Mehmet. “Tunus’ta Dayıların Ortaya Çıkışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XIV, 1966–67, s. 189–219.
- Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşdi ve Mehmed Eşref. *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufatsal Atlas*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1907.
- Osmanlı Belgelerinde Cezayir*, C. 1, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Özbaran, Salih. “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 65-146.
- Özbaran, Salih. “The Salyane System in The Ottoman Empire as Organised in Arabia in The Sixteenth Century” *Osmanlı Arastırmaları Dergisi*, C. VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 39-45.
- Özkan, Selim Hilmi. *Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702)*, Samsun, 2010.
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer. *Büyük Osmanlı Tarihi*, (Çev. Ahmet Ata) C. VII, Sabah Yayınları, İstanbul, 2000.
- Râşid Mehmet Efendi. *Tarihi Râşid*, C. II, İstanbul, 1282 (1865).
- Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa. *Nusretnâme*, C. II, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, TTKY, Ankara, 1995.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2007.

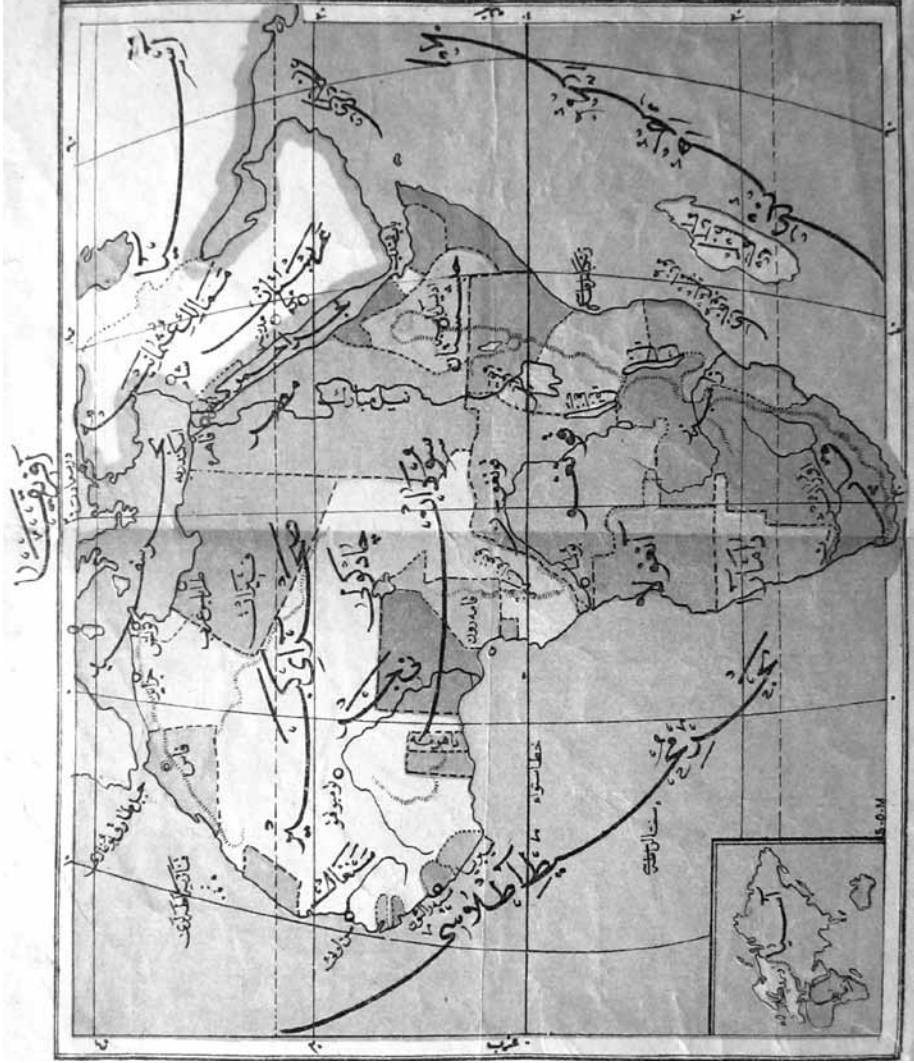
Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, A. DVNS. MHM. d – 9,10,105, 111, 112.
- BOA, A. DVNS. NHM. d -5.
- BOA, C. ADL, 24/1442.
- BOA, C. BH, 65/3075.
- BOA, C. DH, 88/4373; 277/13849.
- BOA, C. HR, 139/6948; 158/7860.
- BOA, İE. BH, 24/1244.

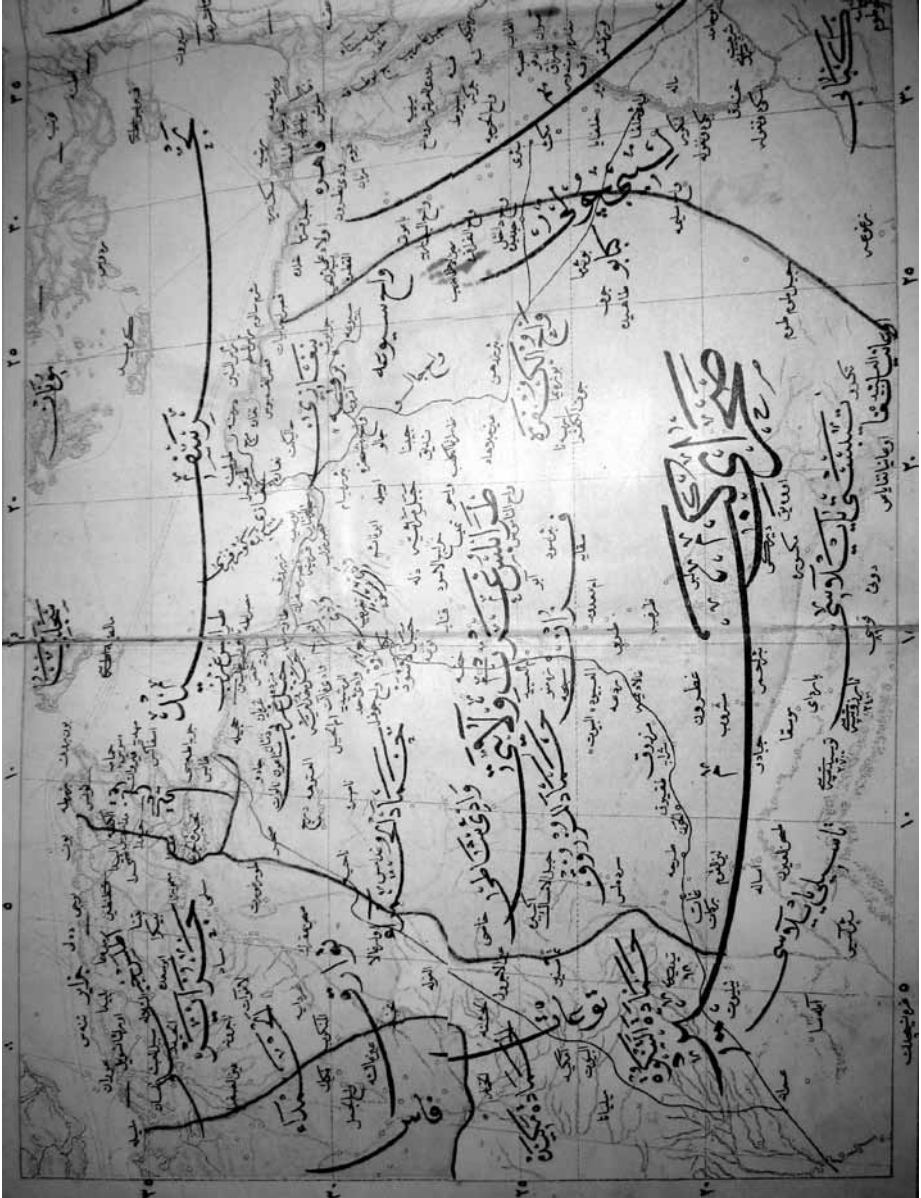
Belge 1: Cezayir ahali ve dayılarının tayin olunan valiyi tanınamaları üzerine alınan tedbirlerle alakalı belge (BOA, C.DH, 88/4373-1).

بھجی لومولہ و گنیا لویہ لہند و کیر و صدیتونہ کنتا ملو لیرتوی زہارہ
 صا لیدیر سید جمہ سنی حبس و قیوق و سفید لیرینی لوفتینی لہانہ باغی
 ضبط و ریع و لومولہ و گنیا لویہ مرفندہ لہا لیرتوی و بعضی و مکتع و قیوق
 عدو و گنیا لویہ لہند و کیر و صدیتونہ کنتا ملو لیرتوی زہارہ
 صدر لہا لیرتوی زہارہ
 لہا لیرتوی

Harita 1: Afrika Kıtası

Kaynak: Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşdi ve Mehmed Eşref. *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufatsal Atlas*, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1907.

Kaynak: Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşdi ve Mehmed Eşref. *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufatsal Atlas*, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul, 1907.

Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Fas (Mağrip) Şiiri

Halim ÖZNRHAN¹

Öz

Güçlü tarihsel ve kültürel bağlarımız bulunan Fas'ın edebiyatı üzerinde ülkemizde hemen hiç çalışma yapılmamıştır. Fas, İslam hâkimiyetine girdikten sonra pek çok açıdan olduğu gibi edebî açıdan da Arap kültürünün bir parçası olmuş ve diğer bölgelerdeki Arap edebiyatıyla aynı karakter ve gelişmeyi sürdürmüştür. İslam dünyasının geri kalışı, Fas edebiyatına da yansımış ve Fas 19. yüzyıla gelindiğinde edebî açıdan bir çöküş içerisine girmiştir. İşgal ve manda dönemleri Fas halkı için bir sarsıntı oluşturmuştur. Bu dönemde edebiyat, özellikle şiir toplumu harekete geçiren bir sese dönüşmüştür. Şiir aracılığıyla kimlik ve kişilik arayışı başlamış, şiir ulusal direnişin bayraktarlığını yapmıştır. Bu dönemde klasik kalıplar yıkılmaya ve yeni anlayışlar geliştirilmeye başlanmıştır. Geçen yüzyılın başından itibaren kültürel açıdan içinde buldukları dışa kapalı durumdan sıyrılan Fas şairleri dışarıya, özellikle de Mısır ve Cezayir'e açılmışlar, buradaki edebiyatçılarla irtibata geçerek yeni şiir anlayışları geliştirmeye başlamışlardır.

Anahtar kelimeler: *Fas, Arap edebiyatı, Fas şiiri, romantizm.*

¹ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, hoznurhan@erciyes.edu.tr

The First Half of the Twentieth Century Morocco (Maghreb) Poetry

Abstract

Although, we have strong historical and cultural ties with Morocco, almost no studies have been performed on Moroccan literature. After the Islamic domination, Morocco has been a part of the Arabic culture in literature as in many respects and has continued the same character and development as in Arabic literature in any other regions. The regress of the Islamic world also reflected in Morocco literature and when it comes to 19th century, Morocco has entered into a slump in terms of literature. The occupation and mandate period have created a jolt for the people of Morocco. Literature, especially poetry has turned into trigger sand during this time. Through poetry, the search for identity and personality began and the poetry was a symbol of national resistance. During this period, the classical pattern began to fall and new ideas began to be developed. Opened up the cultural situation which is a closed to outside, the Moroccan poets have started to have an interaction with thee outer world, especially with Egypt and Algeria since beginning of the last century, and having a communication with the men of letters, they started to develop the new understanding of poetry.

Keywords: *Morocco, Arabic Literature, Poetry of Morocco, romanticism.*

1. Giriş

Afrika'daki İslam ülkelerinden Fas, Mağribu'l-Aksâ veya Cezâretü'l-Mağrib adıyla da bilinir. Bu ülke Kuzey Afrika'daki Mısır'dan sonra en kalabalık nüfusa sahip ülkedir. Meşrûti krallıkla yönetilen bu ülkenin başkenti Atlas Okyanusu kıyısında bulunan Rabat'tır. Nüfusunun üçte biri Berberî olan Fas'ın %99'dan fazlası Mâlikî mezhebine mensup Sünni Müslüman olup, az miktarda Hıristiyan ve Musevî nüfus bulunmaktadır. Resmî dili Arapça olan ülkede nüfusun büyük çoğunluğu Araplaşmış Berberîlerden oluşmaktadır. Daha önce Fas'a sefer düzenleyen komutanlar bulunmasına rağmen Fas, VIII. yüzyıl başlarında Musa b. Nusayr kumandasındaki Müslümanlar tarafından fethedildi. Daha sonra yerli halkı oluşturan Berberîlerin İslam'ı kabul etmesiyle birlikte İslam ülkesi haline geldi.² İdrisîlerin yönetiminden sonra gelen Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde Arap asıllı bedevîler bu ülkeye yerleşmeye başladı. Böylece Arap ve Berberî kültürleri bu topraklarda kaynaştı.³ Fas'a sırasıyla İdrisîler (789-985), Murâbitlar (1056-1147), Muvahhidler (1130-1269), Merinîler (1196-1465), Vattâsîler (1471-1549) ve Sa'dîler (1511-1659) hâkim oldu, daha sonra Osmanlı hâkimiyetine girdi. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Fransız işgaline kadar bu hâkimiyet sürdü.

2. Klasik Dönem Fas Edebiyatı

19. yüzyıldan önce Fas edebiyatı, doğudaki Arap edebiyatından çok farklı durumda değildi. Şiirin içerik ve şekli aynıydı. Ama bu durum Fas'a özel konuların işlenmediği, orijinallik bulunmadığı, farklı renklerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Aynı kültüre mensup ve aynı dili konuşan insanların edebiyatının benzeşmesi doğal olduğu gibi, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların duygularında, zevklerinde dolayısıyla da edebiyatlarında farklılık bulunması da doğaldır. Özellikle tasavvufî şiir başlangıçta doğu Arap dünyasından etkilenmiştir, ama daha sonraları çok sayıda tasavvufî tarikatın Fas'ta yaygınlaşması sonucu kaynağı olan doğu tasavvufunu da, doğu tasavvufî şiirini de etkilemeye başlamış ve Fas'ta ortaya konulan pek çok tasavvufî kavram doğuda da kullanılmaya başlamıştır.⁴ Ayrıca

² Bkz. Sırrı Erinc, "Fas(Fizikî ve Beşerî Coğrafya)", *İslam Ansiklopedisi*, XII, TDV, İstanbul, 1995, s. 184-188.

³ Fas'taki İslam dönemi tarihi süreç için bkz. İbrahim Harekât, "Fas(Tarih)", *İslam Ansiklopedisi*, XII, TDV, İstanbul, 1995, s. 188-190.

⁴ Abdulhamid Yunus ve Fethî Hasan el-Misrî, *Fi'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Mu'âsir*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1982, s. 24, 25.

geçmişte Endülüs edebiyatını kendisine rakip olarak gören Fas edebiyatının bu edebiyattan farklı ve benzer yönleri vardır. Endülüs'te olduğu gibi müzikalitesi yüksek seviyede şiirler Fas edebiyatında da yaygınlaşmıştır.⁵

Özellikle Muvahhidîler ve Sa'dîler dönemleri gelişme ve rakipleri Endülüs edebiyatıyla yarışma, doğu ile ilişkileri geliştirme dönemleridir. Edebiyatçılar daha önceki dönemler kadar olmasa da Murabıtlar döneminde de edebiyata uygun ortam buldular. Bu dönemde Endülüs'te yaşanan karmaşa pek çok edebiyatçının Merakeş'e yönelmesine sebep olmuştu. Bu dönemde Fas'ta Endülüs ezgileri görülmekte, Endülüs'ün usta şairleri bu ülkede yaşamaktaydılar. Fas şairleri de kimilerini Endülüs şairi sandıracak derecede yüksek bir şiir seviyesine ulaşmışlardı. Şiir öyle yaygındı ki bazı sultanlar dahi şiir söylüyordu.⁶

Tüm Arap dünyasında olduğu gibi, bu dönemlerde şiir ifadenin satsal gücü kabul edilmekte, işlevi de bireyin özel durumunu dile getirmekten ziyade toplumun tutumunu belirlemek, ideallerini dile getirmektir. Bu dönem Fas şiiri toplumun kahramanlık ve onur timsali kabul ettiği, geçmiş asırlardan kahramanlar aramakta ve şiir histen ziyade akıldan kaynaklanmaydı.⁷ Bu iki özellik şairleri, şiirin şekline ve belagat kurallarının belirlediği kalıplar içinde kalmaya özen göstermeye sevk etmiştir. Bu tür şiir, eski şiirdeki geleneksel kalıp ve konuları taklit ediyordu. Bunlar klasik dönem özellikleri gösterse de, konular geleneğe göre daha da sınırlanmış, sadece iki konuya hasredilmiştir.

Bunlardan birincisi tüm ideallerin, ruhi, ahlaki ve sosyal değerlerin kaynağı, toplumsal ilişkilerin temeli olan dini duyguların dile getirilmesiydi. Bu duygu, Fas'taki farklı grupları ve sınıfları birleştirmekteydi. Bu konu, sosyal yapı gereği 19. yüzyıl öncesinde Fas edebiyatında diğer İslam toplumlarından daha fazla işlenmişti. Dinî içerikli şiir her zaman bayramlarda ve törenlerde okunurdu. Bu sebeple sayılamayacak miktarda dini şiir mirasına sahiplerdi. Bu tür şiir içerisinde Medâihu'n-Nebeviyye (Hz. Peygamber'e methiye, na't) özel bir yere sahipti. Bu şiirlerde Hz. Peygamber tüm insanlığa gönderilen insan-ı kâmil ve seçkin bir kişi olarak anlatılır, dini olsun olmasın tüm toplantılarda bu tür şiirler okunurdu. Hatta şairler na't yazmayı dini bir görev saymaktaydılar ve diğer konularda yazdıkları şiirler içinde Hz. Peygamber'i metheden kısımlara yer verirdi.

⁵ Yunus ve el-Misrî, *Age*, s. 25.

⁶ Abdullah Kennûn, *Ehâdis 'ani'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadis*, Menşûrâtu Ma'hedi'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, Dâru'l-Beydâ, 1964, s. 677.

⁷ Yunus ve el-Misrî, *Age*, s. 26.

İkinci konu ise siyasi şiirlerdi. Sultanları, emirleri, komutanları öven bu tür şiirler geleneksel tarzda devam etmekte, şairler bunların gerçekleştirdikleri başarıları abartılı bir şekilde dile getirmekte idiler. Bunun yanında şairler yöneticilerden özür dileyen şiirler nazmetmekteydiler. Bunlar, şairler için ödül alma, sanatlarını ve maharetlerini gösterme vesilesiydi. Dönemin şiir anlayışının gereği bu şiirlerde şairin şahsiyetinden ziyade toplum öne çıkmakta, dini öğeler kullanılarak toplum savaşa çağırılmakta, sultan veya komutan kazandığı bir zaferden dolayı övülmekteydi. Geleneksel konuların dışında esprili, eğlenceli konular işleyen şiirler de bulunmaktaydı.⁸

Bu dönemde nesrin en belirgin örneklerini hutbelerde görmekteyiz. Önemli bir miktarı kaydedilmiş olan bu hutbelerde, histen ziyade akıl ön plana çıkmakta, imamlar dini, siyasi, ahlaki konularda öğütler vermekteydiler. Hutbeler secîliydi ve fâsılalara bağlı kalmaktaydı. Bu üslup komutanların ve âlimlerin hitaplarında da görülmekteydi. Bu dönemde münazara meclisleri bulunmakta ve bu meclislerdeki tartışmalar kaydedilmekteydi. Ayrıca Arap edebiyatında bulunan makâme türü sürdürülmekteydi.⁹ Zaten bu tür, bir zahit veya edibin kalkıp yöneticiye öğüt vermesi anlamına gelmekteydi. Bu da öğüt verilen kimsenin yaptıklarının yanlış olduğunu belirtmek ya da ona bir hedef göstermek için yapıldı. Fas edebiyatında bulunan eğlenceli olmakla beraber öğüt içeren makâmeler, tüm İslam dünyasında meşhur olmuştur.¹⁰ Resmî ve gayri resmî yazışmalar da dinî öğeler içermekteydi. Başlangıç kısmı (istihlâl) geleneğe uyarak Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât u selamla başlamakta, sonu (hitâm/hâtime) ise dua ile bitirilmekteydi. İçerikler ise ayetler, hadisler ve eski şiirden beyitlerle süslenmekteydi. Şiirde ve nesirde tarih düşürme yaygındı ve ileride gazeteciliğin nüvesini oluşturacak olan makale yazımı da yaygındı.¹¹

3. On Dokuzuncu Yüzyılda Fas Şiiri

Sa' diler döneminin sonlarına doğru edebî hayatta durgunluk başlamış, şairler belli ve değişmeyen kalıplarda şiir söylemeye başlamışlardı. Bunlar genellikle kimseyi heyecanlandırmayan, ustalıktan, duygu ya da akıl eseri bulunmayan şiirlerdi.¹²

⁸ *Age*, s. 29, 30.

⁹ Hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir hikâyeci tarafından dile getirildiği kısa hikâyeler serisinden (makâmât) meydana gelen edebî tür ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. Bkz. Şevki Dayf, *el-Makame*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1973, s. 8 vd.

¹⁰ Bunlardan biri için bkz. Kennûn, *age*, s. 469.

¹¹ Yunus ve el-Misrî, *age*, s. 34.

¹² *Age*, s. 40.

Bu dönemden itibaren şiir sanatsal bir anlam taşımaktan ziyade çeşitli bilimlerin ve kültürün ifade ediliş biçimiydi. Fıkıh, gramer, belagat kuralları, atasözleri manzum şekilde dile getiriliyor, manzum söz söyleme makam ve mevki elde etme vesilesi sayılıyordu. Bu dönemde şair sayılan kimseler geriye sanatsal açıdan değeri olmayan çok sayıda divan bırakmışlardır. Bu dönemde şiir bir fakihin ilmî kimliğini veya bir devlet görevlisinin yeteneğini taçlandırarak bir kültür olarak görülmekte, şiir bu kimselerin elinde sahip oldukları ilmin veya görevin bir aleti sayılmaktaydı. Bir vezir ya da kâtip dile hâkimiyetini göstermek için şiir nazmetmekte, fakih kendi alanıyla ilgili didaktik şiirler yazarak yeteneğini ortaya koymaktaydı. Şiir duyguların ifade biçimi olmaktan uzaktı ve genellikle törenler için nazmedilmekteydi. Bu törenler bazen dini oluyordu ve şairler geleneğe uyarak Hz. Peygamber'e yazdıkları methiyeleri (Medâihu'n-Nebeviyye), bazen de resmi törenlerde meliklere, emirlere ve vezirlere yazdıkları methiyeleri okuyorlardı. Her ikisinde de şairler geleneği körü körüne taklit etmekle birlikte, önceki asırlarda yazılan şiirlerin seviyesinden de oldukça uzaktılar. Bu methiyelerin çoğu sanatsal bir değer taşımayan, üslupları birbirine benzeyen hatta aynı kelimelerin ve anlamların tekrarlandığı manzumelerdi.

Bu dönemde Fas toplumu her açıdan tam bir çöküş içerisindeydi. Bu durumu Kennûn şöyle tasvir eder: *“On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarında Fas, insanların alıştığı, süregelenin dışında bir edebiyat ya da düşünce ortamı yaratamazdı... Bu ortam sebebiyle düşünce ve edebiyat ortamı olduğu gibi kaldı, geçmişin konuları, kalıpları, anlamları ve üslubu sürdürüldü.”*¹³ Muhammed 'Âbid el-Câbirî ise 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında Fas'taki öğretim kurumlarının çöküşüne örnek olarak şu bilgiyi verir: *“Karaviyyîn Üniversitesi ve ona bağlı okullarda I. Hasan zamanında binden fazla öğrenci varken, 20. yüzyılın ilk on yılında bu sayı yarıya inmiştir.”*¹⁴

Fas'ın siyasal açıdan baskı altında bulunması, hem doğuda hem de batıdaki gelişmelerin izlenmesine izin vermiyordu. Yaratıcılığın gelişebilmesi, ileri doğru adım atılması için müsait ortam bu dönemde yoktu. Şiir hakkındaki düşünceler olumlu olmadığı gibi yeniliğe de açık değildi. Örneğin Ali Misbâh edebiyatın konumu hakkında şu sözleri söylemekteydi: *“Edebiyatın ilimler arasındaki yerine gelince, (fıkha bağlı bir ilim olması hasebiyle) fikhın en değerli ve üstün ilim olması ona kâfidir. Edebiyat il-*

¹³ Abdullah Kennûn, *Age*, s. 310.

¹⁴ Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *Advâ 'alâ Muşkili'l-Ta'lim bi'l-Mağrib, Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dâru'l-Beydâ*, 1985, s. 8.

minin ekseriyeti, fıkıh için âlettir.”¹⁵ Aynı şahsın şiir hakkında söyledikleri edebiyat ilminin nasıl aşağılandığını, hafife alındığını gösterir:

*Şiir tıpkı tuz gibidir,
Uygundur azı
Felaket getirir çoğaldığında.*¹⁶

Bu tür edebiyatın ve şiirin değerini düşüren ifadeler, tüm ağırlığıyla daha sonraki dönemleri etkilemiştir.

4. Yirminci Yüzyıl Fas Şiiri

Modern Fas şiirini dört dönemde incelemek mümkündür: (1) yirminci yüzyıl başları, (2) otuzlu yıllar, (3) kırklardan altmışlara kadar süren dönem, (4) altmışlarda başlayıp günümüze kadar gelen süreç.

Bu dönemlerin her biri düşünsel, kültürel ve edebî düşünce ile birlikte gelişme gösteren şiir anlayışı içerir. Fas yirminci yüzyılın başından itibaren hayat tarzını, düşünce biçimini ve hayata bakışını değiştiren sancılı dönemler geçirmiştir. Özellikle mandanın dayatılması Fas düşüncesinde büyük bir sarsılma meydana getirmiş ve Faslılar utanç vesilesi saydıkları bu durumdan kurtulmak için çare aramaya başlamışlar; farklı kültürlere açılmışlar, çağdaş medeniyetin ürünlerinden yararlanma yoluna başvurmuşlardır.¹⁷

4.1. Yirminci Yüzyılın Başlarında Fas Şiiri

Sa‘dîler devletinin sonlarından Manda ilanına kadar geçen süredeki harici ve dâhilî şartlar Faslı kimliğini içe kapanık yapmıştı. Bu dönemde Fransa, İspanya, İngiltere, Almanya, İtalya gibi ülkeler sömürge ele geçirme yarışına girmişlerdi. Osmanlı Devleti ise hilafet adına otoritesini sürdürme çabasıındaydı. Bu dönemde Fas’ın kendini savunma gücü kalmamış ve yalnızlığa mahkûm olmuştu. Dolayısıyla edebiyat için verimli bir ortam kalmamıştı. Bu dönemde sadece âlimler şiir yazmakta, Fas toplumu kendisini harekete geçirecek bir şoka ihtiyaç duymaktaydı.¹⁸ Nihayetinde 1917 yılında Manda ilan edildi. Bu Faslıları uyandıran bir kıvılcım oldu, ülkelelerini kurtarma ve varlıklarını ispatlama çabası içerisine girdiler.

¹⁵ Muhammed Haccî, *ez-Zâviyetu’l-Delâiyye*, Rabat, 1964, s. 28.

¹⁶ *Dıvanu Ali Misbâh*, s. 147’den nakleden: A‘râb, aynı yer.

¹⁷ Ahmed T. A‘râb, “eş-Şi‘ru’l-‘Arabiyyu’l-Mu‘âsir fi’l-Mağrib”, <http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/studies/Magreb/0001.htm>. Erişim: 15.11.2011.

¹⁸ Yunus - el-Misrî, *age*, s. 41.

Bu dönemde düşünce hayatı, tüm geri kalmış, yabancı istilasına uğramış, duraklama evresine girmiş ulusların tuttuğu yolu tutmuş, Faslı kültür adamları acı gerçeklerini ve bundan kurtuluş çarelerini dile getirmişlerdir. Bu dönemde kurtuluş çaresi olarak din görülmüş, Selefî anlayış revaç bulmuş ve geri kalışlarının en önemli sebeplerinden biri saydıkları hurafelerden arınma faaliyeti içerisine girilmiştir. Selefî düşünce ayrıca sömürgeci güçlere karşı mücadele etmenin farz olduğundan bahsetmiş ve Ebû Hâmid el-Maşrikî adında bir âlim bir risale yayınlayarak sömürgecilerle ve işbirlikçileriyle her türlü ilişkinin haram olduğunu ilan etmiştir.¹⁹

Yine bu dönemde Fas kültürü yavaş yavaş yalnızlığından sıyrılmaya, Cezayir âlimleri ile bağlantıya geçilmeye ve orada yayınlanan gazetelerde Faslıların yazıları yayınlanmaya başladı. Bunun akabinde sıkı denetime rağmen doğu Arap dünyasından dergiler ve kitaplar getirildi. Hâfız İbrahim ve Abdülhalim el-Misrî gibi şairler, şiirlerinde Faslı Müslümanların sıkıntılarını dile getirdiler.²⁰ Mısırlı şair Hâfız İbrahim Fas'ın sıkıntıda olduğunu görmekte ve şiirlerinde Fas Sultanı Mevlây Abdülaziz'e uyarıda bulunmaktaydı:

*Abdülaziz, bize geçmiş milletleri hatırlattın
Dolu etrafın oyunla eğlenceyle
Hatırlatıyorsun Endülüs'ün elden gidişini:
Savaş kapıda, sultan eğlencede.*²¹

Yalnızlık diğer taraftan da yıkılmaya başlamıştı. Fas şehri Selefî düşüncenin merkezi olmuştu, diğer şehirlerdeyse Batı kültüründen, özellikle de Fransız kültüründen etkilenmiş gençler siyasal cemiyetler kurmuşlardı. Örneğin bu dönemde Merakeş'te Ensâru'l-Hakk adlı bir cemiyet vardı.²² Ulemanın başlattığı faaliyetler yanında, bu gençlerin de sosyal ve eğitimel amaçlı çalışmaları bulunmaktaydı. Bu değişimle birlikte eskiye dönüş ve eskiyi diriltme (ihyâ) çabaları başladı ve edebiyatta kısmen neo-klasik kısmen de romantik bir döneme girildi.

Fas'ta taraftar bulmaya başlayan selefî hareket şiir anlayışında bir canlılık getirmiş olmasına rağmen, bu şiirin sanatsal gelişiminden ziyade bizzat hareketin propagandası yararına olmuştur. Özellikle de manda sisteminin

¹⁹ Age, s. 41, 42.

²⁰ İbrahim es-Sülâmî, *eş-Şi'ru'l-Vataniyyu'l-Mağribî fî 'Ahdi'l-Himâye*, ed-Dâru'l-Beydâ, 1964, s. 25.

²¹ Hâfız İbrahim, *Divan*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1991, s. 134.

²² Yunus - el-Misrî, *age*, s. 43.

dayatılmasından sonra. Bu hareket Faslı ıslahatçı Abdullah es-Senûsî'nin doğudan dönüşünden sonra gelişmiştir. es-Senûsî, Sultan Mevlâ Abdu'l-Hafız döneminde mescitlerde ders vermeye, insanların inançlarının hurafelerden arındırılması gerektiğini anlatmıştır. Hareket kısa zamanda toplumun kimi kesimlerini etkilemiş, ilim adamları ve gençler arasında taraftar bulmuştur. Bu hareketle birlikte Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza'nın düşünceleri konuşulmuş ve tartışılmıştır. Şairler bu düşünceleri manzum şekilde dile getirmeye, bilginin ve kültürün yaygınlaşması, düşünce özgürlüğü için mücadeleye başlamışlardı. Bu dönemde okullar ve enstitüler kurulmuş ve şiir 19. yüzyılda olduğu gibi âlimin veya yönetimde görev almış kimselerin kültürünü tamamlayan bir nitelik olmayı sürdürmekle beraber nispeten bağımsız konusu olan bir sanata dönüşmeye başlamıştır. Elbette konularının başında Selefi düşüncenin propagandası geliyordu. Bu değişim sanatta değil sadece konuda olduğundan büyük bir değişim görülüyor, sadece belagat, fıkıh, gramer gibi konuların yerini Selefi düşüncenin ifadesi alıyordu. Mekke'de doğmuş ve il eğitimini orada almış, ama daha sonra Fas'ta yaşamış olan şair Abdullah el-Kabbâc bir kasidesinde şöyle demektedir:

*Seni alıkoymaz uygarlaşma
 Ülkeyi kalkındıran, düşünce ve araştırmayı yücelten çalışmadan;
 Süslenerek maskaralık değildir uygarlaşma
 Seni kıvançlı yapandır uygarlaşma;
 Geçip gidenlerde kusur bulma değildir uygarlaşma,
 Toprak altındakilere saygıdır uygarlaşma;
 Allah'ın getirdiği şeriatımızda olmayan
 Uyup durduğu bidatler değildir uygarlaşma.²³*

Bu dönemde el-Kabbâc şiirleri yanında *el-Edebu'l-'Arabî fi'l-Mağribi'l-Aksâ* adlı eserini de yayınlamıştır. Edebi metinler ve edebiyatçıların biyografisini içeren bu eserin asıl önemi yazılma sebebidir. Yazar kitabın önsözünde önemli edebiyatçı ve düşünürlerden bahsetmek için bu kitabı yazdığını, ülkesinde yirminci yüzyıldan itibaren edebiyat, bilim ve medeniyet alanlarında önemli adımlar atıldığını, Arap ulusundan bahsedilmeye başlandığını belirtir. Daha sonra diğer Arap ülkelerinde gelişen edebiyattan ve bu ülkelerdeki edebiyatçıların ülkelerinin kültürüne, mücadelesine yaptığı katkılardan bahseder ve ilk kez kendi ülkesinin şairlerinden bahseden bir eser yazmak istediğini, bu sayede okuyucunun Fas şiirinin

²³ A'râb, agm.

gerçek bir tasvirini, Fas halkı ve düşüncesinin gelişimini görebileceğini söyler.

Bir başka şair Muhammed el-Cezûlî ise şöyle diyerek mutasavvıfları eleştirmektedir:

*Allah katında din sözle ikrar
ve ameldir, rakkaseler gibi dans etmek değil,*

.....

*Allah'ın dini bunlardan ıradır,
Bunu iddia edeni de hüsrana uğratacaktır.²⁴*

Şiir sanatının özünden uzak kalan bu ifadeler, toplumda görülen aksaklıkları düzeltmeyi amaçlayan ve Selefî düşüncüyü destekleyen manzumelerdir.²⁵

Bu aşamada şiir ağır basmakla birlikte diğer edebî türler de yavaş yavaş gelişti. Özellikle basın ve diğer iletişim araçlarının gerek duyduğu nesir türleri.²⁶ Bu nesil şairleri daha muhafazakâr, şekil ve içerikte geleneksel üsluba daha bağlı idiler.

Bu neslin öncülerinden biri Abdullah Kennûn'dur.²⁷ 1908'de Tatvân (Berberî dilinde Tittâvîn) şehrinde doğmuştur. Eldeki veriler hayatı hakkında yeterli bilgi vermese de toplumsal değerlere bağlı biri olduğu söylenebilir. Resmi bir eğitim görmemesine rağmen Selefî eğilimi ve bilgisinin katkısıyla söylediği şiirlerde ve hutbelerinde toplumda önemli bir yer edinmiştir. Ulema içerisinde kabul edilmekteydi. Fas'taki Râbitatu'l-'Ulemâ'nın (Alimler Birliği) genel sekreterliğini ve dil hâkimiyeti sayesinde de daha sonraları Kahire'deki Mecmau'l-Luğati'l-'Arabiyye (Arap Dil Kurumu) üyesi olmuştur. Toplumun geleneklerine bağlı ve saygılı olan Kennûn, şiirin öğretici işlevinden yanaydı. İlmî eserleri şiirlerinden fazladır. Bu şiiri önemsiz gördüğü anlamına gelmemekte, aksine şiiri Arap edebiyat ve kültürünün en önemli unsuru olarak görmektedir. Kennûn'da Fas milliyetçiliği duygusu oldukça güçlüdür. Eserlerinde Faslıların dehasının Arap edebiyatına katkısını dile getirmektedir. İlk baskısı üç cilt olarak ya-

²⁴ Agm.

²⁵ Agm.

²⁶ Yunus - el-Misrî, *age*, s. 47.

²⁷ Berberî dilinde ay anlamına gelen bu kelime "cennûn" şeklinde de yazılmaktadır. Hayatı ve eserleri hakkında bkz: Ahmed Şâyib, *ed-Dirâsetu'l-Edebiyye fi'l-Mağrib -el-Ustâz Abdullah Kennûn nemûzen-*, Menşûratu Medreseti'l-Melik Fahd el-'Ulyâ, Tanca, 1991.

yınlanan *en-Nubûğu'l-Mağribî fi'l-Edebi'l-'Arabî* adlı eseri ve Kahire'de verdiği konferanslar bunu göstermektedir. Pek çok edebî dergide yazı yazmış, özgürlük hareketine büyük katkılarda bulunmuş bu büyük edebiyatçı daha sonraki dönemlerde de faaliyetlerini sürdürmesine rağmen bu dönemin şiir anlayışı, şiirlerinde hâkim görülmektedir.

Kennûn, “el-Hamâsetu'l-Vataniyye” adlı şiirinde ülkesinin ve halkının özgürlüğünün en büyük düşü olduğunu dile getirir:

*Onlar için istediğim gerçekleşirse
Bana bu yeter, övünmem bile
Yalnızca özgür ol, ey vatanım
Gayretin başarıya erişsin, ey halkım!*²⁸

Yeni değerlerin ve Selefi anlayışın etkisiyle yazdığı “Mektebe (kütüphane)” adlı şiirde ise kütüphaneyi kutsayan bir ifadeyle şöyle demektedir:

*Aykkabını çıkar, bakışlarını indir ve saygıyla dur
Huşu içinde, ikona önündeki bir rahip gibi
Mabettir burası, bir saat çalışman burada
Hayırlıdır bir ömür ibadetten ve üstündür,
Burası vahyin indiği yerdir, meleklerin
Ve Cebrail'in etrafını tavaf ettikleri.*²⁹

Eski şiir tarzına karşı çıkar ve yeni şiir anlayışını destekler:

*Yararsız kalması için şiirlerimizin
Onları vezne uyduruyoruz
Sekiz bahirde kısıtlıyoruz
Onlar da bir işe yaramıyor.*³⁰

4.2. Otuzlu Yıllardan Sonra Fas Şiiri

Otuzlu yılların başında Fransızların dayattığı Berberî Fermanı³¹ toplumda infial uyandırmıştı. Bu fermana karşı çıkan ve özgürlük isteyen halk

²⁸ Yunus – el-Misrî, *age*, s. 50.

²⁹ *Age*, s. 51.

³⁰ Ahmed Kabbîş, *Tarîhu 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1971, s. 184.

³¹ 1930'da Fransızların Berberîleri Araplardan farklı dil ve kültürleri olduğu iddiasıyla imzalattıkları, Berberîlerin örflerine dayalı hukukla idare ve yargılanmasını dayatan belgedir. Tam metni için bkz. <http://membres.multimania.fr/tawizal1/Tawizal151/dahir.htm>. Erişim: 17.11.2011. Bu fermanın bir benzeri Cezayir'de çıkarılmıştır. Bkz. Metin Parıld, “Fransız Sömürgeciliği Döneminde Kuzey Afrika'da Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış”, *Bilimname*, Kayseri, XVIII/117.

karşısında 1932 yılında Fransızlar nüfuz mintikalarında gazete ve dergi yayınlanmasına izin vermek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Genç Şairler denilen bir grup şair ortaya çıktı. Bunlar doğudaki Arap şairlerinden ve tenkit hareketinden etkilenmişlerdi. Özellikle Mısırlı şair ve yazarların etkisi görülmekte, el-‘Akkâd, Tâhâ Hüseyin, er-Râfi‘î ve ez-Zeyyât’ın fikirleri düzenli olarak Fas’taki edebiyat ortamlarına ulaşmakta, buradaki edebiyatçılara yeni ufuklar açmaktaydı. Edebiyat sahası farklı türde ürünlerle karşılaşmaktaydı. Fas, “Nahda (Uyanış) Şiiri”nin doğuşuna şahit oluyordu.

Bu dönemde etkili olan eserlerden biri, önceki dönemde adını andığımız Kennûn’un *en-Nubûğu’l-Mağribî fi’l-Edebi’l-‘Arabî* adlı eseridir. Bu eserin yazılış gayesini mukaddimesinden anlayabiliyoruz. Yazar, mukaddimeye edebiyatın değeri ve edebiyatçıların milletlerin hayatındaki rolünden bahsederek başlar. Daha sonra tarihte ibdam başlangıcından modern döneme kadar olan süreçten bahseder.³² Kırklı yıllarda bu eser Fas edebi hareketine büyük etkide bulunmuş, bu eserin yayımlanmasından sonra Fas gençliği kendine güven duygusunu kazanmış, edebi hareket daha da canlanmış, bu da Fransızların tepkisini çekmiş, eser toplatılmış ve eseri bulunduranlar cezalandırılmıştır.³³

Bu dönem şairleri doğuda gelişen şiiri taklit ediyorlar, ulusal duyguları ve kendi iç dünyalarını dile getiriyorlardı. Bu dönemin etkili şairleri arasında Mahmud el-Halvî, ‘Allâl el-Fâsî, Şâiru’l-Hamrâ diye tanınan Muhammed b. İbrahim sayılabilir. Bunlar doğudaki ustalarını şeklen taklit etmekle birlikte, onların şiirlerindeki ruhtan eser yoktu. Ama bu dönemde yaratıcı şahsiyetleriyle tanınan şairler de ortaya çıktı ve ilk defa histen, şiirde hayalden bahsediliyordu ve yine ilk kez edebiyatçılar şiir teorileri ışığında edebi eleştiri yapıyorlardı.

Muhammed el-Halvî, 1922 yılında Fas şehrinde doğmuş, 1947 yılında Karaviyyûn Üniversitesinden mezun olmuş, ertesini yıl aynı üniversiteye hoca olarak tayin edilmiş yetenekli birisiydi. Gençlik yıllarında ulusal konularda yazdığı şiirlerle herkesin beğenisini kazanmış, pek çok şiir ödülü almış bir şairdi. Şiirleri *Enğâm ve Asdâ* adıyla yayımlanmıştır. Bu şiirlerinde Selefi düşünceye bağlı kalmıştı. Şiirlerinde klasik şekli korumuş,

³² Abdullah Kennûn, *en-Nubûğu’l-Mağribî fi’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-Kitâbi’l-Lubnânî, Beyrut, 1961, I/7-15.

³³ Metin Parıldı, “Fransız Sömürgeciliği Döneminde Kuzey Afrika’da Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış”, *Bilimname*, Kayseri, XVIII/122, 123.

konular, vezin ve kafiye hususlarında gelenekten ayrılmamıştır. Özellikle ülkesine ve ülkesinin insanlarına methiyede bulunmuştur. İleriki yıllarda şiirinde romantizm ağır basmakla birlikte geleneksel kalıplardan ayrılmamıştır. Tabiat tasvirlerinde Endülüs şiirinin etkisi görülür ve bu edebiyattaki gibi muvaşşahlar³⁴ yazmıştır. Tabiat tasviri yaptığı bir şiirinde şöyle der:

*Şair, selamla açışını çiçeklerin
Selamla yüzyılların arasından aşk arşını
Kat ezgini,
Güzel kokuların
Kuşların uyuduğu ırmak gibi esintisine.*³⁵

Bu dönemin önemli şairlerinden Muhammed ‘Allâl el-Fâsî’ nin yaşamöyküsü Fas’ın modern döneminin özeti gibidir. 1910 yılında Fas şehrinde doğmuş, 1930 yılında Karaviyyûn Üniversitesinden mezun olmuş, daha sonra Mısır’a ve Mekke’ye gidip, buralardaki alimlerin derslerini takip etmiş ve Selefî düşüncüyü benimsemiştir. Ülkesine döndükten sonra Karaviyyûn Üniversitesinde hocalık yapmış, dinî ve millî konularda dersler vermiştir. 1936 yılında el-Kutletu’l-Vataniyye’nin başkanlığı görevine gelmiş ve ertesi yıl sürgüne gönderilmiş, sonraki yıllarda kuruluşu sırasında Hizbu’l-İstiklâl’e (Bağımsızlık Partisi) başkanlık yapmıştır. Daha sonraki dönemlerdeki pek çok faaliyette de aktif rol oynamıştır.³⁶ Çağının şairleri genellikle geleneğe bağlı kalırken, el-Fâsî’nin şiirleri gelenekten izler taşımakla beraber yenilikçi unsurlar taşımaktadır. Büyük ölçüde Mehcer Edebiyatının³⁷ tesirinde kalmıştır. Bu tesir, şiirlerindeki açıklık, ibarelerinin kolaylığı, âlimlerin ve dilcilerin şiirlerinde görülen zorlamadan ve donukluktan uzak durmasında görülmektedir.³⁸ Bu özellikleri yanında şiirinin hitabet özelliği taşıdığı, genellikle topluma seslenip mesaj verdiği de gözlemlenmektedir. Romantik eğilimde olmasına rağmen toplumun duygularını da dile getirmekte, bu iki eğilimi çelişkiye düşmeden ifade etmeye çalışmaktadır. Bağımsızlığın kazanılmasından önce yazdığı “el-Fellâhu’l-Mağribî (Fas Çiftçisi)” adlı şiirinde şöyle demektedir:

³⁴ Bu edebî tür için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, III/94.

³⁵ Yunus - el-Misrî, *age*, s. 66.

³⁶ Hayatı, eserleri, faaliyetleri, siyasî ve fikhî görüşleri hakkında daha geni bilgi için bkz: Ali Pekcan, “Allâl el-Fâsî”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2005, S. VI, s. 461-478.

³⁷ Başta Lübnan olmak üzere Suriye, Filistin ve Ürdün’den göç eden ekseriyeti Hıristiyan Arapların Kuzey ve Güney Amerika’da geliştirdikleri edebiyattır. Bu konu için bkz. Hüseyin Yazıcı, *Göç Edebiyatı*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.

³⁸ Yunus - el-Misrî, *age*, s. 52.

*Yok böyle bir fedakarlıkta bulunan halkın içinde
Ne kadar uğraşsa da, çiftçi kadar halkına hayrı dokunan
Gün doğumunda, ışık belirdiğinde
Görürsün gayretle çalışmak için çıktığını
Bulunmaz yazın sıcaktan şikâyetinde
Yakınmaz sabah vakti soğuktan.³⁹*

Şair sadece Fas'ın sorunlarıyla değil, İslam dünyasının diğer ülkelerinde yaşanan sorunlarla da ilgileniyordu. Filistin'de yaklaşan felaket hakkında uyarılarda bulunmakta ve işgal edilen Filistin'e yardım çağrısında bulunmaktadır:

*İşte Filistin, yardımınızı istiyor
Kudüs sizden ümmet ahdini tutmanızı talep etmekte
Mescid-i Aksâ, Muhammed'in İsrâ Makamı
İlk kible, Kabe'nin ikiz kardeşi
Elinde Siyonistlerin, sözbirliği eden,
Putperestlik heykelini tekrar dikmeye.⁴⁰*

Otuzlu yılların sonunda yazdığı şiirlerde kişisel duygularının daha da güçlendiği, özlem duygusunun ağır bastığı görülmekte, Mehcer edebiyatçılarıninkilere benzer ifadeler kullandığı gözlemlenmektedir. “Uzkurînî (Beni Hatırla)” adlı şiirinde şöyle demektedir:

*Beni hatırla,
Gece karanlığı basınca
Dost ahbap çekip gittiğinde
Bahçede dolunayı gözleyip esintiyle kucaklaşan
Avare akan sudan başka kimse kalmadığında
Beni hatırla...⁴¹*

Şair el-Hasen et-Tinânî şiirdeki yenilikten bahsederken şöyle demektedir:

*Sadece boş söz ve gürültüden ibarettir,
Şiiri yenilik kaplamayınca;
Asla şiir yazmak istemem,
Güzelliği kalbin tercümanı olmayınca.*

³⁹ Age, s. 54.

⁴⁰ Age, s. 55.

⁴¹ O dönem dergilerinde yayınlanmış bu şiirlerin tamamı için bkz. age, s. 54–57.

Şair el-Karî ise şöyle demektedir:

*Şiir dosdoğru bir ilhamdır,
Hakikatleri dile getiren;
Onu söyler sadece
Bilge, zeki, ileri görüşlü olan;
Şiir sayesinde uzun zaman yaşadı
Milletler arasında gelenekler;
Şiir akmakta olan bir ilhamdır
Düzen içinde ve uyumla;
Hayal şiiri ilham eder
Sıra dışı akıllara.⁴²*

Şiir hayatın iksiri olarak görülmekte ve şiirin acılar altında eriyen insanı duyguların bir hülasası olduğunu dile getirmektedir.

Merakeş'te doğup büyümüş, uluslararası bir üne kavuşmuş Şâiru'l-Hamrâ diye bilinen Muhammed b. İbrahim kendisi dışında şair olmadığını dile getiriyordu:

*Onunla bardakta kalanı içen gibidir,
Şiir içtiğinde ruhu sarsandır.
Tekrarlanır, bıkmak korkusu olmadan,
Şiir dinleyen kulağında tat bırakandır.
Gelmedi, benden önce gelmedi,
Eğer şiir buysa, şiir var olmayandır.⁴³*

Bu dönemde yenilikçilerle taklit taraftarları arasında çetin bir mücadele başladı. Yenilikçiler bu mücadele alanında daha güçlü gözüküyorlardı. Çünkü sosyal yapıda değişiklikler meydana gelmeye başlamış, ulusal hareket vatandaşı bilinçlendirmişti. Ayrıca doğudaki Arap dünyasıyla ilişki yeniden başlamış, ilmi heyetler, dergiler, gazeteler, kitaplar aracılığıyla doğudaki gelişmeler Fas'ta takip edilir hale gelmişti. Bu arada bir tenkit hareketi oluşmuş ve bazı tenkit kavramları yaygınlaşmıştı. Bu dönemde yapılan tenkitlerden bir kısmı klasik Arap şiiri üzerineyken diğer kısmı modern şiiri ele almaktaydı. Fas'ta, otuzlu yıllardan itibaren doğudaki Nahda (Uyanış) Edebiyatı'nın usta kalemleri üzerine yazılar görülmektedir. Örneğin Ahmed Şevkî, Mahmud Sami el-Bârûdî, Hâfiz İbrahim, Taha

⁴² A'râb, "eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir fi'l-Mağrib", <http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/studies/Magreb/0002.htm> (15.11.2011)

⁴³ Agm.

Hüseyin, Abbas Mahmud el-Akkad, er-Râfi‘î hakkında incelemeler yayınlanmaktaydı. Özellikle *Mağrib* dergisi, Ahmed Şevkî'nin dehasını ele alan yazılar yayınlamaktaydı. Yine aynı dergide edebiyatçı Muhammed Ebâ Huneynî el-Akkad, er-Râfi‘î ve Taha Hüseyin hakkında yazılar kaleme alıyordu. Said Hacî ise Hâfız İbrahim ve Ahmed Zeki Ebû Şâdî hakkında, Abdülkebîr el-Fâsî ise er-Râfi‘î'nin eserleri hakkında yazılar yazmaktaydılar. Tatvân'daki *es-Selâm* dergisi ise doğudan gelen eserlerin incelenmesi ve tenkidini kendisine görev edinmişti. Bunlar dışında eski şiir ve edebiyat üzerine onlarca çalışma yapılmıştı.

Edebiyat ve tenkit alanında bu faaliyetler farklı anlayışların doğmasına yol açmıştı. Yenilikçiler yeni düşünceler ve anlayışların etkisinde iken, gelenekçiler ise klasik Arap şiirinin kazanımlarının yok olacağı endişesiyle eski tarzın sürdürülmesini savunmaktaydılar. Yukarıda belirtilen şiirde hayal, duygu gibi kavramların yanında şair kimliği, toplumsal kimlik gibi kavramlar kullanılmaya başlanılmış, ulusal kimlik arayışı edebiyatta da yankısını bulmuştur. Bu dönem edebiyatçı ve tenkitçilerinin büyük başarılarından biri de Fas'ta edebiyat alanında kullanılan yetersiz ve eski birtakım kavramların yerine –çoğu Mısırlı edebiyatçılardan alınmış olan- yeni kavramların yerleştirilmesini sağlamak olmuştur. Bunlara göre şiir kişisel ya da toplumsal vicdanın sesi olmak durumundaydı, kişinin içten duygularını veya toplumun düşlerini dile getirmeli, bunları yaparken de doğru olanı dile getirip, yalandan düzmecedan uzak durmalı, konularını tabiatan ve varlıktan almalıydı.

Bu dönem edebiyatçılarına göre şiir, şairin kalp çarpıntılarını dile getirmeliydi. Gerçek şair kalp çarpıntılarını ve milletinin umutlarını şiirinde resmedebilen, doğruyu dile getiren, yalana sahtekârlığa başvurmeyen, mübalağaya, kapalılığa sapmadan bunları açık ve net bir şekilde dile getiren kimseydi.

Şair el-Kabbâc'ın ilk yaptığı işlerden biri geçmiş zaman şairlerine, özellikle de tören şairlerine satışmak olmuştu. Bu şairlerin mal, şöhret ve resmi görev almak için şiir yazan kimseler olduklarını, yazdıklarının da değersiz, ruhsuz şeyler olduğunu dile getirmişti. Bunlar klasik dönem şairlerini ruhsuz bir şekilde taklit etmişler, onlara benzemeye çalışmışlardı. Söyledikleri hiçbir zaman gerçeği yansıtmamış, amaçlarına ulaşmak için asılsız methiyeler düzerek şiiri süfli amaçları uğruna harcamışlardı. Eleştirdiği kimseleri zaman zaman adlarını da zikrederek aşağılıyordu. Mesela şair el-Beydâvî için şu ifadeleri kullanmıştır:

“*Faydalanmadığı hiçbir fırsat, kaçırdığı hiçbir bayram töreni ya da av partisi yoktu. Bunlarda okumak için samimiyetini ve bağlılığını sunduğu ve sürdürdüğü görevinin zekatı olan kasideler düzerdi.*”⁴⁴

Eski şairlerin bakış açılarının da, ifade tarzlarının da kusurlu olduğu dile getirilmiş, bunların hayattaki olguları sadece hissi ve harfi olarak dile getirebildikleri söylenmiştir.

Görüldüğü üzere otuzlu yıllarda geleneksel Mağrip şiirinin eleştirisi yapılmış, yeni bir harekete ve şiir anlayışına gidilmiş, bu da daha sonraki yıllar için bir hazırlık aşaması olmuştur.

4.3. Kırklı Yıllar ve Romantik Şiir Anlayışının Hâkimiyeti

Kırklı yılların başlarından itibaren Faslı şairler, daha önceki dönem şairlerini aşan yeni anlayışlar kazandılar. Bu anlayışın temelleri bu tarihi dönemde Fas edebiyatçılarının oldukça fazla etkilendiği Romantizm akımına dayanmaktaydı. Bu anlayışın yerleşmesinde başka etkenler de vardı. Bunlardan biri zaman faktörüdür. Kırklara gelmeden önce yukarıda da belirtildiği üzere bir edebiyat bilinci gelişmiş ve yüksek bir seviyeye ulaşmıştı.

Doğu Arap dünyası ile ilişkiler bu dönemde daha da sıklaştı. Bu sayede Fas şairleri duygularını ifade etmede yeni yollar buldular. Apollo,⁴⁵ Divan⁴⁶ ve Mehcer ekollerini tam anlamıyla tanıma fırsatı buldular. Geçmiş dönemde kendilerine ulaşan edebî dergiler ve gazeteler daha düzenli bir şekilde elde edilir oldu. Bunun ötesinde Fas'ta yayınlanan gazeteler bu ekollerin anlayışlarına göre edebi makaleler yayınlamaya başladı. Eleştiri ve edebiyat çalışmalarının sürekli hale gelmesi bu hususların daha derin ele alınmaya başlanmasıyla sonuçlandı. Özellikle Abdülkerim b. Sâbit'in *Mağrib* gazetesinde yazdığı “Hadîsu Misbâh” adlı köşe yazıları zikre değerlidir. Bu gazetelerin sürekli olarak çıkmaya başlaması sonucu Fas gençleri de edebi konularda yazı yazmaya başladılar. Bu dönemde yeni şiir anlayışı oluşturmaya çalışan genç edebiyatçılar arasında adını zikrettiğimiz

⁴⁴ Muhammed Sâdık 'Affî, *en-Nakdu 'l-Edebiyyi 'l-Hadis fi 'l-Mağrib*, Kahire, 1971, s. 108.

⁴⁵ Mısır'da Ahmed Zeki Ebû Şâdî ve Ahmed Şevkî gibi edebiyatçıların yayınladıkları *Apollo Dergisi* çevresinde gelişen edebiyat ekolü. Bu ekol hakkında bkz. Derya Adalar, “Apollo Grubu: Bir Modern Arap Şiiri Ekolü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2007, XLVII/61–81.

⁴⁶ Mısır'da el-'Akkâd ve el-Mâzinî gibi edebiyatçıların başını çektiği ekol. Bu ekol hakkında bkz. J. Brugmann, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden, 1984, s. 94–150.

Abdülkerim b. Sâbit yanında Mustafa Ma‘dâvî, Abdüsselâm el-‘Alevî, Abdülmecid Bencilûn, ‘Allâl b. el-Hâşimî el-Feylâlî, el-Bû ‘Anânî, Muhammed es-Serğînî zikredilebilir. Bu şairler Tunuslu Ebu’l-Kâsim eş-Şâbbî, Mısırlı Ahmed Ebû Şâdî ve Mehcer Ekolünden İliyyâ Ebû Mâdî gibi şairlerin şiirlerinde hem içerik hem de yapı olarak bitmez tükenmez hazine bulmuşlardı.

Bu yenilikçi ve genç şairlere göre şiir, hayatın ruhu ve özüydü. Fas’ın genç şairleri romantik şiirde yeni duygular bulmuşlardı. Bunlar şiiri kendi iç dünyalarındaki duyguları dile getirme aracı olarak görüyorlardı. İnsanlar artık toplumu düzeltmekten bahseden, kütüphaneler, köprüler yapmaya davet eden şiirlerden bıkmıştı. Kendi içlerine dönmeye başlamışlardı. Bu şiirlerde sevinç hüzne, tebessüm gözyaşına, gündüz geceye, doğuş batışa, mutluluk mutsuzluğa, umut eleme karışıyor, derin anlamlar yeni kelimelerle ifade ediliyordu. Şiir güçlü ve karşı durulmaz duygu anlamına gelmekte, hayale dayanmaktaydı. Hayal de hayatın hakikatine ulaşmak için tek yol, insanları düşler ve özgürlük ülkesine götüren sıradanlıktan, duyuların ve maddenin sınırlarından kurtaracak araçtı. ‘Allâl b. el-Hâşimî el-Feylâlî şöyle diyordu:

*Elimde ebediyet orgu var,
Varlığın ezgisini duyurduğu
Öldürdüler onu.
Baygın düştü şiirin tanrıları
Çaresiz kaybolan ruhun sedasından.
Hayalimde cennetler kurdum, dediler ki
Gelenekleri yok etmek istiyor bir şair.
Ey ruhumun ibadeti,
Allah’a doğrudur kanat çırpışım,
Yeniden varoluştur
Yoklukta kayboluşum.
Bırakıver ruhu oluş kuralları içinde
Daha güçlüsün sen tılsımlar âleminde.⁴⁷*

Bu ifadelerde geçen ölümsüzlük orgu, cennetler kuran hayal, ruhun ibadeti, tılsımlar âlemi gibi ifadeler Fas şiirinde yeni bir eğilimi göstermekteydi.

⁴⁷ A‘râb, “eş-Şi‘ru’l-‘Arabîyyu’l-Mu‘âsir fi’l-Mağrib”, <http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/studies/Magreb/0003.htm>. Erişim: 15.11.2011.

Romantizmin tamamen hâkim olduğu neslin şairlerinden Abdülkerim b. Sâbit özgürleşmeyi ülkenin ya da bireyin özgürleşmesinden öte hayat felsefesi olarak algılayan biriydi. Neşrettiği divanının adını da *Hürriyet* koymuştu. Çocukluk ve gençlik yıllarında hiçbir kurala uymamış, dolaşısıyla resmi bir okul bitirmemiş olan bu şair kendisini varlıklı ailesinin desteğiyle aldığı kitapları okuyarak yetiştirmiş, o dönemin Arap edebî hareketlerinin merkezi olan Mısır'a gitmiştir. Şiir, düşünce ve duygularını dile getirdiği hobisiydi. İkinci dünya savaşı duygularını ve ülkesine bağlılığını perçinledi. Fas'taki siyasal hareketlere katıldı. Bağımsızlık sonrası Tunus'a kültür ataşesi olarak atandı ve 1961'de vefat edinceye kadar bu görevde kaldı. Apollo Ekolünden İbrahim Naci ve Ali Mahmud Tâhâ'dan çok fazla etkilenmiş olan⁴⁸ şairin vatan duygusuyla dolu şiirleri vardır. Ama bunları romantik duygular şeklinde dile getirir. Şair toplum içerisinde erimez, fakat toplum şiir içinde dile gelir.⁴⁹ Bir şiirinde şöyle demektedir:

*Geldiğimde terennüm etmek için güzelliği
Üzerindeydi hayalin ufukların, uzaktaydı
Aradım onu, bulmayı umdum
Ama ne göreyim
Bir kelepçe var ağzımda, tüm gayretime karşın
...
Nerede bu kelepçe, nerede?
Gören bir göz var mı onu bugün.*

Bu ve benzeri şiirlerinde Mehcer şairi İliyyâ Ebû Mâdî gibi varlık ve insanı kuşatan sınırlar sorgulanmakta, varlık trajedisi ve kendini ortaya koyma arzusu görülmektedir.⁵⁰ Diğer romantik şairlerde görülen kapalılık, şiirlerinde pek az görülmekte, bazı dil yanlışları ise şiirindeki açıklık sayesinde vuzuha kavuşmaktadır. Ayrıca şiirlerinde çok fazla simge kullanmamıştır.⁵¹

Bir başka şair Muhammed el-Habîbî el-Furkânî 1922 yılında Merakeş'te doğmuş, ilk eğitimini ailesinden almış, 1948'de üniversiteyi bitirmiş, öğretmenlik yapmış ve bağımsızlık hareketine katılması nedeniyle ülkenin güneyine sürgüne gönderilmiş aktif bir şahsiyetti. Şiirlerinde klasik forma şekil ve içerik açıdan uyan kasidelerinde romantik duygular

⁴⁸ Yunus - el-Misrî, *age*, s. 72.

⁴⁹ *Age*, s. 70.

⁵⁰ *Age*, s. 76.

⁵¹ *Age*, s. 78.

dile getirmekteydi. “en-Neğamu’l-Mumezzak (Parçalanmış Ezgiler)” adlı şiirinde duygularını şöyle dile getirir:

*Yol yemyeşil,
Kederlendirdi beni rebap
Yaşamaktayım ezgilerimin kıvılcımında
...
Özlem çeken bahçe
Raks ediyor önümde
Kederlerim eriyor her kıpırtısıyla birlikte.⁵²*

Artık bu dönemde geleneksel şiir eski özellikleriyle mevlitlerde ve milli bayramlarda okunur hale gelmişti. Bağımsızlıktan sonra ulusal mücadeleye duygusu azalmış gözükse de romantik şiirin önde gelen isimleri bu duyguyu terennüm etmekten geri durmamışlardır. Ayrıca bu dönem şairlerinin şiirlerinde sıkça tabiat tasviri görülmektedir. Bu şiirlerde Divan, Apollo ve Meher ekollerinin etkisi açık şekilde görülür. Ayrıca Endülüs şiirinin özellikleri, zevki, muvaşşahları Fas şiirinde yankısını bulmuştur.⁵³

Bu dönemde hâkim olan romantizmin iki eğilimi vardı. Birisi nesnelere birlik halinde ve birbiri içinde erimiş olarak görmekteydi. Bu eğilim, düşsel şiir seviyesinde insanların derinliklerini keşfetmekteydi. Ferdîyetçi eğilim ise insanın içgüdü ve eğilimleriyle ilgileniyordu. Fas’ta hissedilir şekilde ikinci eğilim ağırlıktaydı. Elbette bu tür şiir, şiire başka türlü yaklaşmakta olan realistlerin eleştirisine maruz kalıyor; bu dönemde realizm ve romantizm ekolleri arasında sert tartışmalar yaşanıyor. Bu tartışmalar otuzlu yıllarda gelenekçilerle yenilikçiler arasındaki tartışmalardan farklı seyretmekteydi. Bu dönemde romantikler de realistler de şiirin gelişmesi, yenilenmesi, birtakım kurallar çerçevesine oturtulması, eski geleneklerden kurtarılması konularında hemfikirdiler. Tartışmalar eskisinden daha derindi ve şiirin işlevi, şiir dilinin hayatla ilişkisi, ibdâin mahiyeti gibi konular ele alınmaktaydı. Romantikler şiiri vicdanın ve bireyin iç dünyasının ifade edilmesi olduğunu söylüyorlar, dış dünyadan/gerçekten uzaklaşıp daha derine yol alıp varlığı kavramaya ve tabiatın kühünü kavramaya çalışıyorlardı.

Romantikler şiirin insanlığın hayrına çalışan semavi bir mesaj olduğunu, şairin dış dünyayı tasvir etmek ve konu gereği dili kullanmakla yetinen

⁵² Age, s. 89.

⁵³ Age, s. 96, 97.

bir kimse değil varlığın hakikatini keşfeden kimse olduğunu dile getiriyorlardı. Şair Abdülkerim b. Sâbit'e göre şiirdeki en büyük kusur, şairin kuralarla sınırlandırılmasıydı. Bu şair çağdaşları gibi yenilikçi edebiyat akımlarından özellikle de Mısır'da gelişen akımlardan ve Tunuslu şair Ebu'l-Kâsim eş-Şâbbî'den etkilenmişti. Duygu, özgürlük ve kendiliğindenliği benimsediği yazılarındaki bakış açısında ve analizlerde görülmektedir.⁵⁴

Bu dönem eleştirmenlerinin bazıları zaman zaman objektiflikten uzaklaşıp hamasi duygulara kapılmışlardır. Özellikle yeniliklere kapı aralamak amacıyla yazı yazanlar, Batı edebiyatıyla Arap edebiyatını mukayese ederken edebi miraslarını acımasızca eleştirmişlerdir.

Bunlardan birisi romantik şair-eleştirmen Abdüsselam el-‘Alevî’dir. Makalelerinin ekserisini Batı edebiyatı ile Arap edebiyatının mukayese-sine ayırmıştı. Hümanist Fransız şairleriyle klasik dönem Arap şairlerini karşılaştırmış, Arap şairlerinin gerçek anlamda şair olmayıp manzumele-rinde bedîî sanatları kullanan kimseler olduklarını iddia etmişti. Arap edebiyatının tamamen sanat ve estetikten, modern çağın ulaştığı gelişmelerden ve uygunluktan uzak olduğunu söylüyordu. Abdüsselam el-‘Alevî’yi bu görüşe götüren en önemli etken eski Arap şiirinin büyük çoğunluğunun methiyelerden ibaret olmasıydı. Methiyenin edebiyatla fazla alakası bulunmayan düşük seviyeli bir konu olduğunu, alay konusu olabilecek, erdemden uzak, çoğu zaman doğruyu ve gerçeği ifade etmeyen, ince duygularla alakası olmayan bir şiir türü olduğunu söylemişti.⁵⁵

Bu görüş bazı doğrular içermekle birlikte, bir eleştirmenin değer taşımayan örneklere dayanarak tüm edebi mirası mahkûm etmesi kabul edilemeyecek, abartılı bir durumdur. Arap şiir geleneği dikkatle incelenirse, Cahiliye döneminden itibaren sanat yönü yüksek olan şiirler kolayca bulunabilir. el-‘Alevî’nin ve Fas’taki diğer yenilikçi yazarların etkilendiği Mısırlı ustaları klasik dönem Arap şairlerinin pek çoğunu takdir etmişler, hatta bunlardan etkilenmişlerdir. Ayrıca takipçisi oldukları *Mehcer* edebiyatının da Endülüs edebiyatından oldukça fazla etkilendiği malumdur. Abdüsselam el-‘Alevî sanat anlayışında yeni düşüncelere açık olmuş olsa da, yeniliğe kapı aralamak adına tüm geçmişi bir kalemde silmek doğru olmasa gerek. Bazı sınırlardan, kayıtlardan kurtulmak adına aşırı bir tepki göstermektedir.

⁵⁴ A‘râb, “eş-Şi‘ru’l-‘Arabiyyu’l-Mu‘âsir fi’l-Mağrib”, <http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/studies/Magreb/0003.htm>

⁵⁵ Agm.

Bu yıllarda Romantiklerle Realistler arasındaki mücadele daha önceki dönemlerde milliyetçi akımın mücadelesinden farklıydı. Realistler edebiyatın her şeyden önce bir çaba ve kişisel bir tecrübe olduğunu kabulleniyorlardı. Fakat Romantiklerden farklı olarak, şairin bu çaba ve tecrübeyi ülkenin hizmetine vermeleri gerektiğini söylüyorlardı. O sıralarda Fas emperyalizmin baskısı altındaydı, içine kapanacak, ağlayacak ve vehimlere kapılacak kimseler değil ülkeyi kölelikten ve zulümden kurtaracak kimseler gerekiyordu. Dolayısıyla şair gerçek hayatla alakası olan, insanların gündelik hayatlarındaki sıkıntılarını tasvir eden ve bu sıkıntılarla yaşayan biri olmalıydı. Elbette kırklı yıllardaki Realist edebiyat, otuzlu yıllardaki milliyetçi-ıslahatçı tavidan farklılaşmaya başlamıştı.

Realistler bakış açısı olan bir edebiyattan bahsetmeye başlamışlar ve edebiyatın ıslahatçı fikirler taşıyan bir şey olmadığını dile getirmişlerdir. Şiir anlayışının insanî bakışa ve insanın her yerde ve her zaman insan olduğunu bilincine dayandığını, bir Fas edebiyatı ortaya koymak için insanî duyguya sahip olunması gerektiği söylenmektedir.

Bu iki eğilim dışında zayıf olsa da farklı eğilimleri bir araya getirmeye çalışan bir yaklaşım da bulunmaktadır.

5. Sonuç

Fas edebiyatı, bu ülke Müslüman hâkimiyetine geçtikten ve Araplar vatan olarak seçtikten sonra doğudaki Arap edebiyatının ürünleri de bu ülkeye taşınmış, yeni coğrafya ve bu coğrafyada oluşan kültürün oluşturduğu farklılıklar dışında Arap edebiyatının bir parçası olmayı sürdürmüştür. Tarihi süreçte zaman zaman Endülüs edebiyatı ile bir yarışa girmiş ve oldukça başarılı ürünler ortaya koymuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde tüm İslam ülkelerinde görülen gerileme Fas'ta da kendisini hissettirmiş ve bunun sonucu olarak şiir anlayışı da gerilemiş, hatta şiiri dil, fıkıh gibi ilimlerin aleti olarak gören bir anlayış hâkim olmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde toplumu ıslah etmeyi ilke edinen ve şiiri de bunun araçlarından biri sayan Selefî anlayış etkili olmuştur. Daha sonraki evrede Fas ulusal hareketiyle irtibatlı anlayışa, akabinde gelen evrede ise toplum ve fert olarak Fas insanının duygularını dile getiren anlayışa ulaşılmıştır. Şiir anlayışındaki bu dönüşüm bu süreç içerisinde Fas insanının bilinçlenmesiyle beraber yürümüş, şairlerin çoğu da yazdıkları şiirlerinde gelişen anlayışlara uymuşlardır. Bu dönemlerde Fas şiirinin doğudaki Arap ülkelerindeki seviyeyi yakalayamadığı, bu ülkelerde yetişenler şairler gibi büyük bir şair çıkaramadığı görülmektedir. Bunun sebebi, siyasal ve

coğrafi sebeplerle diğer Arap ülkeleriyle iletişim imkânının az olmasıdır. Fas şiiri 20. yüzyılın sonlarına doğru daha seviyeli ürünler vermeye ve diğer Arap ülkelerindeki şiir seviyesini yakalamaya başlamıştır.⁵⁶ Bu da özellikle ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra bu alanda gösterilen çabalar sayesinde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Adalar, Derya. “Apollo Grubu: Bir Modern Arap Şiiri Ekolü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2007
- ‘Affî, Muhammed Sâdik. *en-Nakdu’l-Edebiyyi’l-Hadîs fi’l-Mağrib*, Kahire, 1971.
- ‘Alluş, İdrîs. “Divanu’ş-Şi’ri’l-‘Arabî fi’r-Rub‘u’l-Ahîr mine’l-Karni’l-‘İşrîn”, *Kitâb fi’l-Cerîde*, S. 112, Londra, 2007.
- Brugmann, J. *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden, 1984.
- el-Câbirî, Muhammed ‘Âbid. *Advâ ‘alâ Muşkili’t-Ta’lîm bi’l-Mağrib*, Dâru’n-Neşri’l-Mağribiyye, Dâru’l-Beydâ, 1985.
- Dayf, Şevki. *el-Makame*, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, 1973.
- Erinç, Sırrı. “Fas (Fizikî ve Beşerî Coğrafya)”, *İslam Ansiklopedisi*, XII, TDV, İstanbul, 1995, s. 184–188.
- Haccî, Muhammed. *ez-Zâviyetu’d-Delâiyye*, Rabat, 1964
- Hâfız İbrahim. *Divan*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1991.
- Harekât, İbrahim. “Fas (Tarih)”, *İslam Ansiklopedisi*, XII, TDV, İstanbul, 1995, s. 188-190.
- Kabbîş, Ahmed. *Tarîhu’ş-Şi’ri’l-‘Arabî*, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1971.
- Kennûn, Abdullah. *Ehâdîs ‘ani’l-edebi’l-Mağribiyyi’l-Hadîs*, Menşûrâtu Ma‘hedî’d-Dirâsâti’l-‘Arabiyye, Dâru’l-Beydâ, 1964.
- Kennûn, Abdullah. *en-Nubûğu’l-Mağribî fi’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-Kitâbi’l-Lubnânî, Beyrut, 1961.

⁵⁶ Bu ürünlerden bir seçki için bkz. İdrîs ‘Alluş, “Divanu’ş-Şi’ri’l-‘Arabî fi’r-Rub‘u’l-Ahîr mine’l-Karni’l-‘İşrîn”, *Kitâb fi’l-Cerîde*, sayı: 112, Londra, 2007.

- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Parıld, Metin. “Fransız Sömürgeciliği Döneminde Kuzey Afrika’da Arap Dili ve Edebiyatına Genel Bir Bakış”, *Bilimname*, Kayseri, XVIII/115–132.
- Pekcan, Ali. “Allâl el-Fâsî”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2005, sayı: VI, s. 461-478.
- es-Sûlâmî, İbrahim. *eş-Şi‘ru’l-Vataniyyu’l-Mağribî fi ‘Ahdi’l-Himâye*, ed-Dâru’l-Beydâ, 1964.
- Şâyib, Ahmed. *ed-Dirâsetu’l-Edebiyye fi’l-Mağrib –el-Ustâz Abdullah Kennûn nemûzecen-*, Menşûratu Medreseti’l-Melik Fahd el-‘Ulyâ, Tanca, 1991.
- Yazıcı, Hüseyin. *Göç Edebiyatı*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yunus, Abdulhamid ve Fethî Hasan el-Misrî. *Fi’l-Edebi’l-Mağribiyyi’l-Mu‘âsir*, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, 1982.

İnternet Kaynakları

- A‘râb, Ahmed T. “eş-Şi‘ru’l-‘Arabiyyu’l-Mu‘âsir fi’l-Mağrib”,
<http://www.albaptainprize.org/encyclopedia/studies/Magreb/>
 Erişim: 15.11.2011
- <http://membres.multimania.fr/tawiza1/Tawiza151/dahir.htm>
 Erişim: 17.11.2011

İşgal Dönemi Tunus Şiirinde Avangard Bir Romantik: Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî

Metin PARILDI¹

Öz

Arap şiirinin ilk romantiklerinden kabul edilen Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, 20. yüzyılda Tunus'un son derece ilginç edebî şahsiyetlerden biri olup, günümüze kadar da Arap dünyasının prestijini kabul ettiği tek Kuzey Afrikalı şairdir. Tunus'un Tozar vilayetinin eş-Şâbbe köyünde dünyaya geldi. Geleneksel İslâmî eğitimini aldıktan sonra ez-Zeytûne'de öğrenimini tamamladı. Batılı romantik şairlerden yapılan tercümelemlerle birlikte el-Mehcer edebiyatının romantik şairlerini ve özellikle de kendisini çok etkileyen Cubrân Halil Cubrân'ı okudu. Şairlik yeteneği erken yaşta kendini gösterdi ve tabiat tasvirinden vatanseverliğe kadar çok çeşitli konularda şiir yazdı. Şiirleri önce gazetelerde ve dergilerde basıldı. Yeteneği otuzlu yıllarda ilk defa Apollo dergisinin editörü Ebû Şâdi tarafından keşfedildi ve şiirleri bu dergide basıldı. Şiirleri 1955 yılında tam olarak bir divan halinde *Eğâni'l-Hayât* adıyla basıldı.

Anahtar kelimeler: *Ebu'l-Kasım eş-Şabbi, Eğani'l-hayat, modern Arap şiiri, romantizm, Tunus, Mehcer, Divan, Apollo.*

¹ Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mparildi@erciyes.edu.tr, mparildi@hotmail.com

An Avant-Garde Romantic of Tunisian Poetry in Occupation Period: Abû al-Qâsim al-Shâbbî

Abstract

Abu al-Qasim al-Shabbi is one of the first romanticists in Arabic poetry and the most attractive literary figures of twentieth century Tunisia, and the only Maghribi author of the modern period so far to attain the stature of greatness in the Arab world. He was born in the village of Al-Shabbah, near Tozeur in Tunisia. He received a traditional Islamic education, and then became a student at al-Zaytuna in Tunis. He read Western romantic poets in translation as well as Arab Romantic poets of al-Mahjar, particularly Jubran Khalil Jubran, who greatly influenced his work. His poetic talent manifested itself at an early age and this poetry covered numerous topics, from the description of nature to patriotism. His poems were first published in periodicals and newspapers. His talent was first appreciated in Cairo in the thirties by the Zaki Abu Shadi editor of Apollo magazine and his poetry was published in this magazine. The most complete edition of al-Shabbi's poetry collection was published in Cairo under the title *Aghani al-Hayat* (Songs of Life) in 1955.

Keywords: *Abu al-Qasim al-Shabbi, Aghani al-Hayat, Songs of Life, modern Arabic poetry, romanticism, Tunis, Mahjar, Diwan, Apollo.*

1. Giriş

1830 yılında Fransızların Cezayir’i işgal etmesiyle, komşu Tunus da işgal tehdidi altına girmişti. Nitekim siyasî arenadaki çekişmeler, çalkantılar² Fransız işgaline davetiye çıkarmış ve 1881 yılında manda (himaye) adı altında işgal gerçekleşmişti. Çok yüksek maliyetinden dolayı Fransız kamuoyunun sömürgeciliğe şiddetle karşı çıkmasından ve uluslararası şartların zorlamasından dolayı³ Tunus’un işgali direkt askeri işgal gibi gösterilmemeye çalışılsa da, Cezayir’de yapılandan farklı bir durum söz konusu değildi; doğrudan yönetime müdahale, Fransız nüfusu yerleştirme, ülkenin asıl sahiplerinin haklarını inkâr etme siyaseti aynı şekilde Tunus’ta da uygulandı.⁴

Cezayir’in işgali daha en başından itibaren Tunus’ta bir hareketlenme başlatmış ve ülkeyi bir uyanış faaliyeti içine sevk etmişti.⁵ Tunus’taki bu kıpırdanışlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şiire de yansiyacak bir ıslahat hareketine dönüştü. Müşir Ahmed Bâý döneminde (1837–1855) başlayan bu ıslahat çabası daha sonraları ıslahat fikrini destekleyen “bay”lar, siyaset adamları, âlimler, fikir adamları ve şairler tarafından devam ettirildi.⁶ Ufukta görünen Fransız işgaline karşı direnecek güçlü bir ülke oluşturmak ve bu ülke için savaşacak vatanseverler hazırlamak; Tunuslu fikir adamları ve yazarların olduğu kadar şairlerin de en önemli davası oldu.

1840 yılında kurulan ve “Mektebu’l-muhendisîn” ya da “Mektebu’l-ulûmi’l-harbiyye” isimleri de verilen Bardu askeri okulu Tunus’taki ıslahat çabalarının en önemli aşaması oldu. Bu okul, dönemin siyasî ve fikrî hayatında gözle görülür bir etkisi olan seçkin bir subay kesiminin ortaya çıkmasında belirgin bir rol oynadı.⁷ 19. Yüzyılın en önemli Tunus şairlerinden sayılan ve ıslahat çabaları içinde önemli bir yer tutan Ebu’s-Senâ Mahmûd Kâbâdü (1815–1871) 1842 yılında Bardu askeri okuluna Arap Dili ve Edebiyatı hocası olarak tayin edildi.⁸ 17. yüzyılın başlarında Tunus’a iltica eden

² ‘Ali el-Mahcûbî, *İntisâbu’l-himâyeti’l-Ferensiyeye bi Tûnis*, Serâs li’n-neşr, Tunus, 1986, s. 46.

³ Ahmed el-Kassâb, *Târîhu Tûnis el-mu’âsır (1881–1956)*, ter. Hammâdî es-Sâhilî, eş-Şeriketu’t-Tûnisiyeye li’t-Tevzî’, Tunus, 1986, s. 9, 10.

⁴ ‘Allâl el-Fâsî, *Muhâdarât fi’l-Mağribi’l-‘Arabî munzu’l-harbi’l-‘âlemiyeti’l-ülâ*, Matba’atu’n-Nahda, Beyrut, 1967, s. 184.

⁵ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *eş-Şi’ru’t-Tûnisyyu’l-mu’âsır 1870–1970*, eş-Şeriketu’t-Tunisiyye, 1974, s. 21.

⁶ Mâcid el-Hakavâtî, ‘Adnân Câbir, *Muhtârât mine’ş-şi’ri’l-‘Arabî fi’l-karni’l-‘işrîn (I) el-Urdunn ve Falastîn, el-İmârâtu’l-‘Arabiyetu’l-Muttehide, el-Bahreyn, Tûnis*, Muessesetu Câizeti ‘Abdi’l-‘Azîz Sa’ûd el-Bâbtayn, el-Kuveyt, 2001, s. 491.

⁷ Muhammed Sâlih el-Câbirî ve Ca’fer Mâcid, *Târîhu’l-edebi’l-Tûnisyyi’l-hadis ve’l-mu’âsır*, el-Mecma’u’t-Tûnisî li’l-‘Ulûm ve’l-‘Âdâb ve’l-Funûn Beytu’l-Hikme, Tûnis, 1993, s. 10.

⁸ Ahmed Temâm, “Kâbâdü et-Tûnisî Sayhatun mubekkiratun li’t-tatavvur”, <http://www.new7ob.com/vb/pro4174-3.html>, Erişim: 03.12.2011.

Endülüs kökenli bir aileye mensup olan⁹ Kâbâdû'yu diğer şairlerin önüne geçiren şey; medih, mersiye, hiciv gibi alışılmış şiir konularını bir tarafa bırakarak millî konulara eğilmiş olmasıydı.¹⁰

Hayreddin Paşa'nın, başvezirlik döneminde (1873–1877) ez-Zeytûne Üniversitesindeki geleneksel köklü eğitimi sağlamlaştırmak amacıyla 1874 yılında es-Sâdıkiyye okulu kuruldu.¹¹ Beşîr Safer, Ali Baş Hambe ve Ali Bâşûşe gibi Tunus millî hareketinin liderleri bu okuldan yetişti. Daha sonra 1876 yılında es-Sâdikî Enstitüsü kuruldu; bu enstitünün mezunlarının ve hocalarının modern Tunus uyanışında belirgin bir payı oldu. Sâdıkiyye'nin kuruluşuyla aynı zamanda Hayreddin Paşa'ya mâlî başkanlık görevi verilen millî bir komisyon oluşturuldu; bu komisyon eğitim müfredatını ıslah etmek ve ez-Zeytûne Üniversitesindeki eğitim metodunu iyileştirmek maksadıyla işe koyuldu.¹²

1896 yılında vakıflardan sorumlu olan Beşîr Safer, İbn Haldûn'un anısına, Sâdıkiyye'nin görevini devam ettirecek el-Haldûniyye medresesini kurdu.¹³ Bir grup Tunuslu vatanseverin gayretleriyle gerçekleştirilen ve kültürel bir proje olan el-Medresetu'l-Halduniyye eğitimdeki uyanışı daha da ileri götürdü. Bunların hedefi sömürge yönetiminin gözetimindeki eğitim müfredatıyla, ez-Zeytûne'de takip edilen geleneksel müfredat arasında bir denge kurmaktı. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı bu amaç gerçekleştirilemedi.¹⁴

Tunus millî hareketi, ez-Zeytûne ile yukarıda bahsedilen okullardan beslenmiştir. Fransız dil işgaline karşı durmak millî dilin konumunu korumak için, buralarda modern bilimler Arapça okutulmuştur.¹⁵

İslahat döneminin fikrî tezahürlerinden ve en önemli faaliyetlerinden biri de matbaa ve gazetecilik olmuştur. O dönemde gazeteler, siyasetçilerin, fikir adamlarının ve edebiyatçıların halka ulaştıkları, seslerini duyurdukları, emperyalizme karşı mücadele verdikleri bir alan olmuştur.

2. Edebî Gazetecilik ve Modern Tunus Şiiri

Uyanış döneminde Tunus gazeteleri şairlere geniş bir alan ayırmıştı. 1840'ta Bardu askeri okulunun kurulmasıyla başlayıp, bir dönüm noktası

⁹ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *eş-Şi'ru'l-Tünisiyyu'l-mu'âsir*, s. 31.

¹⁰ Mâcid el-Hakavâtî ve 'Adnân Câbir, *Muhtârât mine ş-şi'ri'l-'Arabî fi'l-karni'l-'işrîn*, s. 491, 492.

¹¹ Nazlı Mu'avvad Ahmed, *et-Ta'rib ve'l-kavmiyyetu'l-'Arabiyye fi'l-mağribi'l-'Arabî*, Merkezû Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut, 1986, s. 71.

¹² Muhammed Sâlih el-Câbirî, *Târîhu'l-edebi'l-Tünisiyyi'l-hadîs ve'l-mu'âsir*, s. 10.

¹³ Nazlı Mu'avvad Ahmed, *et-Ta'rib ve'l-kavmiyyetu'l-'Arabiyye fi'l-mağribi'l-'Arabî*, s. 77.

¹⁴ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *Târîhu'l-edebi'l-Tünisiyyi'l-hadîs ve'l-mu'âsir*, s. 11.

¹⁵ Nazlı Mu'avvad Ahmed, *et-Ta'rib ve'l-kavmiyyetu'l-'Arabiyye fi'l-mağribi'l-'Arabî*, s. 77.

olan 1920 yılına kadar devam eden zaman diliminde yüzden fazla şairin bu gazetelerde sesini duyurmaya çalıştığı belirtilmektedir.¹⁶

Tunus'ta 1860 yılında kurulan resmî matbaada basılmaya başlanan *er-Râidu't-Tûnisî* adlı ilk gazete, 1838 yılında Mısır'da çıkan *el-Vakâi* ve 1847 yılında Cezayir'de çıkan *el-Mubeşşir*'den sonra Arap dünyasında en erken çıkan üçüncü gazete unvanını elde etmiştir.¹⁷ Gazetenin idaresini değişik dönemlerde Ebu's-Senâ Kâbâdû, Muhammed Bayram et-Tûnisî ve Muhammed es-Senûsî üstlenmiştir.¹⁸ Fikrî uyanışın zirveye ulaştığı, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın başvezirlik döneminde (1873–1877) *er-Râidu't-Tûnisî* gazetesi resmî işler dışında sayfalarını makale, inceleme ve şiire de açmıştı. Bu dönemde yaklaşık elli şair sesini bu gazeteden duyurmuştur.¹⁹ *er-Râidu't-Tûnisî*'de yazan neslin gayretleri daha sonra 1888 yılında Ali Bûşûşe'nin kurduğu bağımsız ilk millî gazete sayılan *el-Hâdırâ* gazetesine aktarıldı. Bu gazetenin de basılmasını ıslahatçılardan bir grup üstlenmişti. İşgal döneminde çıkmasından dolayı esas hedefinin siyasî ve millî meseleler olması gerekirken, edebiyata da yer ayırmış ve çok sayıda şaire ait şiirleri yayımlamıştı.²⁰

er-Râidu't-Tûnisî'de yayımlanan şiirlerin büyük bir bölümü klasik geleneksel tarzda idi. Fakat gazete 20. yüzyılın başlarında “modern şiir” denilen yeni bir şiir türüne yer vermeye başlamıştı.²¹ Bu dönemde çıkmaya başlayan *es-Seâdetu'l-Uzmâ* (1904) ve *Hayreddîn* (1906) dergileri modern şiirin ateşli taraftarıydı. Bu dergiler modern şiiri destekleyen makaleler yayımladılar; onu tanıtmaya ve yaygınlaştırmaya çalıştılar.²²

Yirmili yıllarda dergilerin sayısı gittikçe artmış ve bunlar mevcut akımları polarize etmiş, kendisine çekmiştir. Bu dönem, edebi hayatın daha önceden görmediği bir verimliliğe şahit olmuştur. 1920 yılında *el-Bedr* dergisi çıkmaya başladı. Bu dergi el-Hizbu'l-Hurru'd-Dustûrî (Anayasal Özgür Parti)'nin sözcüsü durumundaydı. İki sene yayın hayatını sürdüren ve edebiyata fazla yer ayırmayan bu derginin genç kalemlerinden Muhammed eş-Şâzilî Haznedâr, Mustafa Ağa, Saîd Ebû Bekr gibi ileride adını duyuracak önemli şahsiyetler çıkmıştır. Kâbâdû'dan sonra, sömürgecilik dönemi Tunus şairlerinin en başında sayılan Muhammed eş-Şâzilî Haznedâr (1881–1954)

¹⁶ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *Târîhu'l-edebi't-Tûnisîyyi'l-hadis ve'l-mu'âsır*, s. 18.

¹⁷ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisîyyu'l-mu'âsır*, s. 23.

¹⁸ *Age*, s. 24.

¹⁹ Muhammed Sâlih el-Câbirî, *Târîhu'l-edebi't-Tûnisîyyi'l-hadis ve'l-mu'âsır*, s. 12.

²⁰ *Age*, s. 15.

²¹ *Age*, s. 16, 17.

²² *Age*, s. 16, 17.

onun yerini doldurmuştur. Yönetici ailelerden birinden gelen şair, hiç tereddüt etmeden bu avantajından vazgeçmiş ve sömürgecilere karşı halkın yanında yer almıştır.²³

el-Bedr dergisinde yazan Zeynu'l-Âbidîn es-Senûsî (1901–1965), ileride edebi hayatın aktifliğinde önemli bir rol oynayacak genç kalemlerden biriydi. 1921 yılında bu dergide faaliyetine başlayan Zeynu'l-Âbidîn es-Senûsî, çok geçmeden ayrılarak kendisine ait *el-Arab* adlı matbaa ve dergiyi kurdu (1923–1924). Matbaasında *el-Arab* dergisi dışında ayrıca kendisine ve arkadaşlara ait eserleri de basıyordu. Zeynu'l-Âbidîn es-Senûsî sonra *el-Âlem* (1930), daha sonra da *el-Âlemu'l-Edebî* (1930–1936) dergilerini çıkardı.

el-Âlemu'l-Edebî dergisi bu dönemde diğer dergilerin önüne geçti. Edebi uyanışın öncüsü olarak genç edebiyatçılara gayret ve şevk verdi. Bu gençlerden bir kısmının meşhur olmasını sağladı. Bunlardan biri de Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'ydi.

el-Âlemu'l-Edebî'de şiirler yayımlanan şairlerden Abdurrazzâk Kerbâke, Mustafâ Ağa, Mahmud Burkıba, Saîd Ebû Bekr, Muhammed el-Hâdî el-Medenî, Mustafâ Harîf adlarını duyurmayı başardılar. Ancak bunlardan tartışmasız olarak en parlak isim Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'ydi. Zeynu'l-Âbidîn es-Senûsî, daha en başından onun dehasını keşfetmiş ve büyük bir destek vermişti; hattâ divan halinde çıkmadan çok önce (1927) onun şiirlerini müsveddelerinden kopyalayarak *14. Yüzyıl'da Tunus Edebiyatı* adlı kitabında yayımlamıştı.

el-Âlemu'l-Edebî'de yetişen ve adını duyuran Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, bu sıralarda "*el-Hayâlu's-şi'ri inde'l-Arab(Araplarda şiirsel imaj)*" adlı bir konferans verir. Bu konferans etrafında çıkan tartışma Apollo çevresinin dikkatini çeker ve bu topluluğa üye olarak kabul edilir. Topluluğun aynı adı taşıyan dergisinde şiirleri yayımlanmaya başlayan şair, adını bütün dünyaya bu dergiden duyurur.

3. Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'nin 'Kısa' Hayat Hikayesi

Ebu'l-Kâsım b. Muhammed Bulkâsım eş-Şâbbî Tunus'un güneyinde hurması bol vahaların bulunduğu bölgenin merkezi olan Tozar vilayetinin eş-Şâbbe köyünde 1909 yılında²⁴ 25 yıl sürecek kısa hayat serüvenine başlar.

Babası Şeyh Muhammed b. Bulkâsım eş-Şâbbî, Tunus tarihinde hicrî onuncu yüzyıldan beri dinî, dünyevî ve kültürel bakımdan önemli bir ko-

²³ Mâcîd el-Hakavâtî, 'Adnân Câbir, *Muhtârât mine's-şi'ri'l-'Arabî fi'l-karni'l-'işrin (I)*, s. 494.

²⁴ Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, *el-A'mâlu'l-kâmile li-Ebi'l-Kâsım eş-Şâbbî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1997, II, s. 3.

numa sahip olan “eş-Şâbbiyye” sülalesinden gelmekteydi. el-Ezher mezunlarından olan Muhammed b. Bulkâsım eş-Şâbbî, daha sonra Tunus’ta ez-Zeytûne’de iki sene daha okumuş ve şer’î kadı unvanını kazanabilmek için gereken tatvî diplomasını almıştı.²⁵

Babasının hâkim (kadı) olmasından dolayı Şâbbî, doğduğu yerde çok kalmamıştır. Yirmi sene boyunca Tunus’un çeşitli yerlerini ailesiyle beraber dolaşmış ve çeşitli çevrelerle tanışmıştır. Bu arada lehçeleri de iyice öğrenmiştir.²⁶

Şâbbî, beş yaşındayken geleneksel mahalle mektebinde öğrenim hayatına başladı. Dokuz yaşına geldiğinde Kur’an’ın tamamı ezberindeydi. Mahalle mektebinin yanında babası da öğrenim hayatının bu ilk kısmında önemli ölçüde katkıda bulundu. Bazı dinî, tasavvufî, felsefî kitapları babasının kütüphanesinden okudu. Daha sonra 1920 yılında yaklaşık on iki yaşındayken Arap-İslam medeniyeti içinde önemli bir eğitim yeri olan ez-Zeytûne’ye gönderildi. Burada Kur’an-ı Kerim ve Arapça eğitimi alarak 1927 yılında mezun oldu. Daha sonra Tunus Hukuk Fakültesine kaydoldu ve buradan da 1930 yılında mezun oldu.²⁷

Şâbbî’nin çocukluk ve gençlik döneminde akranlarına benzemediği, son derece duygusal olduğu, uzun süre tek başına kaldığı, derin derin düşüncelere daldığı anlatılmaktadır. Bu sakin ve sessiz hali, arkasından fırtınalar kopan denizin sessizliğine benzetilmiştir.²⁸ Kardeşi el-Emîn eş-Şâbbî’nin belirttiğine göre ilk şiirini 18 Temmuz 1924’de yazmıştır.²⁹ Doğum tarihinin 1909 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ilk şiirini on beş yaşında yazdığı anlaşılmaktadır.

Şâbbî’nin hayatının son dönemi, arka arkaya gelen ve şiirlerinde önemli değişime sebep olan acılarla doludur. 1927 yılı içerisinde sevgilisinin trajik bir şekilde zamansız ölümü onu büyük bir üzüntüye sokar. Bu durum “Ma’temu’l-Hubb (Aşk Matemi, Ağustos 1927)”³⁰ ve “Cedvelu’l-Hubb

²⁵ *Age*, II, s. 3.

²⁶ *Age*, II, s. 3.

²⁷ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve’l-harekât fi’ş-şî’ri’l-Arabiyyi’l-hadîs*, ter. Abdülvehid Lu’lue, Merkezu Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut, 2007, s. 431.

²⁸ Ni’mât Ahmed Fuâd, *Şu’arâ selâse: İbrâhîm Naci, Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, el-Ahtalu’s-Sagîr*, el-Hey’etu’l-Mısriyyetu’l-‘Âmme, 1987, s. 129.

²⁹ Fahrî Ahmed Hasen, *Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî-Dirâse fi hayâtihî ve edebih*, Basılmamış master tezi, Câmiatu’l-Ezher, Kulliyetu’l-Lugati’l-Arabiyye, ed-Dirâsâtu’l-Ulyâ, 1973-1974, s. 23.

³⁰ Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, *Dîvânu Ebi’l-Kâsım eş-Şâbbî*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2005, s. 77.

(Aşk Deresi, Ağustos 1927)³¹ adlı şiirlerinde açıkça görülmektedir. Yaklaşık iki yıl sonra 1929'da 22 yaşındayken kalp büyümesi hastalığına yakalandığını öğrenir. Evlenirse acılarının biraz hafifleyeceğini düşünen babasının ısrarı üzerine, onu kırmamak için mutsuz bir evlilik yapar. Bir süre sonra çok sevdiği babasını kaybeder. Bu ölüm onu daha derinden etkiler, en büyük acısı olur.

Çektiği acılar Şâbbî'yi genç yaşta olgunlaştırır, derinlere yolculuk yapmasını ve saf insanî tarafa yönelmesini sağlar.³² Son zamanlarını, uzlete çekilip okuma ve düşünmeyle geçirir. Sonunda kendisini derin bir romantizm içinde bulur ve zaman zaman şiddetli bir karamsarlık duygusuna teslim olur.³³ 1934 yılının yaz mevsiminde, o zamana kadar yazdığı şiirlerini, Mısır'da bastırmak niyetiyle *Eğâni'l-Hayât* adını verdiği bir divanda toplar; fakat hastalığı ağırlaştığı için yataktan çıkamaz ve başkentteki İtalyan hastanesine yatırılır. Şâbbî, 1934 yılının Ekim ayının dokuzunda "tatmak istediği" ölümle buluşur. Cenazesi doğum yeri olan eş-Şâbbe'ye götürülür ve orada toprağa verilir.³⁴

4. Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'nin Şiir Serüveni

Şâbbî Arap topraklarında uyanış ve ıslah rüzgârının estiği, Batı'dan romantik edebiyatın ve el-Mehcer edebiyatının şaheserlerinin geldiği bir zamanda yaşamıştır. Bütün bunlar onun şiirsel yaratıcılığına yansımış ve bunların sonucunda da kontrolsüz duygularla donatılmış bir divan ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar hüznün yönü öne çıksa da, bu divan iki dünya savaşı arasındaki Tunus gençliğinin içinde bulunduğu şaşkınlık ve endişeyi en açık bir şekilde gösteren bir yansıma olarak nitelendirilmiştir.³⁵

Şâbbî'nin edebi alanda en çok ses getiren işi 1929 yılında el-Haldûniyye kulübünde verdiği "*el-Hayâlu's-şi'ri inde'l-Arab (Araplarda şiirsel imaj)*" adlı konferans olmuş ve Şâbbî'nin ilk konferansı olmasına rağmen büyük yankı uyandırmıştı. Bir yıl sonra Zeynu'l-Âbidîn es-Senûsî'nin önsözüyle ve kendi matbaasında (Matbaatu'l-Arab) kitap olarak basılan bu konferansta ortaya koyduğu düşüncelerinde Şâbbî, kendi neslinden öncü şairlerin en cüretkârı olduğunu ortaya koymuştu.

³¹ *Age*, s. 167.

³² Hannâ el-Fahûrî, *el-Câmi' fi Târîhil-Edebil-'Arabî (el-Edebul-Hadîs)*, Beyrut, 1986, II, s. 556.

³³ *Age*, II, s. 557.

³⁴ Sehar 'Abdullah 'İmrân, *Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî 'Abkariyyetun ferîde ve şâ'iriyetun muteceddide*, Dâru'l-Ba's, Dimeşk, 2009, s. 14.

³⁵ Mahmûd Tarşûne, *Mebâhis fi'l-edebi'l-Tûnisiiyi'l-mu'âsır*, el-Matâbi'u'l-Muvahhade, Tunus, 1989, s. 12.

Teorik düzlemde klasik edebiyata yaptığı eleştirilerin boyutu devrim niteliğinde bir fenomen ortaya çıkarmıştı. Yeni bir edebiyatın yaratılması uğrunda geçmişe yönelttiği bu eleştiriler çok ağır bulunmuş, Mihâil Nuayme (1889–1988), Abbâs Mahmûd el-Akkâd (1889–1964) ve Cubrân Halîl Cubrân (1883–1931) da aralarında olmak üzere, o ana kadar kimsenin, bu boyutta bir eleştiri yapmadığı belirtilmiştir.³⁶ Klasik ekol taraftarlarını kızdıran bu kitabın ünü Tunus sınırlarını aşmış diğer Arap topraklarında da tartışılmaya başlamıştı. Şâbbî'nin fikirleri yenilikçi çevrelerde bile ihtiyatla karşılanmış, 1933 yılında *Apollo* dergisinin 7. sayısında Muhtâr el-Vekîl tarafından yazılan bir eleştiride, klasik dönem şairlerinin hayalden (imgeden) nasiplerinin olmadığı şeklindeki görüşün haksızlık olduğu örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.³⁷

Genç yaşta ölmesine rağmen kısa zamanda şiiri olgunluğa ulaşan ve arkasında bir de divan bırakmayı başaran Şâbbî, 20. yüzyılın ilk yarısında Tunus şiirinde yüksek seviyeye ulaşmış, hatta altmışlı yıllar öncesi Kuzey Afrika'da tek öncü şair olarak kabul edilmiştir.³⁸ Bu yüksek seviyedeki şiir anlayışının oluşmasının arkasında yatan sebeplerden en önemlisinin, çeşitli edebiyat ekollerine ait eserlerden çok okuması olduğu söylenmiştir.³⁹

Şâbbî'nin şiiri, ulaştığı noktaya gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir. Daha önce belirtildiği gibi Şâbbî ilk önce klasik kitaplarla edebiyat dünyasına giriş yapmıştı. *el-Egânî*, *Subhu'l-a'sâ*, *el-Kâmil*, *el-Emâlî*, *el-Umde*, *el-Meselu's-sâir*, *eş-Şi'ru ve 'ş-şuarâ*, *el-Ikdu'l-ferîd*, *es-Sînâateyn* gibi Arap edebiyatının temel kaynaklarını okumaya uzun zaman ayırdı.⁴⁰ Klasik dönem şairlerinden Ebu'l-Alâ el-Me'arrî (ö.449/1057), İbnu'r-Rûmî (ö.283/896) ve İbnu'l-Fârid'in (ö.632/1235) şiirlerine aşina olduğu⁴¹ ve bu şairlerden büyük ölçüde etkilendiği söylenmektedir.⁴²

Klasik Arap edebiyatı içinde en çok Endülüs şiirinden etkilendiği, ilk şiirlerini yazmaya başladığında nazım tarzı, hayatı tasavvur (algılama) biçimleri yönünden Endülüs şairlerini taklit ettiği, sonuçta şiirinin sanki Endülüs

³⁶ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve 'l-harekât fi 'ş-şi'ri 'l-Arabîyyi 'l-hadis*, s. 68, 432.

³⁷ Muhtâr el-Vekîl, "el-Hayâlu 'ş-ş'i'ri inde 'l-Arab", *Apollo*, No. 7 (1933), s. 833–834.

³⁸ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve 'l-harekât fi 'ş-şi'ri 'l-Arabîyyi 'l-hadis*, s. 68, 379.

³⁹ Fahrî Ahmed Hasen, *Ebu'l-Kâsum eş-Şâbbî-Dirâse fî hayâtihî ve edebihî*, s. 118.

⁴⁰ *Age*, s. 119; Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve 'l-harekât fi 'ş-şi'ri 'l-Arabîyyi 'l-hadis*, s. 431.

⁴¹ M. M. Badawi, *A critical introduction to modern Arabic poetry*, Cambridge University Press, 1975, s. 157.

⁴² Ahmed Kabbîş, *Târîhu 'ş-Şi'ril-'Arabî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1971, s. 566.

şairlerinden birine aitmiş gibi olduğu, “el-Gazâlu’l-Fâtin (Büyüleyici Ceylan, Şubat 1923)” adlı şiirinde bu durumun açıkça görüldüğü belirtilmiştir.⁴³

*Gömlek giymiş, güzel bir ceylana bağlandım.
Sonra onun güzel davranışından kalp âşık oldu.
Göz ucuyla bakışı kalbi büyüledi,
Okuyup üfleseydi, ağız tadı bozulmazdı.⁴⁴*

Şâbbî’nin klasik edebiyat etkisi altında kalması uzun sürmez. Batı’dan yapılan tercüme ve Batı edebiyatı etkisiyle yazılmaya başlayan kitaplar ve şiirler okumaya başladığında yeni bir çekim alanına girer. Yeni ekoller Şâbbî’yi etkisi altına alır. Başkentte geniş bir çevrede ve özgürlük ortamında kendisini bulan Şâbbî, buradaki dokuz yıllık hayatı boyunca kültürel düzeyde çok şey elde eder. Edebi faaliyetlere ciddi bir şekilde katılır. Eğitimde reform çağrılarında aktif rol oynar. “Müslüman Gençler Derneği”, “Edebî Kulüp” gibi cemiyetlerin kurulmasında öncülük eder.⁴⁵ Derslerden boş kalan vakitlerini “el-Haldûniyye”nin kütüphanesinde ya da Kudamâu’s-Sâdıkiyye”nin kütüphanesinde eski ve yeni edebiyat eserlerini okuyarak geçirir. Mısır, Suriye, Irak ve el-Mehcer çağdaş edebiyatını sıkı bir şekilde takip eder. Tâhâ Hüseyin (1889–1973), el-Manfalûtî (1872–1924), el-Akkâd,⁴⁶ el-Mehcer edebiyatçılarından İliyyâ Ebû Mâdî (1889–1957), Mihâil Nuayme, Cubrân Halîl Cubrân takip ettikleri arasındaydı.⁴⁷

Müslüman toplumları derin bir sarsıntıya uğratan Batı medeniyetinin ekonomik ve askeri gücü, buralarda, biri geleneğin etkisinde, diğeri de Batı Medeniyetinin etkisinde kalan iki temel eğilim ortaya çıkarmıştı. Her alanda görülen bu iki eğilimin edebiyata yansımaması elbette düşünülemezdi. Nitekim eski edebiyattan yana olanlara itiraz eden ve yenilik yapmanın gereğinden bahseden bazı edebiyatçılar ortaya çıkmaya başlamıştı. Belirtileri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayan ferdî plandaki bu yenilikçi çabalar 20. yüzyılın başlarında hız kazanmış ve giderek bazı grupların ortaya çıkması şeklinde kendini göstermeye başlamış ve bu gruplar daha sonra da birer edebi ekol haline dönüşmüştü. Böylece ortaya iki temel ekol çıkmıştı: Her şeyiyle eski edebiyattan yana olan klasik ekol ve Batı medeniyetiyle bir şekilde ilişki kurmuş entelektüellerden oluşan grupların

⁴³ Hannâ el-Fahûrî, *el-Câmi ‘fi Târîhil-Edebil-‘Arabî (el-Edebul-Hadis)*, II, 557.

⁴⁴ Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, *Divânu Ebi’l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 107.

⁴⁵ Rıdvân İbrâhîm, *et-Ta’rif bi’l-edebi’l-Tûnisî*, ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-Kuttâb, Tunus, 1397/1977, s. 106.

⁴⁶ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve’l-harekât fi’ş-şî’ri’l-Arabiyyi’l-hadis*, s. 431.

⁴⁷ *Age*, s. 431; Ahmed Kabbiş, *Târîhu’ş-Şî’ril-‘Arabî*, s. 566.

liderlik ettiği Batı etkisindeki yeni ekoller. el-Mehcer, ed-Dîvân ve Apollo ekolleri bunlardandı.

el-Mehcer ekolü, Şam bölgesinden (Suriye, Lübnan, Filistin) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sebeplerle Amerika'ya göç eden Araplar arasında ortaya çıkmıştır. Bunlar bir araya gelerek dernekler ve kulüpler kurmuşlar; gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Bu gazete ve dergilerde yazan şairler ve edebiyatçılarla birlikte “el-Mehcer” ekolü olarak isimlendirilen ve modern Arap edebiyatına önemli ölçüde katkıda bulunan edebi bir ekol de ortaya çıktı. İki farklı koldan ilerleyen el-Mehcer ekolünün biri New York'ta 1920 yılında Şam göçmenlerinin kurduğu ve öncülüğünü Cubrân'ın yaptığı “er-Râbitatu'l-Kalemiyye”dir. Bu topluluğun hedefi Arap şiiri ve nesrinde yenilik ruhunu aşlamak, gelenekçilikle mücadele etmek, edebiyatın hayatla olan bağını derinleştirmek, edebi tecrübenin daha geniş ufuklara açılmasını sağlamaktır.

el-Mehcer ekolünün Şâbbî üzerindeki etkisi büyük olur.⁴⁸ Belki de bu ekolün yazdıklarını okuduktan sonra eski edebiyatla bağlarını koparmıştır. el-Mehcer ekolünün Şâbbî'deki etkisi, şiirde dille ilgili bağlayıcılıklara, kafiye ve eski olan her şeye karşı çıkmasında,⁴⁹ iğneleyici eleştirisinde, acı çeken insanlık üzerine eğilmesinde, hareketsiz hayatla acı bir şekilde alay etmesinde belirgin bir şekilde görülmektedir.⁵⁰ el-Mehcer edebiyatçıları içinde özellikle Cubrân'ın etkisinin çok bariz olduğu ifade edilmektedir.⁵¹ Halife Muhammed et-Telîsî bu etkiyi karşılaştırmalı metinlerle *eş-Şâbbî ve Cubrân* adlı kitabında göstermeye çalışmıştır.⁵² et-Telîsî, Şâbbî'nin, Cubrân'ın yetenekli bir öğrencisi olduğunu, onun sanatsal özelliklerinden ve hayat felsefesinden en belirgin unsurlar olan aşkı, özgürlüğü ve isyanı aldığını, edebi çerçevesini bunlarla oluşturduğunu belirtmektedir.⁵³

ed-Dîvân ekolü, adını, Abbâs Mahmûd el-Akkâd, İbrahim Abdulkâdir el-Mâzinî ve Abdurrahmân Şukrî'nin 1921 yılında eleştirel nitelikli olarak yayımladıkları *ed-Dîvân* isimli kitaptan almıştır. Romantik eğilimli bu topluluk, Ahmed Şevkî (1868–1932), Hâfız İbrâhîm (1871–1932) ve Halîl Mutrân (1871–1949) neslinden sonra gelen ve Batı kültürüyle donanmış yeni neslin öncüsü sayılmaktadır. Bu topluluk kendini ifade etmeye, şiiri hayatın

⁴⁸ M. M. Badawi, *A critical introduction to modern Arabic poetry*, s. 566.

⁴⁹ Ahmed Kabbîş, *Târîhu 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1971, s. 566.

⁵⁰ Hannâ el-Fahûrî, *el-Câmi' fi Târîhil-Edebil-'Arabî (el-Edebul-Hadis)*, II, s. 558.

⁵¹ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve'l-harekât fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabîyyi'l-hadis*, s. 431; Badawi, s. 158.

⁵² Halife Muhammed et-Telîsî, *eş-Şâbbî ve Cubrân, ed-Dâru'l-'Arabîyye li'l-Kitâb*, 1978, s.123.

⁵³ *Age*, s. 47.

gürültüsünden ve patirtısından kurtarmaya, şiirde konu bütünlüğüne, kafiye çeşitliliği ve tek bir kafiye bağından kurtulmaya, manaya, derin ve felsefi düşünce eğilimine önem vermiş; eşyanın özünü tasvir etme, dış görünüşünden uzak durma, tabiatı tasvir etme, tabiatın derinliklerine dalma ve ötesi hakkında kafa yorma gibi konular üzerinde durmuştur.

Şâbbî, ed-Dîvân ekolünden de açık bir şekilde etkilenmiş ve şiir anlayışı el-Akkâd'ın şiir anlayışına yaklaşmıştır.⁵⁴ Yabancı dil bilmeyen Şâbbî, Batı edebiyatını bu topluluğun yaptığı tercümelere okumuştur. Bu tercümelere de en çok romantikleri okumuş⁵⁵ ve bunlardan Lamartin, Goethe gibi edebiyatçılardan büyük ölçüde etkilenmişti.⁵⁶

Apollo ekolü, 1932 yılında Ahmed Zekî Ebû Şâdî öncülüğünde ortaya çıkmış romantik eğilimi ağır basan bir şiir hareketidir. Bu hareketin ortaya çıkışını, klasik ekol taraftarları ile ed-Dîvân çevresi arasında süren çekişmeler hazırlamıştır.

Apollo ekolü, Şâbbî'nin doğrudan doğruya etkilendiği ve yenilikçiliğiyle farklı bir kategori içinde yer alan bir ekoldü. Adını, 1932 yılının Eylül ayında ilk sayısını çıkardığı dergiden almaktaydı. *Apollo*'nun bu ilk sayısının başında yer alan bir manzumede Ahmed Şevki (1868–1932) dergiyi “Ukâz'ın bir yansıması” olarak nitelendirmekte ve ortaya çıkaracağı “muallaka” şairlerini beklemekteydi.⁵⁷

el-Hayâlu 'ş-şi'ri inde 'l-Arab (Araplarda şiirsel imaj) adlı konferansı/kitabı etrafında koparılan fırtına Apollo grubunun dikkatini çekmekte gecikmez. Kitap olarak yayımlandıktan sonra aradan üç yıl geçmesine rağmen *Apollo* dergisinde yayımlanan ve yukarıda bahsedilen eleştiri yazısı üzerine Şâbbî bir cevap yazısı gönderir.⁵⁸ Böylece Ahmed Zekî Ebû Şâdî ile Şâbbî arasında kısa sürecek bir arkadaşlık başlar. Şâbbî'nin bir yıl sonra hayata veda edeceği zamana kadar yirmi civarında şiiri bu dergide yayımlanır⁵⁹ ve artık bir Apollo şairi olarak, Arap dünyasının tamamında adını duyurur. Şâbbî'nin şiirleri yayımlanmadan birkaç ay önce vefat eden Ahmed Şevkî Bey görememiş olsa da beklentisi gerçekleşmiş ve bu modern “Ukâz”da ortaya bir “muallaka” şairi çıkmıştı.

⁵⁴ Fahrî Ahmed Hasen, *Ebu 'l-Kâsım eş-Şâbbî-Dirâse fi hayâtihi ve edebih*, s. 120.

⁵⁵ *Age*, s. 119.

⁵⁶ Salma Khadra Jayyusi, *el-İtticâhât ve 'l-harekât fi 'ş-şi'ri 'l-Arabiyi 'l-hadis*, s. 432.

⁵⁷ Ahmed Şevkî, “Tasdîr”, *Apollo*, No. 1, 1932, s. 2.

⁵⁸ Ebu 'l-Kâsım eş-Şâbbî, “el-Hayalu 'ş-şi'ri inde 'l-Arab”, *Apollo*, No. 10, 1933, s. 1172–1175.

⁵⁹ Derginin 8. sayısında (1933, Nisan) yayımlanan ilk şiiri “*Salavatun fi heykeli 'l-hubb: Aşk mabedinde dua*” adlı gazelidir.

5. Şâbbî'nin Romantizmi ve Şiirlerinde Romantik Öğeler

Arapça'da “el-edebu'l-ginâ” ya da “el-edebu'l-viddân” denilen⁶⁰ romantizm, İngiltere'de XVIII. yüzyılın başlarında, Almanya'da ise aynı yüzyılın ortalarında, daha sonra da Fransa'da ortaya çıkan ve XIX. yüzyılın başından itibaren bütün Avrupa'da yarım asır boyunca hâkim olan sanat/edebiyat akımıdır.⁶¹

Köken olarak, Roma İmparatorluğunda halkın konuştuğu bozulmuş Latinceye verilen ad olan “romance” kelimesinden gelen Romantizm kavramı zamanla, halkın ilgi duyduğu olağanüstülüklerle dolu tabiat güzelliklerinin anlatıldığı şiir ve nesir türü eserlerin bu niteliğini belirten sıfat olmuştur.⁶²

Rasyonalizmin söz konusu olduğu XVIII. yüzyılda kelimenin manasında belli bir kayma olmuş ve “gerçek dışı, hayalî, duygusal” manasında kullanılmıştır.⁶³ Kelimeyi bugünkü manasına yakın bir biçimde ilk kullanan kişi J.J. Rousseau'dur.⁶⁴

Romantizmin kesin bir tanımı yapılamamaktadır. Onun ruhunun belli bir kalıpta ifade edilmeye elverişli olmadığı ileri sürülmüştür. Romantizm sonsuz bir oluşumdur. Romantizm kendine özgü bir hayat tarzıdır.⁶⁵

Eski olan her şeye karşı çıkma, ferdiyetçilik, tabiatla kaynaşma, yumuşak mistisizm, aşırı duygusallık, düşüncelere dalma, içe kapanıklık, melankoli, bezginlik, huzursuzluk gibi kişisel özelliklerin romantik yaratılışın karakteristik özellikleri olduğu belirtilmektedir.⁶⁶ Romantiklere göre hayat durgun değişmez bir şey değildir, hayat sonsuz bir oluşumdur, sürekli değişimler zinciridir. Felsefe de bir hayat felsefesi olmalı, hayatın anlamını, amacını verebilmelidir. Hüzün ve ironi romantiklerin belli başlı iki hayat tutumudur. Hüzün tatmin olmayan bir sonsuzluk özleminin belirtisi sayıldığı için kutsaldır. İroni ise hüznle hem akrabadır, hem de onun karşıt kutbudur. İroni, sanatçının kendi eseri de dâhil olmak üzere her şeyin üstüne çıkarak kuşbakışı bakmasını sağlar. Bu tutumda karşıtların üstüne çıkıp sonsuza

⁶⁰ Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî, *Medârisu'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadis*, ed-Dâru'l-Mısıriyyetu'l-Lubnâniyye, Kahire, 1995, s. 155.

⁶¹ İsmail Çetişli, *Batu Edebiyatında Edebî Akımlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 67.

⁶² *Age*, s. 67.

⁶³ Gürsel Aytac, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 233.

⁶⁴ İsmail Çetişli, *Batu Edebiyatında Edebî Akımlar*, s. 67.

⁶⁵ Gürsel Aytac, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, s. 235.

⁶⁶ Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî, *Medârisu'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadis*, s. 155.

açılma ve nihai olarak da karşıtlardan kurtulup ahenge ulaşma isteği vardır.⁶⁷ İşte bu sentez ideali, Romantizmin genel hayat anlayışıdır. Romantiklerin tabiat anlayışının da temeli budur. İnsan tabiattan ayrı bir şey değil, onun bir parçasıdır.⁶⁸ İnsana da aynı şekilde bir bütün olarak bakarlar. Beden ve ruh, düşünce ve duygu ayırımına şiddetle karşı çıkarlar.⁶⁹

Romantizm akımı diğer ülkelerde batılı yazarlardan ve şairlerden yapılan tercümelemlerle tanınmış ve kendisine hemen taraftar bulmuştu. Arap dünyasında bu Batılı edebiyatçılardan ilk çeviriler Mısır'da yapılmaya başladı. Romantik yöneliş, hem edebi hem de eleştirel olmak üzere iki düzeyde Arapların Batıyla etkileşimini sağlayan ana yönelişlerden biri oldu.⁷⁰ Mısır'da Mutrân, Şükrî, Ebû Şâdî, el-Mâzinî, el-Akkâd, Mısır dışından eş-Şâbbî, Ebû Mâdî, gibi şairler modern Arap şiirinde ilk romantikler oldular.⁷¹

Şâbbî'nin sıkı takipçisi olduğu el-Mehcer, ed-Dîvân ve Apollo çevreleri romantik eğilimli edebiyatçıların oluşturduğu çevrelerdi. Bir takım arayışlardan sonra bu ekollerin etkisinde kalan Şâbbî, Arap dünyasındaki ilk romantikler arasında yerini aldı. Hüzün, karamsarlık, bezginlik, tabiata sığınma gibi romantizmin en belirgin özellikleri Şâbbî'nin şiirlerinin vazgeçilmez öğeleri oldu. Aslında bir bakıma hayatı buna zorlamıştı; kısa zaman aralıklarıyla aniden karşı karşıya kaldığı ölümler, hastalık, trajedi, felaket adeta şairi bir hüzün deryasına atmıştı. Fransız işgaliyle birlikte ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durum onu fazlasıyla üzmemekteydi. Böyle bir ortamda birden bire zamansız bir şekilde çocukluk aşkını kaybetmesi şairi derin hüznü sokmuş ve uzun süren melankolik bir halin esiri yapmıştı. O sıralarda arka arkaya yazdığı "Ma'temu'l-Hubb (Aşk Matemî, Ağustos 1927)" ve "Cedvelu'l-Hubb (Aşk Deresi, Ağustos 1927)" adlı şiirlerinde bu hüznü açıkça görülmektedir:

*Ah bilsem keşke
Hangi kuş
Duyar hüzünleri, kalplerin derinliklerinde feryat eden
Sonra fecirde kısık ağlama sesleriyle
Huşû ve hüzün içinde?*

⁶⁷ Gürsel Aytaç, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, s. 235.

⁶⁸ *Age*, s. 236.

⁶⁹ *Age*, s. 236.

⁷⁰ Mijân er-Ruveylî, Sa'd el-Bâzi'î, *Delîlu'n-nâkidi'l-edebî*, el-Merkezu's-Sekâfîyyu'l-'Arabî, ed-Dâru'l-Beydâ, 2002, s. 360.

⁷¹ Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî, *Medârisu'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadis*, s. 155.

Bilmiyorum

Hangi şey

*Serçeleri benim için dilsiz kıldı,
Duygu öldü mü acaba tüm evrende
Kuşların son nefeslerinde bile.*

Yoksa bulutların arkasında mı ağladı?

Karanlıklarda

Fısıldıyorum

*Kabrin kulağına hıçkırıklar ve hüznlerle
Sonra dinliyorum, belki duyarım ahlarımın cevabını
Ve bakıyorum, sadece benim sesim!*

Ve sesleniyorum:

Ey gönlüm!

*Sevdiğin öldü! Bu mezarın kucağında sevgili
Ağla ey kalp, içindeki eriten hüznle
Ağla ey kalp, tek başına!⁷²*

Bundan sonra artık hayatı eskisi gibi olmayacaktı:

*Daha dün hayatım gülümseyen gök gibiydi
Bugün, asık suratlı mağaraların derinlikleri sanki
Güzel düşlerim arasında bir derem vardı
Aşk seli akardı içinde, tertemiz, durmadan.
Dalgalar koşardı çocukluk düşleri gibi tebessüm ederek,
Beyaz berrak güleç bir halde, tepelerdeki çiçekler gibi,
Cennet perileri gibi salınarak tarlalar arasında.*

.....

*Daha dün hayatım gülümseyen gök gibiydi
Bugün, asık suratlı mağaraların derinlikleri sanki
Yerinde duran kaynak elem vadisinde akar oldu
Kayalar arasında tökezleyerek, karanlıklara gömülerek
Solun o aşkın dalgaları kuruttu onu
Gözyaşları fıskırdı, yağmur gibi yağdı
Üzerini kapattı varlığın hüznlerinin kesif bulutları.⁷³*

Şiirlerin yazılış tarihine bakılırsa şair bu sırada on dokuz yaş civarındadır. Çok geçmeden yeni bir hüzn dalgasıyla karşı karşıya kalır, kalp büyümesi hastalığına yakalandığını öğrenir. Arkasından, zaman şaire fazla müh-

⁷² Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, "Ma'temu'l-Hubb", *Divânu Ebi 'l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 77-78.

⁷³ "Cedvelu'l-Hubb", *Age*, s. 167, 169.

let vermeden 1929 yılının Ekim ayı başlarında yeni bir felaketle buluşturur; çok sevdiği babasının ölümüyle karşı karşıya bırakır. Bu kayıp öncekinden çok daha ağır olur, büyük bir sarsıntı geçirir ve bir trajediyle baş başa kalır. Şiiri okuyan bu üzüntünün derinliğini hemen fark eder:

*Ey ölüm! Bağrımı parçaladın, felaketlerle belimi büktün
Beni yüksek yerden attın, benimle adamakıllı eğlendin
Kalbi kırık kaldım, kanadımı korkuyla topluyorum...
Bana katı davrandın,
Evrende beni ürkütücü yerlerden geçmeye çalışır halde bıraktın
Sevdiğim ve sırrımı açtığım kimsenin trajedisiyle başbaşa bıraktın.*

.....
*Ey ölüm! Bağrımı parçaladın, felaketlerle belimi büktün
Ey ölüm! Daha ne istiyorsun benden, içimi parçalamışken?
Hüzünlerle fikrimi kararttın,
Evrende tek başıma günahımla inler halde bıraktın,
Dolaşıyorum hayat çölünde
'Kabrim nerede acaba?' diyerek.
Daha ne istiyorsun?*

“Ya Mevtu! (Ey Ölüm!, Ekim 1929)”⁷⁴

Şair bu şiirini yayımlarken içinde bulunduğu trajediyi dile getirmek için ayrıca bir not düşer:

*“Bu (şiir), hüznler ve hatıralarla dolu nefsimin haykırılarından bir haykırış, hayat kayalarının üzerinde param parça olmuş bu kalbin kıymıklarından biridir. Bunları, Allah rahmet etsin, babamın vefatıyla uğradığım felaketi izleyen üzüntülü günlerde söyledim.”*⁷⁵

Bu şiir yayımlanmadan önce Ağustos 1929’da arkadaşı Muhammed el-Hileyvi’ye yazdığı bir mektupta üzüntüsünü şöyle dile getirmekteydi:

“Değerli Kardeşim, selam ve teşekkürden sonra; seninle konuşmak, içimi dökmek istiyorum. Kalemimi gezdirdiğin o yollarda sana yoldaşlık etmeyi, seninle beraber yürümeyi arzuluyorum; fakat ne ile? Hayat kayalarının paramparça ettiği bu kalple mi? Yoksa varlığın kasırgalarının darmadağın ettiği bu nefisle mi? Yoksa bu zayıf, karışık düşünceyle mi? Yoksa kapalı, şüpheli yarının yollarında başıboş dolaşan bu duyguyla mı? Ah, kardeşim! Hayat, böylesine kötü ve acı durumlara tahammül edebileceğinden daha

⁷⁴ Age, s. 85–86.

⁷⁵ Age, s. 85.

korkunçmuş. Zaman denizi, kişinin dalabileceğinden daha ürkütücü ve gör-
düğüm kadarıyla, isyanında zorba, zorbalığında da güçlü.”⁷⁶

Mektubun devamında Allah’a hitap ederek şikâyetle bulunur:

“Ah, Rabbim! Beni öyle mutsuz ettin ki, kullarından başka birini etme-
din! Rabbim! Sana küfretmeyen, nimetlerini inkâr etmeyen bir kulun oldu-
ğum halde bana azap ettin! Rabbim! Merhamet et, kaderin yükü çok ağır
geldi.”⁷⁷

Aynı günlerde, dinsizlikle ve dine karşı olumsuz tavır takınmakla suç-
landığı⁷⁸ “İlellâh (Allah’a, Ekim 1929)” adlı şiirini yazar. Şiirine Allah’a is-
yanla başlar:

*Ey varlığın İlahı! Bunlar gönlümdeki yaralar
Sana musibetlerin şikâyet ettiği.
Bu, bir iç çekiştir
Unutkan göğün kulağına kederin ulaştırdığı.
Bu, mutsuzluğun ruhudur, sana sırrını açan
Duyuyor musun ey Allahım!
Aydınlık bir sabah içindeyken
Sen beni yeryüzünün karanlığına indirdin.”⁷⁹*

Sonra isyanı inkâr boyutuna ulaşır:

*Söyleyin bana, iddia ettikleri gibi,
İnsanoğlunun merhametli bir ilahı var mıdır,
İnsanları mutlu yaratan,
Onlara yardım eden, ilahi bir şefkatle bakan,
Onların varlığında kendi yüce ruhunu,
Sınırsız sanatının izlerini gören?
Doğrusu, ben bu dünyada göremedim onu
Ufkun ötesinde bir ilah var mıdır dersiniz?!...⁸⁰*

Derken birden kendine gelir ve şaşkın bir halde kalbini ve dudaklarını
sorgulamaya başlar:

*Bu yaptığın nedir ey ağlayan gönlüm?
Bu söylediğin nedir ey dudaklarım?”⁸¹*

⁷⁶ Age, s. 222.

⁷⁷ Age, s. 223.

⁷⁸ Hüseyin Yazıcı, “Tunus’ta Modern Arap Edebiyatı ve Ebu’l-Kâsım Eş-Şâbbî”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 5, (Bahar 2002), s. 60.

⁷⁹ Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, *Dîvânu Ebi ’l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 178.

⁸⁰ Age, s. 180.

⁸¹ Age, s. 180.

En sonunda da içindeki fırtınalar diner ve samimi bir şekilde Allah'a yönelerek ondan af diler:

*Allahım! Kalbime keder söyletti (bunları),
Bağışla Allahım!
Umutsuzluk ve hüznün ayağı bastı
Yorgun, garip, zayıf kalbime ve parçalandı
İşte bunlar sıçrayan parçalar.
Sonsuz umutsuzluğunu sen affet (o kalbin).⁸²*

Bu ve benzeri şiirlerinden dolayı dinsizlikle ve dine karşı olumsuz tavır takınmakla suçlanmış, hakkında birçok eleştiri yazıları yayımlamıştır. Aslında, Şâbbî'de şüphe ve iman yan yanadır. Şâbbî'nin bu durumunun birçok nedeni bulunmaktadır. Şâbbî, hem dindar bir aile ortamında, hem de ez-Zeytûne gibi köklü geleneksel bir üniversitede sağlam bir dinî bilgi olarak yetişmiştir. Fakat İslam dünyasının tamamında entelektüellerin düştüğü duruma o da düşmüş; 18. ve 19. asırlarda Fransa'yı altüst eden ve birçok kişinin inançlarını sarsan rasyonalizmin etkisinde kalmıştır. Bu yüzden de zaman zaman iman ve şüphe arasında bocalamıştır.⁸³ Fakat bu durum sürekli olmamıştır. Zaten şairin kendisi de bu şiiri ruhunda fırtınalar koparken yazdığını, böyle fırtınaların devamlı olmayacağını ve o anda nasıl bir ruh hali içinde bulunduğunu şiirin başına koyduğu bir notla belirtir:

"Halden hale giren insan kalbine (bazen) psikolojik isyankâr krizler musallat olur. Bu krizlerde dünyanın bütün gerçekleri hakkında bir elem ve umutsuzluk fırtınası kopar. Bu krizlerle birlikte imân, hak ve güzellik kaidelelerinin tümü altüst olur; sarsılır. Sanki kendisiyle kainat arasındaki akrabalık ve yakınlık sona erer; kendisine yabancı olan bu dünyada bir yabancı haline gelir; sanki hayat, şefkate ve sürdürmeye değmeyecek, korkutucu, bıktırıcı bir oyalama sanatı olur. Fakat kaderlerdeki merhametten dolayı bu, geçici bir durumdur; devam etmez; ancak denizdeki fırtınanın devam ettiği kadar eder; önce durgunluğunu bozar, güzelliğini çirkinliğe, nağmelerini feryada, insicamını kargaşaya çevirir. Sonra fırtına diner; deniz durgun maviliğine, güzel nağmesine ve ebedî büyüleyici güzelliğine döner. Kanlı hüznülerle ve alevlerin sardığı elemelerle sarhoş bir haldeyken, bu isyankâr haletiruhiyenin etkisi altında aşağıdaki kasideyi yazdım."⁸⁴

Klasik sanat anlayışında sanatçı ile muhatabı arasında bir bağ vardı. Sanat muhatabını eğitir veya eğlendirirdi, ya da eğitirken eğlendirirdi. Ro-

⁸² Age, s. 180.

⁸³ Hüseyin Yazıcı, "Tunus'ta Modern Arap Edebiyatı ve Ebu'l-Kâsım Eş-Şâbbî", s. 60.

⁸⁴ Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, *Divânü Ebi 'l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 178.

mantizm akımıyla birlikte bu bağ gevşer ve nihayet kopar. Artık sanatçı sadece kendi duygularını dile getirmeye başlar ve başkalarını hesaba katmaz.⁸⁵ Şâbbî'nin romantizmi de böyleydi ve aksi beklenemezdi. "İlellâh" şiiri, içinde fırtınalar koparken yoğun bir karamsarlığa düşmüş kimsenin feryadıdır, duyguların samimi bir şekilde dile getirilmesidir.

Batılı araştırmacılardan R. Marston Speight, Şâbbî'nin eğitimi boyunca Sünnî-Mâlikî bir Müslüman olarak yetişmesine rağmen, şiirlerinde bunun izine hemen hemen hiç rastlanmamasının bir sürpriz olduğunu; ancak bunun dine karşı açıkça bir başkaldırı anlamına gelmediğini, aksine hayatı boyunca iyi bir müslüman olarak tanındığını belirtir. Öte yandan, Tanrı hakkında kinizm (sinisizm) sınırına dayanacak kadar da serbest düşüncelerden çekinmediğini söyler.⁸⁶ Yazar şiirin tercümesini sadece "*Doğrusu, ben bu dünyada göremedim onu / ufkun ötesinde bir ilah var mıdır dersiniz?!...*"⁸⁷ beytine kadar vererek, bilerek veya bilmeyerek şaire bir haksızlıkta da bulunur. Buna göre, şiirin tamamından habersiz olan okuyucular, büyük bir ihtimalle Şâbbî'nin Allah'ı inkar ettiği fikrine varacaklardır. Şiirin son kısmında pişman olduğunu ve Allah'tan af dilediğini göremeyeceklerdir.

Şâbbî, çaresiz kaldığı felaketlerin acısını çekerken halkı unutmaz, topluma karşı kendisini sorumlu görür. Bu toplumun hem kendisinden kaynaklanan hem de sömürgecilerin siyasetlerinden kaynaklanan çok kötü durumdaki eğitim ve ekonomik durumunun farkındaydı. Bir asker ya da siyaset adamı olmayan Şâbbî, şiirleriyle, yazılarıyla, konferanslarıyla halkı uyardırmaya, onların yanında yer almaya çalışır. Bu çabalarıyla millî düzeyde kendisine sağlam bir yer edindiği kabul edilmiştir.⁸⁸

Toplumunu içinde bulunduğu karanlıktan aydınlığa çıkarmak için elinden geleni yapan fakat çabalarının sonuçsuz kaldığını gören şair, kendisini toplum içinde ümmetsiz kalan peygamberlere benzetir ve halka karşı büyük bir öfke duyar:

*Ey halk! Keşke bir oduncu olsaydım
İndirseydim gövdelere baltamı.
Sel olsaydım keşke,
Aktığında kabirleri yerle bir eden.
Rüzgâr olsaydım keşke*

⁸⁵ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem yayınevi, İstanbul, 1994, s. 96.

⁸⁶ R. Marston Speight, "A Modern Tunisian Poet: Abu al-Qasim al-Shabbi (1909-1934)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2, April 1973, s. 185.

⁸⁷ Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, *Dîvânü Ebi 'l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 180.

⁸⁸ Mahmûd Târşûne, *Mebâhis fi 'l-edebi 'l-Tünisiyyi 'l-mu'âsir*, s. 12.

Yok etseydim toz dumanım içinde
 Çiçekleri boğan her şeyi.
 Kış olsaydım keşke
 Soğuğumla örtseydim
 Sonbaharın soldurduğu her şeyi.
 Keşke fırtınaların gücü olsaydı da bende,
 Ey halkım, savursaydım içimdeki isyanı sana
 Keşke kasırgaların gücü olsaydı bende...
 Fakat sen, çukur denecek bir mezarda
 Hayatını geçiren bir canlısın.
 Işıktan hoşlanmayan,
 Asırları alacakaranlık bir gecede geçiren,
 Aptal bir ruhsun sen.

“en-Nebiyu'l-Mechûl (Meçhul Peygamber, Ocak 1930)”⁸⁹

Şair, hiçbir şeyin yolunda gitmediği bu ortamda büyük bir karamsarlık içine düşer. Böyle durumlarda genellikle romantiklerin sığınacağı ve teselli bulacağı yer tabiattır:

Ormana gidiyorum ey halkım,
 Yalnız başıma üzüntümlle hayatı geçirmek için.
 Ormana gidiyorum, belki gömerim derinliklerine hüznümü
 Sonra unuturum seni elimden geldiğince,
 Çünkü sen, layık değilsin kadehime de şarabıma da.
 Kuşlara okuyacağım şarkılarımı,
 Gönlümdeki arzuları onlara açacağım.
 Çünkü hayatın anlamını bilir onlar,
 Duygular uyanıksa nefisler yücedir, bilirler.
 Mezarımı kazacak seller
 Taze, tatlı çam ağaçları altında.
 Durmadan ötecek kuşlar mezarımın başında,
 Üstümde fisiltıyla şarkı söyleyecek meltem
 Mevsimler gelip geçecek üzerimden,
 Nimetler içindeki geçmişimde olduğu gibi
 Ey halk! Küçük bir çocuksun sen,
 Toprakla oynayan.
 Gece ise karanlık...!

“en-Nebiyu'l-Mechûl”⁹⁰

⁸⁹ Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, *Dîvânü Ebi 'l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 93–94.

⁹⁰ *Age*, s. 94.

Şair acılarının şiddetlendiği, hastalığının ağırlaştığı ve ölümün yaklaştığını hissettiği bir anda büyük bir karamsarlığa kapılır. “Fî Zıllı Vâdi’l-Mevt (Ölüm Vadisinin Gölgesinde, Nisan 1932)” adlı şiirinde karamsarlığı, ölümü tatma isteğine dönüşür:

... *Yapacak ne kaldı?*
Dünyanın eğlencesinden
Ve zenginliğinden uzak, işte ben.
Yok oluşun karanlığına gömüyorum günlerimi,
Ağıtını bile yapamıyorum.
Dökülüyor ayaklarımın dibine
Hayat çiçekleri hüznü, bezdirici bir sessizlikle.
Kurudu hayatın büyüü.
Ey fıgan eden gönlüm!
*Haydi tadalım ölümü... Haydi!...*⁹¹

Bu beyitlerde bu korkunç kâinatın sırrını bilmek için ölümün gerçek bir giriş olduğunu itiraf eder. Yaşadığı günlerin ve o günlere ait tatlı hatıraların çabuk sona eren bir rüya olduğunu görür. O halde yapacak tek bir şey kalmıştır; mutsuzluğuna son vermesi için ölümden medet ummak.

Bu aşamadaki şiiri gür sesli olgunluk şiiridir. İçinde kopan fırtınaların ve meydana gelen depremlerin dışa vuruşudur. Yaşadığı varoluşsal problemlerin dışarıya fıskırmasıdır. et-Telîsî, Şâbbî’deki bu ölüm aşkını; büyüü tükemiş, güzellik kaynaklarının suyu azalmış, olgunlaşmış çiçekleri solmuş olan bu karanlık dünyadan kurtulup gönlün huzura kavuşması için arzulanan olumlu, bilinçli bir yöneliş olarak izah etmektedir.⁹²

Romantizmde duygu önemli bir yer işgal etmektedir. Şiir ise duygunun ve insanın iç dünyasının biçimlenmesi olarak görülmüştür.⁹³ Bir duygu şairi olan Şâbbî, çocukluk günlerini hatırlayarak büyük bir burukluk içinde şimdiki haliyle karşılaştırır ve bu burukluğu “el-Cennetu’ d-Dâia (Kayıp Cennet, Ocak 1933)” adlı şiirinde dile getirir:

Çocukluk, saflık, temizlik zamanında
Bülbülün, su arklarının ve çiçeklerin yaşadığı gibi yaşardım.
Dünya üstündekilerle dönsün ya da dönmesin aldırılmazdık.
Bugün ise sinirleri yorgun (bitkin), şuuru tutuşmuş yaşıyorum.
Duygusu tutuşmuş, büyük küçük (herşeyi) önemsiyorum.

⁹¹ Age, s. 175.

⁹² Halife Muhammed et-Telîsî, eş-Şâbbî ve Cubrân, s. 91–92.

⁹³ Gürsel Aytaç, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, s. 236.

*Kalbimde hayat yürüyor, büyük kâinat ağır ağır ilerliyor.
Bu benim kaderim, ey insanlar, ne kötü bir kader!*⁹⁴

Şâbbî'nin duygu dünyası inişli çıkışlıdır. "Cennetu'd-Dâia"da olduğu gibi hüznünü, karamsarlığını kimi zaman sakin bir şekilde dile getirir, kimi zaman da "Zevbeatun fi Zalâm (Karanlıkta Bir Fırtına, Aralık 1933)" şiirinde olduğu gibi büyük bir öfkeyle. Bazen bu öfke o kadar şiddetlidir ki, tüm evreni hedef alır, elinden gelse onu yakmak, yıkmak istediğini haykırır:

*Avucumun içinde olsaydı günler,
Rüzgârla savururdum onları kum gibi
Ve rüzgâra derdim: Ey rüzgâr!
Götür onları, saç uzak dağlara,
Hatta ışığın ve gölgenin dans etmediği
Bir âlemde, ölüm yoluna.*

*Avucumun içinde olsaydı bu evren
Fırlatıp atardım onu ateşe, cehennem ateşine.
Ne bu dünya, ne bu insanlar?
Bu gök, şu yıldızlar?
Ateş daha layıktır hüznün kölesine,
Ölüm sahnesine, kaygılar yuvasına*

*Geçip gitmiş,
Ölüm ve sonsuzluk gecesinin kucağına düşmüş
Ey mazi!
Hâlâ devam eden, ey insanların bugünü!
Henüz doğmamış ey gelecek!
Saçmalık bu dünyanız
Ve yolunu kaybetmiş sonsuz karanlıkta.*⁹⁵

Şâbbî her ne kadar karamsarlık ve isyanıyla öne çıkmış olsa da, aşkı ve kadın güzelliğini unutmuş değildir. Yoğun hüznüne biraz ara vererek o günlerde yazdığı "Salavâtun fi Heykeli'l-Hubb (Aşk Ma'bedinde Dualar, Ekim 1931)" adlı gazelinde kadın güzelliğini tasvir edişindeki estetik ve saflık hayranlıkla karşılanmıştır:

*Tatlısın sen, çocukluk gibi,
Düşler gibi, beste gibi, yeni bir sabah gibi,
Gülyüzlü gök, mehtaplı gece, gül gibi,*

⁹⁴ Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, *Divânu Ebi'l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 76–77.

⁹⁵ Age, 119–120

*Bir bebek tebessümü kadar.
Ne kadar yumuşak, ne kadar güzel, ne kadar genç
Ne kadar temiz,
Taktis duygusu uyandırıyor,
İnatçı günahkârın ruhunda.⁹⁶*

Bu nezih gazel, eleştirilenlerin büyük hayranlığını elde etmiş ve burada aşkın ifade ediliş tarzı 'gazelde sûfilik' olarak ifade edilmiş ve hissedilir alanın ötesine geçildiği ve zevk sahibi insanın beğenisini elde etme sınırına ulaşıldığı yorumu yapılmıştır.⁹⁷ Bu şiirin romantik ekolün yaratıcı şahsiyetleri arasında bile benzerinin az bulunduğu iddia edilmiştir.⁹⁸ Çok sevdiği babasını kırmamak ve onu memnun etmek için yaptığı evlilikte aradığını bulamayan şairin, hayalî ideal kadın tasvirlerine yöneldiği yorumu da yapılmıştır.⁹⁹

Şair, son zamanlarına doğru özellikle daha da karamsar olması beklenirken birden bire acılarına veda eder, tekrar hayata yönelir, yeni bir sabaha gözlerini açar:

*Dininiz artık yaralar
Dininiz artık ey hüznler
Öldü ağlama dönemi
Delilik çağı.
Sabah göründü
Asırların ötesinden.*

*Ölüm geçitlerine gömdüm elemi
Yokluğun rüzgârlarına saçtım gözyaşlarını
Hayatı saz yaptım nağmelere
Onunla şarkı söylüyorum zamanın genişliğinde
Erittim hüznü varlığın güzelliğinde
Gönlümü açtım şarkıya
Işık ve gölgeye; güzel kokulara güllere
Aşka gençliğe; umutlara özleme.*

.....
*Elveda, elveda ey keder dağları!
Ey üzüntü sisleri,
Ey cehennem çukuru.*

⁹⁶ Age, s. 65.

⁹⁷ Ni'mât Ahmed Fuâd, *Hasâisu's-shi'ri'l-hadis*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, s. 49.

⁹⁸ Sehar 'Abdullah 'Imran, *Ebu'l-Kâsim eş-Şâbbî 'Abkariyyetun feride ve şâ'iriyetun muteceddide*, s. 55.

⁹⁹ Rıdvân İbrâhîm, *et-Ta'rif bi'l-edebi'l-Tünisi*, s. 107.

*Teknem yürüyor büyük denizde
Yelkenler fora...
Artık elveda,
Elveda...*

“es-Sabâhu’l-Cedîd (Yeni Sabah, Nisan 1933)”¹⁰⁰

Şâbbî, diğer romantikler gibi karamsarlık ve melankoli içine gömülüp kalmamış, zaman zaman bu duygulardan ayrılarak halkın siyasî ve toplumsal bağlarından kurtulması için yol göstermeye çalışmıştır. Sahip olduğu ününü de bu tavrından elde etmiştir. Fransız işgali altında perişan olmuş bu zavallı halkın sözcüsü olmuş ve onun 'yaşama iradesini' zalimlerin yüzüne karşı haykırıştır:

*Bir gün yaşama iradesi gösterirse halk eğer
Yerine getirmek zorunda kalır kader.
Mutlaka her gecenin bir sabahı var
Elbette kırılır bütün bağlar.*¹⁰¹

“Îrâdetu’l-Hayât (Yaşama İradesi, Eylül 1933)” adını verdiği şiirin bu ilk iki beyti kendisine Arap dünyasının tamamında gıpta edilecek bir ün kazandırmıştır. Bu beyitler günümüze gelinceye kadar her dönemde özgürlük mücadelesi veren genç kesimlerin baş sloganı olmuştur.

Şâbbî’ye göre mücadele etmenin iki yönü vardır: Düşmana baş kaldırmaya karar vermek yetmez, yaşamanın öneminin kavramak gerekir. Bu yüzden halka da seslenir. Karamsarlığa son vermelerini, umutsuzluğu terk etmelerini, hayattan heyecan duymalarını, aksi halde yok olmaya mahkûm olacaklarını söyler; emperyalizmin empoze ettiği zelil ve hakir bir hayatı reddetmeleri gerektiğini anlatmaya çalışır:

*Hayat şevkinin kucaklamadığı,
Onun havasında buharlaşır, dağılır.
Hayatın heyecanlandırmadığı kimse
Yokluğun muzaffer tokadını yer ne yazık!
Böyle söyledi bana kâinat,
Böyle anlattı saklı ruhu.*

“Îrâdetu’l-Hayât”¹⁰²

¹⁰⁰ Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, *Dîvânu Ebi’l-Kâsım eş-Şâbbî*, s. 150, 152 (Apollo 16. sayıda yayımlanmıştır).

¹⁰¹ *Age*, s. 70.

¹⁰² *Age*, s. 70.

Fakat hayat kolay elde edilecek bir şey değildir. Yaşamak için de tehlikelere atılmak, risk almak gerektiğini, yükseltilere tırmanmak istemeyenlerin çukurlarda yaşamaya mahkûm olduklarını rüzgârın dilinden ifade eder:

*Öfkeyle gürlledi rüzgâr,
Uzak yollardan, dağların tepesinden, ağaçların altından:
'Bir gayeye gözümü diktim mi
Atılıyorum belalara, unuturum ihtiyatı.
Çekinmem ürkütücü yollardan,
Alevli ateşten üzerime doğru gelen.
Dağlara çıkmayı istemeyen,
İlelebed çukurların içinde yaşar.
"İrâdetu'l-Hayât"¹⁰³*

Bıkmadan usanmadan halkın silkinmesi, harekete geçmesi, yeteneklerini ortaya koyması için çabalar fakat aradığı halk ortada yoktur. Bu sefer öfkelenmeden bilge bir tavırla ve ironik bir dille azarlar:

*Ey halk, nerede o çarpan hassas kalbin
Nerede arzuların, düşlerin?
Nerede ey halk, o sanatkâr şair ruhun,
Nerede hayalin, ilhamın?
Nerede ey halk, o büyüleyici yaratıcı sanatın,
Nerede o resimler, besteler?
Hayat denizi etrafında uğulduyor
Nerede maceracılığın, ataklığın?
Nerede yaşama azmi?
Yok hiçbiri.
Ölüm var, sessizlik var, karanlık var sadece.
"İle'ş-Şa'b (Halka, Ekim 1933)"¹⁰⁴*

Sonra yine eski öfkeli haline döner ve halka hakaret etmeye başlar:

*Sen ey karanlığın rahibi,
Ölüme tapan hayat!
Mutsuz bir ruhsun sen,
Hayatı ve ışığı inkâr eden,
Taş kalbi kâinata kulak vermeyen.
İçinde özlem ve azim olmayan bir kalpsin
İşte bu kulak çınlatan hastalığıdır hayatın*

¹⁰³ Age, s. 70.

¹⁰⁴ Age, s. 130.

*Mazinin ufkuyla,
Ebedi hüznün gecesiyle gölgelenen,
İçinde zaman ve evren ölmüş,
Ancak geçmiş, eski, uzak dünü kalmış
Bir dünyasın sen.
Yeryüzünde mutsuz
Bugünü ölü, geçmişi canlı.
Sen hiçbir şeysin varlıkta,
Terket onu git ölüme,
Yok onun sana ihtiyacı.¹⁰⁵*

Halkın ne istediği de umurunda değildir artık. O kendi içinde bulunduğu karamsarlığını tamamen yenmiştir. Ölümcül hasta olmasına ve ülkesinin işgal altında bulunmasına rağmen yaşama şevkinin ne kadar güçlü olduğu, “Neşîdu'l-Cabbâr (Güçlünün Şarkısı, Aralık 1933)” adlı şiirinde açıkça görülür:

*Zirvelerin üstünde uçan kartal gibi yaşayacağım,
Hastalık ve düşmanlara rağmen.
Aydınlatan güneşe bakacağım,
Alay ederek bulutlarla, yağmurlarla
Bakmayacağım hüznü gölgeye,
Görmeyeceğim kara çukurun dibini.
Duygular dünyasında yürüyeceğim, hemen,
Şarkı söyleyerek,
İşte budur şairlerin mutluluğu.
Kulak vereceğim hayatın şarkısına ve ilhamına...
Eriteceğim kâinatın ruhunu kendi bedenimde.
Kulak vereceğim,
Ölü bedenlerle kalbimi diriltten ilahi sese¹⁰⁶*

Ve nihayet hayat hakkında karamsar düşünmenin iftira ve hezeyan olduğunu, insanın hayata derinden bağlı olduğunu 'itiraf' eder:

*Ölümünden sonra babacığım,
Hüzünlerle körelmişken duygularım
Zannetmezdim hayata susayacağımı,
Sarhoş sıcak nehrinden yudumlayacağımı
Aşk için, sevinç için, nağme için çarpan
Bir kalple hayata döneceğimi
Ve evrende var olan her türlü umut,*

¹⁰⁵ Age, s. 133.

¹⁰⁶ Age, s. 11.

*Garip arzular ve hüznler için.
 Yıllar hareketlendi, aldatıcı denizine yöneldi hayatın fitneleri.
 Bir de baktım ben hâlâ bir çocuk,
 Işıkları ve renkleri izlemeye bayılan.
 Gördüm ki,
 Hayata karamsar bakmak, onu reddetmek
 Bir çeşit iftira ve saçmalık;
 Ve Âdemoğlu,
 Nefsinin derinliklerinde sadık bir imanla
 Kuluymuş hayatın.
 “İtirâf: (İtiraf, Şubat 1934)”¹⁰⁷*

Son zamanlarında düşmana karşı ses tonunu iyice yükseltir ve onu tehdit eder. Bir ültimatom niteliğindeki “İlâ Tuğâti'l-Âlem (Dünya Zorbalarına, Nisan 1934)” adlı şiirinde eli kanlı zorba olarak nitelendirdiği düşmanı, yakında kopacak fırtınaya karşı; halkın gazabına karşı uyarır:

*Dinle ey zorba zalim,
 Karanlığın dostu, hayatın düşmanı!
 Zavallı bir halkla oynadın
 Ellerin kanlı.
 Varlığın büyüünü çirkinleştirdin,
 Hüzn dikenleri saçtın çimenler arasına.
 Dur! Sakın seni yanıltmasın bahar,
 Gökyüzünün durgunluğu, sabahın ışığı.
 Karanlığın dehşeti,
 Yağacak yıldırımlar,
 Kopacak fırtınalar var
 Sonsuz ufukta.
 Sakın kendini!
 Açtın sönmemiş küllerin üstünü.
 Diken saçan yaralı döner
 Dur orada!... Düşün!...
 Nerede hasat ettin başları
 Umut çiçeklerini?
 Kanla suladın toprağın kalbini,
 Gözyaşı içirdin sarhoş olana kadar
 Sürükleyip götürecekseni bir sel, kan seli
 Ve yakıp bitirecek tutuşmuş fırtına.¹⁰⁸*

¹⁰⁷ Age, s. 157.

¹⁰⁸ Age, s. 160.

6. Sonuç

Cezayir'in işgaliyle birlikte Tunus'ta başlayan uyanış faaliyetleri bir ıslahat hareketi ortaya çıkardı ve bu hareketin en önemli icraatlardan biri matbaanın kurulması ve gazeteciliğin başlaması oldu. Kısa zamanda gazetelerin sayısı arttı ve bu gazetelerde şairlere geniş bir alan açılmasından dolayı edebî gazetecilik ortaya çıktı. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan bu uyanış döneminde çok canlı bir ortam içine giren Tunus şiiri çok sayıda şair çıkardı. Bu şairlerden en ünlüsü Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî idi. Şair; Tunus gazeteleriyle ülke içinde, Mısır'da çıkan *Apollo* dergisiyle de bütün dünyada adını duyurdu.

Klasik edebiyatla şiir dünyasına giren Şâbbî, kısa zamanda bu şiiri terketti ve Batı edebiyatı etkisinde ortaya çıkan romantik eğilimli el-Mehcer, ed-Dîvân ve Apollo ekollerini takip etmeye başladı. Şiirde aşırı bir şekilde yenilikçiliği savundu, dille ilgili bağlayıcılıklara, kafiyeye ve eski olan her şeye karşı çıktı.

Şâbbî'nin şiirlerinde ilk bakışta çelişkili duygular görülmektedir; bazen kuvvetli bir yaşama iradesi bazen de ölümü tatmak için acele etme; bir taraftan halk adına emperyalistleri tehdit etme, öte yandan halka büyük bir öfke duyma ve hakaret etme. Şiirleri kronolojik sırayla incelendiği zaman, şiirlerinde karamsarlık ve melankolinin hâkim olduğu dönemin, hayatında felaketlerin üst üste geldiği zamana rastladığı görülür. O günlerde karmaşık duygular içinde derin romantizminin etkisiyle ölüm özlemini dile getiren şair, daha sonra ölümünün yaklaştığı günlerde bile hayata bağlılığını dile getirmiştir. Öte yandan, halkına karşı büyük bir sevgi duyan ve onun için mücadele veren şairin kızgınlığı böyle karamsar bir ortamın etkisiyle duygusal bir durum olarak yorumlanabilir.

Şâbbî, "İrâdetu'l-Hayât (Yaşama İradesi)" adlı şiiriyle zalimlere karşı halkın yanında durmuş ve bir devrim şairi olarak adını ölümsüzleştirmiştir. 'Yaşama iradesini' kaybetmemiş olan Şâbbî, hâlâ Arap topraklarında düşmanlara, zalimlere, zorbalara, diktatörlere karşı yürütülen özgürlük hareketlerinde meydanları dolduran insanların ilk aklına gelen şair olma ayrıcalığını her zaman elinde bulundurmuş ve onların gür sesinde yaşamaya devam etmiştir:

*"Bir gün yaşama iradesi gösterirse halk eğer / Yerine getirmek zorunda kalır kader."*¹⁰⁹

¹⁰⁹ Arap topraklarında, geçmişte işgalcilere karşı olduğu gibi, günümüzde de totaliter yönetimlere karşı verilen mücadelelerde hep bu beyit tekrarlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed el-Kassâb. *Târihu Tûnis el-mu'âsir (1881–1956)*, ter. Hammâdî es-Sâhilî, eş-Şeriketu't-Tûniyye li't-Tevzî', Tunus, 1986.
- Ahmed Kabbiş. *Târihu 'ş-Şi'ri'l-'Arabî*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1971.
- Ahmed Temâm. “Kâbâdû et-Tûnisî Sayhatun mubekkiratun li't-tatavvur”, <http://www.new7ob.com/vb/pro4174-3.html>, Erişim: 03.12.2011.
- 'Ali el-Mahcûbi. *İntusâbu'l-himâyeti'l-Ferensiyye bi Tûnis*, Serâs li'n-neşr, Tunus, 1986.
- 'Allâl el-Fâsî. *Muhâdarât fi'l-Mağribi'l-'Arabî munzu'l-harbi'l-'âlemiyyeti'l-ûlâ*, Matba'atu'n-Nahda, Beyrut, 1967.
- Aytaç, Gürsel. *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Badawi, M. M. *A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry*, Cambridge University Press, 1975.
- Çetişli, İsmail. *Batı Edebiyatında Edebî Akımlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî. *el-A'mâlu'l-kâmile li-Ebi'l-Kâsım eş-Şâbbî*, II. cilt, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1997.
- Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî. *Dîvânu Ebi'l-Kâsım eş-Şâbbî ve Rasâiluh*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1994.
- Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî. *Dîvânu Ebi'l-Kâsım eş-Şâbbî*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2005.
- Fahrî Ahmed Hasen. *Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî-Dirâse fi hayâtihi ve edebih*, Basılmamış master tezi, Camiatu'l-Ezher, Kulliyetu'l-Lugati'l-Arabiyye, ed-Dirâsâtu'l-Ulyâ, 1973–1974.
- Halife Muhammed et-Telîsî. *eş-Şâbbî ve Cubrân*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1978.
- Hannâ el-Fahûrî. *el-Câmi' fi Târihi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebul-Hadîs)*, Beyrut, 1986.
- Jayyusi, Salma Khadra. *el-İtticâhât ve'l-harekât fi 'ş-Şi'ri'l-'Arabî fi'l-hadis*, ter. Abdulvâhid Lu'lue, Merkezû Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2007.
- Mâcid el-Hakavâtî. 'Adnân Câbir, *Muhtârât mine 'ş-Şi'ri'l-'Arabî fi'l-karni'l-'işrîn (I) el-Urdunn ve Falastîn, el-Îmârâtu'l-'Arabîyyetu'l-Muttehide, el-Bahreyn, Tûnis*, Muessesetu Câizeti 'Abdi'l-'Azîz Sa'ûd el-Bâbtayn, el-Kuveyt, 2001.

- Mahmûd Tarşûne, *Mebâhis fi'l-edebi't-Tûnisiiyi'l-mu'âsır*, el-Matâbi'u'l-Muvahhade, Tunus, 1989.
- Mîjân er-Ruveylî ve Sa'd el-Bâzi'î. *Delîlu'n-nâkudi'l-edebî, el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî*, ed-Dâru'l-Beydâ, 2002.
- Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem yayınevi, İstanbul, 1994.
- Muhammed 'Abdulmun'im Hafâcî. *Medârisu'n-nakdi'l-edebiiyi'l-hadîs*, ed-Dâru'l-Mısıriyyetu'l-Lubnâniyye, Kahire, 1995.
- Muhammed Sâlih el-Cabiri ve Ca'fer Macid. *Târihu'l-edebi't-Tûnisiiyi'l-hadîs ve'l-mu'âsır*, el-Mecma'u't-Tûnisî li'l-'Ulûm ve'l-Âdâb ve'l-Funûn Beytu'l-Hikme, Tûnis, 1993.
- Muhammed Sâlih el-Câbiri. *eş-Şi'ru't-Tûnisiiyyu'l-mu'âsır 1870-1970*, eş-Şeriketu't-Tunisiyye, 1974.
- Muhtâr el-Vekîl. "el-Hayalu's-şi'ri inde'l-Arab", *Apollo*, No. 7 (1933), s. 833-834.
- Nazlı Mu'avvad Ahmed, *et-Ta'rib ve'l-kavmiyyetu'l-'Arabiyye fi'l-mağribi'l-'Arabî*, Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut, 1986.
- Ni'mât Ahmed Fuâd. *Hasâisu's-shi'ri'l-hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1980.
- Ni'mât Ahmed Fuâd. *Şu'arâ selâse: İbrâhîm Naci, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, el-Ahtalu's-Sagîr*, el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-'Âmme, 1987.
- Rıdvân İbrâhîm. *et-Ta'rif bi'l-edebi't-Tûnisî*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kuttâb, Tunus, 1397/1977.
- Sehar 'Abdullah'İmran. *Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî 'Abkariyyetun ferîde ve şâ'iriyetun muteceddide*, Dâru'l-Ba's, Dimesşk, 2009.
- Speight, R. Marston. "A Modern Tunisian Poet: Abu al-Qasim al-Shabbi (1909-1934)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2 (April, 1973), s. 178-189.
- Yazıcı, Hüseyin. "Tunus'ta Modern Arap Edebiyatı ve Ebu'l-Kâsım Eş-Şâbbî", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 5, (Bahar 2002), s. 51-70.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*, Dâru'l-'İlm li'l-melâyîn, Dâru Sâdir, Beyrut, 2002.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştığı yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, no 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça Standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
 Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
 Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkis Çorakçı Dişbudak), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.
 Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.
 Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, vol. 29, no 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) Atatürk Bulvarı No:15 Ulus/Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. *Post scripting:*

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book

¹ David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article

Thomas G. Weiss, “The Illusion of UN Security Council Reform”, *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource

Akira Uegaki, “Russian Federation’s Foreign Economic Relations”, March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing Standards

An alphabetical surname ordered “References” section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can’t be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author’s information if the articles is not compatible with the TİKA’s publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA’s Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.